НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

100

ГЛОСАРІЙ ЮРИДИЧНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

ГЛОСАРІЙ ЮРИДИЧНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

ЧАСТИНА 1

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
1921

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»
Заснована 2016 року

Г Л О С А Р І Й

юридичних понять і термінів

**з «Історії держави і права України»,
«Історії держави і права зарубіжних країн» та
«Історії вчень про державу і право»**

У двох частинах

Частина 1

**Ірпінь
2021**

УДК 67я2
ББК 340.113
Г 54

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету ДФС України
(протокол № 13 від 26 листопада 2020 р.)

Рецензенти:

Гусарєв С.Д., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (УДФСУ);

Топчій В.В., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (УДФСУ).

Г 54 **Глосарій юридичних понять і термінів** з «Історії держави і права України», «Історії держави і права зарубіжних країн», «Історії вчень про державу і право» : у 2-х ч. Ч. 1: А–Л / укладачі: А.Є. Шевченко, С.В. Кудін, М.М. Корінний ; за ред. А.Є. Шевченка. – Ірпінь, 2021. – 550 с. – Серія «На допомогу студенту УДФСУ» ; т. 86).
ISBN 978-966-337-618-9

У термінологічному словнику вміщено понад однієї тисячі юридичних термінів, якими користуються правознавці від найдавніших часів до сьогодення, з трьох фундаментальних історико-правових дисциплін, що вивчаються в усіх юридичних закладах вищої освіти України. Оскільки серед юридичних термінів і номенклатурних назв сучасності дедалі більшого поширення набувають скорочення, у пропонованому словнику наведені значення новітніх абревіатур. Крім широко вживаної термінологічної лексики, є слова, які вийшли з активного вжитку, та неологізми – термінологічні одиниці, якими іменуються нові правові поняття та явища.

Словник також містить короткі політичні портрети понад 150 лідерів усіх часів та народів, які здійснили найбільший вплив на суспільно-політичний, економічний та культурний прогрес та полілог націй у складному та багатоманітному світі, сприяли і активно сприяють миру, дружбі та взаєморозумінню між народами на сучасному етапі розвитку людства.

Призначається як допоміжний матеріал для якісної підготовки до семінарських занять, самостійної роботи студентів, магістрів, аспірантів та всіх, хто цікавиться питаннями з «Історії держави і права України», «Історії держави і права зарубіжних країн» та «Історії вчень про державу і право».

УДК 67я2
ББК 340.113

ISBN 978-966-337-618-9 © Університет ДФС України, 2021

ЗМІСТ

Передмова 4

Скорочення, прийняті в глосарії 6

А–Л 13

Найвживаніші іноземні слова,
крилаті вислови і найменування (назви)
історичних законодавчих актів та кодифікацій 530

Список використаних джерел та літератури 540

ПЕРЕДМОВА

У пропонованому виданні подано тлумачення основної термінології юридичної науки від найдавніших часів до сьогодення законодавства провідних країн світу в їх історичному розвитку з курсів трьох провідних історико-правових дисциплін, що вивчаються у юридичних закладах вищої освіти України і на юридичних факультетах, а також понять з новітньої повсякденної юридичної практики.

Знання юридичної номенклатури різних часів і народів дають змогу побачити її еволюцію в розвитку, полегшують процес виявлення шляхів запозичень, взаємовпливів правових культур, сприяють уникненню вживання застарілої термінології і збагаченню професійної мови модерною (сучасною), інтернаціональною (міжнародною) термінологією.

Величезна інформативність та політико-правова значимість трьох найважливіших історико-правових дисциплін, які дають знання основ більшості галузевих юридичних дисциплін, теорій, концепцій, доктрин, у яких порушуються проблеми виникнення, становлення і розвитку держави і права, визначають ту обставину, що ІДПЗК, ІДПУ та ІВДП, як правило, вивчаються на перших курсах юридичних ЗВО чи юридичних факультетів. Саме на перших курсах у студентів починають формуватися навички юридичного мислення, здібності самостійного аналізу правових текстів, пояснення сутності і змісту їх правових принципів, інститутів, тлумачення правових норм, тобто ті найважливіші професійні якості, які необхідні кожному висококваліфікованому юристу. Саме на перших курсах студенти роблять перші «проби пера», готують перші виступи на студентських наукових конференціях, публікують свої перші замітки, повідомлення і статті юридичного змісту, авторам яких необхідний широкий запас професійної лексики, щоб уникати тавтологій, архаїзмів, повторів тощо.

Однак вивчення трьох базових історико-правових дисциплін ускладнене початком опанування колосальним державно-правовим понятійним апаратом, прийомами і способами систематизації

правового матеріалу, його порівняльно-історичного аналізу. Успішне вивчення політико-юридичних та правових проблем з найдавніших часів до наших днів вимагає знання загальної історіографії як регіональної, країнознавчої, так і вузькопортретної: де, коли і ким у найбільш розвинутій формі були викладені ті чи інші політико-правові ідеї, сформульовані найбільш впливові концепції держави і права тощо. Окрім термінології історико-юридичного змісту «Глосарій юридичних термінів і понять» містить також велику кількість матеріалів з теорії держави і права та конституційного права.

СКОРОЧЕННЯ, ПРИЙНЯТІ В ГЛОСАРІЇ

Авар. – аварська мова

АС – Африканський Союз (з 8.VII.2002)

аккад. – аккадська мова

англ. – англійська мова

ар. – арабська мова

афраз. – афразійська мова

АДГУ – Асоціація дослідників голодоморів в Україні

АРК – Автономна Республіка Крим

АРМА, НАРМА – (Національне) Агентство з розшуку та менеджменту активів (скор. назва)

БАГІ – Багатостороннє агентство щодо гарантій інвестицій

ВАСУ – Вищий антикорупційний суд України

ВО «Південмаш» – Виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод» (м. Дніпропетровськ)

ВР України – Верховна Рада України

ВСУ – Верховний Суд України

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ГА ООН – Генеральна асамблея ООН

ГРУ ГШ ЗС РФ – Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації

грец. – грецька мова

ГУР – Головна Українська Рада

давньоєвр. – давньоєврейська мова

давньонім. – давньонімецька мова

давньотюрк. – давньотюркська мова

ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї

ДПСУ – Державна прикордонна служба України

ЕКОСОР – Економічна і соціальна рада ООН

ЄАК – Єврейський антифашистський комітет

ЄБРР (EBRD) – Європейський банк реконструкції та розвитку

Європарламент – Європейський парламент

Європол – Європейське поліцейське бюро

ЄЕС (ЕЕС) – Європейське економічне співтовариство

ЄС – Європейський Союз

ЄС – європейські співтовариства

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄЦБ (ЕСВ) – Європейський центральний банк

загальносеміт. – загальносемітське поняття

ЗСУ – Збройні сили України

ЗУБДО – Загальна українська безпартійна демократична організація

ЗУР – Загальна українська рада (1915)

ІВДП – історія вчень про державу і право

ІДПЗК – історія держави і права зарубіжних країн

ІППВ – історія політико-правових вчень

КБ «Південне» – конструкторське бюро «Південне» (м. Дніпропетровськ)

КДБ СРСР – Комітет державної безпеки СРСР

КДБ УРСР – Комітет державної безпеки УРСР

КДУ – Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка

кит. – китайська мова

ККП – Китайська комуністична партія (з 1921)

КМП – Комісія міжнародного права ООН

КМ РЄ – Комітет міністрів Ради Європи

КМ України – Кабінет Міністрів України

КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка

КПЗУ – Комуністична партія Західної України (лютий 1919)

КПК – Комуністична партія Китаю

КПП – Комуністична партія Польщі

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини

КСРР – Кримська соціалістична Радянська Республіка

КСУ – Конституційний Суд України

лат. – латинська мова

МАР – Міжнародна асоціація розвитку

МВСУ – Міністерство внутрішніх справ України

МВФ – Міжнародний валютний фонд

МДБ УРСР – Міністерство державної безпеки УРСР

МФК – Міжнародна фінансова корпорація

МЦУІС – Міжнародний центр урегулювання інвестиційних спорів

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції

НАПКН – Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення (США)

НАРМА – Національне агентство з розшуку та менеджменту активів (повна назва)

НАТО – (англ. NATO – абревіатура від North Atlantic Treaty Organization)

НДП – Національно-демкратична партія

НДР – Німецька Демократична Республіка

НДПБ – Національно-Демократична Партія Буковини

нім. – німецька мова

НКВС УРСР – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР

НКДБ УРСР – Народний комісаріат державної безпеки УРСР

НК УВО – Начальна команда Української військової організації

НРУ – Народний рух України

НСДАП – Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини

НСПУ – Національна спілка письменників України

ОПВУ – Об'єднана партія визволення України

ОДПУ СРСР – Об'єднане державне політичне управління СРСР (1923–1934)

ОАД – Організація американських держав (з 1948)

ОАЄ – Організація африканської єдності (з 25.V.1963 до 8.VII.2002)

ОАПЕК – Організація арабських країн – експортерів нафти (з 14.IX.1960)

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі (з 01.I.1995)

ОДВУ – Організація державного відродження України (в США)

ОЕСР – Організація економічного співробітництва і розвитку (з 14.XII.1960)

ОІК – Організація «Ісламська конференція» (з 1969)

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОПЕК – Організація країн – експортерів нафти (з 14.IX.1960)

ОУН(б) – Оранізація українських націоналістів (прихильники Степана Бандери)

ОУН(м) – Організація українських націоналістів (прихильники Андрія Мельника)

перс. – перська мова

пізньолат. – пізньолатинська мова

польс. – польська мова

ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи

ПУН – Провід українських націоналістів

РБ ООН – Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй

РЄАП – Рада Євроатлантичного партнерства

РКДП – Російська конституційно-демократична партія (партія кадетів)

РМ УРСР – Рада Міністрів УРСР

РНК СРСР – Рада Народних Комісарів СРСР

РНК УСРР – Рада Народних Комісарів УСРР

Рос. АН – Російська академія наук

РПАС – Рада Північноатлантичного співробітництва

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РУП – Революційна українська партія

РФ – Російська Федерація

санскр. – санскритська мова

САП – Спеціалізована антикорупційна прокуратура

С. б. – Світовий банк

СБУ – Служба безпеки України

СВ – Союз визволення

СВУ – Союз визволення України

сер.-лат. – середньовічна латинська мова

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СОТ – Світова організація торгівлі

С. ООН – Статут Організації Об’єднаних Націй

СРПСГ – Селянсько-радикальна партія Східної Галичини

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922–1991)

ст.-англ. – староанглійська мова

ст.-гр. – старогрецька мова

ст.-франц. – старофранцузька мова

СУФА – Спілка українських федералістів-автономістів (черв. 1917) – правонаст. ТУП

США – Сполучені Штати Америки

ТУП – Товариство українських поступовців

тюрк. – тюркські мови

УГВР – Українська головна визвольна рада

УДОУ – Управління державної охорони України

УДХП – Українська демократично-хліборобська партія

укр. – українська мова

УВО – Українська військова організація

УГА – Українська галицька армія

УГГ – Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод

УГС – Українська Гельсінкська спілка

УДП – Українська демократична партія (1905)

УКТЗЕД – Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності

УКП (б) – Українська комуністична партія (боротьбистів) (серпень 1919)

УНДП – Українська національно-демократична партія (1899)

УНДО – Українське національно-демократичне об’єднання (липень 1925)

Укрінформ – Українське національне інформаційне агентство

УНК – Український національний комітет

УНО – Українське національне об’єднання (в Канаді)

УНП – Українська народна партія

УНС – Українська народна самооборона

УНТП – Українська народно-трудова партія

УНР (ЗУНР) – Українська Національна Рада

УНР – Українська Народна Республіка

УНЦ – Український національний центр

УПА – Українська повстанська армія

УПНР – Українська партія національної роботи

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів (квітень 1917)

УПСС – Українська партія соціалістів-самостійників (грудень 1917)

УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів (червень 1917), правонаступниця СУФА

УРДП – Українська радикально-демократична партія (1905)

УРСС – Українська робітничо-селянська спілка

УРП – Українська радикальна партія (1890)

УРП – Українська республіканська партія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія (1926)

УСП – Українська соціалістична партія

УСДП – Українська соціал-демократична партія

УСС – Українська селянська спілка

УСС – Українські січові стрільці

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919–1937)

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1937–1991)

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УССД – Українська самостійна соборна держава

УТА – Українське телеграфне агентство (за Гетьманату)

УТОПІК – Українське товариство охорони пам’яток історії та культури

УЦР – Українська Центральна Рада

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

фр. – французька мова

ФСП – Французька соціалістична партія

ФКНВ – Французький комітет національного визволення

ХДС – Християнсько-демократичний союз

ХСС – Християнсько-соціальний союз

ЦК КПК – Центральний комітет Комуністичної партії Китаю

ЦК РКП (б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ЦВК РКП (б) – Центральний виконавчий комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ЦивК – Цивільний кодекс

ЧУГА – Червона українська галицька армія

шумер. – шумерська мова

ЮНЕП – див. Програма ООН з навколишнього середовища

ЮНЕСКО – див. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ЮНІДО – див. Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку

ЮНІСЕФ – див. Дитячий фонд ООН

ЮНКТАД – див. Конференція ООН з торгівлі й розвитку

ЮНСІТРАЛ – див. Комісія ООН з права й міжнародної торгівлі

яп. – японська мова

AAA – від Agricultural Adjusment Act

ECOSOC – від Economic and Social Council

ICAN – від International Campaign to Abolish Nuclear Weapons

ILC – International Law Commission

INTERPOL – від International Criminal Police Organization

NAACP – від National Association for the Advancement of Colored People

NATO – від North Atlantic Treaty Organization

PACE – від Parliamentary Assembly of the Counci of Europe

UNEP – від United Nations Environment Programme

UNESCO – від United Nations Educational, Scientific and Cultural Organhzation

UNIDO – від Utited Nations Industrial Development Organization

UNICEF – від United Nations International Children`s Emergency Fund

UNCTAD – від United Nations Conference on Trade and Development

UNCITRAL – від Umited Nations Commission on International Trade Law

А

ААА [англ. **Agricultural Adjusment Act** – Закон про регулювання сільського господарства (травень 1933)] – абревіатура назви одного з найбільш значним законів, що закріпив *«Новий курс Ф. Рузвельта»* і поклав початок розвитку т.зв. економіки загального благоденства США. Закон передбачав створення спеціального адміністративного органу щодо регулювання сільського господарства, який мав збалансувати попит і пропозицію на продукти сільського господарства, а також підняти ціни на останні. Разом з ААА було прийнято Закон про рефінансування фермерських боргів, яким були скорочені проценти з іпотечної заборгованості фермерів і продовжені строки погашення їхніх боргів. Через федеральні земельні банки фермерам був виділений займ (бл. 2 млрд дол.), який пішов насамперед на погашення їхньої заборгованості.

Абатство [лат. abbas (abbatis) – абат, від грец. άββας – батько] – володіння католицьких монастирів, очолюваних настоятелями-бенедиктинцями (абатами), а згодом настоятелями ін. чернечих округів. Існували впродовж V–XVI стст. у Зах. Європі як могутні центри реліг. та інтелектуального життя. Відіграли помітну роль у сусп.-політ. та екон. житті Середньовіччя.

Абвер (нім. Abwer – захист) – назва спецслужби військового відомства (рейхсверу) часів Веймарської республіки та військової розвідки *вермахту* гітлерівської Німеччини (1938–1944 рр.).

Абе Сіндзо, або Абе Шіндзо (21.IX.1954), – японський політик, прем'єр-міністр Японії, голова ліберально-демократичної партії Японії (ЛДП) з 26.XII.2012. Наймолодший прем'єр в історії країни; перший, який народився після Другої світової війни. Представник роду Абе з Нагато. Народився в Токіо. Син міністра іноземних справ Абе Шінтаро (1924–1991). Випускник юридичного факультету університету Сейкей (1977). Стажувався в США.

Працював секретарем батька-міністра. Депутат Палати представників від ЛДП (з 1993). Головний секретар і речник Кабінету міністрів (2005–2006). Належить до консервативного крила ЛДП. Провів успішні реформи на підтримку великого японського бізнесу, стримав економічне падіння 2000-х років. Намагається змінити Конституцію Японії, аби перетворити Сили Самооборони (функціонують з 1947) на повноцінні збройні сили країни. В зовнішній політиці орієнтується на тісний військово-політичний союз із США, рішуче виступає за ізоляцію Північної Кореї, повернення загарбаних 1945 північних островів від Росії. У лівій, китайській і корейській пресі позиціонується як націоналіст-ревізіоніст, що прагне перегляду світопорядку в Азії, сформованого після Другої світової війни. Підтримує тісні особисті зв'язки з американським президентом Трампом і російським президентом Путіним. 05.VI.2015 А. Ш. відвідав із офіційним візитом Київ, де мав конструктивну зустріч з Президентом України П. Порошенком. В історії японсько-українських відносин це був перший візит японського посадовця рангу прем'єр-міністра до України. Від початку російської окупації Криму та агресії на Донбасі Японія була і є єдиною країною в Азії, яка наклала санкції щодо Росії і тримає їх незмінними досі. Важливо зазначити, що японський уряд надає Україні одну з найбільших за обсягом допомогу серед країн-донорів.

Аболіціонізм с англ. abolitionism, від лат. abolitio (afolstsonis) – скасування, знищення) – рух за скасування рабства негрів у кінці XVIII ст. у США, Англії та Франції. Був важливим ідейним чинником Громадянської війни 1861–1865 рр. у США. Увінчався скасуванням рабства (XIII поправка до Конституції США (1865).

Аболіція (від лат. abolitio – скасування, знищення) – 1. Скасування закону, рішення. 2. Ліквідація посади або відмова від неї. 3. Закриття (припинення) кримінальної справи на стадії, коли винність (провина) ще юридично не встановлена. 4. Відновлення честі (abolitio infamiae) – офіц. спростування наклепу.

Аборигени (лат. aborigines, від ab origine – від початку) – корінні жителі країни чи місцевості (території).

Абсентеїзм [від лат. absens (absentis) – відсутній] – відмова *виборців* від участі у *виборах* представницьких органів, глави д-ви, посадових осіб; вияв соціально-політ. апатії, байдуже ставлення людей до реалізації своїх політ. прав, ухилення від виконання громадян. обов'язків тощо.

Абсолютизм (від лат. absolutus – необмежений), самодержавство, абсолютна монархія – форма держ. правління, при якій верховна влада повністю належить монархові (імператорові, царю, королю). А. виник у період розкладу феод. суспільства і зародження капіталістичних відносин. Соціальну опору А. становило дворянство. Ліквідований у більшості країн внаслідок бурж. революцій.

Абсолютні права – права суб'єкта, відносно яких будь-яка інша особа завжди зобов'язана утримуватися від дій, що ущемляють ці права. Вони є принципово непорушними. *Закон* захищає А.п. проти невизначеного кола осіб. До А.п. належить *право власності, право на честь і гідність, право на життя і здоров'я, на освіту, на недоторканність особи тощо*.

Аварський каганат – державне об'єднання аварів у басейні р. Дунай з центром у Нижній Паннонії. На Сході кордони А.к. сягали Нижнього Дніпра та Приазов'я. Створений ханом Баяном у 567 внаслідок розгрому герм. племен гепідів та захоплення їхніх земель, а також земель савірів, дулібів та антів. У 626 авари зазнали нищівної поразки під Константинополем і в середині VII ст. витіснені з Причорномор'я. З утворенням в 680 Болгарського царства влада А.к. в Подунав'ї поступово слабшає. У кінці VIII – на поч. IX стст. А.к. розгромлений королем франків Карлом Великим, який діяв в союзі зі слов'янами. На поч. X ст. підкорені угорцями. Переважна частина авар була витіснена з Паннонії чи асимільована місцевим населенням. Незначна частина аварів (аварців) повернулася на свою прабатьківщину – Північний Кавказ, де взяли участь у творенні *Аварського ханства*.

Аварське ханство – державне утворення в центр. частині Дагестана наприкінці XII–XIX стст. З XVI ст. неодноразово приймало протекторат Росії. Найбільшого розквіту досягло у XVIII ст. У 1803 увійшло до складу Російської імперії. Після закінчення тривалої та кривавої Кавказької війни у 1864 р. А.х. було ліквідоване, на його території утворений Аварський національний округ.

Авгури – жерці в царському Римі, які гадали на внутрішніх органах птахів і тварин, віщуючи волю богів; вони ж тлумачили *аусп іції* («спостереження») – політ і крики птахів, небесні явища тощо.

Август Гай Юлій Цезар Октавіан (Augustus; до 44 до н.е. – Гай Октавій, з 44 до н.е. – Гай Юлій Цезар Октавіан, з 27 до н.е. – Гай Юлій Цезар Октавіан Август; 23.IX.63 до н.е. – 19.VIII.14 н.е.) – рим. імператор. Племінник *Юлія Цезаря*, який усиновив його й оголосив своїм наступником. А. був у складі другого тріумвірату (разом з Марком Антонієм і Марком Лепідом), який прийшов до влади після смерті Цезаря. Від 31 до н.е. – фактично одноособ. володар Риму. В січні 27 до н.е. сенат передав йому проконсульську владу в усіх провінціях, що потребували військового захисту, а також нарік почесним титулом Августа («Возвеличений»). У липні того ж року сенат визнав за А. довічну владу трибуна і поширив його проконс. повноваження на Рим. А. запровадив принципат – політ. режим, коли форм. влада належала сенатові як респ. органу, а реальна була зосереджена в руках принцепса (А., а пізніше – його наступників). А. здійснив ряд реформ у сфері держ. управління; оновив склад сенату, скоротивши кількість його членів до 600; запровадив ценз для сенатор. стану – 1 млн сестерцій; створив оплачуваний адм.-управлін. апарат. За його правління було організовано регулярне військо, значна увага приділялася будівництву, розвитку протипож. служби, поліції, системи постачання зерна тощо. Своєю соціальною опорою А. прагнув зробити вершників (ценз – 400 тис. сестерцій). Саме з їхнього середовища призначалося багато воєначальників і прокураторів провінцій, які мали право «за відкупом», збирати податки з

провінцій. Для плебсу провадилася роздача хліба і грош. подарунків, організовувалися масові гладіат. ігри. А. провів численні реформи у законодавстві, спрямовані на зміцнення моралі. Зокрема, були прийняті закони про шлюб, про пільги для багатодітних сімей, покарання за порушення подружньої вірності та аморальну поведінку. Здійснено ряд заходів щодо розширення цивільних (громадянських) прав. Змінювалися основи рабовласницької системи, було обмежено відпущення рабів на волю. У X н.е. сенат з ініціативи А. відновив прадавній закон, за яким у разі вбивства рабом господаря, мали бути страчені всі раби та лібертини, котрі перебували в будинку на момент скоєння злочину. Водночас для звільнення незаконно захоплених у рабство гр.-н провадились суворі перевірки сільс. рабських тюрем (ергастул). У зовнішній політиці А. відмовився від нових завоювань з метою закріплення та освоєння здобутого державою. Про нього рим. історик Светоній писав, що він умів «поспішати, не кваплячись», коли треба, був жорстоким або добрим і милостивим. Ім'ям А. після його смерті було названо один з літніх місяців.

Августин Аврелій, прозваний католицькими богословами «Блаженним» (13.11.354, Тагаст, Пн. Афр. – 28.08.430, Гіппон, Пн. Афр.) – христ. богослов, філософ, представник західної патристики; його погляди лягли в основу ранньої схоластики, позначилися на ідейних переконаннях протестантських реформаторів – М. Лютера, Ж. Кальвіна, правовій культурі середньовічної Європи. Автор праць «Про град Божий», «Сповідь», «Про вільну волю» та ін. Теолог вбачав в державі уособлення зла, проте виправдовував її існування як кару за гріховну природу людини.

Авеста (від перс. апастак – основний текст) – пам'ятка давньоіран. культури, збірка священних книг зороастрійської (давньоіранської) релігії – *зороастризму.* Автором її найдавнішої частини є знаменитий мислитель і пророк Заратуштра (грец. Зороастр), який жив у другій пол. VII – першій пол. VI стст. до н.е. А. неодноразово редагувалася та доповнювалася протягом багатьох століть. Пам'ятка – цінне джерело знань, зокрема правової і політ. думки Стародавнього Ірану. До А. включені старод. гімни,

молитви, вислови, легенди. Використовується під час богослужіння у парсів (Індія) ін. народів Афганістану, Ірану, Вірменії. Як і Біблія, А. справила значний вплив на подальший розвиток правової та політ. думки країн Сходу і Заходу.

Авілуми (ак. awilum – «муж», «мужчина», «людина», «син людини») – привілейована категорія вільних жителів Вавилону, повноправні общинники, які мали право власності на землю й несли майнові та особисті повинності на користь держави.

Австрійське загальне цивільне уложення 1811 – кодекс, що з 01.01.1812 діяв в Австр. імперії, у т.ч. в Галичині і на Буковині. Складається із вступу і трьох частин. У вступі (стст. 1–14) викладено заг. положення про цив. закон. Перша частина (стст. 15–284) присвячена особистим правам, друга (стст. 285–1341) – майновим. У третій частині (стст. 1342–1502) даються норми, що стосуються особистих і майнових прав. Як доведено науковцями, джерелами уложення є *пандектне право* (реціповане і пристосоване до нових відносин *римське право*), *Пруське земське уложення 1794* і провінційне право деяких країв Австр. імперії. *А. з. ц. у. 1811 р.* діяло в Галичині аж до 1933, а в Австії – зі змінами і доповненнями – чинне і досі.

Автаркія (від гр. autarkeia – самовдоволення) – політика економічного відокремлення країни або окремих її регіонів від економіки інших держав або інших регіонів з метою створення замкнутого самодостатнього господарства.

Автократія (від грец. αὐτοκράτεια – самовладдя) – у давньосхідних суспільствах форма держ. правління, що являла собою необмежене і безконтрольне повновладдя однієї особи. А. характерна для давньосхідних деспотичних монархій, тиранічних режимів часів Римської імперії тощо. А. є також політ. режими в країнах, де верховна влада «лідера нації» не контролюється представницькими органами. (Див.: *Авторитаризм, Тоталітаризм, Фашизм*).

Автономія (грец. αὐτονομία – незалежність, від αὐτοός – сам, νόμος – закон) – відносно самостійні в здійсненні держ. влади або місц. самоврядування тер. утворення у межах певної д-ви.

Автономія України XVII–XVIII стст. – форма укр. державності у складі Речі Посполитої та Моск. царства (згодом – Рос. імперії). Нац.-визв. війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася у 1948, вже 08.VIII.1649 увінчалася небаченим успіхом – укладанням Зборівського договору між українським гетьманом і польським урядом. Уперше в історії укр.-польс. відносин XVI–XVII стст. польський уряд визнав статус «автономії» частини укр. земель в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводства (див.: *Зборівський договор 1649–1650*). Через історичні та геополітичні обставини Україна не звільнилася від польсько-шляхетського панування, а після Переяславської ради 1654 потрапила під зверхність царської Росії і майже півтора століття зберігала певну самобутність державно-правового укладу. В літературі юридичний статус України-Гетьманщини після 1654 визначали по-різному: як звичайної інкорпорованої провінції (І. Розенфельд); як авт. території у складі Росії (Б. Нольде); як території, об'єднаної з Росією під владою моск. царя шляхом персональної (Р. Лащенко, В. Сергеєвич) або реальної (М. Дьяконов, О. Попов) унії; як васальної д-ви під сюзеренітетом (протекторатом) моск. царя (М. Грушевський, М. Коркунов, В. М'якотін, В. Пічета, М. Слабченко, С. Юшков); як незалежної д-ви, що лише уклала військ. союз з Москвою (В. Липинський); як васальної д-ви де-юре і незалежної де-факто (А. Яковлів). Сучасні дослідники здебільшого схиляються до визначення статусу України того часу лише як сюзеренітету (протекторату) моск. царя над Україною, часто вживають терміни «козацька держава», «козацька республіка» тощо. Слушною є думка про те, що укр. державність у роки Нац.-визв. війни тільки формувалася і не мала завершеного вигляду, а згодом дедалі більше обмежувалася рос. царатом, і тому можна говорити не про самостійну укр. державність, а лише про широке самоврядування укр. земель. Україна була історично першою державно-етнічною територією,

що увійшла до складу Рос. д-ви не як безправна завойована земля, а на певних умовах, із забезпеченням істотних прав і привілеїв. Самоврядування (автономія) України ґрунтувалося на юридичних умовах, які було закріплено у «Березневих статтях» *Б. Хмельницького*, затверд. і уточнених трьома цар. грамотами від 27.Ш.1654: «Про прийняття України до складу Російської держави», «Гетьману і всьому Війську Запорізькому про збереження їхніх прав і вольностей», «Б. Хмельницькому про передачу Чигиринського староства на гетьманську булаву». В цих актах однозначно стверджується, що «під рукою» рос. царя Україна зберігає низку досить вагомих прав: право Війська запорізького самостійно обирати гетьмана і козац. старшину, влада яких мала поширюватися на всю Гетьманщину, право геть. уряду безпосередньо зноситися з іноз. д-вами (окрім Польщі й Туреччини); право на власну систему військ.-адм. управління, яке водночас виконувало функції місц. влади; право «судитися від своїх старших за своїми правами», тобто мати незалежні від цар. чиновників судові органи відповідно до тих традицій, що склалися в Україні; право користуватися не рос. законодавством, а тими нормами, що діяли в Україні до возз'єднання; право самоврядування міськ. населення (*магдебурзьке право*). Ці права не мали абс. характеру – рос. цар затверджував обраного гетьмана, контролював прибутки і видатки геть. казни, дип. зносини тощо. За несприятливих політ. обставин прерогативи геть. уряду ще більше обмежувалися на користь самодержавства. Так, 1660 було скасовано право на сам ост. зовнішньополіт. зносини, а з 1687 гетьман уже не міг зміщувати ген. старшину без санкції цар. влади. З ін. боку, всупереч умовам угоди Україна тривалий час не сплачувала податків до цар. казни, не отримуючи натомість платні для козаків, тобто мала фактично власний бюджет – «військовий скарб», самост. податкову систему і навіть митну територію. Автоном. Права стосувалися у повному обсязі тільки Лівобережної України. Слобідська Україна, хоч і підпорядковувалася гетьманові, однак фактично цар безпосередньо зносився зі слобод. полковниками; право і судоустрій тут майже не відрізнялися від російських. Запоріз. Січ з часом набула подвійної автономії: і від царя, і від гетьмана, жила

за власними січовими звичаями. Ідея самоврядування (автономії) була провідною у політ. теорії і практиці України XVII–XVIII стст. Непорушність «малоросійських прав» підтверджувалася при обранні гетьманами Ю. Хмельницького (1659), І. Брюховецького (1665), практично в усіх договірних статтях та ін. аналогіч. актах 2-ї пол. 17 ст. і 1-ї пол. 18 ст. Подібні норми містили навіть укази Петра І, спрямовані на обмеження самоврядування України. З ін. боку, в цей період було чимало спроб розірвати васальні зв'язки України з Росією (*Гадяцький договір 1658 І. Виговського* з Польщею, *Слободищенський трактат 1660 Ю. Хмельницького* з Польщею, *Бучацький мирний договір 1672 П. Дорошенка* з Туреччиною, угода *П. Іваненка* (*Петрика*) з Кримом 1691 тощо). Однак в усіх зазначених випадках ішлося про ту саму автономію, тільки «під рукою» ін. володаря. Вийти у своїх домаганнях за межі самоврядування України спромігся лише *І. Мазепа*. Україні різною мірою вдавалося зберігати ті права, що забезпечували їй особливий політ.-правовий статус. Наступ рос. самодержавства насамперед був спрямований проти самостійності гетьм. влади. Крах державницьких намірів і дій І. Мазепи став приводом для цар. адміністрації, щоб поставити геть. уряд у цілковиту залежність від Москви. З 1708 обрання та усунення гетьмана могли здійснювати лише за згодою царя, а з 1709 при гетьмані постійно перебував цар. резидент, який контролював діяльність укр. влади. У 1722 після смерті *І. Скоропадського* цар. уряд заборонив вибори нового гетьмана. Наказним гетьманом призначено *П. Полуботка,* а для контролю за ним було спеціально утворено *Малоросійську колегію.* Без її санкції гетьман не міг видати жодного універсалу або розпорядження. 1727 під час загострення рос.-тур. відносин, аби поліпшити стосунки з козац. старшиною, Малорос. колегію було скасовано, а гетьманом обрано *Д. Апостола*. Проте його влада була істотно обмежена, цар. чиновники суворо контролювали дії геть. адміністрації. По смерті Д. Апостола (1734) нові вибори гетьмана не проводилися, а було утворено т. з. «Правління гетьманського уряду», до якого входили рос. чиновники й представники козац. старшини. Воно проіснувало до 1750, коли гетьманом, з дозволу цар. уряду було обрано *К. Розумовського*.

Остаточно гетьманство скасовано 1764. Відтоді ліквідацією залишків самоврядування в Україні зайнялася відновлена Малорос. колегія. До неї входили 4 представники рос. армії та 4 представники козац. старшини. Президентом колегії було призначено військ. діяча П. Рум'янцева. Малорос. колегію ліквідували 1786, коли на Україну було повністю поширено систему адм. управління Рос. імперії. Долю гетьманства розділив і військ.-адм. устрій України. Полки, сотні і курені як адмін. одиниці існували в Слобід. Україні до 1765, а в Лівобережній – до 1781. Замість них було запроваджено поділ на намісництва, а невдовзі – на губернії і повіти, які мали всі типові для Росії органи місц. управління та самоврядування. З 1754 бюджет Гетьманщини контролювався цар. урядом, митні кордони Росії з боку України було перенесено до тур. і польс. кордонів, а внутр. мито взаємно скасовано. Досить довго зберігалася автономія судоустрою України. Реформування його на рос. кшталт почалося після поширення 1781 на тер. України «Установлення про управління губерніями» 1775. Проте 1796 було видано цар. указ «Про відновлення в Малоросії правління і судопровадження відповідно до місцевих прав і давніх обрядів». Відмінності в судоустрої України в основному були ліквідовані у 30-х рр. XIX ст., хоча деякі незначні особливості залишилися і після цього. Ще довше залишалися чинними давні джерела права України: Литовський статут 1588, численні збірки магдеб. права, акти геть. влади тощо. Відносна автономія правного укладу відображена у ряді спроб кодифікувати законодавство України, результатом чого стало створення відомих правових пам'яток: «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), «Суд і розправа в правах малоросійських» (1750), «Екстракт малоросійських прав» (1767), «Екстракт з указів, інструкцій і установ» (1786), «Збірник малоросійських прав» (1807) та ін. Лише 1831 указом Миколи I було скасовано магдеб. право по всій Україні, крім Києва, де воно зберігалося до 1835. Після створення «Зводу законів Російської імперії» в Україні в 1840–1842 було скасовано дію Литовського статуту і поетапно запроваджено загальноімп. зак-во, в якому на згадку про колишню автономію збереглися деякі спец. правові норми для Чернігів. і полтав. Губерній. Ліквідацією ост. атрибутів

самоврядування України стало перетворення козац. полків Слобідської (1765) і Лівобережної (1783) України на регулярні частини рос. армії. 1775 було знищено Запоріз. Січ. 1783 в Україні, де в результаті визв. змагань народу феод.-кріпосн. система була значно ослаблена, остаточно оформилося кріпосне право за рос. зразком, а 1785 укр. шляхта дістала права рос. дворянства. Досвід XVII–XVIII стст. став цінним джерелом для розвитку автономіст. Концепцій, сприяв утвердженню ідеї держ. незалежності України.

Авторитаризм (від лат. auctoritas – влада, вплив) – система організації політичної влади, притаманна окремим державам світу. Характеризується відсутністю або фіктивністю демократичних інституцій, зосередженням у руках однієї особи або невеликої групи осіб необмеженої влади, що спирається на військ.-каральний апарат тощо. Ознаками А. є видання надзвичайних законів, терористичні методи розправи з опозицією. Див. також: *Автократія, Нацизм, Фашизм.*

Агама – в *дхармашастрах* Стародавньої Індії титул власності, що піддається вимірюванню і вичисленню, а також тріада доказів приватновласницьких прав: документ; свідчення очевидців; користування річчю (те ж, що і «свакарана» в *артхашастрах*).

Агнат (лат. agnatus – родич з боку батька) – член агнатської сім'ї – найдавнішої сім'ї Риму. Агнатська сім'я ґрунтувалася на повному підпорядкуванні домовладиці. Всі, хто підлягав його владі, були А. і вважалися родичами. Кровний зв'язок у ті часи ще не мав правового значення. Дівчина, яка виходила заміж і йшла жити до родини свого чоловіка, переставала бути А. (родичкою) своїх батьків, братів і сестер. Зате в родині свого чоловіка вона підпадала під владу домовладики нової родини, ставала донькою батька і матері свого чоловіка, сестрою братів і сестер свого чоловіка. Такий родинний зв'язок позбавляв молоду жінку прав на спадщину після смерті своїх кровних батьків, оскільки вона не була їхньою родичкою. Вона втрачала всі інші права, що випливали з родинного зв'язку.

Адад (араб. «звичай») – неписані закони, правові звичаї в неарабських мусульманських країнах, визнані *шаріатом*.

Адамс Джон (19.X.1735–04.VII.1826) – амер. політ. і держ. діяч. Закін. Гарвардський коледж, був юристом-практиком. У період війни за незалежність у Пн. Америці (1775–1783) – член I і II Континент. конгресів. Учасник переговорів США й Англії, що закінчилися підписанням Версальського мирного договору 1783. У 1785–1788 був першим послом США в Англії. Пізніше став одним з лідерів партії федералістів. У 1789–1797 – віце-президент, у 1797–1801 – президент США. В дисертації «Про канонічне та феодальне право» обґрунтовував «месіанське» покликання Америки.

Адвокат (від лат. advocatus – «обізнаний юрист, судовий захисник, адвокат», букв. – закликаний на допомогу, запрошений для ведення судової справи) – особа, яка надає юридичну допомогу громадянам, установам, фірмам, підприємствам і організаціям порадами, складанням різних юридичних документів і головне захистом їхніх інтересів в суді.

Адвокатура, організація адвокатів – в багатьох країнах асоціація адвокатів, яка здійснює свої функції через юридичні консультації шляхом надання порад, консультацій, виконання доручень громадян, підприємств, організацій та установ за договорами, використовує всі засоби захисту їхніх прав і законних інтересів.

Адвокатура в Україні, організація адвокатів України – добровільне профес. громад. об’єднання. Діяльність А. регулюється Конституцією д-ви, Законом «Про адвокатуру» (1992), ін. законод. актами і статутами адвокатських об’єднань. Орг. формами діяльності А. в Україні є адвокат. об’єднання (колегії, адвокат. фірми, контори тощо) та індивід. адвокат. діяльність.

Адейя – процесуальна норма в праві Стародавніх Афін, сукупність релігійних обрядів, необхідних для зміни закону.

Аденауер Конрад (1876–1967) – німецький політик, лідер Християнсько-демократичного союзу, Федеральний канцлер (1949–1961). Разом із Л. Ерхардом здійснили найуспішніші неоліберальні реформи в Європі, блискучі результати яких іменують в історії як «німецьке економічне диво».

Адміністративна відповідальність – різновид юрид. відповідальності гр-н і служб. осіб за скоєні ними *адміністративні правопорушення*. В Україні порядок застосування А.в. регулюється *Кодексом України про адміністративні правопорушення* та ін. законод. актами, які передбачають А.в. Метою А.в. є виховання особи, яка вчинила адм. правопорушення, в дусі дотримання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим порушником, так і ін. особами.

Адміністративна санкція – структурний елемент адм.-правової норми, який передбачає заходи держ. впливу до порушників приписів відповідної норми. До А.с. належать насамперед матеріально-фін. санкції та санкції реального виконання. За допомогою матеріально-фін. санкцій відновлюється порушений порядок, відшкодовуються збитки, завдані правопорушенням. Мета санкцій реального виконання – примусити порушників виконати свої обов'язки у сфері управління. За чинним адм. законодавством до цих санкцій належать: вилучення майна і документів, адм. виселення, знесення самовільних забудов, зупинення робіт або тимчасова заборона експлуатації об'єктів і механізмів, здійснення примус. експертизи, примус. лікування, огляд та обшук.

Адміністративна юрисдикція – правоохоронна діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, уповноважених законодавством розглядати і вирішувати справи про *адміністративні правопорушення.* Адм.-юрисдикц. повноваження вказаних органів та їхніх посад. осіб визначені *Кодексом України про адміністративні правопорушення*, іншими законами і нормат. актами. До органів А.ю. належать: органи внутр. справ, транспорту, рибоохорони, ліс. г-ва та ін., адм. комісії місц. держ. адміністрацій і викон. органів місц. самоврядування, виконкоми селищ. і сільс. рад; судді районних (міських) судів тощо.

Адміністративна юстиція – особливий порядок вирішення адм.-правових спорів судами та ін. уповноваженими на те держ. органами. А.ю. сформувалася на Заході в др. пол. XIX ст. і зайняла автономне місце у традиційній системі судочинства. Це обумовлено рядом особливостей, які відрізняють її від цив. та крим. судочинства. В порядку А.ю., зокрема, розглядаються і вирішуються адм.-правові спори між сторонами, які перебувають у відносинах влади і підпорядкування. Правовий наслідок вирішення конфлікту у сфері держ. управління органом А.ю. – визнання недійсності та скасування неправомірного адм. акта. На сьогодні в одних державах (Великобританія, США, Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль) функції А.ю. здійснюють звичайні суди, в інших країнах (Австрія, Бельгія, Італія, Німеччина, Франція) – спеціальні адміністративні суди або трибунали. Відповідно до *Концепції судово-правової реформи в Україні* (1992) передбачено утворення системи *адміністративних судів*.

Адміністративне право – галузь права, якою регулюються сусп. відносини, що виникають у сфері функціонування викон. влади. Нормат. базою А.п. в Україні є адм. законодавство. Гол. джерела А.п. – Конституція України, відповідні закони України, укази Президента України, постанови КМ України, акти міністерств, ін. центр. органів викон. влади, *Кодекс України про адміністративні правопорушення.*

Адміністративне правопорушення, адміністративний проступок – протиправна, провинна (умисна чи необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи *громадян*, на встановлений порядок управління і за яку *законодавством* передбачено *адміністративну відповідальність.* До А.п. належить порушення громадського порядку, правил дорожнього руху, санітарних, протипожежних, митних правил, правил використання засобів вимірювання, укладення неправомірних угод між підприємцями тощо. А.п. тягнуть адміністративну відповідальність у вигляді: попередження, штрафу, виправних робіт, адміністративного арешту тощо.

Адміністративний суд – див.: *Суд адміністративний.*

Адсідун – представник заможньої частини римлян, який відносився до перших чотирьох майнових розрядів за реформою Сервія Туллія.

Адскриптицій – *приписний колон*, який не мав права лишати землю, до якої був прикріплений.

Адюльтер (фр. adultere) – зрада одного з членів подружжя як підстава для розірвання цивільного шлюбу через суд.

Аккад, Агаде (сучас. Абу-Хабба на тер. Іраку) – стародавнє семітське місто-держава на півночі Південного Дворіччя (ст. гр. – Месопотамія). Бл. 2300 до н.е. став столицею могутньої Шумеро-Аккадської д-ви у Середній Месопотамії, створеної Саргоном Великим (Древнім, Аккадським). Пізніше назва міста-держави А. поширилася на всю область Пд. Дворіччя. Проте Аккадське царство проіснувало недовго (біля 100 років). Бл. 2200 до н.е. А. розгромили племена *гутіїв (кутіїв)* і воно втрачає значення політ., екон. і культ. центру Месопотамії. Кутії порядкували у Месопотамії упродовж 125 років, до визвольної війни шумерських міст на чолі з царями Ура, які створюють нову державу – Царство Шумеру і Аккаду (бл. XXII ст. до н.е.).

Аккадці – семітська племінна група, що разом з *шумерами* складали основу населення Дворіччя (Месопотамії).

Акт (лат. actus – дія, actum – документ) – 1. Офіційний документ, запис, протокол. Див.: *Акт юридичний.* 2. Вчинок, дія. 3. Частина драматичного твору, спектаклю. 4. Застаріла назва урочистих зборів у наукових і навчальних закладах. 5. У мистецтві – зображення оголеного тіла людини.

Акт злуки УНР і ЗУНР – возз'єднання західно- та східноукраїнських земель в єдину державу 22 січня 1919. Проголошення Акта злуки було призначено на 12 годину 22.I.1919, тобто першу річницю проголошення Четвертого універсалу про повну незалежність України Центральною Радою. Цей день було оголошено державним святом. День видався погідний та гарний, з легким морозом. Київ був прикрашений синьо-жовтими прапорами. О 9 год. ранку у всіх храмах Києва відправляли богослужіння. Головні урочистості проходили на Софійському майдані. При вході на площу з вул. Володимирської було зведено Тріумфальну арку, прикрашену старовинними гербами. Рівно о 12 розпочалася урочиста церемонія проголошення Акта злуки. На масовому вічі посол ЗУНР Лонгин Цегельський зачитав та передав грамоту Національної Ради «Про об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Великою Східною Україною» голові Директорії В. Винниченку. Член Директорії Ф. Швець урочисто зачитав Універсал Директорії: «… Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Наддніпрянська Україна. Здійснилися віковічні мрії, для яких жили і за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, незалежної української держави, на добро і щастя українського народу». Після урочистого проголошення злуки на Софійській площі відбувся молебень, а потім – військовий парад під керівництвом полковника Івана Чмоли. Приймав парад полковник Євген Коновалець.

Акт проголошення незалежності України 1991 – документ Верховної Ради України, яким було визначено новий політ.-правовий статус країни. Схвалений 24.VIII.1991. У вікопомному для України історичному акті зазначено: «Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи *Декларацію про державний суверенітет України,* Верховна Рада Української

Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою». Вказувалося також, що з проголошенням незалежності на тер. України мають чинність виключно Конституція і закони України. Акт започаткував новий етап розвитку України як самостійної, суверенної держави. 24 серпня оголошено національним святом – *Днем незалежності України.*

Акт юридичний – офіційний документ, що його видає державний орган, службова особа або (за дорученням держави) громадська організація в межах їхньої компетенції. А.ю. поділяють на *нормативні акти* (встановлюють заг. правила поведінки – норми права), *індивідуальні* (стосуються конкретного випадку, напр., акти про нагородження, судові рішення) та *інтерпретативні* (акти офіційного тлумачення законів).

Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями (Habeas Corpus Amendment Act – 1679 р., Англія) – законодавчий акт Англії, прийнятий в період посилення опозиції королівській владі та остаточного утвердження конституційної монархії. Habeas Corpus Act став продовженням ідей *Великої Хартії вольностей 1215 р.* та став одним з основних англійських конституційних законів. У законі закріплено порядок арешту – будь-хто, затриманий за скоєння злочину (окрім осіб, які звинувачувалися в державній зраді або в тяжкому злочині), мав право звернутися до суду (самостійно або через представників) з письмовим проханням видати стосовно нього «*habeas corpus*» – наказ про передачу справи на розгляд судді. Якщо суддя вважав, що арешт проведено без потрібних на те причин, звинувачуваного відпускали, в інших випадках його могли звільнити під грошову заставу до суду. При цьому випущену в такому порядку особу заборонялося вдруге арештовувати за звинувачення в скоєнні того ж самого злочину. Заборонялося також проводити арештованого з однієї в'язниці до іншої. Закон мав перешкоджати розправі короля над політичною опозицією після реставрації монархії.

Акти гродські та земські – документи, пов'язані з діяльністю *гродських судів* та *земських судів* у феод. Литві і Польщі XV–XVIII стст. Функціонально акти поділяються на дві категорії: нотаріальні та процесуальні. До першої належать, зокрема, майнові угоди, які вписувалися до *актових книг* і набували у такий спосіб юрид. сили. До другої – процес. документи (позови, вироки, або рішення судів, записи допитів свідків тощо).

Акти Західної Росії – збірник документів з сусп.-політ. та держ.-правової історії України, Білорусі, Литви і Росії з 1340 по 1699, виданий 1846–1853 у 5 томах. Містить матеріали бібліотек Київ. духовної академії, Черніг., Поділ., Харків. губернських канцелярій, повіт. судів тощо. В А.З.Р. зосереджено також понад 2000 документів (документи з історії *Брестської церковної унії 1596*, Віслицький, Краківський, Вартовський статути, Судебник Казимира IV Ягелончика, матеріали про Нац.-визв. війну укр. народу 1648–1657, боротьбу козаків проти крим. татар 1663–1699 тощо). Кожен том супроводжується примітками з генеал. та родовідними таблицями.

«Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов» – багатотомне видання документів із соціально-екон., політ. історії та історії права *Великого князівства Литовського і Речі Посполитої* (т. 1–39, Вільна, 1865–1915). Публікацію підготовлено Віленською археографічною комісією (Віленською комісією для розгляду і видання давніх актів), яка розпочала працювати 1864 і припинила свою діяльність у роки Першої світ. війни. Видання здійснене переважно на основі актових джерел (див. *Актові книги*).

Акти Литовської метрики – див. *Литовська метрика*.

«Акты Литовско-Русского государства» – зб. док. з соціально-екон. життя *Великого князівства Литовського*, виданий 1897–1899 у 2-х томах. Містить офіц. акти *Литовської метрики* щодо торгівлі, ремісництва, митних зборів, грамоти на дарування

землі і надання містам магдебурзького права, книги записів доходів і видатків князівства тощо. Видання – цінне джерело з історії України та Білорусі у складі Лит.-Руської д-ви.

Акти про народне представництво – правові документи про реформування виборів до англ. парламенту, прийняті 1832, 1867, 1918, 1928, 1948, 1969. Наприклад, за виб. реформою 1832 року 56 «гнилих містечок» було позбавлено права представництва у парламенті. 30 таких містечок могли надалі посилати до законод. органу лише одного замість двох депутатів. Великі ж пром. міста отримали право широкого парл. представництва. Закон надав виборче право особам чол. статі, які досягли 21 року, сплачували податок на користь бідних і володіли нерухомістю. Право голосу дістали земельні орендарі з річною рентою не менш як 50 фунтів стерлінгів. Кількість виборців збільшено до 652 тис. чол. Реформа забезпечила буржуазії вагоме представництво у парламенті. Документ став результатом компромісу між зем. аристократією та великою пром. буржуазією. Ця і наступні реформи підірвали феод. традиції представництва і сприяли перетворенню палати громад на справжній бурж. парламент. Важливим підсумком реформи 1832 були перетворення у політ. партіях. Партія вігів почала іменуватися ліберальною, торі – консервативною.

Актові книги – збірники документів, що складалися у результаті діяльності різних судів у *Великому князівстві Литовському*, згодом у *Речі Посполитій*, у т.ч. на укр. землях (Галичина, Київщина, Поділля та Волинь) протягом XV–XVIII стст. А.к. були формою діловодства у *гродських судах, земських судах і підкоморських судах*, а також апеляц. інстанціях, зокрема у *Головному люблінському трибуналі.* Велись і в усіх ін. установах із суд. функціями: *магістратах і ратушах, каптурових судах,* судах конфедерацій, прикорд. комісіях тощо. А.к. мали і церк. суди. Спочатку всі документи записувалися в одну А.к. у хронолог. послідовності впродовж року. Такі записи наз. актикацією. Із середини XVI ст. почали вести 3 види А.к.: декретові, записові та поточні. Декретові книги призначалися для запису суд. рішень

(декретів); записові мали нотаріальний характер, до них вносилися документи громад. і приват змісту, які в такий спосіб набували юрид. сили; до поточних книг записувалися скарги, показання свідків, свідчення возних, заяви, протести, повідомлення тощо. До А.к. вносилися інвентарі, реєстри тощо. Вписані до А.к., ці документи набували юрид. сили. Силу ориг. Акта мали і виписи з А.к.

Акція «Вісла» (28.04–29.07.1947) – військово-політична операція польської комуністичної влади, що стала інструментом етнічної чистки та полягала у примусовій депортації всього українського населення південно-східних районів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння, Підляшшя) до її південно-західних земель з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. 23.IV.1947 політбюро ЦК ПРП, запозичуючи досвід «старшого московського брата», прийняла рішення про створення спеціального концтабору для українців у Явожно поблизу Кракова. З 1947 по 1949 у цьому таборі перебувало біля 4 тис. українців, з яких загинуло біля 200 осіб. Акція «Вісла» є прикладом геноциду польської влади щодо українського населення, відголоски якого проявляються в Польщі і нині.

Аларіх I (Alarich; бл. 370 – кінець 410) – король *вестготів* з 395. Під натиском гунів вестготи на чолі з А. I вдерлися у Фракію, потім захопили Афіни, спустошили Корінф, Аргос, Спарту. В 396 імператор Сх. Римської імперії Аркадій уклав з А. I мир та розселив вестготів як федератів (союзників) імперії на території пров. Іллірії (Балканський п-ів). У 410 війська А. I захопили й пограбували Рим. Це стало початком остаточного загарбання *варварами* (насамперед германцями) Зх. Римської імперії.

Аларіх II (помер 507) – король вестготів, ініціатор укладання 506 р. *компендіуму* законів і доктринальних суджень знаменитих римських юристів. Див.: *Бревіарій Аларіха II.*

Александр Македонський (21.VII.356 до н.е., Пелла – 13.VI.323 до н.е., Вавилон) – цар Македонії з 336 до н.е., один з найвидатніших полководців і держ. діячів стародавнього світу. Син македонського царя Філіпа II. Отримав блискучу світську та військову освіту. У його вихованні брав участь Арістотель. А.М. підкорив д-ви Малої Азії, Єгипет, Вавилон, Месопотамію, Парфію, Персію, Бактрію, Зх. Індію та ін. країни, створив найбільшу в старод. світі імперію (від Дунаю до Інду) зі столицею у Вавилоні. Походи А.М. поклали початок новому історичному періоду – *еллінізмові.* А.М. заснував понад 30 міст, зокрема Александрію Єгипетську.

Алібі (лат. alibi – в іншому місці) – встановлений *доказами* факт знаходження *обвинуваченого (підозрюваного)* поза місцем скоєння *злочину* у момент чи період, який вважається часом злочину.

Аллод (нім. Allod, від давньо-нім. al – цілий, повний + od – володіння) – 1. Земельний наділ вільного франка, який передається у спадок по чоловічій лінії. 2. Вільно відчужуване землеволодіння, індивідуально-сімейна власність у середньовічній Західній Європі.

Америго Веспуччі (італ. Amerigo Vespucci; 09.III.1451–22.II.1512) – знаменитий флорентійський мореплавець епохи великих географічних відкриттів, який відкрив для європейців американський континент. Тривалий час європейці застосовували щодо нього різноманітні назви – «Вест-Індія», «Нова Іспанія», «Нова Англія», «Нова Мексика», «Новий світ» тощо. Утвердженню в світі існуючої назви континенту американці завдячують лотарінгському картографу М. Вальдземюллеру, який у своєму історико-географічному трактаті «Вступ до космографії» (1507) дав новому материкові назву «Америка». М. Вальдземюллер вважав, що цей континент відкрив не Христофор Колумб 1492, а Америго Веспуччі, який у 1499–1504 брав участь у експедиціях до берегів Нового світу. Свої подорожі та відкриття він описав у знаменитих листах. Спираючись на ці листи, лотарінгський картограф аргументував першовідкриття континенту на користь

Америго. Вальдземюллер вважав, що Колумб відкрив Багамські, Великі і Малі Антільські та Вірджінські о-ви, а не безпосередньо континент. Проблема настільки спірна, що дискусії навколо неї тривають понад пів тисячоліття.

Амністія (від гр. amnestia – забування, прощення) – повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності або кримінального *покарання* певної категорії осіб, винних у вчиненні *злочинів*. Акт А., як правило, стосується персонально невизначеного кола осіб. Він може повністю звільняти від *покарання*, замінювати покарання більш м'яким, скорочувати строк покарання.

Амон – первісно покровитель міста Фів, бог повітря та врожаю, творець світу; часто-густо зображувався у вигляді людини зі скіпетром та в короні, з двома пір'їнами і сонячним диском.

Амон-Ра – загальноєгипетський бог, божественний батько та покровитель *фараонів* періоду *Нового царства* (1580–1085 рр. до н.е.) до його розпаду наприкінці II тис. до н.е. на дві незалежні держави; сполучення фіванського бога Амона з геліопольським богом сонця Ра.

Аналітична юриспруденція – наук. течія у правознавстві, яка вбачає гол. завдання останнього в аналізі правових норм з метою з'ясування змісту проблем, що традиційно вважаються юридичними. Виникла в серед. XIX ст. і пов'язана з творчістю англ. правознавця *Д. Остіна*, який розвивав тезу свого співвітчизника *І. Бентама* про те, що право – це «веління суверена», і відкидав погляди прихильників природно-правової школи про договірне походження права. Як і Д. Остін, представникам А.ю. різних часів властиве негативне ставлення до положень, які вбачають джерела права в соціально-екон., культур. середовищі. Пов'язуючи природу права з наказом (волею) суверена, окремих сусп. груп чи одного правителя, прихильники А.ю. тим самим легітимізують правотворчість будь-якої влади. А.ю. розглядає право як простий результат вільної діяльності законодавця, суверена, заперечуючи

його соціально-екон., моральну та істор. оцінки. Осн. недоліком такого підходу вважається абсолютизація логіко-лінгв. методів там, де потрібен глибокий, всебічний аналіз суспільної і держ.-правової практики, конфліктно-консенсусних відносин. Зафіксовано, що у XX ст. підхід, властивий А.ю., використовувався здебільшого недемократичними, антиправовими політ. режимами. За сучас. умов А.ю. зазнає деякої модифікації. Англ. правознавець *Г. Харт* – представник *«нової аналітичної школи права»* – висунув конструкцію т.з. первинних і вторинних норм. «Первинні» норми (primari rules) – ті, що надані суверенам і внаслідок яких виникають певні обов'язки та правомочність. «Вторинні» норми (secondary rules) – норми визнання (конституції), норми змін (заповіт, договір), норми-санкції. Право, на думку вченого, – це поєднання «первинних» і «вторинних» норм. За такого підходу, близького до *теорії «ступінчатого права» Г. Кельзена* та *А. Меркля*, «вторинне» право констатується не державою, а само собою.

Анархізм (від грец. Άναρχία – безвладдя) – ідейно-теор. та сусп.-політ. течія, в основі якої – заперечення інституціонального, передусім державного управління сусп-вом. А. виник і розвивається як антитеза авторитарист. тенденціям державності. Ще у VI–V стст. до н.е. давньогрец. філософ Зенон заперечував будь-яку форму держ. ладу на користь вільної солідарності громадян. Основоположником А. дехто (зокрема, *П.Кропоткін*) вважає У. Годвіна. Проте останній пропонував не негайне знищення д-ви, що є наріжним постулатом А., а мінімізацію її функцій з можливою наступною ліквідацією. Засадничі положення цієї сусп.-політ. течії сформульовані в 40-х рр. XIX ст. *П.Ж. Прудоном*, який запровадив термін «анархія», та *М. Штірнером.* Політ. доктрину А. розробили *М. Бакунін* і *П. Кропоткін.* До відомих теоретиків течії належать також Дж. Белделлі, Е. Реклю, Б. Такер, Д. Уоррен, К. Хесс та ін. Спільним для ідеологів А. є критика капіталізму і проголошення необхідності його заміни ін. ладом за умови ліквідації д-ви. Прудон, зокрема, заперечуючи політ. боротьбу та робіт. спілки (асоціації), пропонував реформи, які б ліквідували державу і велику приват. власність. За цих умов у сусп-ві

панувала б анархія («відсутність пана та суверена»), дрібне виробництво розвивалося б за допомогою реформованої кред. системи, а дрібні власники регулювали б свої відносини на засадах «солідарності». М. Штірнер проголошував необхідність бунту невдоволеної особистості. Крайній і відвертий індивідуаліст, він оголосив війну д-ві взагалі, прагнув створити в сусп-ві «союз егоїстів», члени якого мали б практично необмежену власність («усе належить мені») і владу над людьми. М. Бакунін та П. Кропоткін наполягали на ліквідації приват. власності і д-ви, всіх її інституцій, тобто обстоювали «рівність і безвладдя» і необхідність революції. Остання, як вони вважали, переростатиме у світову. М. Бакунін називав її «анархічною соціальною революцією», а П. Кропоткін – «комуністичною», що може бути і мирною, і «кривавою». У бакунін. концепції революції, яку він ототожнював з бунтом, переважали руйнівні аспекти. П. Кропоткін більшу увагу приділяв творчим завданням революції, після перемоги якої передбачав негайне запровадження ком. порядків, зокрема розподіл благ за потребами (звідси і назва напряму – «анархо-комунізм»). Анархісти здебільшого вимагали невідкладної ліквідації д-ви, яку вважали другою (після церкви) осн. помилкою людей, тотального знищення усіх її інститутів, починаючи з уряду («комунізм без уряду»). Будь-яка концентрація, централізація влади проголошувалася несумісною зі свободою. Висловлювалися застереження і щодо переродження соц. д-ви, в якій нар. обранці та чиновники можуть зловживати служб. становищем, посилаючись на «державний інтерес». Але безвладдя для А. не тотожне безладу, безладдю. Передбачалося формування (неодмінно «знизу догори») системи профес., вироб. осередків, територіальних (сільс. та міських) громад, асоціацій за федераліст. принципом. У громадах допускалося існування суд. та законод. влади, яка діяла б на засадах *звичаєвого права*. Не виключалася можливість скоєння у такому сусп.-ві злочинів, але, як вважали прихильники А., не на соціальному ґрунті, і до винних мали б застосовуватися не суд.-адміністративні, а лік.-мед. заходи. В кін. XIX – на поч. XX стст. А. набув певного поширення і в Україні. Один з київ. анарх. гуртків, зокрема, намагався у 1876 організувати повстання у Чигиринському

повіті, член цього гуртка Г. Макаревич виїздила за кордон для зустрічі з М. Бакуніним. Гуртки анарх. спрямування діяли також у Харкові, Одесі, Катеринославі Житомирі, Ніжині, Гуляйполі (до тутешнього осередку входив Н. Махно). А. – антипод законності і правопорядку. Засуджуючи д-ву та владу як уособлення насильства, анархісти самі охоче вдавалися до протизаконних насильницьких дій, зокрема індивід. терору, а в регіонах, що на деякий час опинялися під їхнім контролем, панували свавілля та репресії, створювалися спец. каральні структури (напр., «Комісія» у Гуляйпільській республіці Н. Махна, «Консехерія по розслідуванню» у контрольованих анархістами регіонах Арагону та Наварри в Іспанії під час громадян. війни в цій країні в 40-х рр. XX ст. та ін.). Періоди пожвавлення А. в різних країнах, як правило, не були тривалими, супроводжувалися дезорганізацією сусп. життя. Вияви А. мають місце і в наш час. У 90-х рр. XX ст., напр., окр. анарх. орг.-ції відродилися у Росії, Україні, деяких ін. країнах СНД, але вони не є масовими і не користуються підтримкою населення.

Ангела Доротея Меркель (17.VII.1954) – відомий німецький політик, лідер ХДС (2000–2018), Федеральний канцлер Німеччини (з 2005 року). Перша жінка Федеральний канцлер Німеччини. Людина року журналу «Тайм» (2015), найвпливовіша жінка планети за версією журналу «Форбс». 15.XI.2016 оголосила, що учетверте висуватиметься у канцлери. 07.XII.2016 була знову, вчетверте, обрана лідером ХДС, з метою подальшого балотування на пост канцлера. За її кандидатуру проголосували 89,5 % учасників партійного з'їзду в Ессені. А. М. закінчила фізичний фак-т Лейпцизького університету, 1986-го захистила дисертацію. З 1978 до 1990 працювала в Центр. інституті фізич. хімії АН НДР. Після об'єднання Німеччини в 1990 вступила в Християнсько-демокр. союз (ХДС), який був тоді при владі. У грудні того ж року її обрали депутатом Бундестагу. Після ініціативи Г. Шрьодера про дострокові вибори у 2005, А. М. була обрана ХДС/ХСС кандидатом на посаду Федерального канцлера Німеччини. На переговорах про формування «Великої коаліції», які проводили А. Меркель, Г. Шредер і голова СДП Франц Мюнтеферінг, було

вирішено, що А. М. стане новим канцлером Німеччини. Проводить зважену та далекоглядну внутрішню політику. В зовн. політиці А. М. відома своєю беззастережною підтримкою американського курсу, виступаючи за зближення та тісну співпрацю зі США, проте після того, як на презид. виборах 2016 переміг Д.Т. відносини між двома країнами суттєво погіршились. Трамп різко критикує Німеччину за малі витрати на оборону в рамках НАТО – 1,23 % від свого ВВП, тоді як США – 3.39 %, а також за будівництво газопроводу «Північний потік-2» та за закупівлі великих обсягів рос. газу, погрожуючи запровадити санкції США проти газ. проекту «Північний потік-2». На думку Трампа, «Німеччина стала заручницею Росії». Згідно із соцопитуваннями, яке проводилося у вересні 2015, політику А. М. підтримують 63 % німців. Це був найнижчий рівень підтримки загалом популярної Меркель з грудня 2012. Найбільше дістається А.М. за її політику щодо мігрантів: лише протягом серпня 2016 до Німеччини прибуло близько 104 тис. мігрантів. Незважаючи на це, у листопаді 2016 59 % німців підтримали переобрання Меркель канцлером після виборів до Бундестагу у 2017.

Англіканська церква – протестантська церква, яка виникла у XVI ст. у Англії і поступово трансформувалася у державну, національну церкву. У догматиці цієї церкви поєднуються положення протестантизму про спасіння своєю вірою і католицизму про рятівну силу церкви. За культом та організаційними принципами близька до католицької. Церковну ієрархію очолює король.

Англосаксонська система права – система права, що остаточно склалася в результаті англійської буржуазної революції XVII ст. Велику роль відіграє *прецедент* як джерело права. Суд є правотворчим органом. Відсутній поділ права на *публічне* та *приватне*, на *матеріальне* й *процесуальне*. Державні установи та посадові особи відповідають перед тим самим, що й фізичні особи. Поширена у Великобританії та США.

Андрузький Георгій Львович (26.V.1827 – після 1864) – український правознавець, мислитель і політичний діяч, поет. Навчався на юр. фак-ті Київ. ун-ту. Член Кирило-Мефодіївського братства. За свої антимонархічні переконання в квітні 1847 заарештований і висланий до Казані з правом вступу до місц. ун-ту. В грудні 1847 відрахований з Казан. ун-ту і переміщений у м. Петрозаводськ. Арештований в Києві за написання «Конституції Республіки» і засланий до Соловецького монастиря, а згодом до Архангельська. У 1857 р. повернувся в Україну. Служив у Полтавській судовій палаті. Осн. праця А. – «Конституція Республіки», написана, ймовірно, 1846–1850. А. висунув ідею встановлення конст. монархії в абсолютистській Росії, а також скасування кріпосного права та станового поділу сусп-ва. Як правознавець обґрунтовував принципи рівності усіх перед законом, а також верховенства права.

Андрусівське перемир'я 1667 – договір між Моск. д-вою та Річчю Посполитою про припинення війни 1654–1667. Укладене 30.I.1667 у с. Андрусово побл. м. Смоленська. Хоча в центрі переговорів були питання, пов'язані з долею укр. етнічних земель, представники України до участі в них не були допущені. А. п. 1667 було укладено на 13,5 років. Згідно з ним Моск. д-ва повертала собі Смол. воєводство з усіма повітами і містами; до неї відходили також Стародубський повіт і Черніг. воєводство. Польща відступалася від Лівобереж. України і на 2 роки – від Києва з округою радіусом в 1 милю. А. п. 1667 ознаменувало початок зближення Моск. царства та Речі Посполитої з метою спільної боротьби проти Османської імперії, що посилювалася. Договір означав також перелом у давній ворожнечі Литви і Польщі, з одного боку, та Моск. д-ви, з другого, на користь останньої. Водночас А. п. 1667, підступно укладене в обхід України, юридично оформило факт. розкол *Гетьманщини* на дві частини по Дніпру. Цим актом Росія остаточно перекреслила свої зобов'язання, передбачені *Переяславською угодою 1654* та *Березневими статтями 1654*. Договір викликав велике невдоволення в Україні, оскільки об'єднання укр. народу в складі Гетьманщини стало нездійсненим. Обурені

запорожці вбили цар. посла, що їхав у Крим до хана. У Гетьманщині розгорнулося нар. повстання, спрямоване проти цар. воєвод і козац. старшини. Щоб урятувати своє становище, старшина на чолі з гетьманом *І. Брюховецьким* виступила проти рос. військ в укр. містах і досягла домовленості з тур. султаном щодо протекторату над Лівобереж. Україною. У червні 1668, після вбивства І. Брюховецького, Гетьманщина на короткий час була об'єднана гетьманом *П. Дорошенком.* Однак дії польс. військ на Правобережжі і російських – на Лівобережжі поновили розкол Гетьманщини. 1686 А. п. 1667 з деякими змінами продовжене на необмежений період (див. *«Вічний мир» 1686*).

Анжуйська династія (Плантагенети) – королівська династія в Англії. Походила від французьких Анжу.

Аннали (лат. annales, від annus – рік) – запис найзначніших подій римської історії по роках.

Ансари – помічники пророка-правителя Мухаммеда (Магомета).

Антонович Володимир Боніфатійович (6.І.1834–18.ІІІ.1908) – визн. укр. історик, археолог, археограф, етнограф, педагог, проф. з 1878, чл.-кор. Рос. АН з 1901. Закін. 1855 медичний, а 1860 істор.-філол. ф-ти Київ. ун-ту. В 1860–1878 – організатор та ідейний натхненник Київ. громади, гол. редактор *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. З 1878 – професор історії Київ. ун-ту, з 1881 – голова *Історичного товариства Нестора-літописця.* А. виявив себе ідеологом «європеїзації» укр. істор. науки, переконаним антинорманістом. Започаткував традиції документалізму в укр. історіографії, археології. Був палким прихильником і пропагандистом концепцій народництва, демократизму, автономізму і федералізму, традицій *історичної школи права* в Україні. Праці А. сповнені віри у невідворотність екон., соціального, духовно-культур. прогресу людства. А. вважав народ єдиним джерелом влади, пропагував права і свободи особи, засуджував станові

привілеї. Ратував за піднесення селянства, яке бачив фундаментом майбутнього сусп. устрою. А. зневажливо ставився до д-ви і вимагав її повного підпорядкування громадянському сусп-ву. Не сприймав ані нав'язаних Україні зовні форм держ. управління, ані інших державницьких ідей. Коріння політ. історії України А. відшукував у глибинах народ. психіки, повсякденного побуту українців, діяльності окр. видатних постатей, віддавав перевагу притаманному українцям «вічному принципу широкого демократизму», а не потягу до самодержавства чи аристократизму, етнографічній, а не держ. нації, внутрішнім, духовним, а не зовнішнім нац. ознакам, боротьбі поодиноких осіб, а не широких мас за нац. відродження тощо. А. належить видатний внесок у розробку проблем козацтва, гайдамаччини, селянства, шляхетства, міщанства, духівництва. Істор. документ, окр. істор. явище мали для нього більшу вагу, аніж їх політ. узагальнення. Осн. праці: «Моя сповідь» (1862), «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті в. кн. Ольгерда» (1877–1878), «Уманський сотник Іван Гонта», «Київ, його доля і значення з XIV по XVI стст.» (обидві – 1882), «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (т.1, 1885), «Бесіди про часи козацькі на Україні» (1912). Керував підготовкою і відредагував 9 томів «*Архива Юго-Западной России»* (написав до них вст. статті), був гол. редактором багатьох ін. зб. документів з історії України. Справив значний вплив на творчість *М. Грушевського, Д. Багалія,* П. Голубовського, М. Довнар-Запольського та ін. укр. мислителів, особливо «київської школи істориків».

Антропологічна школа – один з напрямів науки кримінального права. Виникнення А.ш. пов'язують з кн. Ч. Ломброзо «Злочинна людина у її стосунку з антропологією, юриспруденцією та тюрмознавством» (1876). Італ. учений твердив, що злочинність – явище природне і вічне, пов'язане з органічним виродженням, яке негативно впливає на психіку злочинця. Об'єктивна її причина – в особі злочинця, його антропологічних (від грец. ἄνυρωπος – людина і грец. λογισμος – судження, звідки назва школи) ознаках, які можуть мати анат., фізіол. та психологічну

природу). Залежно від того, яка ознака превалює, можна виділити різні групи злочинців. Їх, за Ч. Амброзою, п'ять: а) природжені (найбільше – близько 40 %; як правило, вони невиправні); б) душевно хворі; в) звичні (злочини чинять під тиском внутр. причин, зовнішніх обставин, моральної нестійкості); г) пристрасні (наявність неврозів, частий стан афекту); д) випадкові (не наділені потягом до злочинів, чинять їх під впливом зовн. причин і приводів; це жертви обставин, т.з. кримінолоїди).

Антрустіон – слуга чи дружинник правителя Франкського королівства, що користувався особливим покровительством закону.

Антська держава – перше державне утворення південно-східних слов'ян кін. IV – поч. VII стст. Сформувалося у межиріччі Дніпра-Дністра у наслідок об'єднання слав'янізованих іранських племен (сармато-алан, росомонів, сербів, білих хорватів тощо) перед зовнішньополітичними загрозами з боку готів, гуннів, авар. Назва військово-політичного союзу походить від збірної назви поліетнічного народу – «анти», що (з іранської) значить – «ті, що живуть на Україні, окраїнні жителі». Візант. історики та хроністи Прокопій Кесарійський, Менандр, а також готський історик Йордан характеризували А.д. як міцне політичне об'єднання з демокр. ладом. Її ще називали «Антським царством», «Антською Землею». На чолі д-ви стояли впливові вожді, яких готи, греки і римляни називали рексами (царями). До нашого часу дійшли імена деяких із них: Бож, Ардагаст та ін. В джерелах згадуються також представники антської знаті – Ідарій, Келагаст, Мезамир. Анти мали сильне військо. Історія донесла до нас імена воєначальників – Всегорда, Доброгаста, Хільбудія та ін. При антських царях діяла спеціальна Рада, яка називалася Коментом. Це був дорадчий орган, що допомагав правителям приймати виважені внутрі- та зовнішньополітичні рішення. Виявом демократії в А.д. були всенародні збори – народні віче, на яких обговорювалися важливі питання суспільно-політичного життя – війни і миру, укладання союзницьких договорів, питання оподаткування населення. Формується суд. влада, що керувалася звичаями і законами,

заповіданими предками, а також законами, почерпнутими у ромеїв-візантійців. У кожному роду судові функції виконували родові старійшини, а в племені – племінний вождь. Найвищими судовими інстанціями були цар та рада знаті при цареві. Процес державотворення в антів не знайшов свого завершення через несприятливі зовнішньополітичні обставини. Перманентні криваві війни з готами, гунами, аварами, візантійцями призвели до розпаду А.д. на поч. VII ст. Востаннє анти як єдина етнополітична спільнота згадуються у писемних джерелах під 602 роком, хоча візант. імператор Іраклій зберігав за собою титул «імператора антського» ще у 612 р. Вірогідною столицею Антської держави у IV–VII стст. було м. Божеськ на Прикарпатті. Правонаступниками А.д. у VII–IX стст. стають державні утворення волинян (на Волині і Прикарпатті), а також хорватів і сербів на Балканах.

Анулома – допустима, але не заохочувана (навіть подекуди засуджувана) форма шлюбу в Стародавній Індії, коли чоловік належав до більш високої варни, ніж дружина.

Аншлюс (від нім. Anschlus – приєднання) – насильницьке приєднання однієї держави до іншої. У 1938 р. відбувся факт подібного приєднання Австрії до нацистської (до 1945 р.) Німеччини. А. було заборонено 1955 р. в законодавчому порядку.

Апартеїд (від афр. apartheid – розділення, роздільне проживання) – система расової дискримінації та приниження (сегрегації) за ознаками расової належності. Політика А. спрямовується на те, щоб поставити одну групу населення в залежність від іншої групи відмінної раси. А. мав місце у ПАР, США та ряді ін. країн. Практика А. засуджена світовим співтовариством. Міжнародна Конвенція 1973 р. про припинення злочину А. і *покарання* за нього визначає А. як злочин проти людства.

Апатриди (грец. ά… – префікс, який означає заперечення або відсутність, і πατρίς – Батьківщина) – особи без батьківщини, тобто особи, які не мають *громадянства* жодної д-ви. Див.: *Безгромадянство*.

Апелла (грец. apella) – народні збори в Стародавній Спарті, вищий орган державної влади, складався з усіх повноправних громадян-спартіатів. До його компетенції належали затвердження мирних договорів та проголошення війни, обрання посадових осіб, військових командирів, вирішення питання про наслідування царської влади у випадку відсутності спадкоємців, затвердження законопроєктів та звільнення *ілотів*.

Апеляційне провадження – розгляд справ в *апеляційних судах* за скаргами (*апеляціями*) учасників цив. чи крим. процесу. Відповідний А.с. перевіряє докази, що стосуються здебільшого тієї частини суд. рішення чи *вироку*, законність та обґрунтованість якої заперечується апелянтом, і виносить остаточне рішення. Інститут А.п. відомий в Україні з XVIII ст., зокрема він докладно врегульований у «*Правах, за якими судиться малоросійський народ»* (1743). Конституція України 1996, у свою чергу, передбачає апеляційне оскарження рішення суду, окрім випадків, установлених законом (ст. 129).

Апеляційні суди – судові інстанції, що переглядають за *апеляціями* учасників процесу рішення нижчих судів, які ще не набули законної сили.

Апеляція (лат. appellation – звернення) – одна з форм оскарження *судового рішення* (що не набрало законної сили, у кримінальній, цивільній або господарській справі), спрямована до суду вищої (апеляційної) інстанції, яка має право перегляду справи. Як гарантія законності та обґрунтованості суд. рішень закріплена у законодавстві переважної більшості країн. Подання А. автоматично зупиняє виконання суд. рішення (вироку) до розгляду справи відповідним *апеляційним судом.*

Аподекти – давньогрецькі посадові особи, що входили до колегії з десяти чоловік у Стародавніх Афінах і контролювали за дорученням *буле* державні витрати.

«Апокрисис» (грец. άπόκρισις – відповідь, «рецензія») – твір укр. та білорус. полемічної л-ри кін. XVI ст. Вчені припускають, що автором «А.» міг бути Мартин Броневський – відомий діяч Острозького літ.-наук. гуртка др. пол. XVI ст. Опубл. первісно польс. мовою 1597 у Кракові, а згодом (1598) давньоукр. мовою в Острозі. Твір є критичною відповіддю на кн. «Брестський синод» єзуїта Петра Скарги (1597), яка обґрунтовувала природність і закономірність *Брестської церковної унії 1596.* Автор «А» критикує вище правосл. духівництво за унію з католицизмом, засуджує польс. політику соціального та нац.-реліг. гноблення на укр. землях. В «А» наголошується на необхідності створення в країні справедливого закону та його суворого виконання усіма членами сусп-ва. Нехтування правителем держ. законом, неповага до прав і свобод підданих неминуче спричинять невдоволення народу, повстання, громадян. війну і, як наслідок, – занепад держави. Таким чином автор «А» сприяв піднесенню національної свідомості та нац. гордості українства, а також пожвавленню антифеодальних рухів, які призведуть до Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького та падіння («Потопу» – за образним висловлюванням Г. Сенкевича) Речі Посполитої у XVII–XVIII стст. як самостійної держави.

Апори – збіднілі візантійські селяни, які віддавали свої земельні наділи в оренду.

Апостол Данило Павлович (04.12.1654–17.01.1734, с. Сорочинці, тепер Великі Сорочинці Полт. обл.) – укр. військ., політ. і держ. діяч, гетьман Лівобережної України (1727–1733). Проросійський політик. Брав участь на боці рос. царя у Полт. битві 1709, Прутському поході 1711, Перському поході 1722, численних війнах Росії з Польщею, Туреччиною та Лівонією. З 1722 разом з П. Полуботком домагався повернення Україні автономії, виступав за ліквідацію *Малоросійської колегії*, відновлення Гетьм. уряду. Один з авторів Коломацької петиції 1724, де ставилися вищеназвані вимоги. У серпні 1727 разом з козацькою старшиною у Петербурзі домігся для України куцої конституції,

відомої під назвою *«Рішительні пункти»,* якою, однак, суттєво обмежувалася автономія українського народу. Обраний 01.10.1727 у Глухові гетьманом Лівобереж. України, прагнув протистояти процесу перетворення рідного краю на звичайну провінцію Російської імперії: впорядкував справи самоврядування та козац. військово-адмін. устрою, скоротив засилля у ньому неукр. елементів; домігся права самостійно обирати сотенних та ін. нижчих козацьких чинів; розпочав першу кодифікацію законодавства в Україні та здійснив судову реформу 1730; значною мірою врегулював порядок землекористування внаслідок проведення «генерального слідства про маєтності» (1729–1731); повернув д-ві незаконно привласнені маєтки; вжив заходів щодо оборони прав і привілеїв укр. міст; захистив інтереси укр. купецтва і торгівців від утисків цар. урядовців; налагодив торг. шляхи з України на Захід; унормував подат. систему; створив необхідні умови для повернення на батьківщину козаків-вигнанців з *Олешківської Січі* та заснування *Нової Січі.*

Арабський Халіфат – теократична середньовічна держава, яка виникла у VII ст. на базі внутрішньоарабського державного утворення, створеного пророком Мухаммедом (бл. 570–634). Проіснувала до 1258 р. Знищена монгольськими завойовниками. Історію феодальної Арабської держави поділяють здебільшого на три періоди за назвами правлячих династій чи місцезнаходження столиці: 1) *Мекканський період* (622–661) – це час правління Мухаммеда і близьких його спожвижників (чотирьох праведних халіфів – абу Бакра, Омара, Осмара, Алі); 2) *Дамаський* (661–750) – правління династії Омейядів; 3) Багдадський (750–1258) – правління династії Аббасидів.

Ареопаг (грец. Areios pagos – Аресів пагорб) – у VIII ст. до н.е. замінив Раду старійшин (*Буле*); до реформ Ефіальта (-) вищий орган управління та вищий суд у Стародавніх Афінах (засідав біля входу до Афінського *акрополя* на скалі бога війни Ареса, звідки назва). Складався з 60–70 осіб, які обиралися пожиттєво. Після обмеження його повноважень як державного органу в V–IV стст. до н.е.

за А. були збережені лише деякі судові функції (судова інстанція у справах про навмисне вбивство, поранення, підпал, порушення релігійних норм) та наглядові функції у справах моралі. Термін «*ареопаг*» зберігся в назві Верховного суду сучасної Греції.

Ариста – «найкращі» люди (звідси – *аристократія* – за Аристотелем – «влада найкращих»), представники родової знаті в поемах Гомера «Іліада» та «Одіссея». На думку поета, вони були наділені найкращими розумовими й фізичними якостями порівняно з простолюдинами і навіть мали божественне походження.

Арифмос (грец. arithmos – число) – пожиттєве земельне держання у Візантії на умовах несення військової служби.

Арії («повноправні») – племена й народи, які розмовляли індоіранськими мовами. Гіпотеза про те, що саме А. стали основою для індоєвропейських народів, мігрувавши вглиб Європи, та ідея винятковості їх походження були покладені в основу теорії зверхності німців («арійців», тобто, нащадків А.) у період панування ідеології *фашизму* в Німеччині.

Арістотель (384, Стагір у Фракії – 322 до н.е., Халкіда на о. Евбея) – давньогрецький філософ і вчений. Учень Платона. У 367–347 до н.е. брав участь у діяльності Платонівської Академії, 335 до н.е. заснував власну філос. школу – Лікей. Навчав *Александра Македонського (343–340 рр. до н.е.)* – одного з найвидатніших полководців і держ. діячів стародавнього світу. Автор творів «Політика», «Афінська політія», «Нікомахова етика» та ін., в яких досліджував явища та природу людини, політики, етики, права, держави. У праці «Політика» виклав основні проблеми суспільного й державного життя, розглядав людину як «політичну істоту», що прагне до державного об'єднання, розробив учення про державу, визнаючи монархію, аристократію і політію як правильні, а тиранію, олігархію і демократію – як неправильні форми державного правління. Найкращою формою держави А. вважав *політію* – синтез кращих рис олігархії і демократії, що спирається на середній клас.

Арменопул (Арменопуло) Константин (бл. 1320 – бл. 1380) – візант. юрист. Був номофілаксом (одним із 7 членів магістрату, які мали наглядати за тим, щоб жодна пропонована реформа не суперечила чинним законам) і головою найвищого цив. суду в м. Фесалоніки (тепер Салоніки, Греція). Один з небагатьох юристів, які донесли до нас реліквії візант. правової спадщини. Відомий як укладач збірника візант. права «Гексабіблос» (повна назва – «Посібник до законів, або Шестикнижжя», 1345). Зб. тривалий час був надзвичайно популярним, багато разів перевидавався грец., лат., нім. мовами. Ін. праці А. – «Епітема канонів», «Каталог єресей», два лексикони тощо. Як номофілакс А. стояв на сторожі офіц. текстів законів і забезпечував їх стабільність.

Арон Раймон (14.III.1905–17.X.1983) – фр. філософ, політолог, соціолог і публіцист. Ліберал. Один із засновників критичної філософії історії. Проф. Сорбонни, Тулузького, Кельнського, Берлінського ун-тів. Автор книг «Демократія і тоталітаризм» (1965), «Розчарування в прогресі» (1967), «Опіум для інтелігенції» (1968), «Правлячі кола чи правлячий клас» та ін. Виступав за деідеологізацію науки і глобалізацію. Є одним з авторів теорії індустріального і постіндустріального суспільства. Дав тлумачення тоталітарного режиму порівняно з ліберальним. Основною ознакою тоталіт. режиму, на думку А., є забезпечення монополії однієї партії на узаконену політичну діяльність, а ліберального або конституційно-плюралістичного – юридична організація мирної політичної конкуренції з метою завоювання влади. Вважав, що держава не тільки зобов'язана створювати закони, що забезпечують свободу, плюралізм і рівність громадянам, а й домагатися їх безумовного виконання. Сприяв рецепції у Франції німецької соціології, зокрема ідей Макса Вебера.

Арр'єр-васал (фр. arriere – позаду + фр. vassal) дрібний чи середній феодал (підвасал, вальвасор), залежний від великих феодалів, васалів корони (перів).

Артхашастра (санскр. букв. «наука про користь, про практичне життя») – в Стародавній Індії жанр світської літератури, жанр трактатів про мистецтво політики і управління державою. Див.: *Артхашастра Каутильї*.

«Артхашастра» Каутильї – відоме керівництво до практичної діяльності раджі (царя), авторство якого приписується рядом дослідників міністрові Чанак'ї Каутильї – раднику засновника імперії Маур'їв – Чандрагупти Маур'ї. Текст А. уперше знайдено та опубл. 1909. Праця є узагальненням поперед. учень про мистецтво держ. управління і політики та висвітлює три групи проблем: книги 1, 6, 8 формулюють вимоги, цілі і завдання діяльності освіченого монарха; книги 2–5 визначають функції держ. управління, правової політики і законодавства; книги 7, 9–15 присвячені питанням війни і миру, дипломатії і міжнар. відносин.

Архагети – два «царі» у Стародавній Спарті. Див.: *Царі спартанські.*

Археологічна періодизація основних етапів розвитку людства

Епоха	Період у Європі	Періодизація	Коротка характеристика доби	Різновиди людини
1	2	3	4	5
Стародавня кам'яна доба або палеоліт – найдавніший та найдовший період в історії людства. Походить від гр. слів *palaios* – стародавній та *lithos* – камінь	2,4 млн. – 10 000 до н.е.	* *Ранній палеоліт* (2,4 млн – 600 000 до н.е.); * *Середній палеоліт* (600 000 – 35 000 до н.е.); * *Пізній палеоліт* (35 000 – 12–10 000 до н.е.)	Час мисливців і збирачів. Поява кремнієвих знарядь праці, які поступово урізноманітнюються та ускладнюються	Гомініди, різновиди: *Homo habilis, Homo sapiens prasapiens, Homo heidelbergensis*; В середньому палеоліті: Homo neanderthalens і Homo sapiens

Продовження таблиці

1	2	3	4	5
Середньо-кам'яна доба або мезоліт	12 000 – 7 000 до н.е.		Бере початок у кінці плейстоцену в Європі. Домінування мисливців та збирачів. Виготовляли знаряддя праці з каменю та кістки, винайшли лук і стріли	Homo sapiens
Новокам'яна доба або неоліт	7 000 – поч. 4-го тис. до н.е.	* Ранній неоліт; * Середній неоліт; * Пізній неоліт	Виникнення *неоліту* пов'язують з неолітичною революцією. З'являється кераміка (близько 12000 років тому), нові способи ведення господарства, а також землеробство, скотарство. Пізній неоліт нерідко переходить у наступний етап, мідну добу або енеоліт, без розриву в культурній спадкоємності. Останній характеризується другою виробничою революцією, найважливішою ознакою якої стала поява металевих знарядь праці	Homo sapiens
Бронзова доба	3500 – 1200 до н.е.	Рання історія	Розповсюдження металургії дозволило отримувати та обробляти різноманітні метали: золото, мідь, бронзу. Створюються перші письмові джерела в Передній Азії і Егеїді	Homo sapiens

Продовження таблиці

1	2	3	4	5
Залізна доба	Починаючи з 1200 до н.е.	* Рання історія (бл. 800–500 до н.е.); * Античність (500 до н.е. – 500 н.е.); * Середньовіччя (бл. 500 – до сер. XVII ст.); * Нова історія (з сер. XVII – до поч. XX ст.); * Новітня історія (XX–XXI стст.).		Homo sapiens

Архонти (від грец. archontos – начальник) – 1. Виборні посадові особи в Стародавніх Афінах, колегію яких після *реформ Тезея* змінили *басилеї* (див. також *колегія архонтів*). 2. Грецькі феодали, які зберегли свої землі та привілеї у період Середньовіччя.

Арша – заохочувана форма шлюбу у Стародавній Індії, коли наречена отримувала придане (віно, посаг).

Ассиза (пізньолат. assisa – засідання) – 1. У Середньовічній Англії і Франції зібрання феодалів. 2. Указ короля в нормандській Англії. 3. Судовий позов про право на земельну ділянку. 4. Виїздний суд за участю присяжних засідателів для розгляду земельних спорів, а пізніше й кримінальних справ. 5. Збірки звичаєвого права періоду Середньовіччя. Найбільш відомі А. англійського короля Генріха II (XII ст.) та «Єрусалимські А.», до яких увійшло право хрестоносців на Сході, та «А. Романії», кодифікація яких проведена Венеціанською республікою в XV ст.

Асс, Ас – у міфології автохтонного (корінного) народу Дагестану лакців (самоназва – лак) божество грому і блискавки. Живе на небесах, їздить у фаетоні. Його постійна дорога – Молочний шлях («дорога Асса») мовою лакців. Колеса фаетона і підкови коней під час їзди по вибоїстій (ямкуватій) дорозі гуркотять,

торохтять, трахають, – звідси незрозумілий і страшний грім особливо в гірській місцевості. Блискавки – це іскри з-під колес. У міфології цахурів йому відповідає Арш. Історичною столицею лакців (Лакії) є с. Кумух, розташоване у центрі нагірного Дагестану, північніше від хребта Дюльтидаг.

Ассура – засуджувана форма шлюбу у Стародавній Індії, коли наречена купувалась.

Астар, Істар – давньосемітське астральне божество, уособлення планети Венера, чоловіча паралель Астарти і Іштар. В західносемітській міфології А. – ханаанейсько-аморейський бог, якому поклонялися поряд з Астартою, очевидно, як її чоловіку. Ототожнювався з єгипетським *Гором* (II тис. до н.е.) та грецьким *Аресом* (за доби еллінізму). Вважався богом війни, грізним та могутнім, і водночас богом-захисником, охоронцем домів, гробниць, написів, який оберігав їх «від будь-якого пошкодження та руйнації». Він був також богом родючості та зрошення. А. очолював пантеони богів в містах-державах Стародавнього Ємену.

Астарта – в західносемітській міфології уособлення планети Венера, богиня кохання і родючості, богиня войовничості. А. – давньосемітське божество, якому відповідає *Іштар* в ассиро-вавілонській міфології і *Астар* (чоловіча паралель). Цілком очевидно А. вважалася дружиною західносемітського *Астара*. У Стародавньому Єгипті А., поряд з деякими іншими передньоазійськими божествами, увійшла в пантеон (А. та Іштар вважались там однією богинею, тобто ототожнювалися), інколи ототожнювалася з Сехмет. Вона сприймалася як володарка коней і колісниць, богиня битв. А. вважалася також і богинею-зцілителькою. А. вшановувалася також в пунійському (фінікійському) Карфагені і на Кіпрі.

Ататюрк (Кемаль) Мустафа (1881–1938) – Президент Турецької Республіки (1923–1938), керівник турецької національно-визвольної революції (1918–1923). За період правління А. в Туреччині були проведені масштабні реформи, які отримали назву

«шість стріл». Суть цих реформ зводилися до утвердження: республіканізму; демократії; світської освіти, відокремленої від церкви; націоналізму; пріоритету задоволення соціальних потреб бідніших верств населення; зміцнення держави. А. посилив авторитаризм президентської гілки влади, заборонив комуністичну опозицію, а в економіці здійснив націоналізацію підприємств, створивши базу національної індустрії.

Атема – загін охоронців спартанських царів, що складався з 300 відбірних воїнів.

Атімія – безчестя, процедура позбавлення політичних і громадянських прав у Стародавній Греції.

Атон – єгипетський бог сонця, культ якого з'явився у часи Аменхотепа IV (Ехнатона) при спробі останнього запровадити монотеїстичну релігію. Зображувався у вигляді сонячного диска з променями, які закінчувалися долонями.

Атторнейська служба – важлива ланка в системі правоохоронних органів США. А.с. складається з федеральних установ виконавчої влади, а також аналогічних установ штатів і місцевих органів, наділених повноваженнями, подібними до повноважень європейських прокурорів. Відмінною рисою між ними є те, що аторней (attorney) не має наглядових функцій, а ланки цієї системи не підпорядковуються одна одній за вертикаллю. Генеральний аторней призначається президентом за згоди *Сенату,* керує міністерством юстиції США і своїми представниками в федеральних судових округах – аторнеями і маршалами.

Аутодафе (фр. autodafe, порт. auto-de-fe, лат. actus fidei – акт віри) – прилюдне оголошення і виконання вироку інквізиції, зокрема спалення засуджуваного на багатті.

Африканський союз – (АС, офіційне скорочення AU англійською мовою і UA рештою робочих мов) – міжурядова організація, що складається з 54 африканських країн (крім Марокко). Організація була заснована 9 липня 2002 як спадкоємиця об'єднаних Африканської Економічної Спільноти (АЕС) і Організації Африканської Єдності (ОАЄ). Адм. центром організації є місто Аддис-Абеба, столиця Ефіопії. Серед амбітних планів АС запровадження єдиної валюти (афро) та створення спільних збройних сил, як і інших атрибутів незалежної країни, таких як кабінет міністрів при голові урядової організації. Метою Союзу є допомога забезпечення в країнах Африки демократії, прав людини і стабільної економіки та, особливо, забезпечення припинення всіх міжнародних конфліктів та створення ефективного спільного ринку. Офіц. мови: арабська, англійська, іспанська, французька, португальська та суахілі – одна з найзначніших мов африканського континенту.

Афатомія (пізньолат. acffatmire) – прилюдний символічний акт передачі майна у давньонімецькому праві, що являв собою своєрідний договір дарування на користь третьої особи з елементами успадкування за заповітом (див. «*Салічну правду*»).

Ахії – просуннітські релігійно-цехові братства в ранній Османській імперії.

Ашока (272–232 до н.е.) – третій імператор (після Чандрагупти – діда, засновника держави, і Біндусари – батька) найбільшої в історії Стародавньої Індії держави Мауріїв. Творець імперії з територією від Кашміру і Непалу до Майсура. Підкорив територію сучасного Афганістану. Перші роки правління Ашоки були доволі кривавими, але після жорстокого завоювання демократичної Калінги, він перевтілився, прийняв буддизм, став його активним пропагандистом, а приблизно в 260 р. до н.е. зробив державною релігією. Збереглося понад 30 написів-наказів Ашоки, вирізьблених на скелях і колонах, в яких вимагалося від жителів країни дотримуватися основних принципів високої буддійської моралі.

Імператор намагався підняти фахові амбіції людей, будуючи школи, канали для зрошування та навігації. Він ставився до всіх підданих однаково рівно, незалежно від їхньої віри, політичних поглядів чи касти. Навколишні царства, які було неважко загарбати, стали його шанованими союзниками. Ашоку славили за спорудження ветеринарних лікарень та за відбудову системи доріг по всій Індії. Після свого перевтілення він став відомий як Дхармашока, що означає Ашока, – послідовник дхарми. Ашока визначав основними ознаками дхарми ненасильство, терпимість до всіх сект та думок, покору батькам, повагу до брахманів та інших релігійних учителів та священиків, людське ставлення до слуг і щедрість до всіх людей. Жодна з релігійних чи соціальних груп Стародавньої Індії не могла заперечувати проти цих етичних норм.

Ашрами – чотири стадії життя індуса, які відповідали чотирьом сходинкам морального розвитку особистості (артха, кама, дхарма і мокша): *брахмачарія* – період навчання і самодисципліни, *гріхастха* – стадія господаря (глави сім'ї), *ванапрастха* – стадія лісового життя аскета для очищення душі від гріхів і *санньяса* – життя у зреченні для спасіння душі.

Б

Бабеф Гракх (Франсуа Ноель) (23.XI.1760–26.V.1797) – відомий франц. революціонер, соціаліст-утопіст, керівник руху «рівних», один з найактивніших учасників Великої французької революції 1789–1794 рр. В 1796 р. створив таємне т-во «В ім'я рівності» для підготовки нар. повстання проти Директорії. Виданий зрадником. Б. був заарештований разом зі своїми товаришами і згодом гільйотинований.

Бабин Яр – див.: *Гітлерівські репресії в Україні.*

Базилевс, басилей (грец. basileus) – 1) племінний вождь в гомерівській Греції; 2) другий архонт в Стародавніх Афінах, який займався питаннями релігійного культу та розглядав у суді справи про кримінальні злочини; 3) загальногрецьке найменування правителя (царя).

Базиліка (лат. basilica, грец. basilicos – царський, царственний) – 1. Імператорський закон у Візантії; 2. Громадське приміщення (будівля), що призначалось для суду, торгових операцій; 3. Один з основних типів християнських храмів.

Базиліки, Василіки (від грец. βασιλικός – царський) – «царські закони», видані 60 книгами грец. мовою бл. 888–889 рр. під керівництвом відомого візантійського юриста Сімбація. Покликані були замінити собою складні для розуміння (в т.ч. через мовний бар'єр) збірники права Юстиніана Великого, написані латиною. Б. – єдина законодавча пам'ятка, яка включала 60 книг, поділених на титули і фрагменти. Кожний титул Б. розпочинався з фрагменту тексту одного з римських юристів, цитованих в *Дигестах*, далі йшли відповідні доповнення із Кодексу, *Інституцій* та *Новел*. Юстиніанівське право в Б. використовувалось не безпосередньо, а через грецькі переклади і коментарі (*схолії, епітоми, парафрази*) візантійських юристів VI ст. – Аноніма, Феофіла, Дорофея та ін. Більша частина Б. присвячена питанням приватного права, в т.ч. правовому становищу особи. Значний правовий матеріал стосується публічного і церковного права. З кінця XII ст. Б. стали єдиним чинним зведенням візантійського права.

Баірум (ак. «ловець») – як і *редум* (погонич), професійний воїн у Стародавньому Вавилоні, який одержав від правителя за службу земельну ділянку.

Бак – раб у Стародавньому Єгипті.

Бакунін Михайло Олександрович (18.V.1814–19.VI.1876) – рос. революціонер, один з ідеологів анархізму. 1840 виїхав за кордон, де проживав у Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Франції. Слухав лекції у Берлін. ун-ті. В Цюріху зацікавився комуніст. рухом. У Парижі познайомився з П. Прудоном, а згодом з К.Марксом і Ф. Енгельсом. За участь у рев. подіях 1948–1949 був двічі засуджений до страти (у Празі і Дрездені), помилуваний і виданий Росії. Перебував у казематах Петропавл. і Шліссельб. фортець, згодом – на засланні в Сибіру, звідки втік і від 1861 жив за кордоном (Англія, Італія, Швейцарія, Франція та ін.). У 1868 р. організував «Міжнародний альянс (союз) соц. Демократії». Автор праць «Федералізм, соціалізм, антитеологізм» (1868), «Кнуто-німецька імперія» (1871), «Державність і анархія» (1873) та ін. Був прибічником насильницької революції. Разом з тим виступав проти марксистської ідеї диктатури пролетаріату, відкидав необхідність самост. «пролетарської партії». Ідеї і погляди Б. справили значний вплив на розвиток і утвердження анархізму як політико-ідеологічної доктрини XIX ст.

Бакуфу (яп. букв. «польова ставка») – режим військового правління у феодальній Японії; військово-польова ставка; уряд трьох династій сьогунів у Японії.

Бальї (фр. bailli) – призначуваний королем чиновник у середньовічній Франції, голова *бальяжа* (округу королівського домену із кількох превотств) з фіскальними і судівсько-поліційними функціями.

Бальяжі – адміністративні одиниці середньовічної Франції, на які поділявся королівський *домен.* На чолі Б. стояли чиновники – *бальї*, яких призначав король.

Бан (нім. Bann, фр.ban) – 1) (звич.) призов васалів на військову службу; 2) право глави середньовічної держави здійснювати вищу судову, військову та адміністративну владу.

Баналітет (фр. banalite – належний сеньйору) – монопольне право європейських феодалів на засоби сільськогосподарського виробництва (млини, печі, преси).

Бандера Степан Андрійович (01.01.1909, с. Старий Угринів, тепер Калуського р-ну Івано-Франк. обл. – 15.11.1959, Мюнхен, Німеччина) – великий син укр. народу, патріот, укр. політ. діяч, один із засновників і керівників *Організації українських націоналістів* (ОУН). Закін. 1927 Стрийську гімназію, навч. 1928–1933 на агроном. відділенні Вищої політех. школи у Львові. Знав кілька європ. мов. З 1931 керував пропаганд. відділом крайової орг-ції ОУН. У 1932–1933 був крайовим провідником ОУН і крайовим комендантом Української військової організації (УВО). Спрямовував діяльність крайових ОУН та УВО на боротьбу проти польс. окупації західноукр. земель, організовував терорист. акції проти держ. діячів Польщі, а також рад. дип. представників. За участь у замахах та належність до керівництва ОУН 1934 Б. було засуджено до смертної кари, від якої його врятувала амністія політв'язнів. Провів понад 5 років у в'язницях Польщі з режимом суворої ізоляції, був звільнений з тюрми бойовиками ОУН після нападу Німеччини на Польщу 1939. Розбіжності між Б. і головою проводу ОУН А. Мельником, насамперед щодо ролі Німеччини у визволенні України, привели в лютому 1940 до розколу ОУН і створення революційного проводу ОУН, який Б. і очолив. Лише спираючись на національно-свідомі патріотично налаштовані сили і підтримку більшості українського народу, вважав Б., можна відродити Українську Державу. З нападом фашист. Німеччини на СРСР 30 червня 1941 у Львові за рішенням проводу ОУН (Б) було проголошено відновлення Української держави. За відмову скасувати цей акт гестапо заарештувало членів новоствореного укр. уряду, в т.ч. Б., і кинуло їх до концтабору. З табірної в'язниці (Заксенгаузен) Б. вийшов у грудні 1944. В 1947 Б. обрано головою ОУН, він організовує збройну боротьбу ОУН-УПА на західноукр. землях проти рад. влади і військ НКВС. 1955 обраний головою проводу Закордонних частин ОУН. Активізує роботу по налагодженню зв'язків з патріотично налаштованим

підпіллям в Україні і формуванню нової нелегальної структури ОУН на укр. землях. Ця діяльність Б. занепокоїла керівництво СРСР, і невдовзі (1959) його (за особистою вказівкою М.С. Хрущова) було вбито у Мюнхені агентом НКВС Б. Сташинським. Б. – автор кількох ідеол. і програмних праць з питань укр. нац.-визв. руху («Перспективи Української революції», 1958 та ін.).

Бао (кит.) – відплата, як правило, за *принципом таліона* за здійснений злочин у Стародавньому Китаї.

Барак Хусейн **Обама** (04.VIII.1961) – американський політик, 44 президент США, колишній сенатор-демократ від штату Іллінойс у конгресі США. У демократичній партії отримав номінацію на посаду президента і 23.VIII.2008 оголосив про вибір кандидатури Джо Байдена на посаду віце-президента. За результатами виборів 04.XI.2008 здобув перемогу над республіканським кандидатом Джоном Маккейном; 20.I.2009 став Президентом США. У листопаді 2012 був обраний на другий термін. Склав повноваження 20.I.2017. Після закінчення школи О. два роки навчався в приватному коледжі «Оксіденталь», а потім перевівся до Колумбійського університету, де вивчав політологію і спеціалізувався на міжнародних відносинах. У 1983 здобув ступінь бакалавра, а в 1988 вступає на престижний юрфак Гарвардського університету. З 1996 робить стрімку політичну кар'єру: двічі підряд обирається до сенату штату Іллінойс, а 04.I.2005 вже складає присягу як сенатор конгресу США. За неповні три роки діяльності в складі сенату США О. запропонував 152 законодавчі акти і брав активну участь у підготовці інших 427 законопроєктів. Надзвичайно плідну і результативну роботу проводив О. також впродовж двох термінів на посту президента США. Як визнання його заслуг перед народами світу стало рішення Нобелівського комітету від 09.X.2009 – вручити Б. О. Нобелівську премію миру за 2009. Починаючи від самого початку російської агресії проти України президент США Б. О. неодноразово стверджував про принципову підтримку територіальної цілісності та суверенітету України. Наприклад, 01.II.2015 Обама заявив, що США будуть

посилювати тиск на Росію і одночасно будуть допомагати Києву стабілізувати економіку та проводити необхідні реформи, а 05.VIII.2016 взагалі закликав Росію і бойовиків «скласти зброю і припинити погрожувати Україні». У січні 2017, коли Барак Обама йшов з посади Президента, його рейтинг популярності становив 60 %. Такого рівня підтримки Обама не мав з 2009 року. За рівнем популярності Обама поступався лише Біллу Клінтону, якого в січні 2001 підтримувало 66 % американців та Рональду Рейгану – 64 % в січні 1989.

Баристер, барристер (англ. barrister, від bar – бар'єр у залі суду, за яким знаходяться судді) – у Великобританії адвокат вищого рангу (порівняно з *соліситором*), який має право виступати у всіх судах, включаючи найвищі. Звання Б. присвоюється особам, які мають юрид. освіту і є членами однієї з адвокат. корпорацій. Поділяються на юніорів (молодших) та королівських радників або т.зв. «шовкових» (оскільки мають з'являтися у суді в шовкових мантіях і рукавичках). Б. – адвокат, що бере на себе захист інтересів клієнта у суді. До цього він не знає ні справи, ні особи, яку захищає. Отримавши матеріали від *соліситора,* Б. їх вивчає, вносить потрібні доповнення і виступає з аргументованим спростуванням обвинувачення перед присяжними. Б. не має права відмовити у захисті жодному з клієнтів. З числа Б., як правило, призначається генеральний аторней (близький за функціями до генерального прокурора), а також судді вищих судів, починаючи з окружного.

Барон (від франкськ. baro – вільна людина, воїн) – у Зах. Європі в період феодалізму безпосеред. васал короля, великого феодала, пізніше – дворян. титул. В Англії т.з. вищі Б. поступово виокремелись в особливу соціальну групу, стали спадкоєм. членами палати лордів у парламенті.

Барська конфедерація 1768 – військ.-політ. об'єднання польс. шляхти та катол. духівництва, яке діяло у друг. пол. XVIII ст. на підвладних Польщі укр. землях. Утв. 29.II.1768 на з'їзді шляхти в подільському м. Барі (тепер Вінн. обл.). Б. к. 1768 мала на

меті збереження необмежених прав і привілеїв шляхти і катол. церкви, захист самостійності Польщі. Конфедерати виступали проти посилення корол. влади та дедалі зростаючого втручання Росії у внутр. справи Речі Посполитої. Б. к. 1768 підтримали Австрія, Туреччина та Франція. Конфедерація зібрала 10-тис. армію і розпочала збройну боротьбу проти польс. і рос. військ, що підтримували короля Станіслава Понятовського. Безпосеред. приводом до збройного виступу шляхти стало прийняття польс. сеймом закону про зрівняння у правах православних з католиками. Водночас Б. к. 1768 придушувала нац.-визв. рух у Правобереж. Україні. Загони конфедератів чинили жорстокі розправи над населенням Волині, Поділля та Київщини. У відповідь на це в Україні спалахнуло велике нар. повстання – *Коліївщина*. Польс.-рос. війська спільними силами взяли гору над гол. силами конфедератів. Поразка Б.к. 1768 стала однією з передумов першого поділу Польщі 1772.

Бартоло да Сассоферрато, Бартолус (1314–10.VII.1357) – італ. правознавець. Був проф. ун-ту в Перуджі. Визначний представник італ. школи постглосаторів (коментаторів) *римського права* (див. *Глосатори*), що існувала в XIII–XV стст. Належить до попередників Г. Гроція. Правові погляди Б. розвивалися у період, коли *Священна Римська імперія* зовні ще зберігала риси об'єднуючого центру христ. Європи. У цей період відносини із частинами імперії будувалися на теол. доктринах *природного права*, де незаперечним авторитетом був Фома Аквінський. Водночас у надрах імперії відбувалися дезінтеграц. процеси, що знайшли вияв у праві та політ. ідеології цього періоду. Б. ще визнавав імператора як повелителя світу, заявляючи, що заперечення цього було б єретичним. Однак італ. міста він уже розглядав як de facto вільні та незалежні. 1354 Б. написав класичну працю «Трактат про репресалії», в якій підтримав тенденцію італ. статутів і договорів щодо обмеження влади імператора. В ній він також рішуче виступив проти покарань на війні військовополонених-християн та обґрунтував прогресивний на той час погляд на військ. здобич, яка повинна передаватися монархові з наступним її розподілом. Та найвагоміший внесок в історію міжнар. права Б. зробив своїми

коментарями про право omnes populi, що сьогодні відоме як між нар. приватне право. Він чітко поставив питання про «вибір права», що випливало з угод, які охоплюють дві або більше країн із своїми власними законами. Б. розвинув нову гілку норм, в яких були сформульовані принципи «вибору права». Він поділяв статути на ті, що стосуються особи (statutum personale), і ті, що стсуються власності, насамперед нерухомої (statutum reale). У першому випадку повинно застосовуватися право місця проживання особи, а в другому – право місця, де знаходиться власність. До цих двох видів статутів коментатори додали третій вид – «змішані статути», обґрунтуванням яких стала досить штучна «теорія статутів», що виходила з форм. авторитету *Кодексу Юстиніана* – Corpus juris civilis. Велика заслуга Б. полягає у тому, що на основі його теор. висновків були створені засади правового порядку для існування незалежних міст, спроможних встановлювати власне управління і закони, що забезпечували б регулювання торг. та інтелект. Спілкування між такими містами. Це знаменувало перехід у міжнар. праві від теологічних до юрид. доктрин.

Басилевс, басилей (грец. βασιλεύς) – 1. У Стародавній Греції за мікенської доби (III-II тис. до н.е.) – правитель невеликого поселення. 2. У гомерівському епосі (кінець II–I тис. до н.е.) – глава племені або союзу племен. 3. Один з титулів царя у Стародавній Спарті. 4. У Стародавніх Афінах – спочатку глава племені, союзу племен, пізніше – другий *архонт*. 5. Титул грец. і макед. правителів в еллініст. д-вах. 6. Титул рим. імператорів, починаючи з Августа (27 до н.е. – 14 н.е.). 7. Титул візантійських імператорів.

Баскак (староузбецьке baskak – збирач данини; пов'язане з тюркським basmak – душити) – чиновник *Золотої Орди*, який наглядав за збиранням державних податків – данини на підвладних землях, забезпечував її доставку до хан. двору, здійснював облік та періодичні переписи населення. На Русі (здебільшого на пд.-сх. та пн.-сх. територіях) з'явилися після поневолення її монголами – в середині XIII ст. Б. південних удільних князівств підлягали головному Б., ставка якого знаходилась у Переяславі на Трубежі (нині – Переяслав-Хмельницький), Б. північно-руських

князівств підлягали «великому» або головному Б., який перебував у м. Володимирі на Клязьмі. Вони мали військ. загони, з допомогою яких придушували виступи населення проти золотоордин. іга.

Бастилія – тюрьма в Парижі XIV–XVIII стст., символ королівської тиранії. 14 липня 1789 р. відбулося повстання, що поклало початок Великій французькій революції, внаслідок якого Б. була взята повстанцями та зруйнована. День взяття Б. став національним святом Франції.

Батий (Бату, Саїн-хан; 1208–55) – відомий монг. хан і полководець доби Середньовіччя, онук *Чингізхана*. Продовжувач завойовницької політики свого діда. У 1236–1242 очолив похід монг. орди до «останнього моря» – у Сх. і Центр. Європу. 1236 Б. захопив Камську Болгарію, а протягом 1237–1238 підкорив Пн.-Сх. Русь. 1239 ординці, розгромивши приазовських половців, почали завоювання України-Руси. Спустошивши міста Середнього Придніпров'я, Галичини та Волині, Б. вдерся у Польщу, Закарпаття, Чехію, Угорщину. Зазнавши серйозних втрат, ослаблені героїчним опором європ. народів, монг. полчища змушені були відступити 1242 до Нижнього Поволжя, де Б. заснував свою державу – *Золоту Орду* зі столицею Сараєм-Бату. Поширив систему монгольського права та управління як на Південну, так і на Півн. Русь, обклавши місцеві князівства великою даниною і застосувавши жорстокі міри покарання за непокору.

Баторій Стефан (27.IX.1533, м. Сімлеу, тепер Румунія – 12.XII.1586, м. Гродно, Білорусь) – семиградський (трансільванський) князь (1571–1576), польський король з 1576, полководець. Навч. у Падуанському ун-ті (Італія). Одна з яскравих постатей на польс. троні. Прагнув зміцнити королів. владу в боротьбі з магнатами, спираючись на середнє дворянство. Відмовився від ролі найвищого судді для шляхти на користь виборного шляхетського станового суду. Дозволив українським козакам самим обирати гетьмана. Б. залишив за собою право затверджувати гетьманів після

прийняття присяги на вірність королю, наділяти їх прапором, булавою і печаткою. Б. 1578 збільшив кількість реєстрових козаків до 6 000 чол., надав їм деякі привілеї. Уряд Б. проводив посилену колонізацію Південного Придніпров'я та Лівобережної України.

Батурин – легендарна столиця козацької Гетьманщини (1669–1708; 1750–1764), тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл. Вперше згадується у документах 1625 у зв'язку із спорудженням фортеці. Був сотенним містечком Чернігівського (з 1649) та Ніжинського (з 1654) козацьких полків. У Б. підписано т. зв. *Батуринські статті 1663* між гетьманом *І. Брюховецьким* і моск. урядом. З 1669 Б. – столиця *Гетьманщини*, резиденція гетьманів Лівобережної України Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. 02.11.1708 за наказом рос. царя Петра І Б. було знищено російськими військами під командуванням О. Меншикова. Відроджений за часів гетьманування (1750–1764) *К. Розумовського*. У незалежній Україні у 2005–2010 рр. (за президентства В. Ющенка) в Б. створено історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

Батуринські статті 1663 – міждержавна угода, укладена гетьманом Лівобереж. України І. Брюховецьким і представниками моск. уряду у *м. Батурині* в листопаді 1663. Нею уточнювалась та доповнювалась (5 статтями) попередня Батуринська угода від 17.06.1663, в основі якої лежали *Березневі статті 1654*. У першій статті І. Брюховецький обіцяв виділяти провіант для москов. залог у містах Гетьманщини; у другій – гарантував видачу утікачів-злочинців з Моск. д-ви до України; третьою статтею передбачалось складання реєстру усіх козаків і міщан та опису їхніх доходів; четверта стаття містила право Москви втручатися у госп. і торг. справи Гетьманщини; п'ятою статтею суворо заборонялось укр. купцям вивозити з України та вільно продавати у Моск. д-ві укр. горілку і тютюн. Б. с. викликали загальне невдоволення населення Лівобережної України зрадницькою політикою гетьманського уряду. За Б. с. обмежується політ. автономія Гетьманщини, її торговельно-економічна самостійність. Б. с. діяли недовго. Їх було замінено *Московськими статтями 1665*.

«Батьки-засновники» США – делегати конвенту у Філадельфії (травень-вересень 1787), який ухвалив Конституцію США. Найвідоміші з-поміж них – *Дж. Вашингтон, А. Гамільтон, Б. Франклін, Дж. Адамс, Т. Джефферсон* та ін. Їхні ідеї та практичні діяння справили істотний вплив на становлення Сполучених Штатів Америки.

«Батько Вітчизни» – почесний титул, яким володів Гай Юлій Цезар.

«Батько новітньої (незалежної) **України»** – почесний титул першого Президента України (05.XII.1991–19.VII.1994) Героя України (з 2001) Леоніда Макаровича Кравчука.

Бахчисарайський мирний договір 1681 – договір між Росією, Туреччиною та Кримським ханством про 20-річне перемир'я, укладений 13.01.1681 у Бахчисараї. За Б.м.д. припинялася рос.-тур. війна 1677–1681 за Правобережну Україну і встановлювалися кордони по Дніпру. Туреччина і Крим. ханство визнавали приєднання до Росії Лівобереж. України, Києва, містечок Василькова, Трипілля, Дідівщини, Радомишля, а також верховенство Рос. д-ви над Запоріжжям. Сторони договору зобов'язалися не заселяти землі між Пд. Бугом і Дніпром. Київщина ж, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Татари зберігали право кочувати в степах Пн. Причорномор'я. Росія задля миру мала щорічно сплачувати крим. ханові «казну».

Бачинський Лев Васильович (14.07.1872, с. Стефанці, тепер Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. – 11.04.1930, Відень; похов. в Івано-Франківську) – відомий укр. державний і політ. діяч, адвокат, публіцист. Навч. з 1891 на юрид. ф-ті Чернів. ун-ту. Займався адвокатською практикою у містах Городенці, Снятині, Калуші, Стрию. Один з керівників Укр. радикальної партії, співзасновник Укр. спорт.-протипожеж. т-ва «Січ». Двічі (1907, 1911) обирався послом (депутатом) австр. парламенту, був депутатом галиц. сейму. У парламенті та сеймі послідовно обстоював нац.

інтереси укр. населення Галичини. Намагаючись заблокувати прийняття австр. парламентом військ. бюджету на 1912 рік, Б. виголосив промову, що тривала 13 год. 8 хв. і увійшла в історію як одна з найдовших. У період ЗУНР – член, згодом віцепрезидент Української Національної Ради. Автор проєктів Конст. закону від 03.01.1919 про об'єднання ЗУНР та УНР та Закону про зем. реформу, прийнятого 14.04.1919. Очолював делегацію Галичини, Буковини та Закарпаття, яка 22.01.1919 взяла участь в урочистій церемонії проголошення Злуки (Возз'єднання) двох Укр. держав на Софійському майдані в Києві. У роки польс. окупації західноукр. земель наполегливо боровся за відновлення незалежності ЗУНР дипломат. заходами. У 1928–1930 – посол до польс. сейму.

Бачинський Юліан Олександрович (28.03.1870, с. Новосілки, Сх. Галичина – 06.06.1940) – відомий укр. держ. і політ. діяч, публіцист. Юрид. освіту здобув у Львів. та Берл. ун-тах. На формування світоглядної і політ. позиції Б. значний вплив справили М. Драгоманов та І. Франко, ідеї західноєвроп. соціалізму. В 1890–1897 Б. – член Укр. радикальної партії. Один з організаторів Укр. с.-д. партії Галичини. Після створення ЗУНР – член Укр. Націон. Ради у Львові. У 1919–1921 голова дип. Місії УНР у Вашингтоні. З 1921 – в еміграції (Відень, а з 1923 – Берлін). У лист. 1933 переїхав до УСРР, де працював наук. співробітником гол. редакції Укр. Рад. Енциклопедії у Харкові. В кін. 1934 був заарештований, безпідставно обвинувачений у контррев. терорист. діяльності і засуджений у березні 1935 на 10 років випр.-труд. робіт. Відбував ув'язнення у Біломор.-Балт. таборі, де й помер. Автор ряду праць з питань державності України, сусп.-політ. рухів у Галичині тощо. Значний розголос мала книга Б. «Ukraina irredenta» («Україна в неволі», 1895), в якій було здійснено аналіз соціально-екон. ситуації в Україні, прогноз щодо її політ. і екон. розвитку, окреслено перспективи боротьби за політ. самостійність.

Башибузуки – воїни-добровольці турецької армії з немусульманського населення, які служили не за платню, а за військову здобич.

Баштина – спадкові землі знаті («*властелів*») Середньовічної Сербії за *Законником Стефана Душана*.

Безбородько Олександр Андрійович (14.ІІІ.1747–14.ІІІ.1799) – укр. старшина, держ. діяч Росії, дипломат, князь, меценат. Син генерального писаря геть. уряду А.Я. Безбородька. Закін. 1765 Київ. академію. Тоді ж розпочав у Глухові службу бунчуковим товаришем, згодом був призначений управителем канцелярії ген.-губ. Малоросії П. Рум'янцева. Останній високо оцінив здібності і працьовитість молодого канцеляриста. 1767 Б. стає членом Ген. суду. Але через два роки, у зв'язку з початком рос.-тур. війни, був відправлений у діючу армію. Командував ніжин., лубен. і миргород. козацькими полками, брав участь у багатьох бойових операціях. Виявив неабиякий дип. хист під час підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією і Туреччиною. Наст. року був призначений особистим секретарем рос. імператриці Катерини ІІ. На поч. 80-х рр. Б. відігравав провідну роль у департаменті закорд. справ. 1791 Б. підписав вигідний для Росії Ясський мирний договір з Туреччиною. Всі маніфести з 1776 по 1792 були складені особисто Б., ним підписано 387 іменних указів, через нього протягом 16 років надходили до імператриці всі справи зовн. політики і багато справ внутр. управління. Після смерті Катерини ІІ новий імператор Росії Павло І призначив Б. держ. канцлером і надав йому титул найсвітлішого князя. 1785 Б. було надано титул графа Священної римської імперії німецької нації. Зібрав унікальну колекцію західноєвропейського живопису (понад 300 полотен), які згодом стали надбанням Ермітажу. Він підтримував тісні зв'язки з літераторами та ін. вітчизняними діячами культури, мав звання почес. аматора Академії мистецтв. Б. надав допомогу В. Рубану у виданні «Короткого літопису Малої Росії» (СПб., 1777). На кошти його брата Іллі Андрійовича 1820 було відкрито у Ніжині гімназію вищих наук ім. князя О.А. Безбородька, 1832 перетвореної на ліцей.

Бейліф (англ. bailiff) – судовий чиновник, глава сотні і помічник шерифа у Середньовічній Англії.

Беккаріа Чезаре Бонесана (15.Ш.1738–28.XI.1794) – іт. просвітитель, юрист і публіцист, доктор права, автор широко відомої сучасникам праці «Про злочини і покарання» (1764), у якій виявив себе прихильником природної школи права. Народ. в Мілані. Навчався на юрид. ф-ті ун-ту в м. Павії, після закінчення якого в 1758 р. одержав ступінь доктора права і повернувся до Мілана. Б. вважав, що у природному стані точиться жорстока боротьба між людьми багатими і бідними, між сильними і слабкими. У державі має існувати міцна та авторитетна верхов. влада нації, яка повинна забезпечити переважаючій більшості людей норм. існування під охороною справедливих законів. Осн. вимога Б. – «якомога більше щастя для якомога більшої кількості людей» – означає прагнення до максим. гармонійного поєднання інтересів сусп-ва та особи. Він вважав, що досягти такого сусп. устрою можна через систематичну реформац. діяльність. Однією з важливих умов зміцнення правового порядку в сусп-ві, вважав Б., є якість і простота законів та постійне вдосконалення виховання підростаючого покоління. Ідеї Б. справили значний вплив на формування концепції правової держави.

Бекон Френсіс (22.01.1561, Лондон – 09.04.1626, там же) – англ. філософ і держ. діяч. Навчався (з 1573) у Трініті-коледжі (Кембрідж). Працював в англ. дипломат. місії у Парижі, з 1579 займався юрид. практикою у Лондоні, водночас поглиблено вивчаючи юриспруденцію та філософію. Від 1584 Б. – депутат парламенту, з 1604 – штатний королівський адвокат, з 1613 – генеральний *аторней* (вищий юрисконсульт) при дворі Якова I Стюарта. Від 1617 – лорд-хранитель печатки, у 1618–1621 лорд-канцлер Англії. Останні роки життя присвятив наук. діяльності. Написав ряд фундаментальних праць – «Настанови моральні та політичні» (1597, 1612, 1625), «Новий Органон» (1620), «Нова Атлантида» (1627) та ін. Був прихильником абсолют. монархії англ. типу, проте вважав, що для успішного керівництва д-вою, король повинен спиратися на парламент. За Б., закон, а не монарх повинен регулювати відносини між королем і підданими. Учений наголошував, що гол. обов'язком суддів у їхній діяльності є мудре застосування законів,

а найвищим законом для них має бути благо людей. Б. виправдовував (морально) збагачення і всіляко пропагував шляхи його досягнення (підприємництво, колон. експансію, лихварство, торгівлю і мореплавство, монополію), характерні для епохи первісного накопичення капіталу. Один з небагатьох, хто у свій час наполягав на кодифікації англ. права.

Бел (Βήλος) – в грец. міфології один з перших царів Єгипту, син Посейдона і німфи Лівії, брат-близнюк Агенора (батька Європи).

Белл Деніел (10.05.1919, Нью-Йорк – 25.01.2011, Кембрідж) – американський соціолог і публіцист. Один з засновників теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства. Основою поступального розвитку суспільства він вважав зміну технологічних епох, галузевий та професійний розподіл праці.

Бенефіцій (лат. beneficium – благодіяння, дарунок, милість) – 1. Земельне володіння раннього середньовіччя, пожалуване *васалу* в пожиттєве користування (без права успадкування) на умовах несення військової чи адміністративної служби. 2. Церковна посада в римсько-католицькій церкві, пов'язана з певними прибутками.

Бенілюкс – економічний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу. Заснований відповідно до договору, підписаного 1958 в Гаазі строком на 50 років. Функціонує з 1960. Найвищий орган – Комітет міністрів. Адм. і орг. функції виконує Генеральний секретаріат. З травня 1974 почав діяти Міжнародний суд країн Б. Місцеперебування керівних органів Б. – Брюссель.

Бентам Джеремі (15.02.1748, Лондон – 06.06.1832, там же) – англ. юрист, філософ, соціолог, ідеолог лібералізму, засновник *школи утилітаризму і теорії права* (від лат. utilitas – користь). Закінчив 1768 Оксфорд. ун-т. Займався адвокат. і наук. діяльністю. 1777 видав свій перший твір – «Фрагмент про уряд». 1785

відвідав Росію. У січні 1786 прибув в Україну і понад рік жив побл. м. Кременчука. Написав тут твір «Захист лихви» і трактат «Паноптикон» про рац. влаштування тюрем. 1787 повернувся на батьківщину, де зайнявся розробкою законопроектів, кілька з яких запропонував урядові революційної Франції. У 1793 за його заслуги Нац. збори Франції надали Б. французьке громадянство. Основні праці: «Вступ до основ моральності і законодавства», «Принципи законодавства», «Деонтологія, або Наука про мораль», «Керівні засади конституційного кодексу для всіх держав» та ін. В них Б. виклав свої позиції щодо політ та правових інститутів. Він вважав, що основою діяльності і функціонування сусп. інститутів є загальна користь і щастя людини. Тому законодавець повинен дбати насамперед про запобігання злочинам. «Якомога більша сума щастя для якомога більшої кількості людей» – така кінцева мета д-ви в його «теорії максималізму». Гол. предметом законодавства Б. вважав регулювання та захист приватновласн. відносин. Найдорсконалішою формою д-ви вважав представн. демократію. Ця форма повинна забезпечувати підконтрольність посад. осіб народу через однопалат. парламент. Б. відкидав теорію «природ. права», вважаючи, що вона веде до обґрунтування анархії. Зазначав, що реальними є лише ті права, які встановлює держава. У зв’язку з цим він критично оцінював теорію «суспільного договору» Ж.Ж. Руссо, який, на думку вченого, закликав народ до повстання. Був прихильником спрощених судових процедур, демократизації правового життя загалом. Його пенітенціарний «Паноптикон» базується на засадах обов’язкової праці ув’язнених під суворим наглядом тюрем. адміністрації, з улаштуванням необхід. майстерень, шкіл, лікарень для виправлення і перевиховання в’язнів. Учений засуджував агрес. війни та колон. режими, був прихильником мирного розв’язання конфліктів між д-вами. Ідеї Б. справили вплив на подальший розвиток правової науки, зокрема аналіт. юриспруденції, юрид. позитивізму, соціол. юриспруденції.

Бердяєв Микола Олександрович (06.03.1874, Київ – 24.03.1948, м. Кламар, побл. Парижа) – рос. і укр. філософ та мислитель. Навч. з 1894 на природничому, а з 1895 – на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. 1898 був арештований за пропаганду соціаліст. ідей, виключений з ун-ту і засланий до Вологод. Губернії. Набув глибоких, систематизованих знань шляхом самоосвіти. Пройшов через захоплення марксизмом, революцією. Разом з С. Булгаковим, П. Струве та С. Франком брав участь у створенні трьох маніфестів рос. філософів-ідеалістів першої чверті XX ст. – збірників «Проблеми ідеалізму» (1902), «Віхи» (1909), «З глибини» (1918) лібер.-консерват. спрямування. У них знайшли глибоке обґрунтування ідеї патріотизму, традиціоналізму й народоправства.Б. – один з авторитетних учасників реліг. відродження в Росії поч. XX ст., ініціатор створення Академії духовної культури (1918–1922). Після вислання у 1922 більшовицьким урядом з РСФСР, тривалий час жив і творив у Німеччині та Франції. Багато писав та друкувався усіма європейськими мовами. У своїх працях, поряд з філософськими, виклав погляди реліг., морально-політ. та державно-правового характеру: «Доля Росії» (1918), «Філософія нерівності» (1923), «Витоки і сенс російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939) та ін. Осн. ідеї, що пронизують праці мислителя: комунізм як викривлена рос. месіанська ідея з тенденціями дегуманізації, заперечення самоцінності особи, звуження людської свідомості; заперечення диктатури пролетаріату як засобу держ. насильства, нав’язування ідеології ненависті; подолання комунізму мирним шляхом, внутр. силами народу за вирішальної ролі інтелігенції як суб’єкта духовного й культурного відродження; розкриття згубної тенденції сучасного світу – домінування матеріального над духовним; досягнення моральними і правовими засобами політ. свободи та утвердження у структурі людської свідомості внутр. свободи «не лише від панів, а й від рабів».

«Березневі поля» – щорічні весняні збори всіх франкських воїнів та одночасно військові огляди.

Березневі статті 1654 – договірні умови про політико-правовий статус України у складі Російської д-ви після Переяславської ради 1654. В ході переговорів у м. Переяславі було тільки попередньо окреслено цей статус. Рос. посольство на чолі з В. Бутурліним запевнило гетьмана і старшину, що в Україні будуть збережені її права та вольності. Після цього в кін. лютого до Москви відбуло укр. посольство на чолі з ген. суддею С. Богдановичем-Зарудним та переясл. полковником П. Тетерею для юрид. оформлення укр.-рос. відносин. Протягом 13–27.III.1654 тривали переговори з представниками царського уряду, було вироблено кілька офіц. документів. Гетьманський уряд свої умови подав у формі чолобитних до царя. Акти цар. уряду мали форму «пожалувань», «милостей», жалуваних грамот. Уся сукупність документів отримала назву «Березневих статей». Пізніше в офіц. документах цар. уряду Б.с. 1654 називалися «Переяславським договором» або «Договором Богдана Хмельницького». До складу Б.с. 1654 увійшли: «Просительні статті» з 23 пунктів, подані укр. посольством 14.III.1654, та цар. укази до них; «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорізького») з 11 пунктів, подані укр. посольством 21.III.1654, та цар. укази до них; цар. жалувані грамоти про вольності Запорізького війська, про права правосл. шляхти тощо. Оригінали цих важливих документів, на жаль, не збереглися. Всі статті разом з цар. грамотами підтверджували політ. автономію України у складі Рос. д-ви. Згідно з Б.с. 1654 Україна зберігала власні органи державного управління та 60-тис. збройні сили на чолі з виборним гетьманом. Без обмежень мало діяти місц. право. Разом з тим Б.с. 1654 дещо обмежили політ. та екон. права гетьман. правління: воно було повністю підпорядковане цар. урядові. Однак за життя Б. Хмельницького ці обмеження не діяли. Договір вважався довічним, але мав перезатверджуватися у вигляді т.з. гетьманських статей зі зміною гетьманів. Як показали наступні події, нові статті у більшості випадків були спрямовані на обмеження автономії України. За Петра I та Катерини II «автономія» України в складі Рос. імперії була повністю ліквідована.

Берестейська церковна унія 1596 – церк.-істор. подія, внаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшли з-під юрисдикційного підпорядкування Константинопольському патріархату під верховенство Рим. престолу (Ватикану), зберігаючи візант-слов'ян. обрядовість, власні ієрархічно-адм. стуктури, канонічний правопорядок та духовно-культ. спадщину. Гол. причиною унії був глибокий занепад правосл. церк. життя на укр.-білорус. землях у складі катол. Речі Посполитої. Осн. безпосередніми чинниками кризи були втрата нац. освіченої еліти та полонізація знаті; залежність ієрархії й духовенства від волі світських патронів, корумпованість і деморалізація кліру; занепад заг. освіти і богосл. наук, книгодрукування; занехаяння традиційної соборної практики управління, втрата зв'язків з ін. центрами сх. християнства та відсутність підтримки від Константиноп. церкви, яка під осман. правлінням після падіння Константинополя (1453) сама опинилася на межі виживання. 12 черв. 1595 усі єпископи Київ. митрополії прийняли остаточне рішення про унію та делегували двох своїх представників – Іпатія Потія та Кирила Терлецького – для її укладання в Римі. Там після докладного перегляду «Артикулів…» і визнання віри, що було складено посланцями від імені всієї ієрархії за формулою, виробленою Тридентським собором, 23 груд. 1595 папа Климент VIII прийняв рус. владик з їх духовенством і вірними в лоно катол. церкви., про що офіц. оголошувалося у виданій того ж дня апостольській конституції Magnus Dominus et laudabilis nimis. Рим гарантував дотримання практично всіх домагань укр. єпископату та врегулював юрисдикційний статус Київ. митрополії в буллі Deset Romanum Pontificem, а також доклав великих зусиль, щоб забезпечити прийняття унії, звернувшись з листами до короля та провідних світських та церк. діячів Речі Посполитої. Після повернення Іпатія і Кирила до Бресту в кафедральній церкві св. Миколая 15–19.X.1596 під кер-вом митрополита й за участю більшості єпископів, представників папи й короля відбувся черговий собор, на якому було затверджено унійний акт двох рус. представників у Римі. Водночас опозиція під проводом В.-К. Острозького та представника константиноп. патріархату Никифора і двох укр. владик: Г. Балабана й М. Копистенського, які раніше належали до ініціаторів унійних заходів, а протягом останнього року перейшли

до табору її супротивників, провела у тому ж місті свій собор, на якому відкинула проголошену унію. Після невдалих спроб досягти порозуміння два собори себе взаємно прокляли, поклавши початок тривалому та болісному поділу Київ. митрополії на унійну і правосл. частини, що спричинило до тривалої реліг. полеміки та міжконфесійного протистояння, яке відобразилося на розбіжності оцінок Б. ц. у. у пізнішій історіографії та болісно позначилося на міжцерк. взаєминах в насильницьким шляхом розшматованій та поневоленій сусідами Україні.

Берлінська (Потсдамська) конференція 1945 – остання конференція глав урядів СРСР, США та Великобританії («велика трійка»), яка відбулася у період Другої світ. війни (17.VII–2.VIII.1945). На ній вирішувалися питання, пов'язані із закінченням війни і повоєнним урегулюванням світопорядку. «Велика трійка» визначила умови та екон. і політ. принципи, за якими Німеччина мала нести відповідальність за вчинені агресивні дії та воєнні злочини. Ця д-ва підлягала докорінній денацифікації, демілітаризації та повному роззброєнню, а її економіка – децентралізації, переведенню виключно на мирні рейки під суворим контролем союзників. Німеччина мала компенсувати шляхом репарацій шкоду, яку вона завдала Об'єднаним Націям. Було прийнято принципове рішення про розподіл нім. військ.-мор. і торг. флоту між союзниками. На вимогу СРСР здійснено істотні тер. зміни: Рад. Союз отримав прусське місто Кенігсбнрг (з 1946 – Калінінград, РФ) з регіоном, що прилягає до нього, а до складу Польщі включалися частина тер. Сх. Прусії і м. Данциг (Гданськ). Зх. кордон Польщі було проведено по лінії Одер – Зх. Нейсе. Учасники конференції підтвердили свій намір віддати воєнних злочинців до Міжнар. суду. Вони прийняли рішення про переміщення до Німеччини німців, що проживали в Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Конференція засн. Раду міністрів закорд. справ у складі представників Великобританії, США, СРСР, Китаю і Франції. Гол. завдання Ради полягало в підготовці мирних договорів для Італії, Румунії, Болгарії, Угорщини та Фінляндії і розробці пропозицій щодо врегулювання тер. питань, які постали у зв'язку із закінченням війни в Європі.

Берман Гарольд Джордж (13.II.1918–13.XI.2007) – американський історик і філософ права. В 1938 отримав ступінь бакалавра в Дартмутському коледжі, ступінь магістра права в 1942 і доктора права в 1947 в Йєльському ун-ті. Один з провідних фахівців західного світу з історії та філософії, теорії та антропології радянського права. Проф. Б. відвідував СРСР понад 40 разів, був організатором центру американ. права в Москві. Автор 25 монографій та понад 400 статей і рецензій. Осн. праці: «Західна традиція права: епоха формування», «Право і революція. Формування західної правової традиції» (1983), «Віра і закон: примирення права і релігії» (1993). Створив універсальну концепцію «інтегративної юриспруденції» – філософії, що об'єднує три класичні школи правознавства: юридичний позитивізм, теорія природного права і історична школа права.

Бестужев-Рюмін Михайло Павлович (23.V.1801–13.VII.1826) – декабрист, один з керівників повстання Чернігівського полку. Служив у Кавалергардському (з 1818) і лейб-гвардії Семенівському (з 1820) полках; після повстання у Семенівському полку (1820) переведений підпоручиком у Полтав. піхот. полк. З 1823 – член *Південного товариства* декабристів в Україні, разом з С. Муравйовим-Апостолом очолював Васильківську управу т-ва. Здійснював зв'язок між управою і членами т-ва. 1824 досяг угоди про спільні дії з польс. «Патріотичним товариством». Уліткy 1825 після приєднання *Товариства об'єднаних слов'ян* до Пд. т-ва керував новоутв. *Слов'янською управою.* Прихильник рес-ки, встановленої у результаті військ. Перевороту, наполягав на фізич. знищенні імператора та всієї його родини. Під час повстання Чернігівського полку – найближчий помічник С. Муравйова-Апостола. Разом з ним уклав рев. «Прокламацію» та «Катехізис», які читалися перед солдатами і розповсюджувалися серед селян. Після поразки повстання був засуджений до смертної кари, повішений разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Битва за Британію (англ. Battle of Britain) – бомбові та ракетні удари під час нальотів Люфтваффе на міста Великої Британії та повітряні бої за домінування у повітряному просторі Великої Британії, між Люфтваффе Німеччини і Королівськими Повітряними Силами (КПС) Великої Британії. Назва запозичена з промови Вінстона Черчіля 18 червня 1940 року: «Битва за Францію закінчилася. Я очікую, що битва за Британію ось-ось почнеться. Відразу ж після битви і очікуваної легкої перемоги Люфтваффе, Гітлер планував розпочати блискавичну операцію «Морський Лев», в ході якої німецький десант висадився б на територію Великої Британії. Цими військовими діями німецьке командування хотіло поставити на коліна Британію, змусивши її підписати мирний договір, однак у битві за Британію Люфтваффе зазнали нищівної поразки та відмовились від десантної операції. Деякі історики вважають, що Гітлер програв битву через те, що відтягнув ескадрильї Люфтваффе на схід для підготовки широкомасштабного вторгнення в СРСР. Інші, такі як Дерек Робінсон, не погоджуються з тим, що у Битві за Британію у Німеччини був хоч якийсь шанс перемогти; сили КПС Великої Британії значно переважали Люфтваффе, тому битва для Німеччини була програна ще до її початку. Британ. історики датують перебіг битви від 10 липня до 31 жовтня 1940, бо саме в цей період відбувалися найжорстокіші сутички у небі та бомбардування промислової та цивільної інфраструктури. Нім. історики датують подію від середини серпня 1940 аж до 31 травня 1941, аргументуючи це тим, що саме в кінці травня основні сили Люфтваффе були перекинуті на схід, для здійснення «Операції Барбаросса».

Битва за Волгу, або Сталінградська битва (17 липня 1942 – 2 лютого 1943) – битва радянських військ проти німецьких, італійських, румунських і угорських військ в ході Великої Вітчизняної війни 1941–45. Битва була однією з найважливіших подій Другої світової війни й поряд з битвою на Курсько-Орловській дузі стала переломним моментом у ході воєнних дій, після яких німецькі війська повністю втратили стратегічну ініціативу. Сталінградська битва поділяється на два періоди: наступ німецьких

військ (з 23 серпня по 18 листопада 1942) і контрнаступ радянських військ (з 19 листопада 1942 по 2 лютого 1943). Німецькі війська, наступаючи на Сталінград впродовж серпня-листопада, зазнали важких втрат і врешті-решт були зупинені радянськими військами, які, поповнені резервними частинами Ставки, практично без перепочинку перейшли в контрнаступ, реалізувавши блискавичну наступальну операцію «Уран» щодо оточення німецького угрупування військ в районі Сталінграда. 20 листопада 1942 розпочався наступ радянських військ двома арміями, які зустрілися через два дні недалеко від м. Калач, замкнувши кільце навколо німецьких військ у Сталінграді. В оточення потрапило від 250 000 до 290 000 солдатів країн Осі, що складали чотирнадцять піхотних, три танкові, три моторизовані, одну протиповітряну і дві румунські дивізії та хорватський полк. Через нестачу продовольства німецька армія постійно голодувала, що призводило до фізичного виснаження солдат. Також почали швидко закінчуватися паливо, медикаменти, тисячі військових почали вмирати від голоду, хвороб і замерзання. За цих обставин фельдмаршал Паулюс віддав наказ військам припинити спротив: південна група німецьких військ здалася 31 січня, північна капітулювала 2 лютого 1943. 91 000 стомлених, хворих і голодуючих німців були взяті в полон. Серед ув'язнених було 22 генерали. Під час радянського контрнаступу (після 19 листопада 1942 р.) Німеччина втратила близько 2 000 танків та штурмових гармат, близько 3 000 винищувачів, бомбардувальників і транспортних літаків і більше ніж 10 000 гармат і мінометів проти 4 341 танку і 2 769 літаків втрачених радянською стороною. Німецькій військовій промисловості дедалі важче стало відшкодовувати зростаючі втрати. Для СРСР втрата такої кількості техніки не була критичною, для військової промисловості такої потужної держави відшкодувати втрачене було справою кількох місяців. 22 грудня 1942 Указом Президії Верховної Ради СРСР було введено медаль «За оборону Сталінграда», якою нагороджувалися особи, що безпосередньо брали участь у обороні Сталінграда. 1 травня 1945 Сталінграду було присвоєно звання «Місто-герой», як данину героїзмові його захисників. За приблизними підрахунками, загальні втрати обох

сторін у Сталінградській битві, сягають понад два мільйони чол. На жаль, Сталінградська битва відома масовими стратами радянських солдатів радянською владою: тільки за результатами військового трибуналу було страчено 13 500 солдатів. Мала місце широка участь у цій небаченій бійні багатьох колаборціоністів, зокрема у складі армії Паулюса перебувало близько 52 000 колишніх радянських громадян («гіві») – «добровільних помічників Вермахту», яких «добровільно-примусово» набирали з місцевого населення на окупованих територіях. Більшість з цих обездолених були потім розстріляні радянською владою. Приводом до цієї небаченої жорстокості до своїх співгромадян значною мірою став наказ № 227 Сталіна, відомий під назвою «Ні кроку назад», виданий після здачі Ростова-на-Дону 27 липня 1942. Цей документ забороняв самовільний відступ без наказу командування, а також, згідно з ним, були створені спеціальні «загорожувальні загони», що «без суду і слідства» знищували будь-кого, хто відходив під нестерпним обстрілом ворога, навіть тяжко поранених.

Битва за Дніпро 1943 – наступальні операції Червоної армії, здійснені із серп. по груд. силами Центрального фронту, Воронезького фронту, Степового фронту, Південно-Західного фронту та Південного фронту (з 20 жовт. 1943 відповідно – Білоруський фронт, Перший Український фронт, Другий Український фронт, Третій Український фронт, Четвертий Український фронт) і проведені з метою визволення Лівобережної України, Донбасу, форсування Дніпра та виходу на Правобережну Україну. Загалом війська цих фронтів налічували 2 633 тис. осіб, понад 51 200 гармат і мінометів, 2 400 танків і самохідних артилер. установок, 2 850 літаків. Зазнавши поразки у битві під Курським, коли стратегічна ініціатива остаточно перейшла до рук рад. військ, нім. командування вирішило організувати стабільну оборону Подніпров'я, аби зберегти за собою найважливіші в екон. відношенні р-ни України. Проте план прискореними методами збудувати потужну оборонну лінію («Східний вал»), що була розрекламована міністром освіти і пропаганди нацистської Німеччини Й. Геббельсом як нездоланний рубіж стратегічної оборони, залишився

переважно на папері. А. Гітлер боявся, що його генерали прагнутимуть відсиджуватися в обороні. Не вживаючи належних заходів для спішного буд-ва «Східного валу», він вважав що р. Дніпро сама по собі стане нездоланним рубежем для рад. військ, твердинею захисту «німецької домівки». Та гол. перешкодою в спорудженні «Східного валу» став успішний наступ Червоної армії. Рад. військам протистояло нім. угруповання – 1240 тис. солдатів та офіцерів, 12,6 тис. гармат і мінометів, 2,1 тис. танків і штурмових гармат і 2,1 тис. літаків. На першому етапі битви за Дніпро (серп.-верес. 1943) війська Центр. фронту провели успішну Чернігово-Прип'ятську наступальну операцію 1943, вийшовши до Дніпра і захопивши плацдарми на його високому правому березі. Тоді ж війська Воронезького фронту, розвиваючи наступ на київ. напрямку, утворили Букринський плацдарм 1943 поблизу с. Великий Букрин (нині с. Миронівського р-ну Київ. обл.). Війська Степового фронту наприкінці верес. 1943 форсували Дніпро в р-ні м. Кременчук. Водночас війська Пд.-Зх. та Пд. фронтів протягом серп.-верес. визволили Донбас і також вийшли до Дніпра. Опинившись перед перспективою гігантського «котла», війська групи армій «Південь», згідно з наказом командування вермахту від 15 верес., відступили на заздалегідь підготовлені позиції на Правобережжі. Згідно з директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 9 верес. 1943, командування фронтів почало готувати війська до форсування Дніпра на усьому 750-кілометровому фронті, від смт Лоїв (нині мсто Гомельської обл., Білорусь) до Запоріжжя, причому з ходу, «на плечах» противника, який відступав. Ці завдання наступаючим військам доводилося вирішувати без належної підготовки і до того ж за відсутності необхідної кількості плавзасобів. Переправлялися спочатку без важкої техніки і через погодні умови без прикриття з повітря. Як могло, допомагало населення придніпровських сіл. Партизани, виконуючи завдання командування Червоної армії, захопили, утримали й обладнали 25 переправ через Дніпро та його притоки Десну і Прип'ять. На другому етапі операції (жовт.-груд. 1943) розгорнулася боротьба за плацдарми з одночасною ліквідацією передмостових укріплень противника. Із 23 плацдармів, захоплених

рад. військами на правому березі Дніпра, особливі надії покладалися на Букринський плацдарм, з якого намічалося повести наступ на Київ. Але від цього наміру довелося відмовитися: надто міцною тут була нім. оборона, що спиралася на високий берег Дніпра. Наступ на Київ було здійснено з Лютізького плацдарму 1943. 6 листоп. війська I Укр. фронту визволили від гітлерівців столицю України. У той час війська II, III і IV Укр. фронтів брали участь у битві за Дніпро на пд. У ході тримісячних боїв армії II і III Укр. фронтів, ліквідувавши запорізький опорний пункт противника та визволивши Запоріжжя і Дніпропетровськ, створили на Дніпрі другий великий плацдарм стратегічного значення, з якого було зручно розвивати наступ на Зх. та Пн.-Зх. Майже синхронно білорус. фронт захопив обширний плацдарм на пд. від м. Жлобин (Білорусь). Війська IV Укр. фронту, провівши Мелітопольську наступальну операцію 1943, очистили від гітлерівців пониззя Дніпра. У ході битви за Дніпро рад. війська завдали тяжких поразок військам груп армій «Південь» і «Центр», розгромивши 60 д-зій. Було визволено понад 38 тис. населених пунктів, у т.ч. 160 міст. Успішна битва за Дніпро, ставши кульмінацією битви за Україну, відкрила перед Червоною армією нові стратегічні перспективи. Було створено умови для визволення Правобережжя та Пд. України. Рад. війська збагатилися цінним досвідом форсування великих водних перепон, який надалі став їм у великій пригоді. За масовий героїзм та відвагу 2 438 солдатів, офіцерів та генералів 30 національностей усіх родів військ були удостоєні звання Героя Рад. Союзу, десятки тисяч були нагороджені орденами та медалями СРСР. Десятки частин і з'єднань отримали почесні найменування за назвами тих міст, які вони визволили. Битва за Дніпро стала завершенням корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 й усієї Другої світової війни. У битві за Дніпро було задіяно близько чотирьох мільйонів людей з обох сторін. Лінія фронту становила приблизно 1 400 км. Ця битва була однією з наймасштабніших і найкривавіших воєнних операцій світової історії. За приблизними підрахунками, загальні втрати обох сторін у битві за Дніпро, як і в Сталінградській битві, сягають понад два мільйони осіб (від

1 200 000 до 1 500 000 загиблих, поранених і полонених з радянського боку; від 400 000 до 600 000 – з боку противника). Оцінки фахівців щодо загальної кількості загиблих теж суттєво різняться (від 1,7 до 2,7 млн).

Битва на Калці – відбулася 31 травня 1223 між руськоповецькими силами під керівництвом галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного та київського князя Мстислава Романовича Старого з одного боку і монгольським військом, яке очолювали полководці Джебе-нойон та Субедей-богатур з іншого на р. Калка (сучасна р. Кальміус) на території Донецької області. Закінчилася перемогою монголів, які вщент розгромили руськополовецькі об'єднані сили. У битві загинуло багато князів і родовитих бояр Південної і Центральної Русі. Бій засвідчив значну перевагу монгольського військового мистецтва над європейським та виявився передтечею монгольського нашестя на Київську Русь, яке станеться через 15 років.

Битва на Каталаунських полях (після 20 червня 451) – битва в Галлії (за 200 км від Орлеана), в якій війська Західної Римської імперії під керівництвом полководця Аеція в союзі з армією Тулузького королівства вестготів зупинили навалу на Західну Європу коаліції варварських племен гунів і германців під проводом Аттили. Битва була найбільшою і однією з останніх в історії Західної Римської імперії перед її остаточним занепадом в 476. В цьому бою ніхто не переміг, але гуни, не досягши поставленої стратегічної мети походу на Галлію та зазнавши величезних втрат в живій силі, змушені були відступити та відмовитись від цілковитого підкорення народів Європи.

Битва на Синіх Водах (Синьоводська битва, вірогідно між 24 вересня – 25 грудня 1362) – битва між литовсько-руським військом Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича та військами монголо-татарських правителів Поділля, що відбулася на р. Сині Води (тепер – р. Синюха, доплив Південного Бугу). Найбільш ймовірним місцем битви є район сучасного с. Торговиця

Новоархангельського р-ну Кропивницької обл. Унаслідок здобутої перемоги Ольгерд відвоював у татар Київ і захоплене ними у середині XIII ст. Поділля і розширив свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга.

«Битва народів» при Грюнвальді – битва, яка відбулася під час «Великої війни» 1409–1411 між військами держави Тевтонського ордену та об'єднаними військами Королівства Польського і Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського поблизу сіл Грюнвальд і Танненберг – нині Стембарк (територія сучасної Польщі) 15 липня 1410. Чисельність військ ордену, згідно з даними британського військового історика Стівена Тернбулла, складала 27 тис., а чисельність польсько-литовсько-руських військ – 39 тисяч. Військо Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського очолював король Ягайло, військо Тевтонського ордену Великий магістр Ульріх фон Юнгінген. На боці коаліції також виступали загони кримських татар (бл. 300 чол.) на чолі з сином хана Тохтамиша Джелал ад-Діном, а також 2 корогви найманців із Чехії. Битва тривала близько 3 годин, а переслідування розгромленого війська Тевтонського ордену – до пізнього вечора. Блискавична перемога союзницьких військ у Грюнвальдській битві підірвала могутність Тевтонського ордену і припинила експансію його лицарів на схід. 1 лютого 1411 було підписано Торунський мир, за яким орден повертав Литві загарбану Жемайтію та Добжинську землю на користь Польщі, а також зобов'язувався сплачувати контрибуцію.

Битва під Дубном – найбільша танкова битва початкового етапу німецько-радянської та одна з найбільших танкових битв Другої світової війни, між I танковою групою групи армій «Південь» Вермахту і радянськими механізованими корпусами Південно-Західного фронту, що відбулася 23–29 червня 1941. У битві з обох сторін взяло участь понад 3 200 танків – близько 2 500 радянських і понад 880 німецьких. На 29 червня контрнаступальні

можливості радянських військ, які мали на озброєнні танки застарілих конструкцій, були вичерпані. В умовах відсутності надійного зв'язку, розвідки, чіткої організації взаємодії між сусідами, піхотою та авіацією, при постійних змінах наказів, танкова битва в трикутнику Луцьк-Броди-Рівне стала кладовищем радянських танкових частин. Незважаючи на більш ніж дворазову перевагу чотирьох механізованих корпусів Південно-Західного фронту в танках (2 350 проти майже 900), зустрічний бій був повністю програний. Причинами невдалої, ретельно не підготовленої спроби контрнаступу і великих втрат радянських військ (на один підбитий нім. танк припадало 20 радянських) вважаються брак досвіду командирів, відсутність прикриття авіацією (майже всі літаки були знищені у перші ж години війни на аеродромах першої лінії), неналагоджена організація взаємодії танкових сил з іншими родами військ. Бездумна розтрата значних сил та ресурсів у необґрунтованих контрударах, призвели не тільки до провалу плану відсічі гітлерівцям та їх союзникам біля кордону та програшу прикордонної битви. Вона стала основною причиною поразки військ Південно-Західного, а як наслідок, і Південного фронтів на Правобережжі загалом. Разом із тим результатом контрударів стала затримка, як мінімум, на тиждень наступу I танкової групи і зрив планів німецького командування прорватися до Києва та оточити 6-ту, 12-ту і 26-ту армії Південно-Західного фронту на Львівському виступі. В перші дні війни безцінного досвіду набули штаби фронтів, особливо Ставка Верховного Головнокомандування для більш ретельної підготовки та проведення важливих стратег. операцій щодо стримування швидкого просування ворога в глиб країни.

Битва під Жовтими Водами (19 квітня 1648 – 6 травня 1648) – битва між каральними військами Речі Посполитої, з одного боку, і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками, з другого, під Жовтими Водами в ході Національно-визвольної війни 1648–1657. Перемога Хмельницького на Жовтих Водах мала велике політичне і воєнно-стратегічне значення, адже стала першою великою перемогою Війська Запорозького над поляками. Цей успіх

породив велике піднесення і надію українського народу щодо виходу України з-під тяжкого ярма Речі Посполитої. Перехід реєстрових козаків на бік повстанців зробив вагомий внесок у перемогу військ повстанців. Надбанням військового мистецтва Б. Хмельницького першого етапу війни стало застосування «летючих» загонів, сформованих з татарської кінноти, що не тільки прикривали головні сили козацької армії на флангах, а й громили ворога частинами в тилу противника.

Битва під Зборовом (5 серпня – 6 серпня 1649) – переможна битва української армії, яку очолював Б. Хмельницький, над коронним польським військом під командуванням короля Яна II Казимира під Зборовом (тепер Тернопільська обл.). Основні сили українських і польських військ зустрілися під Зборовом на р. Стрипі. Під час переправи через р. Стрипу коронне військо зненацька було атаковане українськими козаками на чолі з Б. Хмельницьким та кримсько-татарською кіннотою хана Іслям-Герая III. Армія Яна II Казимира не була готовою до бою і, коли почався наступ, частина шляхти саме обідала. Втративши у бою близько 4 000 вояків, польський король, німецькі найманці та артилерія (близько 15 гармат різного калібру) переправилися через р. Стрипу і розпочали будувати табір. У цей час ситуація в польському таборі стала критичною. Нестача людей та провіанту не давала надії на можливість тривалої оборони табору, не говорячи вже про перемогу. Ян II Казимир розпочав перемовини з ханом. Не зацікавлений у перемозі свого союзника й посиленні Б. Хмельницького, кримський хан пішов на переговори і уклав сепаратну угоду з польським королем, який пообіцяв татарам виплатити велику суму споминків і дозволив брати ясир та грабувати українські ораїнні землі на шляху до Криму. Не маючи можливості одночасно воювати проти коронних військ і татар, Б. Хмельницький під тиском хана змушений був розпочати переговори і укласти з королем Речі Посполитої надзвичайно вигідний договір, що отримав назву Зборівського. (Див.: *Зборівський договір 1649–1650*).

Битва під Конотопом, або Соснівська битва (27 червня – 29 червня 1659 року) – битва між військами гетьмана Івана Виговського та його кримсько-татарських і польських союзників, з одного боку, і московським військом, з іншого, біля м. Конотопа сучасної Сумської області. Один із ключових епізодів московсько-української війни 1658–1659. Битва відбулася за доби Руїни – періоду після смерті Б. Хмельницького, часу громадянських воєн, інтервенції сусідніх держав та подальшого знищення надбань років Визвольної війни. Суперечності з московським урядом через його втручання у внутрішні справи Гетьманщини, територіальні суперечки за завойовані Військом Запорозьким терени південно-східної Білорусі та недотримання царатом Переяславських статей продовжували загострюватися. Велика московська армія перед тим, як просуватися вглиб України, вирішила захопити стратегічно важливу фортецю Конотоп. Проте чотирьохтисячний загін Григорія Гуляницького героїчно утримував фортецю проти багатотисячного війська Трубецького впродовж 70 днів (облога Конотопа розпочалася 21 квітня 1659 і тривала до 29 червня 1659). Під стінами неприступної фортеці московські війська втратили близько 10 000 чол., що підірвало бойовий дух загарбників. За час облоги Конотопа І. Виговському вдалося за лічені тижні не тільки організувати власну боєздатну козацьку армію, а й заручитися серйозною підтримкою союзників: до нього приєдналися польські добровольчі кінні загони Потоцького, Яблоновського та піхота Лончинського, сербські та молдавські найманці кількістю близько 3 800 чол., а також 30-тисячне військо Кримського Хана Мухамеда-Гірея IV. Успіх битви вирішила випробувана у багатьох боях імітація втечі козаків від московського війська. 29 червня 1659 р. невеликий загін Виговського атакував табір Пожарського і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу. Війська Пожарського, відчуваючи легку здобич, залишили укріплений табір і почали його переслідувати. Коли московські війська вступили в с. Соснівку, козаки трьома пострілами з гармат і трьома вогняними стрілами дали знак рушати орді та полякам, а самі всією армією розпочали несподіваний для Пожарського контрнаступ. Московська армія опинилася в оточенні. Впродовж решти

29 червня було знищено майже все 30 000-тис. військо Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князем Львовим, Ляпуновим, Бутурліним, Скуратовим, Куракіним та ін. Полонених, за звичаєм, віддали татарам, яких майже всіх немилосердно вирізали. Трубецький, почувши про розгром Пожарського, відкликав Ромоданівського з облоги Конотопа та пізно ввечері розпочав відступ з України. Побачивши сприятливий розвиток подій на полі битви, Григорій Гуляницький з неприступним гарнізоном вийшов з Конотопа і вдарив по деморалізованій армії Трубецького, що відступала. Він захопив багато артилерії, частину бойових знамен, скарбницю і майже весь обоз. Покінчивши із залишками військ Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати відступаючого ворога ще протягом трьох днів аж до московського кордону. Наслідки та значення Конотопської перемоги: по-перше, в Конотопській битві Україна вперше відстояла своє право на власний шлях розвитку; по-друге, в Конотопській битві українці зруйнували російський міф про те, що «в історії росіяни ніколи не воювали з українцями»; по-третє, Конотопська битва засвідчила цивілізаційний вибір України та українців 60-х років XVII ст. – це Захід.

Битва під Корсунем (15–16 травня 1648) – друга (після Жовтоводського успіху) переможна битва Б. Хмельницького та його кримських союзників під Корсунем (нині Корсунь-Шевченківський що на Черкащині) у ході героїчної Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 проти польсько-шляхетського панування. Битва сталася в урочищі Горохова Діброва (глибока поросла густим лісом балка) поблизу села Вираєва за 8 км від Корсуня. Рухаючись по Богуславському шляху, військо М. Потоцького потрапило в «пастку» заздалегідь підготовлену Корсунським полком на чолі з легендарним М. Кривоносом (перекоп шляху, завали дерев тощо). Битва завершилась прогнозовано, близько другої години дня, катастрофічною поразкою поляків: більшість солдат противника загинула, до полону потрапили 80 великих вельмож, разом із гетьманами Потоцьким і Калиновським, 127 офіцерів, 8 520 жовнірів. Козаки захопили обоз,

41 гармату, багато вогнепальної і холодної зброї, військові та продовольчі припаси. З усього війська від полону й загибелі врятувалося лише 1,5 тисячі чоловік. Внаслідок перемог під Жовтими Водами і Корсунем була фактично знищена уся урядова армія Речі Посполитої на землях «україннх». За 6 днів до Корсунської битви помер король Владислав IV, патрон козаків і натхненник опору шляхті, яка заважала здійсненню його планів війни з Османською імперією. Держава водночас втратила монарха і контроль над Україною. Склалися сприятливі умови для розростання та посилення національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Битва під Лейпцигом (відома також як Битва народів, нім. Völkerschlacht bei Leipzig, 16–19 жовтня 1813) – битва часу Наполеонівських війн між військами імператора Наполеона і його союзників (Польща, Рейнський союз) та союзними арміями Австрії, Прусії, Росії та Швеції. Битва відбулася на території Німеччини, з обох сторін у ній брали участь німецькі війська. Битва під Лейпцигом вважається найбільшою битвою у світовій історії до початку Першої світової війни. Битва завершилася поразкою Наполеона, призвела до вторгнення союзників у Францію і до першого зречення Наполеона від престолу у 1814. Під час Битви народів французька армія втратила близько 70 тис. убитими і пораненими. Втрати союзників склали 53600 чол. убитими і пораненими. У результаті переможної для коаліції битви було ліквідовано присутність франц. військ на схід від Рейну, розпався Рейнський союз, були звільнені Голландія і ряд дрібних німецьких держав. Наполеон залишився один з Францією проти наступаючої феодальної Європи, що не бажала буржуазно-демократичних змін.

Битва під Пилявцями – переможна битва української козацької армії, очолюваної Б. Хмельницьким, проти військ Речі Посполитої під Пилявцями (тепер – с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл.). Сталася невдовзі після блискучих перемог укр. армії у *битвах під Жовтими Водами* (29 квітня – 16 травня 1648) і *Корсунській битві* (25–26 травня 1648), внаслідок чого

влітку 1648 Київське, Брацлавське, Чернігівське частково Подільського воєводства були звільнені з-під влади Речі Посполитої. Внаслідок переможної битви Українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз із матеріальними цінностями. Загальна вартість трофеїв, на думку експертів, перевищувала 7 млн злотих. Бездарні польські полководці: князь Домінік Заславський, коронний підчашій Микола Осторог та зовсім юний коронний хорунжий Александр Конецпольський, яких Хмельницький глумливо називав «латина», «перина» і «дитина», не змогли гідно протистояти союзній козацько-татарській армії, розпочали безладний відступ, що невдовзі перетворився у панівну втечу. Шлях на Захід був відкритий.

Битва при Акції – остання велика морська битва античності. Відбулася поблизу мису Акцій, який виступає в море біля входу в Амбракійську затоку в північно-західній Греції, де на узбережжі Іонійського моря стоїть знаменитий храм Аполлона. Вирішальна битва між флотами Марка Антонія й Октавіана завершила громадянські війни у Римі. Військами Октавіана командував Марк Агріппа, спільницею Антонія виступала єгипетська цариця Клеопатра. Флот Марка Антонія і Клеопатри становив близько 360 кораблів; значне місце серед них посідали могутні (проте неманеврені) кораблі з трьома, чотирма і п’ятьма рядами весел. Основу флоту Октавіана (260 кораблів), яким командував знаменитий флотоводець Марк Віпсаній Агріппа, складали легкі, маневрені судна, з одним (рідко – двома) рядами весел. Такі кораблі були найбільш пристосовані для морського грабунку, переслідування морських розбійників. Нові кораблі були небезпечною зброєю, за наявності сміливих і добре навчених екіпажів. До того ж такі кораблі відносно швидко будувалися. На березі затоки, на мисі Акцій, стояло стотисячне військо Антонія. На протилежному березі вишикувалося військо Октавіана (75 тис. чол.). На початку битви фланги Антонія відірвалися від головних сил, унаслідок чого бойовий стрій суден виявився порушеним і утворилися широкі розриви, в які почали рішуче прориватися легкі кораблі Агріппи. Саме в цей момент сталося несподіване. Клеопатра,

замість того, щоб увести в бій свої 60 легкохідних та маневрених кораблів, повернула на південь і вийшла з бою. Марк Антоній, дізнавшись про це, перейшов з флагманського корабля на швидкохідну пентеру, наздогнав царицю, проте не зміг її переконати в необхідності продовження битви. Воїни Антонія не повірили в зраду свого полководця. Сухопутне військо трималося ще сім днів. Все скінчилося лише після того, як військо покинув його командувач Канідій Красс. 1 серпня 30 до н.е. у гавані Олександрії з'явився флот Октавіана. Останні легіони і кораблі Антонія перейшли на сторону «молодого» Цезаря». Антоній через безвихідь заколовся, Клеопатра теж покінчила життя самогубством. Гай Юлій Цезар Октавіан Август стає єдиновладним правителем Римської держави, завершивши десятиліття громадянських воєн. Наступила епоха Римської імперії (доба принципту з 27 р. до н.е.).

Битва при Гавгамелах (битва при Арбелах, 1 жовтня 331 до н.е.) – вирішальна битва між арміями Александра Македонського і перського царя Дарія III, після якої Перська імперія припинила своє існування. Як відомо, македонський цар Александр Великий вторгся в Азію через протоку Геллеспонт навесні 334 до н.е. Після розгрому перських сатрапів на р. Гранік він оволодів всією Малою Азією, а потім (через рік) у битві при Ісі завдав нищівної поразки війську на чолі з перським царем Дарієм III. Дарій врятувався втечею вглиб своєї імперії, і поки він збирав нове військо з підвладних йому народів, Александр захопив Фінікію, Сирію та Єгипет. У 331 до н.е. Александр, убезпечивши і зміцнивши свої тили, повів македонську армію в центр Перської імперії. Після форсування Тигра Александр знайшов перське військо на чолі з Дарієм на рівнині за 75 км на північний захід від містечка Арбели (сучасне м. Ербіль в Іракському Курдистані). Коли протиборчі армії зустрілися на відстані близько 6 км, Александр дав тривалий відпочинок своїм військам в укріпленому таборі. Перси, побоюючись раптової атаки Александра, в стані напруження простояли день і ніч в повному озброєнні в чистому полі, тому до ранкового бою виявилися морально і фізично надломлені втомою і страхом перед македонцями. В подальшому ще один епізод суттєво вплинув на результат цієї запеклої битви.

В одній із військових сутичок візничий Дарія був убитий дротиком, проте перси сприйняли його смерть за смерть свого царя. Паніка охопила їх ряди. Лівий фланг персів став розвалюватися і відступати. Побачивши це, Дарій почав тікати, після чого побігли і його війська… Після битви при Гавгамелах Александру здався Вавилон та інші великі міста Перської імперії, при цьому перські вельможі присягнули на вірність Александру, новому володарю Азії. З невідомих мотивів цар персів Дарій III був убитий власним сатрапом Бессі. Перська держава припинила своє існування.

Битва при Гастінгсі (14 жовтня 1066) – вирішальна битва для норманського завоювання Англії. Її головною причиною стала розбірка між Гарольдом Годвінсоном і Вільгельмом, герцогом Норманським, за спадщину Едуарда Сповідника. Гарольд першим заявив про свої права на трон відразу ж після смерті Едуарда Сповідника в січні 1066. При цьому він заручився підтримкою Вітенагемота – ради англосаксонської знаті. Водночас стало відомо, що Едуард напередодні усно пообіцяв трон своєму гордому та войовничому двоюрідному брату Вільгельму, проте на смертному одрі під тиском рідних та оточення змінив своє рішення на користь Гарольда. Герцог Нормандський, який впродовж 15 років намагався утвердитися в Англії, сприйняв коронацію Гарольда як брутальний виклик та необхідність оголошення війни. Окрім свого війська, Вільгельм зібрав вояків із різних країн Європи, пообіцявши їм землі, титули, інші реальні блага. Чисельність війська сягала близько 20 тис. Флот Вільгельма складався з 696 кораблів і значно переважав флотилію Гарольда. 28 вересня 1066 Вільгельм без спротиву висадився в Певенсі. Битва відбулася поблизу теперішнього містечка Беттл у Східному Суссексі. Результат битви значною мірою вирішив прикрий випадок – одна зі стріл лучника Вільгельма влучила в око Гарольда. Втративши керованість, військо англійців зламалося та почало безладний відступ. Доля битви була вирішена відносно малою кров'ю. Після цих трагічних подій лондонський шериф Есегар та Едгар Етелінг, якого вибрали королем після смерті Гарольда, вийшли з міста і здалися. На Різдво 1066 Вільгельма коронували у Вестмінстерському абатстві, і відтоді він став іменуватися Вільгельмом I Завойовником.

Битва при Гравеліні 1588, битва за Англію кінця XVI ст. – морська битва між іспанською Непереможною Армадою і англійським флотом. Іспанська Армада, або по-іншому Непереможна Армада (ісп. Armada invincible або «велика і славна армада» ісп. Grande y Felicisima Armada) – великий військовий флот, зібраний Філіпом II Іспанським протягом 1586–1588 для розгрому англійського флоту і завоювання Англії під час англо-іспанської війни (1587–1604). Флот складався зі 130 кораблів. Відплив з Лісабона в 1588 під командуванням Алонсо Переса де Гусмана, герцога Медіна-Сідоніу. Військові дії проти англ. флоту, що складався зі 197 невеликих легких і маневрених кораблів під керівництвом Говарда Еффінгема й Френсіса Дрейка, почалися у протоці Ла-Манш. У результаті декількох кровопролитних боїв, що тривали більше двох тижнів, іспанський флот зазнав значних втрат, а генеральний бій, що відбувся біля Гравеліна, довершив розгром. Несучи важкі втрати, Армада відступила у відкрите море, відмовившись від планів вторгнення на Британські о-ви. У результаті зі 130 бойових одиниць іспан. флоту додому повернулося тільки 67 кораблів і всього лиш 25 % особового складу. Перемога над іспанською Армадою була проголошена найбільшим військовим успіхом Англії з часів перемоги над французами у битві під Азенкуром 1415.

Битва при Каннах найбільша битва Другої Пунічної війни, що сталася 2 серпня 216 до н.е. біля м. Канни в Апулії на південному сході Італії. Карфагенська армія Ганнібала завдала нищівної поразки набагато чисельнішій римській армії під командуванням консулів Луція Емілія Павла і Гая Теренція Варрона. Хоча битва не змогла принести перемогу у війні Карфагену, вона є одним з класичних прикладів тактичної майстерності в військовій історії. Бій тривав 12 годин. Приблизно 50 000 римлян (за Тітом Лівієм і Плутархом) було убито, 14 тис. полонено (включаючи консула Луція Емілія Павла і вісімдесят римських сенаторів), 16 тис. врятувалися втечею. Карфагеняни втратили убитими 6 тис. чоловік. Вважається, що за числом життів, втрачених в один день, Канни потрапляють до тридцяти найкривавіших битв у всій людській історії.

Битва при Фермопілах – героїчна оборона греками у 480 р. до н.е. Фермопільського гірського проходу від перської армії царя Ксеркса, яка вторглася у Грецію і зайняла Фесалію під час греко-перської війни першої половини V ст. до н.е. Фермопільський прохід обороняли об'єднані війська греків у 500–449 рр. до н.е., а на час битви ними керував талановитий полководець спартанський цар Леонід на чолі ядра з 300 спартанців. Чотири дні Ксеркс вичікував біля самого проходу, а потім розпочав наступ, під час якого постійно змінював (почергово) різнонаціональні і неоднаково озброєні військові загони. Після двох днів боїв персам не вдалося пройти через прохід, який був захищений муром та армією греків, що налічувала 5 829 воїнів. Війська персів налічували близько 200 тис. воїнів. У битві обидві сторони зазнали великих втрат. Втрати персів у цій нерівній битві склали близько 20 тис. чол., у той час як греки втратили близько 4 тис. воїнів та 400 з них потрапили у полон. Після бою Ксеркс знайшов тіло мужнього Леоніда і наказав відрубати йому голову та насадити на кіл. Тіло царя було з почестями перепоховане через 40 років у Спарті, а на його честь через 600 років почали проводити змагання. Імена усіх загиблих воїнів були викарбувані на плиті, а на місці битви було встановлено камінь з проникливою епітафією Сімоніда Кеоського: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спарту, перекажи лакедемонянам, що ми полягли тут, вірні їхньому наказові». Глибоко символічно, що битву при Фермопілах часто порівнюють з боєм під Крутами (чотирьох сотень київських курсантів і козаків «Вільного козацтва» з 4-тисячним підрозділом російської Червоної гвардії під проводом чорносотенця есера Михайла Муравйова) 30 січня 1918. «Українськими Фермопілами» стали звати в наш час героїчну оборону Донецького міжнародного аеропорту українськими кіборгами (бої за Донецький аеропорт тривали з вересня 2014 до 22 січня 2015 і стали одними з найзапекліших у війні на Сході України. Тривали 142 дні і ночі).

Біблійне право – система юрид. норм і морально-етич. засад *Біблії.* Згідно з нею Бог виявляє свою сутність через послані людям закони, суворе дотримання яких випливає з обов'язку богошанування. За Біблією, постати перед судом означало постати

перед Богом. Запровадження перших юрид. норм та морально-етич. заповідей серед євреїв пов'язується з діяльністю пророка *Мойсея*. За його ініціативи вперше запроваджується суд. адміністрація – верховний суд про вбивства, розробляються основні принципи єврейської правової культури. Наприклад, основним принципом Б.п. у покаранні злочинців стає таліон – відплата «око за око», «зуб за зуб» та ін. У *Новому завіті* норми Б.п. зазнають істотної трансформації під впливом *римського права*. Див.: *Біблія; Десять заповідей Мойсея.*

Біблія (лат. biblia – книга, з грец. βιβλία – книги, від βίβλος – папірус, за назвою міста Бібл, звідки привозили папірус) – старод. пам'ятка писемності, зібрання давніх текстів, канонізованих у межах *іудаїзму* та *християнства; Святе Письмо* цих світових релігій. Складається з двох частин: *Старого Завіту*, визнаного в обох релігіях, та суто християнського *Нового Завіту*. За традиційними уявленнями, Завіт – це угода, союз між *Богом* та людьми: Старий Завіт нібито укладений Богом лише з одним народом (євреями), а Новий – через *Ісуса Христа* – Всевишній уклав з усім людством. Старий Завіт складається з пам'яток давньоєвр. л-ри XII–II стст. до н.е. (окремі фрагменти сягають XIV ст. до н.е.), написаних давньоєвр. та почасти арамейською мовами. За іудаїст. традицією, поділяється на три структурні цикли: Тора (П'ятикнижжя Мойсея), Пророки (ряд давніх хронік і творів євр. пророків VIII–IV стст. до н.е.) та Писання (тексти ліричного, морально-повч. та реліг.-філос. змісту). Різні християнські течії неоднаково сприймають Старий Завіт: православні визнають священними 50 книг; католики – 45; протестанти – лише 39. З приводу структури Нового Завіту в більшості християн немає суттєвих розбіжностей. Туди входять 27 книг, написаних у I–II стст. н.е. гебреїзованим грец. діалектом «койне». Це – 4 Євангелія («добрі звістки» про вчення та спасительну місію Христа), істор. книга Діянь Святих Апостолів, 21 апостольське Послання, що приписуються апостолам Павлу, Петру, Якову, Іоанну та Юді) й апокаліптичного Одкровення Івана Богослова. Б. наповнена текстами, в яких відображений кількатисячолітній розвиток правничої

ідеології, а тому вона своїм змістом суттєво вплинула на розвиток церковного і світського права, правничої ідеології та правової культури більшості народів світу. Напр., ідея Божого закону як джерела права ініціювала еволюцію ідеї «природніх прав» людини, а біблійний «Завіт (угода) з Богом» став одним з джерел теорії «суспільного договору». Нині Б. перекладена майже всіма сучасними писемними мовами і є, за статистикою, найпоширенішою книгою світу.

«Біблія англійської конституції», Книга конституційних актів Англії – зб. найдавніших корол. хартій, парлам. актів, петицій, біллів, декларацій, ордонансів, ремонстрацій та деяких інших документів XIII–XIX стст., які вважаються формально чинними частинами неписаної Конституції Великобританії. Неодноразово доповнювалася найновішими конст. актами і статутами XX та XXI стст. До найвідоміших конституційних актів Англії, а згодом Великобританії належать: *Велика хартія вольностей 1215; Петиція про права 1628; Хабеас корпус акт 1679; Білль про права 1689; Акт про подальше обмеження корони та краще забезпечення прав і вольностей підданих (1701); Акт про утворення Сполученого королівства Великобританії у складі Англії та Шотландії (1707); Акти про народне представництво 1832, 1867, 1918, 1928, 1948, 1969 та ін.* Вони дають змогу краще зрозуміти генезис конституційного ладу Великобританії, сутність неписаної англ. конституції.

Біблум (ак. biblum – принесене) – завдаток у Стародавньому Вавилоні, який сплачувався женихом сім'ї нареченої під час укладання шлюбної угоди.

Бій під Крутами – бій, що відбувся 17 січня 1918 біля залізничної станції Круги поблизу селища Круги та села Пам'ятне, за 130 км на північний схід від Києва, 18 км східніше Ніжина. Одночасно з ним у Києві розпочалося третє більшовитське повстання, яке змусило у вирішальний момент розвернути підкріплення, направлене на цей напрямок, для його придушення. Цей бій тривав понад 5 годин між 4-тисячним підрозділом російської

Червоної армії під проводом Муравйова та Берзіна, що наступали двома колонами зі сходу, та невеликим загоном із київських курсантів і козаків «Вільного козацтва», що загалом нараховував близько чотирьох сотень вояків. У бою під Крутами молоді оборонці української державності виконали наказ командування і зупинили стрімкий наступ ворога. Ця затримка ворога дала змогу українській делегації укласти архіважливий для України Берестейський мирний договір, який врятував молоду українську державність. 2006 на місці бою під Крутами встановлено пам'ятник. З нагоди 80-ї річниці бою Монетний двір випустив в обіг пам'ятну монету номіналом 2 гривні.

Бікамералізм (франц. bicameralism від лат. bis – два і camera – кімната), бікамеризм – двопалатна структура найвищого законодавчого органу в д-ві. За принципом Б. побудовані парламенти більшості країн світу, легіслатури (законод. органи) всіх (за винятком одного) штатів США. Здебільшого верхня палата виконує контрольну функцію щодо дій та рішень нижньої палати і уряду, в деяких країнах має право законод. *вето*. У федерат. д-вах вона здебільшого виконує функцію репрезентації і захисту нтересів суб'єктів *федерації*. У двопалат. Парламентах нижні палати, як правило, обираються безпосередньо населенням; членами ж верхніх палат стають внаслідок заг. виборів (сенат США), через делегування суб'єктами федерації (бундесрат ФРН), призначення (сенат Канади), спадкоємне наслідування (палата лордів у Великобританії) або ж у результаті складної комбінації процедур виборів і призначення (Бельгія).

«Білі комірці» – середні прошарки населення Англії, на які в основному орієнтувалися «нові» *лейбористи* у своїй політиці.

Білль (англ. bill) – законопроєкт, що виноситься на розгляд законодавчого органу Великобританії, США та деяких інших країн, що прийняли *англосаксонську систему права*.

Білль про опалу (англ. bill of attainder) – законодавчий акт, що оголошував певну особу винною у тяжкому злочині (частіше всього зраді) без судового розслідування чи відповідної процедури (наприклад, *імпічменту*) і передбачала смертну кару. Якщо акт накладав менш суворе покарання, ніж смертна кара, то він називався «bill of pain and penalties» – білль про покарання і відшкодування. Обидва законодавчі акти заборонені Конституцією США.

Білль про права 1789 (від англ. bill – закон) – назва перших 10 поправок до Конституції США, прийнятих 1791 р. на вимогу штатів. Ратифіковані Конгресом країни і законод. зборами штатів у 1789–1791. Цей крок був зумовлений необхідністю законодавчого закріплення декларованих Конституцією США (1787 р.) прав людини. Поправки конституціонували свободу совісті, свободу слова, свободу друку, свободу зборів, свободу звернення з петиціями до владних органів, право на зберігання та носіння зброї, недоторканність особи, особистих паперів і майна, неприпустимість подвійної відповідальності за один і той самий вчинок, заборону примусу для свідчень у крим. справах проти самого себе, обов'язковість відшкодування реквізованої приват. власності, право обвинувачуваного вимагати суду присяжних, очної ставки зі свідками, допомоги адвоката, висування свідків зі свого боку, заборону надмірних штрафів та жорстоких покарань. Б. про п. 1789, як і інші амер. біллі, значно збагатив заг. теорію і практику конституціоналізму, справив великий вплив на франц. *Декларацію прав людини і громадянина,* більшість конституцій XIX–XX стст., Загальну декларацію прав людини 1948 тощо. Див.: *Конституція США 1787–1791; Поправки до Конституції США 1791 (XI–XXVII).*

Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен (01.IV.1815–30.VII.1898) – визначний нім. держ. діяч, дипломат, князь. Був депутатом прус. ландтагу, послом у Росії (1859–1862) та Франції (1862). У 1862–1871 Б. – міністр-президент і міністр закорд. справ Пруссії, протягом 1871–1890 – перший рейхсканцлер Німецької імперії. Проводив рішучу й тверду політику, за що сучасники

назвали його «залізним канцлером». Здійснив об'єднання Німеччини згори, на прус.-мілітаристській основі. За допомогою переможних війн – з Данією (1864), Австрією (1866), Францією (1870–71) – захопив першу для Німеччини колонію в Африці. У своїй концепції закорд. політики виходив із геогр. розташування Німеччини в Європі, звідси його «страх перед коаліціями». Розглядав Францію як «історичного ворога», Росію – як країну, з якою треба мати мирні відносини, прагнув до союзу з Англією. Укладення нім.-австр. договору 1879 і створенням Троїстого союзу (Німеччини, Австро-Угорщини, Італії; 1882) сприяв розколу Європи на два ворожі імперіаліст. табори. Перевагу силі перед правом Б. часто надавав не лише в зовн. політиці, а й у питаннях внутрідержавного життя. Намагаючись перешкодити розгортанню роб. руху, пригасити соціальне незадоволення, Б. домігся прийняття надзв. закону проти соціалістів. Провівши комплекс соціальних законів (про забезпечення старості, соціальний захист хворих, інвалідів, скорочення робочого дня), Б. водночас намагався усталити напівфеод. відносини в імперії, здійснював брутальне онімечення польс. населення Познаньщини й Силезії тощо. У творі «Думки і спогади» Б. висловив своє ставлення до монархічного ладу, абсолютизму, вважаючи, що повний абсолютизм менш небезпечний, ніж абсолютизм, який спирається на послужливий парламент, згоду більшості. При цьому він твердив, що в принципі абсолютизм «був би ідеальним устроєм» для європ. держав, коли б королі з чиновництвом не були такими ж звичайними людьми, як і всі, з їх слабостями й недоліками. Навіть ідеальний монарх потребує критики з боку вільної преси і парламенту. Нім. ідея, вважав Б., полягає у прагненні до першості на суші і на морі. Тому він завжди був готовий пожертвувати буквою будь-якої угоди задля блага Нім. імперії. У політ. діяльності, на думку Б., дуже важливим є вміння передбачати, чого можна чекати від ін. політиків за певних конкр. обставин і ситуацій.

«Біхевіоралізм», «Біхевіоралістична революція» (від англ. behaviour – поведінка) – термін, що перейшов у політичну і політико-правову науку з психології у 40-ві роки XX ст.). Спочатку

він набув популярності у США, згодом поширився у наукових працях вчених з країн Західної Європи. В 1945 у США було створено Committee on Political Behaviour, а у 1950 уперше президентом Американської асоціації політичних наук було обрано прихильника біхевіоралізму П. Одегарда. У 50–60-ті роки він (біхевіоралізм) став домінуючим у політ. науці. Його вплив на політологів був настільки значним, що досить часто йшлося про «Біхевіоральну (Біхевіоралістичну) революцію» в політичній науці.

Блер Ентоні (06.V.1953) – прем'єр-міністр Великої Британії з 03.V.1997 до 27.VI.2007. Народився в шотл. місті Единбурзі в сім'ї юриста. Закінчив два коледжі – в Единбурзі (в привілейованій приватній середній школі Феттес-коледж) і Оксфорді (Оксфордський коледж св. Іоанна). Право вивчав в Оксфорді. Уже під час навчання він вступив до лейбористської партії. Блер став лідером британської лейбористської партії в липні 1994, після раптової смерті його попередника, Джона Сміта. Під його керівництвом партія отримала рішучу перемогу на виборах 1997, поклавши кінець 18-річному бездарному правлінню урядів правоцентристської консервативної партії. Цьому сприяла якоюсь мірою ідеологічна платформа лейбористів, що отримала назву «Третій шлях». Завданням «Третього шляху» стало різностороннє осмислення ситуації, яка виникла протягом 80–90-х років, та внесення конструктивних пропозицій розв'язання проблем як у світі, так і у власному «домі», що накопичились. Блер займав посаду прем'єр-міністра довше за будь-якого іншого представника лейбористської партії і є єдиною людиною, що привела партію до трьох послідовних перемог на виборах. Лейбористи, йдучи на чергові вибори, говорили про конкретні результати свого чотирирічного владного панування – їм вдалося досягти найнижчого рівня безробіття та інфляції за останні 10–15 років, стабільного економічного зростання, ліквідації великого державного боргу, який залишили консерватори. Уряд Т. Б. проявив рішучість у розв'язанні проблеми Ольстеру. 11.II.2000 Т. Б. увів у Північній Ірландії пряме правління (управління Ольстером перейшло до Міністерства у справах Північної Ірландії), що означало фактичну втрату Ольстером

автономії. Разом з тим Кабінет міністрів Великобританії не мав наміру приєднуватися до загальноєвропейської валюти, що свідчило про певне дистанціювання країни від процесів об'єднання у Європі. Ця близькорука (недалекоглядна) політика лейбористів в решті-решт призведе до розриву з ЄС та реваншу консервативної партії на чергових виборах. 27.VI.2007 королева Єлизавета II прийняла відставку Т. Б. з посади прем'єр-міністра та призначила Гордона Брауна, канцлера казначейства, доручивши йому сформувати новий кабінет. Т. Б. склав повноваження прем'єр-міністра, проте залишився таємним радником Її Величності.

Боден Жан (1530–1596) – визначний фр. юрист, історик і політ. мислитель. Одержав блискучу освіту – філософську (на теол. фак-ті Сорбони), юридичну (у Тулузькому ун-ті), а також у галузі стародавніх мов (у Королів. коледжі Парижа). Був королів. прокурором, держ. радником. Гол. твори: «Метод легкого пізнання історії» (1566), «Шість книг про державу» (1572), трактат «Театр природи» (1594). Помер несподівано від епідемії чуми. Державно-правові погляди викладені в його головній праці «Шість книг про республіку» (1576).

Божество договору – див.: *Мітра*.

Бокленд (від англосакс. boc – грамота та land – земля) – форма земельної власності у англосаксів, земельне володіння, пожалуване королем за службу церковній установі чи представникові аристократії в Середньовічній Англії.

Бокхорис (давньоєгипет. Бакенренеф) – фараон Стародавнього Єгипту із XXIV династії, реформатор і законотворень, який правив, приблизно, в 718–712 рр. до н.е. Б. – син саіського правителя Тефнахта. Згідно з Манефоном, єдиний представник XXIV династії. Влада Б. поширювалася лише на північну частину країни. Більшість історичних свідчень про правління цього фараона почерпнуті із уривків праці єгипетського жреця-історика III ст. до н. е., що збереглися в творах Африкана та Діодора Сіцілійського.

Антична традиція зображала Б. мудрим суддею і законотворцем, який уклав один з найдосконаліших і гуманних кодексів свого часу, заборонив продавати в рабство за борги вільних єгиптян. Фараон вважав, що кожний єгиптянин є рабом держави, проте в жодному разі не іншого єгиптянина. Як вважали греки, саме на нього рівнявся в своїх демократичних перетвореннях афінський архонт з надзвичайними повноваженнями Солон (VI ст. до н.е.). Б. всіляко сприяв та захищав бідняків, наклав обмеження на лихварів і дозволив приватним особам набувати земельну власність, укладати відповідні акти, чим наніс значні збитки храмам і жерцям, фараонам і монархам, які до нього були єдиними земельними власниками. Як свідчать історичні джерела, присуди мудрого судді Б. (схожі до Соломонових) знайшли своє відображення навіть на фресках давньоримського міста Помпеї. Стосовно тривалості правління Б., в джерелах існують значні розбіжності: Секст Африкан, цитуючи Манефона, стверджує, що Б. правив протягом 6 років, а Є. Кесарійський говорить про 44 роки царювання мудрого правителя.

Болонська школа права – західноєвроп. школа юристів, що виникла в кінці XI ст. у Болонському ун-ті (Італія). Її представники (у XII–XIII стст. – Булгар, Вакаріус, Одофредус, Аккурсіус, Рогеріус, Альбарікус, Бассіанус, Пілліус та ін.) осн. увагу приділяли тлумаченню (глосам) *Кодексу Юстиніана* (Corpus juris civilis). Див.: *Школа глосаторів; Школа постглосаторів*.

«Болото» – назва групи депутатів, які складали більшість в *конвенті* в період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. та не приєднувалися до жодного з політичних угруповань крайніх поглядів, що вели між собою боротьбу за лідерство.

Bona fides – термін рим. приватного права, який складається з двох значень: 1. Fides (лат.) – віра, довіра, власна чесність і довіра до чесності ін. осіб, дотримання даної обіцянки, слова. Означає також моральний обов'язок усіх людей виконати своє зобов'язання, у чому б воно не полягало. Оскільки відносини між рим. гр-нами і перегринами (особами поза статусом рим. гр-нина) не мали

правового значення, то принцип fides за таких обставин набував сили правового, тобто таке зобов'язання ставало ніби правовим. Тому fides з часом стала засадою усіх правовідносин, що складалися між рим. гр-нами та перегринами. 2. Слово bona (лат.) – добра совість, добросовісний – з'явилося перед терміном fides пізніше. Спочатку цей принцип застосовувався до неформ. договорів, а потім поширився на всі зобов'язальні відносини, речове право, судочинство та ін. У таких випадках B. f. набувала конкр. значення: напр., possessor bona fides – добросовісний володілець; у спадковому праві fidei commissum – один з видів заповідальних відказів. B. f. протиставлялася поняттю mala fides – близький до обману, недобросовісний. B. f. застосовується також у сучасному міжнар. праві при тлумаченні і виконанні міжнар. обов'язків у межах, визначених правом. Він означає сумлінність у ставленні до взятих зобов'язань У п. 2 ст. 2 Статуту ООН міститься вимога, щоб члени цієї організації сумлінно виконували взяті на себе зобов'язання. Принципу сумлінності надано значення загальної норми, яка регулює сукупність міжнар. відносин. Особливо важливим він є у праві міжнар. договорів. Принцип сумлінності у виконанні своїх обов'язків було підтверджено Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969, ст. 26 якої гласить: «Чинні договори є обов'язковими для сторін і мають виконуватися ними сумлінно». Чимало посилань на принцип сумлінності (його виконання або невиконання) зустрічаються у повсякден. практиці міжнар. відносин. Ця норма закріплена у ст. 12 Закону «Про міжнародні договори України» (1993).

Бонапартизм – своєрідний політичний режим, «одягнений в шати конституціоналізму», що межував з диктатурою і прагнув силовими методами змінити «обличчя» феодальної Європи. Вперше був встановлений у Франції в період директорії-консульства та одноособової влади Наполеона I Бонапарта (1794–1814). Для Б. характерні скасування більшості демократичних інститутів, посилення професійної бюрократії, піднесення ролі збройних сил та агресія в зовнішній політиці, лавірування влади між різними соціальними та політичними угрупованнями, служіння інтересам великої французької буржуазії.

Боннська конституція 1949 р. – Основний закон ФРН, названий Боннським, – від назви першої столиці цієї країни. Офіційно обнародувана 23 травня 1949 р., пройшла схвалення у ландтагах усіх земель західних зон окупації. Первісно містила 146 статей (з того часу зазнала багатьох змін і доповнень). Згідно з БК 1949 р. ФРН – республіка. За формою державного устрою – федерація 10 земель. Права земель (кожна з яких має свою власну Конституцію), ландтаг (парламент) і уряд, обмежені федеральною конституцією. Законодавча влада належить парламентові, що складається з двох палат: бундестагу (обирається населенням на 4 роки; 498 депутатів) і бундесрату (Союзної ради), який складається із членів урядів земель, які їх призначають і відкликають. Глава держави – президент, який обирається строком на 5 років Федеральними зборами, до складу яких входять усі члени бундестагу й така сама кількість виборщиків від депутатів ландтагів. Виконавчу владу здійснює федеральний уряд на чолі з федеральним канцлером, який обирається бундестагом. Президент і канцлер обираються без обговорення. Обраним вважається той, хто зібрав голоси більшості відповідного зібрання. Діє Федеральний конституційний суд, що користується правами конституційного контролю, тлумачення конституції, вирішення спірних питань між федерацією та землями.

Бордарії – категорія феодально залежного селянства в Англії XI–XII стст. В *«Книзі страшного суду»* вважається однією з основних категорій сільського населення поряд з *віланами* та *коттерами*. Належали до кріпаків (див.: *Кріпосне право*).

Борзнянський полк – адм.-тер. і військ. одиниця *Гетьманщини*. Утв. 1648, пізніше приєднаний до *Чернігівського полку,* а 1654 – до *Ніжинського полку.* Полкове місто – Борзна (тепер райцентр Черніг. обл.). З полковників Б. п. найвідоміший П. Забіла (1680–1689), який пізніше став генеральним обозним у гетьм. уряді.

Боровець Тарас Дмитрович (псевдоніми: Тарас Бульба, Чуб, Гонта; 09.ІІІ.1908–15.V.1981) – визначний діяч україн. повстан. руху часів Другої світової війни, засновник УПА «Поліська Січ», від 16.XI.1941 – генерал-хорунжий (наказ № 22 ГК «Поліська Січ»).

Боротьба зі «шкідництвом» – серія сфабрикованих справ проти науково-технічної інтелігенції кінця 20-х – поч. 30-х років XX ст.:

1) див.: *«Шахтинська справа» 1928 р.;*

2) див.: *«Промислової партії» політичний процес 1930 р.;*

3) Справа Трудової селянської партії, або справа так званої «контрреволюційної есерівсько-куркульської групи Чаянова-Кондратьєва» відбулася також у 1930. Обвинуваченим приписувався саботаж в галузі сільського господарства та індустріалізації;

4) Справа Союзного бюро – відкритий процес над колишніми меншовиками, що відбувся у березні 1931. Обвинуваченим приписувався саботаж в галузі наукового планування господарської діяльності, зв’язок з іноземними спецслужбами;

5) «Пулківська справа» – справа, сфабрикована НКВС на поч. 30-х проти групи рад. вчених за звинуваченням в «участі у фашистсько-троцькістсько-зінов’євській організації». Їм інкримінувались спроби терористичних актів проти партійного та радянського керівництва СРСР, а також шкідництво, саботаж астрономічних спостережень тощо.

Борстальська система – особливі місця позбавлення волі в Англії, створені у 1910 р. для перевиховання неповнолітніх, які вперше здійснили важкі злочини.

Бразилія, Федеративна Республіка Бразилія, – найб. держава Лат. Америки і п’ята за величиною території країна світу після РФ, КНР, Канади і США. Тер. – 8,5 млн км^2. Нас. – 178,3 млн чол. (2005). Столиця – м. Бразиліа. Адм.-тер. поділ – 25 штатів, федеральний (столичний) округ і 3 федеральні території. Державна мова – португальська. Г.о. – крузейро. Нац. свято – День незалежності

(7 вересня). Незалежною від Португалії Б. стала 1822. 1824 прийнято першу Конституцію Б., яка закріпила монархічну форму держ. правління і унітарну форму держ. устрою. 15.11.1889 в Б. скинуто монархію і проголошено федеративну республіку. Новий держ. лад закріплено конституцією 1891. Протягом XX ст. у Б. було прийнято ще 5 конституцій (1937, 1946, 1967, 1969, 1988), кожна з яких вносила зміни в держ. лад країни. Непорушною залишалася федер. форма держ. устрою. З прийняттям 1988 нині чинного осн. закону розпочався період т. зв. Нової Республіки. Б. – презид. республіка. Президент є главою д-ви. Він обирається шляхом заг. і прямих виборів на 5 років. Разом з ним обирається і віцепрезидент. Президент має досить широкі владні повноваження. Зокрема, йому належить право законодавчої ініціативи з ряду найважливіших питань. Парламент може делегувати президентові повноваження на видання актів, що мають силу закону. Президентові делеговано право самостійно оголошувати стан оборони, стан облоги і т.з. стан федерального втручання (інтервенції) у справи штатів. Законодавча влада належить парламенту – двопалат. Національному конгресу. Нижня палата – палата депутатів – обирається у складі 487 членів терміном на 4 роки. Число депутатів від кожного штату має бути у відповідній пропорції з кількістю його населення, але не менше 6 (шести). Верхня палата – федеральний сенат – обирається на 8 років за принципом рівного представництва («по три сенатори від кожного штату і федерального округу»). Склад сенату оновлюється кожних чотири роки, спочатку на третину, а потім – на дві третини. Палати Нац. конгресу у законод. процесі в цілому рівноправні. За формою держ. устрою Б. є федеративною д-вою. Всі штати мають свої конституції. Законодавчу владу в штатах здійснюють їхні однопалатні законодавчі збори, виконавчу – обрані населенням губернатори. Федеральна конституція встановила принципи розмежування компетенції між федерацією і штатами. В ній визначено три сфери повноважень: сфера компетенції виключно федерації; сфера спільної компетенції федерації і штатів; сфера конкуренції компетенцій. В останній федер. органи можуть тільки визначати заг. принципи певних напрямів держ. діяльності, а органи штатів

мають їх конкретизувати. Територія штатів поділена на муніципії. Населення цих адм.-тер. одиниць обирає (терміном на 4 роки) предствн. органів місц. самоврядування – муніципалітети і на такий же термін – префектів, які є відповідними викон. органами. Судова система складається з федеральних судів і судів штатів. Найвищими на федер. рівні є Федеральний верховний суд, який насамперед є органом конст. контролю, і Вищий трибунал правосуддя. Діє також ряд спеціаліз. федеральних судів. Членів обох найвищих федер. судів призначає президент за погодженням з федер. сенатом. Дип. відносини України з Б. встановлено 10.01.1992.

«Братерство тарасівців», «Братство тарасівців», – таємна революц. орг-ція, ств. влітку 1891 харків. студентами І. Липою, М. Байздренком, М. Базькевичем і студентом Київ. ун-ту В. Боровиком. Працюючи під час канікул в комісії з перепису нерухомого майна Полтав. губ., вони відвідали м. Канів і заснували нац. укр. таємну орг-цію. Залишаючись таємною орг-цією, тарасівці незабаром об'єднали навколо себе гурток студентів з бл. 30 різних харків. навч. закладів на засадах необхідності широкої праці задля нац. відродження України, який отримав назву «Молода громада». Кер-во здійснювали тарасівці І. Липа та М. Яценко, тісно співпрацюючи з просвітницьким гуртком *С. Русової* й *О. Русова*. На поч. 1890-х рр. ідеї харків. «Б. т.» поширилися в ін. містах України. У Києві В. Боровик створив тарасівський гурток у складі Є. Тимченка, *М. Міхновського*, М. Кононенка, О. Черняхівського, В. Самойленка, в Одесі тарасівські ідеї пропагував А. Сигаревич, у Полтаві – М. Шемет і Д. Дробиш, у Чернігові – М. Коцюбинський, в м. Олександрія діяв зв'язаний з харків. тарасівцями гурток у складі М.Косюри, І.Козубова, О.Нікольського, М. Васька, Г. Мальської, Я. Зерницького та ін. Харків. «Б. т.» мало свій Статут, розроблений його засн. ще 1891. Навесні 1893 він був обговорений на зборах «Молодої громади» і в квіт. того ж року опубл. у львів. ж-лі «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців», ставши першою викладеною на папері нац. програмою укр. революц. молоді. Висунуті в ній політ. вимоги –

знищення нац. гноблення, єдність галицьких і рос. українців, відродження укр. нації, автономія всіх націй Російської імперії тощо – згодом досить виразно позначилися в програмах *«Загальної безпартійної української організації», Української демократичної партії, Української радикально-демократичної партії* й *Української радикальної партії.* Відчуваючи крайню потребу в політ. літ., «Б. т.» ранньої весни 1893 на зібрані серед студентів кошти з допомогою дружини *І. Франка* О. Франко придбало в *Галичині* 3 пуди 30 фунтів заборонених в Росії видань і переправило їх до Харкова. Однак поліції вдалося виявити цей транспорт нелегальної літ. і простежити за тим, хто його отримав і почав розповсюджувати. 01.V.1893 у Харкові були проведені масові обшуки й арешти серед тарасівців і молодогромадівців (див. *Громади*). До справи було притягнуто 24 особи, у т.ч. подружжя Русових і всіх тарасівців. Майже півтора року тривало слідство, в ході якого завдяки мужності заарештованих поліції так і не вдалося виявити в середовищі студентської громади її керівництва. 24.XI.1894 заарештованим було оголошено царський вирок, за яким майже всі вони підлягали різним строкам тюремного ув'язнення і кількарічному гласному поліцейському наглядові за місцем проживання, але поза межами столиць, губ. та університетських центрів.

Брахмани – одна із варн в Стародавній Індії, до якої входили виключно жерці.

Брахманізм – давньоіндійська релігія, що склалася в перш. половині І тис. до н.е. на ґрунті *ведичної релігії.* Назва походить від зб. ритуальних текстів – Брахман. Серед цих збірників найбільшу популярність одержали «Артхашастра» (IV–III стст. до н.е.) і «Настанови Ману про дхарму» – «Закони Ману» (II ст. до н.е.), складені жерцями (брахманами) на основі стародавніх текстів і норм звичаєвого права.

Бреве (лат. breve) – вид нормативного акта Папи Римського.

Бревіарій Аларіха II (інакше – Скорочений Закон) – *компендіум* законів і доктринальних суджень знаменитих римських юристів (Гай, Павло, Папініан, Модестин, Ульпіан та ін.), укладених 506 р. за розпорядженням вестготського короля *Аларіха II* комісією юристів і затверджених спеціальною асамблеєю єпископів та представників провінцій.

Брест-Литовські угоди 1918 – низка документів міжнар.-правового характеру, підписаних Українською Народною Республікою з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією у Брест-Литовську (Бресті).

Брестська церковна унія 1596 – об'єднання укр. правосл. церкви з католицькою на тер. Речі Посполитої, більшій частині України і Білорусі та утворення укр. греко-католицької (уніатської) церкви. Проголошена в жовтні 1596 на церк. соборі в м. Бресті (Берестi). Главою церкви у справах віри, моралі та церк. адміністрації визнавався папа римський, проте зберігалася церк.-культурна автономія.

Брестський мир 1918 – угода, підписана 03.III.1918 РРФСР, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною – з другого, з додатками, – чотирма дод. договорами Росії з кожною із сторін окремо та двома заключними протоколами. Документи було ратифіковано: 15 березня – надзв. IV Всерос. з'їздом рад; 26 березня – нім. імператором Вільгельмом II. Відповідно до цієї угоди Росія втрачала Литву, Польщу, значну частину Білорусі і Латвії, зобов'язувалася негайно вивести свої збройні сили з України, Естонії, Латвії, Фінляндії, Ардагана, Батума, Карса, повністю демобілізувати армію та флот, визнати чинність *Брест-Литовських угод 1818* УНР з *Четверним союзом,* укласти мирний договір з *Українською Народною Республікою,* чітко визначити кордони між Росією і Україною, надати Німеччині, Австро-Угорщині і Туреччині значні торг.-екон. пільги тощо. Втім поразка Німеччини та її союзників у війні з *Антантою* дозволила рос. урядові 20.IX.1918 анулювати договір з Туреччиною, а 13.IX.1918 – Б. м. у цілому. Німеччина відмовилася від нього 11.XI.1918.

Брут (Brutus) Марк Юній (84–42 до н.е., Рим) – рим. політ. діяч, полководець, прихильник аристократичної республіки. З 46 р. до н.е. – намісник пров. Цезальпійська Галлія, з 44 до н.е. – претор у Римі. Разом з Л.Г. Кассієм очолив змову проти *Юлія Цезаря* і був співучасником підступного убивства імператора. Стояв на чолі республіканців у боротьбі проти другого тріумвірату: Гая Октавіана (Августа), Марка Антонія, Марка Лепіда. Завоював Македонію, Грецію, Малу Азію та Сирію. Восени 42 до н.е. Брут після поразки під Філіппами (Македонія), завданої йому Антонієм і Октавіаном, покінчив життя самогубством. Його ім'я і дії знайшли відображення у відомій фразі Цезаря, яка стала афористичною: «І ти, Бруте!» («Et tu, Brute!»).

Будда [(від санскр. Буддха, букв. – просвітлений) Сідхартха Гаутама (623–524 рр. до н.е.)] – індійський принц, засновник однієї із світових релігій. Б. звертався до кожної окремої людини, пропагував морально-духовну рівність усіх людей, вказував шляхи морального самовдосконалення людини, розумної її поведінки і пізнання у відповідності з природнім законом (дхармою).

Буддизм – одна з трьох (поряд з *християнством* та *ісламом*) світових релігій, що виникла в Стародавній Індії на рубежі VI–V стст. до н.е. й поширилася у багатьох країнах Центр. та Сх. Азії. Її засновником вважається інд. принц Сіддхартха Гаутама (*Будда*), який досяг небачених для свого часу успіхів у самовдосконаленні і вказав іншим людям «благородний шлях до духовного спасіння» через «праведні погляди, праведні прагнення, праведну мову, праведні дії, праведне життя, праведні зусилля, праведне споглядання, праведний розум». Б. набув значного поширення у світі (Індія, Китай, Японія, Монголія, Корея та ін. країни Пд.-Сх. Азії; на 2019 у світі налічується бл. 500 млн буддистів).

«Будинок життя» – головний інтелектуальний центр Стародавнього Єгипту, в якому створювали священні гімни та пісні, редагували богословсько-філософські трактати, видавали так звані магічні книги – збірки з різноманітних галузей знань, магічних ритуалів, експериментально перевірених рецептів лікування різноманітних хвороб.

«Будинок Сеті» – поминальний храм Сеті I у м. Курна (роки життя: 1323–1279 до н.е.; роки правління 1294–1279 до н.е.; повне ім'я – Менмаатра Сеті Мернептах) – другий цар 19 династії, син Рамзеса I та цариці Сатра; батько Рамзеса II, дідусь Рамзеса III. Ім'я Сеті означає «Що належить (богу) Сету». Відома стародавня назва комплексу – «Чудовий будинок царя Мінептаха – Сеті в місті Амона на західній стороні Фів». Храм оздоблений прекрасно виконаними рельєфами загальною площею 24 282 м^2. Збереглися імена зодчих, які будували й прикрашали храм – це були Майа, Іула і Хатіаї. Художніми роботами з декорування колон гіпостильної зали керував видатний художник того часу – Дідіа.

Булава – старод. зброя від часів неоліту, а пізніше – символ влади у багатьох народів світу – країнах Закавказзя, Речі Посполитій, Туреччині, Україні та ін. В Україні за часів козаччини (XV–XVIII стст.) Б. була символом влади кошових отаманів *Запорізької Січі* та *гетьманів*. Кулі таких Б. виготовляли із срібла, золота і прикрашали коштовним камінням. Палиці робили з металу чи дерева, зокрема горіха, дуба. Б. урочисто вручалася кожному гетьманові представниками козацької старшини. Разом з Б. новообраному гетьману передавалися рангові маєтності «на булаву» з правом на доходи від них. Укр. гетьмани одержували Б. і в дар від ін. держав як визнання їхньої влади і заслуг. Зокрема, Б. Хмельницькому були подаровані Б. від польс. короля, тур. султана, моск. царя. Відповідальність за збереження Б. покладалася на генерального осавула. Останнім гетьманом України «з булавою» був *П. Скоропадський* під час визвольних змагань українського народу у 1919 р.

Буле – 1. Рада старійшин (родоплемінної знаті) в гомерівській Греції; 2. Рада чотирьохсот за Солона; 3. Рада п'тисот за Клісфена у Стародавніх Афінах.

Булла (від середньовічно-лат. bulla – печатка, документ з печаткою, від лат. bulla – шарик) – 1. Нормативний акт (грамота, постанова чи розпорядження) Папи Римського чи німецького

імператора, який скріплювався круглою металевою печаткою (наприклад, «Золота Булла») і містив указ, розпорядження, постанову або звернення монарха.

Бундесрат (від нім. Bundesrat – союзна рада; похідне від Bund – союз і Rat – рада) – верхня палата парламенту Німеччини, започаткована вперше Конституцією Німецької імперії 1871 р.; в Австрії функціонувала у 1920–1934 рр. Діє постійно, розглядає питання поточного управління. Має законодавчі функції. Рішення приймає більшістю голосів.

Бундестаг (нім. Bundestag, від Bund – союз і Tag – день) – нижня палата парламенту Німеччини, орган народного представництва (обрання депутатів – таємним голосуванням, на основі загальних та прямих виборів на 4 роки).

Бунчук (тур. bonçuk – різнокольорові кульки, намисто) – військ. регалія, поширена в багатьох народів світу ще до н.е. За Середньовіччя його перейняли правителі Речі Посполитої, Росії, Туреччини та деяких ін. країн. Б. був неодмінною регалією укр. *гетьманів*. Під час походу, табірного життя чи військових дій Б. вказував місцезнаходження головнокомандувача козацького війська. За збереження Б. відповідали генеральні бунчужні. Б. складався з довгої жердини (до 2,5 м), яка завершувалася мідною кулею, вістрям або ін. прикрасою. Гетьм. Б. мали ще червоні хвости з білими та чорними шнурками в наголів'ї.

Бунчукове товариство – вища категорія військ. т-ва в гетьм. Україні XVII–XVIII стст., особиста охорона гетьмана. Бунчукові товариші були при гетьмані («під гетьманським бунчуком»), вартуючи його безпеку. У військ. походах виконували також обов'язки ад'ютантів, ординарців. Призначали їх здебільшого з найбільш довірених близьких родичів генеральної старшини, вони підлягали судові самого гетьмана, а пізніше ген. судові. Б. т. скасовано 1764.

Бург – фортеця в германців, побудована для військової мети, надалі перетворена на торгово-ремісниче поселення. Від Б. похідний термін «буржуа» – тобто міщанин у Середньовічній Франції.

Бургомістр (нім. Bürgermeister – від Bürger – мешканець міста і Meister – майстер, вчитель, хазяїн) – 1. Голова міського самоврядування середньовіч. міста, що мало *магдебурзьке право*. 2. У деяких сучас. країнах – голова міського самоврядування. 3. У Німеччині – вища службова особа у міських органах державної влади. 4. Те саме, що й бурмистер. У Рос. д-ві бурмистер з 1699 – виборна особа, яка очолювала орган міськ. самоврядування – бурмистерську (земську) ізбу. Пізніше бурмистрами називали призначуваних поміщиком старосту й управителя, після 1861 – іноді волосних старшин. В Україні з XIV ст. у містах, що мали магдебурзьке право, – помічник війта.

Буржуа (фр. bourgeois) – представник середнього стану, міщанин у середньовічній Західній Європі; у буржуазній Франції – також великий фабрикант чи фінансист.

Бустаманте (Bustamante) **Антоніо**, Санчес де Бустаманте-і-Сірвен (13.IV.1865, Гавана – 24.VIII.1951, там же) – визначний куб. правознавець, професор міжнар. права, член Європейського (з 1895) та Американського (з 1916) інститутів міжнар. права, Американської і Гаазької академій міжнар. права (з 1923). Закінчив юрид. ф-т Гаван. ун-ту. Викладав на цьому ф-ті, обирався його почесним деканом. Був представником Куби на другій Гаазькій конференції миру (1907), Паризькій мирній конференції (1919), VI Міжнар. конференції амер. держав (1928). Від 1921 до поч. Другої світ. війни працював суддею *Постійної палати міжнародного правосуддя* – судового органу *Ліги Націй*. Досліджував проблеми міжнар. публічного і приват. права.

Бустаманте кодекс – кодифікований збірник доктрин і матеріалів практики міжнар. приват. права, укладений для країн Лат. Америки. Названий іменем свого гол. укладача – куб. правознавця і дипломата *А. Бустаманте.* Кодекс прийнятий 28.II.1928 в Гавані на організованій Панамериканським союзом VI Міжнар. конференції амер. держав. Набув чинності 25.XI.1928. Ратифікований 15 д-вами Лат. Америки. Б.к. складається із вступу і 4 книг («Міжнар. цивільне право», «Міжнар. торгов. право», «Міжнар. крим. право», «Міжнар. процес»), що містять 437 статей.

Бухарін Микола Іванович (09.X.1888–15.III.1938 розстріляний) – рос. революціонер, радян. політ., держ. і парт. діяч, член політбюро ЦК ВКП (б), а також відомий публіцист і економіст, поділяв і розвивав марксистсько-ленінські погляди на державу і право. Осн. праці: «Світове господарство і імперіалізм», «Від диктатури царизму до диктатури пролетаріату», «Азбука комунізму» та ін.

Бучацький мирний договір 1672 – угода між Польщею і Туреччиною, укладена 18(28).X.1672 у м. Бучачі (тепер Терноп. обл.) після невдалого для Речі Посполитої першого періоду польс.-тур. війни 1672–1676. Протягом весни-літа 1672 союзні тур. і укр. козацька армії на чолі з султаном Магометом IV і гетьманом *П. Дорошенком* завдали ряд відчутних поразок польс. військам коронного гетьмана Я. Собеського, здобули Кам'янець-Подільський і рушили на Галичину. На поч. вересня почали облогу Львова. Польс. уряд був змушений укласти вкрай тяжкий для себе договір. За його умовами Польща віддавала Туреччині Поділля, яке ставало турецькою провінцією. Брацлавщина і Пд. Київщина переходили під владу П. Дорошенка. Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині 80 тис. талерів *контрибуції* за зняття облоги Львова, а також щорічно платити 22 тис. злотих харачу (данини). Проте під тиском магнатів і шляхти, які втратили маєтки на захопленій Туреччиною території, польс. сейм у квітні 1673 відмовився затвердити Б. м. д. 1672. Польс.-тур. війна спалахнула з новою силою і тривала до підписання нового *Журавненського мирного договору 1676.*

Бюргер (від лат. burgensis – міський житель) – міський житель в європейських країнах у період раннього Середньовіччя; з XII–XIII стст. – лише повноправні городяни; у XIV–XV стст. – заможні мешканці західноєвропейських міст.

Бюрократія – (франц. bureaucratie, букв. – панування канцелярії, від bureau бюро, канцелярія і грец. κράτος – влада) привілейована, відірвана від народу каста вищих урядовців та управлінців, що служить пануючій верхівці.

В

Вавилов Микола Іванович (13.XI.1887 – 26.I.1943) – російський і радянський вчений-генетик, ботанік, академік АН СРСР і АН УРСР, найбільше відомий роботами з ідентифікації центрів походження культурних рослин. Присвятив своє життя вивченню і удосконаленню сортів пшениці, зернових та інших хлібних культур, які годують населення всього світу. Народився в сім'ї багатого взуттєвого фабриканта, депутата Московської міської думи. 1911 – закінчив Петровську сільськогосподарську академію в Москві; з 1913 по 1914 працював в лабораторії проф. Бетсона (Кембріджський університет, Англія); 1917–1921 – професор агрономічного факультету Саратовського ун-ту (1919 розробив вчення про імунітет рослин); 1930–1933 – очолював Генетичну лабораторію АН СРСР в Москві; 1933–1940 – очолював Інститут генетики АН СРСР (організований на базі Генетичної лабораторії); 1940 – заарештований за сфабрикованим доносом; 1943 – помер у в'язниці НКВС від пелагри – хвороби, яку викликає абсолютне виснаження організму.

Вавилон – стародавнє місто на півночі Месопотамії на березі Євфрата, розташоване на південний захід від сучасного Багдада, столиця Давньовавилонської держави.

Вавилонія – держава початку II – середини II тис. до н.е. на півдні Месопотамії.

Вайшії – одна із варн в Стародавній Індії, до якої входили землевласники та ремісники.

Вакіль-амуррі – один з вищих чиновників у Стародавньому Вавилоні, помічник *нубанди*. Очолював військове відомство.

Вакіль-тамкари – один з вищих сановників Старовавилонської держави, голова корпорації лихварів, помічник нубанди. Відповідав за збір царських мит і податків.

Вакуф, вакф (букв. – встановлення нагляду) – невідчуджувана і звільнена від податків власність, як правило на нерухомі речі, передана мусульманським закладам (мечетям, медресе і т.д.) з релігійною чи доброчинною метою.

Валуєвський циркуляр (30.VII.1863) – таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Згідно з указом заборонялася публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація українською мовою оригінальних творів художньої літератури. Мотивом до видання циркуляру стали підозри царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюватимуть зростання сепаратистських, проукраїнських та антицарських настроїв в українському суспільстві. Дію Валуєвського циркуляру було закріплено і розширено шляхом видання імператором Олександром II Емського указу 1876, згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося практично повністю. Валуєвський циркуляр вважається одним з яскравих виявів шовіністичної антиукраїнської політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного, духовного і політичного гноблення українського народу.

Ван (кит.) – титул правителя в Стародавньому Китаї, який після сакралізації його влади і особистості, отримав титул «сина Неба» та статус першосвященника країни.

Ванака – назва (титул) царя Мікенської держави. Див.: *Крито-Мікенська цивілізація.*

Варварство – в *періодизації історії людського суспільства*, запропонованій у 60-х рр. XVIII ст. шотландським філософом А. Фергюсоном і усталеній у європ. науці XVIII–XIX стст., другий період після *дикості* перед *цивілізацією.* Обґрунтував цю періодизацію Л.-Г. Морган на основі етногр. матеріалів. За його концепцією, В. почалося з винайдення гончарства й закінчилося виникненням писемності.

Варварські правди (лат. Leges barbarorum, букв. – закони варварів) – записи *звичаєвого права* герм. племен періоду військової демократії та ранньофеодальної доби (V–IX стст.), які утворили свої протодержавні союзи. В.п. пристосували звичаєве право до потреб світської та церковної знаті. Найраніша з відомих В.п. – Вестготська (др. пол. V ст.), в якій найяскравіше виявився римський вплив; далі – Салічна (кін. V ст.), Бургундська (поч. VI ст.), Ріпуарська (VI–VII стст.), Баварська (серед. VII ст.), Алеманська (VII–VIII стст.). Очевидно, мала місце й Остготська правда (IV–V стст.), яка діяла в часи піднесення «Імперії Ерманаріха» і за гуннської доби на території Північного Причорномор'я та частково відобразилась у «Законі Роському» (IX–X ст.) і «Правді Роській» (XI–XIII ст.). В.п. мали форму судебників, що витлумачували насамперед питання суду й покарання.

Вардум – раб у Вавилонській державі (мав статус речі, знаходився у повній власності господаря). Основними джерелами рабства були полон, спадкове рабство, обернення на рабів злісних правопорушників, продаж батьками дітей за борги, відданя у рабство за злочини. Спочатку рабство носило домашній характер і

чисельність рабів була обмежена. В основному існувало колективне рабоволодіння – храмів, царського дому, общин. Рабів у Стародавньому Вавилоні таврували, нерідко тримали в кайданах. Закон дозволяв убивати непокірних рабів. Щоправда Закони Хаммурапі дозволяли невільникові скаржитися на свого пана в суд, однак судові процеси між рабами та їх власниками майже не практикувалися. Порівняно з класичним рабством вавилонські раби могли мати сім'ю, власне майно і частково укладати угоди щодо нього, тобто раб виступав суб'єктом права у цивільних правовідносинах. У добу нововавилонського царства починає практикуватися таке явище, як відпуск рабів на оброк. Щорічний оброк дорівнював 20 % ціни самого раба, а крім цього, раби зобов'язані були систематично робити своїм панам «подарунки». Рабовласникам стає вигідно відпускати рабів на оброк, бо це дозволяло їм займатися своїми справами у той час, як їх раби без нагляду давали їм величезні прибутки.

Варна – (санскр. varna – клас, колір) – станова спільнота в Індії, об'єднана на основі сукупності релігійно- і військово-ритуальних, а пізніше соціально-професійних ознак; в Стародавній Індії налічувалося 4 варни: *брахмани, кшатрії, вайшії, шудри.*

Варно-кастова система у Стародавній Індії – це особлива система поділу давньоіндійського суспільства на певні суспільні групи; приналежність до *варн* визначалася соціальним походженням, а приналежність до *каст* – професією; обидві групи були чітко окресленими в правовому розумінні, і перехід з однієї групи до іншої був практично неможливим.

Васал (фр. vassal, кельт. Gvas – слуга) – землевласник у феодальних країнах, підпорядкований сюзерену (своєму сеньйору) і зобов'язаний нести на його користь різноманітні повинності на основі васального договору (договору про покровительство та заступництво).

«Васал мого васала – не мій васал» – принцип, який відповідав «васальній драбині» – ієрархічній побудові середньовічного суспільства континентальної Європи. Початок такій суспільній організації покладено *Мерсенським капітулярієм Карла Лисого* (847 р.), за яким кожен вільний франк повинен був знайти собі сеньйора. Згідно з цим принципом феодали кожного рівня присягали на вірність лише своєму сеньйору – феодалу, який стояв на ранг вище (не підкоряючись при цьому феодалам, що знаходились на щабель вище) і ставали таким чином його «людиною» (homo), зобов'язуючись йому служити, а сеньйор, у свою чергу – захищати васала (див. також *васалітет*). Такий порядок захищав привілеї феодалів від посягань центральної влади. Найвище місце в системі васальної залежності посідав король, який вважався сеньйором всіх вищих феодалів, які мали своїх власних васалів. Нижче короля знаходились світські та духовні феодали (герцоги, представники вищого кліру), які мали право вести війни, карбувати монету та здійснювати судочинство у своїх володіннях; наступними у цій ієрархічній драбині були *барони*, а за ними – *рицарі*, які вже не завжди мали своїх васалів. Цей принцип діяв у всіх європейських країнах, окрім Англії, де з часів Вільгельма I Завойовника утвердився принцип «васал мого васала – мій васал» і всі феодали присягали на вірність безпосередньо королю (див.: *Книга страшного суду*).

Васалітет (від лат. vassus та нім. Gwss – слуга) – 1. Система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів) у середні віки, при якій сеньйори надавали васалам землю в користування за своє покровительство, а васали зобов'язані були за це нести військову службу на користь сеньйора. 2. Форма колоніальної залежності, за якої державі-сюзерену обов'язково сплачувалася данина. Сюзерен, у свою чергу, мав виключне право керувати фінансовою сферою держави-васала, міг втручатися у її внутрішню політику.

Василевс – грецьк. «імператор». Див. також: *Базилевс, Базилей*.

Василіки – Див.: *Базиліки*.

Ватікан, Ватикан – місто-держава у зах. частині Рима – столиці Італії. Політичний, адміністративний та ідеологічний центр римсько-католицької церкви, резиденція її глави – Папи. В. представлений в ООН та багатьох інших міжнародних організаціях.

Вашингтон – столиця США. Розташований у нижній течії р. Потомаку. В. заснований 1791. Названий на честь першого Президента США *Вашингтона Джорджа*. В 1800 у В. з Філадельфії переведено урядові установи США. Дістав статус міста 1802. Планування В. (прямокутна сітка вулиць з діагональними проспектами) здійснив у 1790–1793 франц. інженер П.–Ш. Ланфан за участю *Т. Джефферсона*. В архітектурі урядових і адм. споруд домінують риси європ. класицизму (Капітолій, 1793–1865, арх. У. Торитон, Б. Латроб, Т. Уолтер; Білий дім, 1792–1829), арх. Дж. Хобан, Б. Латроб). Пам'ятники: Дж. Вашингтону (1848–1884), А. Лінкольну (1914–1922), Т. Джефферсону (1939–1941), Т. Костюшкові, Т.Г. Шевченкові (1964) та ін.

Вашингтон Джордж (22.02.1732, Бриджс-Крик, Вірджинія – 14.12.1799, м. Маунт-Вернон) – визн. амер. держ. діяч, полководець, перший президент США (1789–1796). Закінчив школу у м. Вілліамсбурзі. Згодом вступив до лав народного ополчення (міліції), створеного у Вірджинії. У 24 роки призначений його командувачем (1754). На поч. *Семилітньої війни 1756–1763* В. отримав звання полковника й командував військами Вірджинії. Після закінчення війни став великим землевласником, членом Вірджинських законод. зборів і суддею графства Ферфакс. Коли розпочався конфлікт з метрополією, активно виступив проти політики обмежень урядом Англії розвитку торгівлі і промисловості в колоніях. 1775 був одноголосно обраний головнокомандувачем амер. армії, яка під його керівництвом перемогла у національно-визвольній війні 1775–1783 колоніальну армію Великобританії. Як прибічник партії федералістів і як депутат Генеральних зборів, В. сприяв укладенню конфедеративного (1781), а згодом федеративного союзу

13 штатів (1787). В. брав найактивнішу участь у створенні Конституції США. З набуттям чинності Конституції США 1789 В. було обрано на пост президента країни, який він обіймав два терміни. З огляду на стан здоров'я, відмовився від висування своєї кандидатури на посаду президента втретє, створивши прецедент для майбутніх президентів – перебувати у «Білому домі» не більше двох термінів. У відомому «Прощальному посланні» заповідав США дотримуватися миролюбної політики ізоляціонізму. Його сподвижники і однодумці таким чином характеризували цю видатну особистість Америки: «Перший у війні, перший у мирі і перший у серцях своїх земляків». На честь В. 1791 названо нинішню столицю США (перші півтора роки столицею США був Нью-Йорк, а потім до 1800 – Філадельфія). В країні ще 120 «вашингтонів» – містечок і сіл. Його ім'я носить штат Вашингтон, сім гір, вісім рік, десять озер, тридцять три округи і дев'ять коледжів – свідчення всенародної поваги і любові до одного з найшанованіших «батьків-засновників» великої держави.

Вебер Макс (21.IV.1864–14.VI.1920) – нім. соціолог, історик, економіст і юрист. Вивчав право та економіку в ун-тах Гейдельберга, Берліна, Страсбурга та Геттінгена. 1889 захистив докт. дисертацію, присвячену історії середньов. торг. товариств Італії. Викладав у Берл. (1893), Фрайбурзькому (1893–1896), Гейдельб. (1896–1898, 1902–1919) і Мюнхен. (1919–1920) ун-тах. У своїх наук. дослідж. розробляв проблеми держ.-правового характеру, влади та управління у сусп.-ві. Основні ідеї виклав у працях «Римська аграрна історія та її значення для державного і приватного права» (1891) «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), «Господарська етика світових релігій. Нариси з соціології релігії» (1915), «Господарство і суспільство» (1922) та ін. В. створив т.з. теорію раціональної бюрократії, згідно з якою практ. здійснення держ. управління неминуче належить професійній бюрократії, яка є своєрідним чинником раціоналізації влади і характеризується ефективністю розподілу обов'язків, суворою ієрархічністю владних функцій, формально встановленою системою правил управлін. діяльності. Водночас В., фіксуючи факти певного

політ. відчудження «людей політики» від суспільства, попереджав про загрози бюрократизації. Грунтуючись на принципі раціональності, В. ідеалізував капіталізм, визнаючи «дух капіталістичного підприємництва», що втілюється у профес. діяльності, законодавстві, політ. владі, як осн. тенденцію поступу цивілізації. Однак, ідеалізуючи капіталіст. форми господарювання, В. був свідомий того, що демокр. інститути й цінності автоматично не виникають. Так, тривалий час уважно спостерігаючи за рев. процесами у Росії, він зауважував, що рос. сусп.-во в принципі відкрите для сприйняття традиц. ліберально-дем. цінностей, ідей свободи і демократії. Водночас В. зазначав, що на заваді цьому стоять відсутність у Росії стану, який протягом сторіч виступав би ініціатором боби за громадян. права і свободи, а також невирішеність нац. питання. Під безпосереднім впливом М. Драгоманова В. прагнув осмислити взаємозв'язок між проблемою демократії у Росії і питанням про самовизначення націй, насамперед поляків та українців.

Веди (санскр. veda – знання) – найдавніші пам'ятки індійської релігійної літератури (Рігведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарведа), які містять стародавні гімни, піснеспіви, формули заклинань, обрядові приписи та міфи. На їх основі з кінця II тис. до н.е. формується ідеологія брахманізму.

Веймарська республіка – термін, вживаний в історико-юридичній літературі для означення державно-політичного устрою Німеччини 1919–1933 рр. Виникнення назви пов'язане з м. Веймаром, в якому 31.07.1919 Установчі збори прийняли нову демократичну нім. Конституцію. В. р. перестала існувати із встановленням нацистської диктатури.

Велика асиза (англ. assizes від пізнтолат. assisae – засідання) – пам'ятка староангл. права. Видана під час правління Генріха II (1154–1189), який посів англ. престол після тривалого періоду феод. війн (1134–1153) між нащадками Генріха I. Офіц. текст В.а. не зберігся. Зміст пам'ятки дійшов до нас у викладі відомого юриста та політ. діяча кін. XII ст. Р. Гленвілля у його латиномов.

«Трактаті про закони і звичаї королівства Англії» (1188 або 1190). В.а. вводила нову форму суд. процесу у справах про вільне землеволодіння. Поряд з вирішенням традиц. справ у сеньйоріальних судах тепер стало можливим і розслідування їх за допомогою присяжних.

«Велика депресія» – глибока криза в економіці США кінця 20-х – поч. 30-х років XX-го ст. В.д. традиційно пов'язується з політикою партії *республіканців*, які виступали за повну безконтрольність великого бізнесу, що й стало причиною економічної кризи 20-х – 30-х рр. (Див. також «*Новий курс Рузвельта»*).

Велика китайська стіна, Великий китайський мур – низка кам'яних та земляних укріплень у північній частині Китаю, збудованих з метою захисту північних кордонів Китайської імперії від несподіваних вторгнень різних кочових племен (VII ст. до н.е. – XVII ст.). Початок спорудження важливого оборонного об'єкта відноситься до VII ст. до н.е. Пізніше будівництво нових секцій тривало аж до середини XVII ст. Найвідоміша частина муру збудована в 220–206 до н.е першим імператором Китаю Цінь Ши Хуан-ді збереглася до наших днів лише фрагментарно. Більшість існуючих секцій збудовані (реставровані) в епоху династії Мін (1368–1644). Великий мур простягається на 8851, 8 км. Ця довжина складається з 6259 км самого муру, 359, 7 км траншей та 2232,5 км природних захисних бар'єрів, таких як гори та ріки. Його загальна протяжність, згідно з результатами останніх досліджень 2012, становить 21 196,18 км. Уздовж усього муру споруджені каземати для місцеперебування охорони та сторожових веж, а в головних гірських проходах зведені неприступні фортеці. Великий китайський мур зберігся до наших днів і є прибутковим об'єктом туристичного бізнесу КНР.

Велика ремонстрація (Англія) – парлам. документ англійської буржуазної революції, прийнятий 22.XI.1641. Складався з 204 параграфів. Містив перелік зловживань короля Карла I за час його правління з 1625 по 1641. До зловживань корони було віднесено все, що обмежувало свободу підприємництва або загрожувало

недоторканності власності, втручання у справи торгівлі, безпідставне обкладання податками тощо. Документ містив в собі вимогу обмеження королівської влади (вимагав, щоб король призначав лише тих посадових осіб, які викликали довіру у парламенту). Король не затвердив В.р., як не сприйняв і інших законів, спрямованих на встановлення конституційної монархії в Англії, що стало однією з причин протистояння між королівською владою та парламентом, а також громадянської війни в країні.

«Велика сімка» – неформ. об'єднання 7 розвинених країн світу – США, Німеччини, Франції, Великобританії, Японії, Італії і Канади. Після розпаду СРСР «В.с.» певний час залучала до участі в своїй роботі Росію. На зустрічах «В.с.» виробляється стратегія і тактика подолання кризових явищ в економіці, ведеться пошук шляхів мирного усунення суперечностей між членами об'єднання з окр. питань, обговорюються проблеми міжнар. співробітництва у політ., військ., екол. та ін. галузях. Досягнуті домовленості враховуються у діяльності держав-учасниць.

Велика французька революція – бурж.-дем. революція у Франції 1789–1794. Найрадикальніша з усіх ранніх бурж. революцій: ліквідувала феод.-абсолютист. порядок у країні, підірвала його основи в ін. д-вах, утвердила у Франції бурж. лад та відповідний йому тип д-ви і права. В. ф. р. розвивалася трьома осн. етапами. Перший (14.VII.1789–10.VIII.1792) зафіксував форм.-юрид. визнання революції королів. владою, домінування інтересів вел. буржуазії (осн. ідеологи – О. Мірабо, Ж. Лафайєт та ін.), боротьбу рев. сил із зовн. інтервенцією, нар. повстання у Парижі й ліквідацію монархії. Другий етап (10.VIII.1792–2.VI.1793) відзначився пануванням жирондистів – виразників торг.-пром. і землевласн. буржуазії (керівники – Ж.П. Бріссо, П.В. Верньо, Ж.М. Ролан та ін.) і гострим протистоянням їм якобінців-монтаньярів (керівники – М. Робесп'єр, Ж.П. Марат, Ж.Ж. Дантон, Л.А. Сен-Жюст), які представляли інтереси середніх і нижчих прошарків буржуазії, селянства і плебейства. В рамках третього етапу (2.VI.1793–28.VII.1794) були здійснені якобінська диктатура на чолі з

М. Робесп'єром і термідоріанський контррев. переворот (керівники – Ж. Фуше, Ж.Л. Тальєн, П. Баррас, Ж. Колло д'Ербуа, Ж. Бійо-Варенн та ін.). У ході В. ф. р. прийнято ряд конституційних та ін. політ.-правових актів, що справили значний вплив на розвиток права у Франції та ін. європ. країнах. Найважливішим документом В. ф. р. стала Декларація прав людини і громадянина, прийнята 26.VIII.1789, яка, з одного боку, пояснила всьому світові мету і завдання революції, а з другого – послугувала своєрідним бар'єром на шляху можливого повернення старих феод.-абсолютист. порядків. Другим важливим актом першого етапу революції була конституція 1791, яка закріпила осн. принципи та інститути бурж. держ. права і поділ влади згідно з теорією Ш. Монтеск'є, цензове виб. право, новий адм.-тер. поділ країни з виборними місц. органами управління та адміністрацією, недоторканність депутатів, форм. проголошення прав і свобод гр-н. За держ. устроєм Франція була визначена як унітарна д-ва, за формою правління – як конст. монархія з одночасним проголошенням нар. суверенітету. У конституції 1791 знайшли відображення нові важливі державно-правові поняття: «національний суверенітет» і «представницьке правління». Було, зокрема, зафіксовано: «Суверенітет належить нації: він є неподільним, невідчужуваним і невід'ємним. Жодна частина народу, жодна особа не може привласнити собі його здійснення». Конституція діяла лише до серпня 1792. На другому етапі революції жирондисти запропонували у квітні 1793 новий проект конституції, який так і не став Осн. законом в умовах протистояння двох політ. угруповань (жирондистів і якобінців). Даний проєкт передбачав федеральну форму держ. устрою і респ. форму правління, деяку лібералізацію політ. режиму, зокрема загальне виб. право для чоловіків. Законодавчу владу планувалося вручити законодав. корпусу, який мав обиратися двоступеневими виборами терміном на 1 рік, а викон. владу – викон. раді республіки у складі 7 міністрів, обраних народом. Було прийнято низку важливих конституційних законів: декрети про затвердження конституції народом, захист особи і власності гр.-н, ліквідацію королів. влади у Франції, створення к-ту громад. безпеки і к-ту громад. порятунку; декларацію про єдність і

неподільність республіки та ін. На третьому етапі революції, після встановлення якобін. диктатури, 24.VI.1793 Конвент прийняв нову Декларацію прав людини і громадянина, а також конституцію, яка увійшла в історію під назвою «якобінської». В основу Декларації 1793 було покладено Декларацію 1789, однак вона містила і ряд принципово нових положень, а саме: ідею спільного щастя як сусп. мети; забезпечення людині можливості користування природ. й невідчужуваними правами; захист сусп-вом неімущих, непрацездатних; сприяння нар. освіті; відсутність поділу влади як основи конст. ладу. Конституція 1793 істотно відрізнялася від конституції 1791, насамперед у тому, що вона закріплювала бурж.-дем. політ. режим, ідею верховенства народу, проголошувала ширше коло прав і свобод, узаконювала ліквідацію феод. пережитків на селі й відміну рабства у колоніях. Декларацію і конституцію 1793 було схвалено народом у більшості комун країни, однак ці основоположні документи не стали чинними. Натомість, у зв'язку зі складним зовнішньополітичним становищем країни, упродовж усього третього етапу В. ф. р. фактично функціонувала якобінська диктатура. Якобінський режим, прагнучи своїми декретами обмежити демократію (шляхом широкого тлумачення рев. порядку, реквізиції сільськогосп. продукції, заборони нар. зібрань та ін.) для реакц. сил, водночас істотно обмежував її і для усього франц. народу. З перших днів В. ф. р. поряд з ліквідацією віджилої системи феод. права інтенсивно відбувається нормотворчість у сфері цив. законодавства. Хоча поставлене революцією завдання створення єдиного цив. кодексу не було виконано, В. ф. р. внесла кілька суттєвих змін у систему цив. права: проголошення права власності як «священного і недоторканного», першого з усіх «природних і невідчужуваних прав людини»; забезпечення свободи торгівлі, ремесел, ліквідація корпорацій і «свободи договору», вільний обіг нерухомої власності (з деякими обмеженнями в період якобінської диктатури); форм. рівності всіх гр-н, що відобразилось у ліквідації станів, феод. інститутів, у секуляризації шлюбу, зміні правового становища жінки, дітей (припинення батьківської влади з досягненням 21-річного віку), позашлюб. дітей; ліквідації старої системи цив. законодавства й

утвердження закону як осн. джерела права. Поряд зі змінами в системі цив. права значно розвинулося крим. законодавство, ознаменувавши відхід від феод. середньовічної жорстокості в бік її гуманізації. Були юридично закріплені такі осн. крим.-правові принципи: введення форм. поняття злочину як дії, що порушує встановлену законом заборону (немає злочину – немає й покарання, якщо про це не сказано а законі); утвердження рівності покарань для представників усіх станів; встановлення особистого характеру покарань; ліквідація тортур і карцерів; скасування обтяжливих для безневинних членів сім'ї засудженого конфіскацій майна; призначення смертної кари як виключної міри покарання лише за найтяжчі злочини. Загальнодем. положенням крим. законодавства періоду революції закріплені у крим. та крим.-процес. кодексах Франції (1810) та ін. європ. країн. В. ф. р. постала у світ. масштабі як результат нагромадження суперечностей у процесі еволюц. розвитку людського суспільства, виявила найбільш гострі форми боротьби між новим, що народжувалося, і старими, віджилими формами сусп. відносин. Разом з тим В. ф. р. засвідчила жорстокість, позаправовий характер діяльності влади в екстрем. умовах, непередбачуваність розвитку масової свідомості, величезний розрив між прагненням до утвердження дем. влади та реальними наслідками насильн. методів соціальних перетворень. Істор. значення В. ф. р. для розвитку права полягає у проголошенні та апробації нею на практиці осн. принципів політ.-правового життя (правової д-ви, нар. суверенітету, парлам. представницького ладу, поділу влади та ін.). Вона спричинила розвиток цих принципів як загальнолюдських, загальноцивілізаційних, дала поштовх становленню сучас. конституціоналізму не лише у Франції, а й у багатьох ін. країнах світу.

Велика Хартія вольностей 1215 р. (лат. Magna Charta Libertatum) – один з найважливіших конституційних законів Англії, підписаний англійським королем Іоанном Безземельним 15.06.1215 на догоду повсталим баронам. В. х. в. містить 63 статті, викладені лат. мовою (її оригінал у двох примірниках зберігається у Британському музеї). Є першою кодифікацією англ. феод.

права. В документі викладено систему васально-ленних відносин між королем і *баронами* (спадковість *феодів;* запровадження «*суду рівних*», який виносив рішення щодо ув'язнень; введення *презумпції невинуватості* тощо). Незначні поступки було зроблено в ній городянам, лицарям і верхівці вільного селянства. В.х.в. затвердила комітет у складі 25 баронів, який мав контролювати дотримання її положень з боку короля. Символічно вважається першою частиною неписаної англійської конституції.

Велика Яса Чингізхана (1206 р., Монгольська держава) – основне джерело права Синьої (Золотої) Орди. Включала в основному норми кримінального права, що базувалися на нормах звичаєвого права, пізніше – на нормах *шаріату*. Шлюбно-сімейні відносини та питання спадщини регулювалися звичаєм та традицією. Судова влада не була відокремлена від адміністративної. У судовому процесі застосовувалися тортури, використовувався принцип групової відповідальності. Дет. див.: *Яса Чингізхана.*

Велике журі (англ. grand jury чи juri of presentment) – колегія звинувачувальних присяжних у Середньовічній Англії, призначуваних у графстві під час об'їзду шерифа чи приїзду роз'їздних суддів для надання свідчень про осіб, підозрюваних в кримінальних злочинах; з часом – орган віддання під суд.

Велике князівство Литовське (офіц. назва держави – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське) – багатонац. феод. д-ва, що існувала з 30-х рр. XIII ст. до 1569 (Люблінська унія). До її складу входили лит., білорус., укр. та окремі рос. землі. Перша столиця – Тракай, з 1323 – м. Вільно (тепер Вільнюс). В. к. Л. як ранньофеод. монархія утворилося за князя Міндовга (1219–1263). Найвища держ. влада у В. к. Л. була зосереджена в руках великого князя або господаря. Вищим законодавчим органом князівства вважалася пани-рада, до складу якої входили: маршалок – представник служб. стану, канцлер – охоронець печатки господаря, підскарбій – відповідальний за скарбницю держави, гетьман – військ. ватажок і суддя, воєводи – керівники областей з

військ., адм. і суд. повноваженнями, каштеляни – помічники воєвод, а також катол. єпископи і великі феодали. Наприкінці XV ст. зі складу ради виокремлюється таємна рада, а з поч. XVI ст. впливовим загальнодерж. органом стає *сейм.* Перше його зібрання відбулося 1507 у Вільні. Судоустрій В. к. Л. характеризувався співіснуванням держ. та недерж. (сімейного, вотчинного, громадського, церковного) судів. До системи держ. судів входили великокняжий (надвірний, комісарський), замковий (гродський), земський, підкоморський суди, кожен з яких мав свою компетенцію. Існували також доменіальні суди феодалів над своїми підданими, церковні (духовні та доменіальні), магістратські, ратушні та цехові суди в містах. Кожна осн. група населення (шляхта, духівництво, міщани, селяни) судилася у своїх станових органах. Прогрес. значення мало введення виборних та відокремлених від адміністрації шляхет. земських судів. Причому у В. к. Л. це сталося майже на століття раніше, ніж в ін. європ. країнах. Важливим результатом судової реформи 1581 стало створення *Головного литовського трибуналу* – основн. апеляц. судової інстанції країни. Основу правової системи В. к. Л. упродовж XIV – перш. пол. XV стст. становили джерела руського права: *звичаєве право, «Руська Правда», церк. Статути Володимира та Ярослава;* згодом їх доповнили акти великокняжої влади (статутні грамоти, привілеї, листи), з-поміж яких особливо виокремлюються шляхет. привілеї 1387, 1413, 1432, 1434, 1438, 1447, 1457, 1492, 1522, 1566, «Статут на волоки» 1557, і кодифіковані зводи: Судебник Казимира Ягеллончика 1468, Литовські статути 1529, 1566, 1588. У містах застосовувалося магдеб. право, здебільшого в польс. переробках та тлумаченнях. Окр. групою джерел права В. к. Л. були міжкнязівські угоди («ряди», «покінчення»), численні договори (унії) з Польщею, іншими країнами.

Велике князівство Московське – феод. д-ва у Пн.-Сх. Європі. Утв. у серед. XIV ст. у результаті зростання Моск. князівства, що виділилося у др. пол. XIII ст. як уділ Володимиро-Суздальської землі. Близько 240 років знаходилося під ігом монголо-татарських ханів. Наприкінці XIV ст. очолює боротьбу руського

народу проти поневолювачів. Перемога об'єднаних руських військ в Куликовській битві над Золотою Ордою 1380 зміцнила провідне становище В. к. М. у Пн.-Сх. Русі, стала поштовхом до утвердження його політики військово-терит. експансії на сусідні землі і народи. У серед. XV ст. територія В. к. М. сягала 430 тис. км^2 з населенням бл. 3-х млн чол., а після захоплення наприкінці XV ст. ярославської, тверської, ростовської, в'ятицької та новгородської земель – понад 2 млн км^2 з населенням бл. 6 млн чол. В.к.М. стало ядром, навколо якого формується рос. централіз. д-ва.

Велике князівство Руське – назва укр. козац. д-ви за *Гадяцькими статтями 1658*, укладеними гетьманом І. Виговським і польс. урядом після успішної війни проти Московії. У статтях Україна визнавалася д-вою зі статусом Великого князівства, яке оголошувалося вільним краєм, об'єднаним з Польщею на таких самих правах, як і *Велике князівство Литовське*. Тер. В. к. Р. обмежувалася кордонами Черніг., Київ., і Брацлав. воєводств. На Гадяцькій козц. раді 1658, де вироблялися умови договору, укр. сторона наполягала на включенні до В. к. Р. також Волин., Поділ., Белз., і Руського воєводств, тобто більшості етн. укр. земель, однак не зуміла домогтися цього. За Гадяц. статтями Річ Посполита мала складатися з 3-х вільних республік, а король – обиратися трьома народами. Спільним мав бути і *Сейм* як вищий законодавчий орган країни. Гетьман Війська Запорізького ставав першим сенатором і цив. правителем В. к. Р. Він обирався козац. старшиною пожиттєво. Через втрату влади гетьманом І. Виговським 1659 Гадяц. статті чинності не набули і В. к. Р. як повноцінне державне утворення не оформилося.

Велике місто Шан – резиденція китайського правителя (*вана*) інського періоду (XVIII–XII стст. до н.е.). В уявленнях давніх китайців вона знаходилась у *Піднебесній*, а території, що її оточували, уособлювали частини світу.

Великий терор – див. «Єжовщина».

Великий шовковий шлях – система караванних доріг, що сполучали Євразію від Китаю до Середземномор'я, і служили в епоху давнини та Середньовіччя вузловим пунктом для ведення торгівлі і діалогу культур Сходу і Заходу. Як свідчать історичні джерела, вперше прокладений енергійним імператором У Ді в 104 р. до н.е. з Китаю до східних провінцій Римської імперії для експорту шовку, нікелю, благородних металів, ремісничих та ювелірних виробів.

Великобританія, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії (Great Britain, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland) – держава на Пн. Зх. Європи, на Британських о-вах. Тер. – 244,2 тис. км^2. Нас. 58,49 млн чол. (2000). Столиця – м. Лондон. В. складається з 4-х істор.-геогр. областей: Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Адм.-тер. поділ: 47 графств і 7 метрополітенських графств (у т.ч. Лондон), 12 областей і 26 округів. Державна мова – англійська. Грошова одиниця – фунт стерлінгів. Національне свято – День народження королеви (короля). В. – одна з найдавніших держав у Європі, витоки якої сягають раннього Середньовіччя (V–VI стст. н.е.). В країні не існує систематизованої конституції як єдиного правового акта вищої юрид. сили або сукупності таких актів. Конституція В. складається з різних нормативних актів, лише частина з яких офіційно визнається юридичними та конституційних звичаїв чи угод. Серед найважливіших з них слід назвати Закони 1911 і 1949 про парламент; закон 1983 про нар. представництво (своєрідний виб. кодекс) і закон 1986 про виб. округи; закони про міністрів корони; закони 1920 і 1964 про надзв. стан; численні закони про місц. самоврядування (передусім ті, що були прийняті 1972 і 1974); законодавство про судоустрій; закон 1981 про громадянство та ін. Особливе місце займають правові акти, які нерідко іменуються історико-конституційними документами. До них належать: *Велика хартія вольностей 1215; Петиція про права 1628; Білль про права 1689* і *Акт про престолонаслідування 1701 та ін.* Іноді їх сукупно називають *«Біблією англійської конституції».* Головний обсяг неписаного фрагменту брит. конституції становлять т.з.

конституційні угоди (звичаї). Зокрема, на основі конст. угод формується уряд і регламентуються суттєві напрямки його діяльності. У загальному вигляді деякі з них формулюються таким чином: монарх призначає главою уряду особу (депутата), котра має підтримку більшості в палаті громад; члени уряду несуть колект. та індивід. політичну відповідальність перед цією палатою; усі міністри мають бути членами парламенту; монарх здійснює свої владні повноваження за порадою міністрів, тобто всі акти монарха контрасигнуються тощо. За формою держ. правління В. – парламентарна монархія. Органом законод. влади є двопалатний парламент. До складу нижньої палати – палати громад – обирають депутатів терміном на 5 років. Однак вона може розпускатися монархом достроково – за ініціативою глави уряду. Віковий ценз для активного і пасивного виб. права визначений, відповідно, у 18 і 21 рік. Вибори проводяться за мажоритарною системою відносної більшості. Верхня палата брит. парламенту – палата лордів. Вона найчисельніша серед верхніх палат парламентів розвинених країн: право бути її членами мають бл. 1200 осіб. Переважну більшість становлять т.з. спадкові лорди, які свої титули (герцогів, маркізів, графів) передають у спадок нащадкам разом з місцем у палаті. Більш дієвим елементом складу палати лордів є довічні лорди, яких близько 350. Титул довічного лорда надається монархом за поданням прем'єр-міністра тим, кого вважають високоавторитетними, маститими проте відставними політиками. Членами верхньої палати є і т.з. судові лорди, або лорди-юристи. Вони призначаються монархом здебільшого з числа суддів апеляційного суду. До складу палати входять також духовні лорди (ієрархи церкви). У взаєминах між палатами брит. парламету домінує нижня. Саме палата громад здійснює реальний парламенський контроль за діяльністю уряду. Главою д-ви є король (королева). Формально монархові належать широкі повноваження, але на практиці більшість з них реалізуються членами уряду, насамперед його главою. Ключову роль у держ. механізмі відіграє уряд – кабінет міністрів. Характерно, що існування КМ писаними джерелами конст. права практично не передбачене. Він вважається одним з комітетів т.з. Таємної ради, котрий майже не має значення у сфері держ. управління. Виключно важливе місце у кабінеті

займає прем'єр-міністр. Він водночас є і лідером партії, яка має парл. більшість. Судову владу здійснюють загальні суди. Найвищим судом є суд палати лордів, до складу якого входять усі лорди-юристи. Верховний суд включає три самост. судові установи – апеляційний суд, високий суд і суд корони. Судді вищих судів призначаються довічно главою держави за поданням лорда-канцлера (міністра юстиції). За формою державного устрою В. – унітарна держава. У всіх адм.-тер. одиницях – графствах, округах та громадах обираються на 4 роки представн. органи місц. самоврядування – ради. В. очолює Співдружність – об'єднання країн і територій, які свого часу (до 1931) входили до складу Британської імперії. Дип. відносини України з В. встановлено 10.01.1992.

Великий березневий ордонанс – указ франц. дофіна Карла (спадкоємця франц. королівського престолу), виданий у березні 1357 у зв'язку з різким погіршенням становища народу під час Сторічної війни Франції з Англією (1337–1453). Мав силу державного закону. Містив 67 статей, які передбачали значне зміцнення ролі Ген. штатів у держ управлінні, фін., суд. та адм. галузях. Зокрема, указ законодавчо закріпив за за Ген. штатами право скликання своїх зборів (раз на рік), зобов'язав монарха не укладати миру без їхньої згоди, передавав штатам контроль над фін. видатками, передбачав їхнє виключне право на видачу субсидій, право збирати податки. Зокрема, на основі В. б. о. Ген. штати встановили великі податки для духівництва і дворянства, забезпечили значні надходження до бюджету, що в кінцевому результаті забезпечило успіх Франції у Столітній війні. В. б. о. був найвищою точкою розвитку Ген. штатів під час станово-представн. монархії у Франції.

Величко Самійло (Самоїл) Васильович (1670 – після 1728) – укр. козац. літописець. Навч. у Києво-Могилян. колегії, володів лат., нім. і польс. мовами. Був канцеляристом у генеральн. військ. писаря, згодом генер. суддя В. Кочубея. Приблиз. від 1704 служив у генеральній канцелярії у Батурині, де, за його словами, «був не останній у справах писарських». Гетьмана І. Мазепу називав «хитрим лисом». Після поразки І. Мазепи В. усунено з по-

сади (1708) і кинуто до в'язниці, де він перебував імовірно, до 1715, після чого жив у маєтку Кочубеїв у с. Диканьці, пізніше в с. Жуках під Полтавою, де активно займався літ. і вчит. діяльністю. Відомий насамперед як автор *Літопису Самійла Величка* (1720)., де виклав події в Україні 1648–1700. Цей твір є важливим джерелом для вивчення історії української державності доби козацтва.

Вербальні контракти – Див.: *Контракти (групи контрактів за римським цивільним правом).*

Верв – сільська громада у Давній Русі та у південних слов'ян, зокрема хорватів, які до свого переселення на Балкани проживали на території України. Первісно В. була родовою одиницею, яка об'єднувала групу родичів, що вели спільне господарство. Однак з розпадом родового ладу громада поступово перетворюється на тер. організацію. Осн. джерелом відомостей про В. є «Руська Правда». Її статті відображають В. як сільську терит. громаду, що об'єднувала селян – самост. господарів одного або кількох сіл. Члени В. спільно володіли лісами, випасами та ін. угіддями; періодично провадилися переділи орної землі; існувала обов'язкова для усіх членів громади сівозміна. Вони були пов'язані *круговою порукою* і несли взаємну відповідальність за сплату *данини* феодалам та за скоєні на тер. В. злочини. Органи управління В. – «копні» збори або *віче*; судові справи провадив т.з. *вервний суд*.

Вервний суд – різновид *громадського суду* IV–XIV стст., суд сільської громади (*верві*), що виникає у східних слов'ян за доби Раннього середньовіччя і поєднував слідчі та судові функції. До його складу входили вервний староста і високоповажні члени громади («добрі люди»). Компетенцією суду був захист приватної та колективної власності, зокрема недоторканності земельних меж тощо. Він також провадив слідство, коли на тер. верві траплялося убивство. Якщо слід не вів до ін. громади і верв не знаходила вбивцю, то вона мусила сплатити викуп родичам загиблого. З XV ст. на території України замість вервних судів виникають *копні суди*, що територіально об'єднували кілька сіл (копу).

Вергельд (нім. Wergeld – ціна людини) – грошова компенсація в ранньосередньовічному праві за вбивство вільної людини.

Верденський договір – домовленість про розділ імперії Карла Великого між трьома його синами: Лотарем I, Карлом Лисим та Людовіком II Німецьким. Підписаний 11.VIII.843 у м. Верден, що у сучасній Франції. Відповідно до договору, землі Франкського королівства були розділені таким чином: Лотару дісталися центральні області: центральна Італія, землі вздовж Рони та лівого берега Рейну, Ельзас, Бургундія, Прованс та деякі інші землі. Крім того до нього відійшов імператорський титул батька. Карлу Лисому відійшли землі на захід від Рейну: Нейстрія, Аквітанія, Герцогство Васконія, Іспанська марка та деякі інші. Людовіку II Німецькому відійшли землі на схід від Рейну: Алеманія, Саксонія, Баварія та ряд інших територій. Після розподілу утворилося три держави: Серединне королівство (у 855 після смерті Лотара, розпалося на три королівства – Лотарінгію, Італію, Прованс); Західне Франкське королівство (орієнтовно в цих кордонах утворилася сучасна Франція); Східне Франкське королівство (приблизно в цих кордонах утворилася сучасна Німеччина).

Вердикт (від лат. vere dictum – сказане істинно) – рішення *присяжних засідателів* (в основному – з питання щодо винності особи, яке підтверджує або заперечує обвинувачення в здійсненні злочину), прийняте за особливого порядку голосування.

Вермахт (від нім. Wehr – зброя, оборона та Macht – сила) – збройні сили (сухопутна армія, ВПС і ВМС) фашистської Німеччини в період з 1935 по 1945 рр. В. розгромлений у ході Другої світової війни військами антигітлерівської коаліції.

Версальський мирний договір 1783 – угода, підписана 03.IX.1783 США, Францією, Іспанією і Нідерландами, з одного боку, та Англією, з другого, знаменувала перемогу Сполучених Штатів у війні 1775–1783 за незалежність. Укладена на ґрунті раніше досягнутих домовленостей, зафікс. у низці прелімінарних мирних договорів. Зокрема, за договором між Англією та США

від 30.II.1782 Сполучені Штати були визнані незалежною і суверенною д-вою, Англія зобов'язувалася вивести всі війська з території від Атлантичного океану на Сх. до р. Міссісіпі на Зх. і від Великих озер та р. Св. Лаврентія на Пн. до Флориди на Пд., визнавала за США право вільного судноплавства у водах Ньюфаундленда. Уряд США зобов'язувався не переслідувати осіб, які виявили себе прихильниками Англії та повернути їм конфісковане майно. Кордони Канади, що залишалася англ. колонією, чітко визначені не були. Прелімінарний договір Англії з Нідерландами від 02.IX.1783 передбачав передачу Лондону частини сучас. індійського штату Мадрас. Ще за одним договором (20.I.1783) англ. корона отримувала Сенегал в Африці, всі колишні свої території в Індії; Франції дісталися о. Тобаго у Вест-Індії і ряд її колишніх територій; Іспанії – о. Менорка у Середземному морі. В. м. д. 1783 об'єднав усі ці зміни у політ.-правовому становищі США та тер. перерозподілі світу.

Версальський мирний договір 1919 – див.: *Паризька мирна конференція 1919–1920.*

Вершники – 1. Другий майновий розряд громадян Стародавніх Афін після реформи Солона. 2. Привілейований стан у Стародавньому Римі. Стан вершників утворився з торговельно-фінансової знаті і середніх землевласників.

«Весна народів» – соціально-політ. та нац.-визв. рухи січня-березня 1848, які призвели до повалення абсолютизму в ряді європ. держав. «В. н.» було започатковано масовими рев. виступами труд. люду в Італії. Хвиля народ. повстань прокотилася усією Європою. Апогеєм рев. подій у Парижі 22–25.II.1848 стало проголошення Франції республікою. На поч. березня відбулися велелюдні маніфестації у нім. містах Мюнхені та Гейдельберзі. 13–14 березня розгорнулися рев. події у Відні. Під тиском повсталого народу подав у відставку канцлер Австр. імперії К. Меттерніх – один з організаторів Священного союзу. Цісар Ферденанд I змушений був 16 квітня скасувати панщину. 25 квітня ухвалено конституцію, а 11 травня – тимчас. Виборчий закон, який визначив порядок

утворення двопалатного рейхстагу. «В. н.» дала потужний імпульс нац.-визв. руху в Зх. Україні. 19 квітня представники укр. інтеліґенції під проводом єпископа Григорія Якимовича надіслали до цісаря петицію, у якій вимагали викладання укр. мовою у навч. закладах усіх рівнів, права та можливості українцям займати будь-які держ. посади, видання чинного законодавства укр. мовою та його використання у держ. органах краю. Гол засадою петиції, що стала визначальною для всього укр. політ. руху аж до розпаду Австр. монархії, була ідея об'єднання усіх укр. земель, що перебували під владою Австрії, в одну адм.-тер. одиницю – автономний коронний «Руський край» зі своїм сеймом. Представн. органом українців стала створена 02.V.1848 у Львові *Головна Руська Рада,* до якої увійшли 66 осіб. Очолювала Раду Президія у складі 5 чол. У своїй першій програмній відозві «До руського народу» Рада проголосила єдність усіх українців-русинів, зазначивши, що галичани належать до Великого україн. народу. Програму Гол. Руської Ради підтримали українці Закарпаття. У жовтні 1849 їхня делегація на чолі з А. Добрянським передала до Відня свої вимоги, які збігалися з позицією галичан. Укр. мова стала офіц. мовою на Закарпатті, нею викладали в Ужгород. Гімназії та духовній семінарії, велося адміністрат. листування тощо. Тільки після відновлення абсолютизму все це було скасоване під тиском угор. властей. У серед. липня 1848 у Відні зібрався перший австр. рейхстаг – Державна рада. Від Галичини та Буковини було обрано 35 делегатів-українців. Однак у березні 1849 імператор Франц Йосип I розпустив парламент і «дарував» нову, антидемокр. Конституцію. Передаючи всю повноту влади імператорові та його міністрам, цей осн. закон передбачав і крайові конституції. Галичина та Буковина одержали такі конституції 29.IX.1850. Проте вони не були введені в дію, а пізніше, 31.XII.1851, цісар узагалі їх скасував і Австрія знову перетворилася на абсолютну монархію. Єдиним реальним здобутком «В. н.» для галиц. Українців залишилися дві культур.-осв. установи: «Галицько-руська матиця» та «Народний дім», створені Головною Руською Радою. Політичні ж прагнення не увінчалися успіхом, залишивши тверді сподівання на більш сприятливі для українства прийдешні часи. 1851 припинила свою діяльність і Рада.

Вестготська держава, вестготське королівство – державне утворення германців-візиготів (тервінгів), які у III–IV стст. н.е. жили на Сх. від Дністра. В 70-роках IV ст. під тиском гунів перейшли через Дунай і оселилися (за дозволом рим властей) на нетривалий час у рим. провінції Мезії. В 418 заснували у Пд.-Зах. Галії своє королівство. У друг. пол. V ст. завоювали більшу частину Іспанії, яка стала після захоплення 507 Пд. Галлії франками осн. територією вестготського королівства. Вестготи поступово змішалися з місц. іспано-рим. населенням і були асимільовані ним. У 711–718 державу вестготів завоювали араби.

Вестмінстерські статути (Англія, англ. Statutes of Westminster) – ряд законів, виданих у Англії в XIII–XIV стст. Назва – від Вестмінстерського палацу – тодішньої королівської резиденції. Найвідоміші три В. с. – 1275, 1285 і 1290, прийняті в період правління Едуарда I в Англії (1258–1267). Вони регулювали питання кримінального, цивільного та процесуального права і були спрямовані на зміцнення великого феод. землеволодіння.

Перший з них вид. 1275 старофранц. мовою і затв. парламентом. Складався з 51 статті, що поділялися на три групи: а) статті, які обмежували права судів великих феодалів; б) статті, що захищали інтереси вільних володільців землі від лордів; в) статті, які були спрямовані на посилення боротьби з крим. злочинами.

Другий В. с., написаний лат. мовою, прийнятий на раді магнатів 1285. Містив 69 статей. Більшість з них присвячена питанням суд. процедури та розмежування компетенції різних королів. судів. Статут мав також статті, спрямовані проти феод. імунітетів і зловживань королів. чиновників. Ст. 9 захищала вільних користувачів землі від сваволі феодалів.

Третій з найвідоміших В. с. XIII ст. (теж написаний лат. мовою), прийнятий на раді магнатів 1290, вважається одним із найважливіших законод. актів Едуарда I. Значна частина статуту спрямована на регулювання субінфеодації (повернення землі лордам і баронам після смерті землекористувача за умови відсутності у нього нащадків). Третій В.с. фактично заборонив субінфеодацію. Але був дозволений продаж землі на умовах субституції.

Це означало, що покупець ставав безпосеред. володільцем придбаної землі. Заборонялося дух. особам купувати землі світських лордів. Замінивши субінфеодацію субституцією, статут, з одного боку, підтримав дрібних та серед. феодалів, а з другого – посилив королів. владу.

Вестмінстерський статут (конституція) (1931 р., Великобританія) – прийнятий англ. парламентом 11.XII.1931 закон про правовий статус *домініонів* та їхні взаємовідносини з Великобританією. В.с. підтверджував суверенітет домініонів і здійснення ними самостійно своєї законодавчої влади. Закони Великобританії поширювалися на домініони лише за згодою останніх. В.с. юридично оформив створення Брит. співдружності (з 1947 – Співдружність, очолювана Великобританією). В. с. вважається Конституцією *Британської Співдружності націй.*

Вестфальський мир 1648 – перша європ. хартія, у якій зроблено спробу встановити певну єдність держав Європи на засадах взаємного визнання тер. суверенітету кожної з них. Він став поворотним пунктом у розвитку міжнар. співтовариства і міжнар. права зокрема. Від часу ухвалення В. м. 1648 держ. суверенітет став загальновизнаною юрид. категорією і вже не розглядався як сфера застосування виключно грубої матеріальної сили, як це було раніше. Окремі дослідники справедливо вважають, що В. м. 1648 по суті започаткував європ. право націй. Ухвалений 24.X.1648 у нім. м. Мюнстері (Вестфалія) В. м. 1648 підбив підсумки Тридцятилітньої війни 1618–1648. Було укладено два мирні договори: а) на Оснабрюкському конгресі 1645–1648 між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Швецією та її союзниками – з другого; б) на Мюнстерському конгресі 1645–1648 між імператором Священної Рим. імперії та її союзниками, з одного боку, і Францією та її союзниками, з другого. За В. м. 1648 поразки зазнали Священна Рим. імперія, катол. церква та Іспанія, а переможцями стали Франція, Швеція і певною мірою Англія. Священна Рим. імперія була ослаблена остаточним відокремленням від неї Нідерландів та Швейцарії, передачею

Ельзасу Франції. Ще згубнішою для імперії виявилася реформа її держ. устрою, внаслідок чого утворилося понад 300 майже суверен. територій, що практично паралізувало владу імператора. В екон. та культур. розвитку Німеччина була відкинута на століття назад. Катол. церква також зазнала втрат через секуляризацію багатьох церковних земель та міжнар. визнання протестант. Держав під гарантією катол. Франції. Папа Іннокентій X своєю буллою засудив В. м. 1648 як незаконний; проте цей крок не мав жодних наслідків. Ідеї єдиної міжнар. христ. спільноти, пропагованій видатними мислителями Середньовіччя, було протиставлено ідею суверенітету й незалежності кожної нац. д-ви. Остання поряд з необхідністю співробітництва неминуче стимулювала і суперництво, що виявилося у визнанні принципу балансу сил як єдино можливої за цих умов форми співіснування держав. Однак, як би не оцінювати втрату для людства ідеї христ. єдності і намагань створити на її основі відповідний світ. порядок, європейська, а за нею і всесвітня історія в подальшому розвивалася саме через утвердження та збагачення цінностей В. м. 1648. Наступними віхами цього процесу стали *Віденський конгрес 1815, Версальський мирний договір 1919, Ліга Націй, Пакт Бріана – Келлога 1928 (Паризький пакт) та Організація Об'єднаних Націй 1945*.

Вето – (лат. veto – забороняю) – в сучасних *державах* акт, що зупиняє чи не допускає набрання законної сили рішенням будь-якого органу влади. Особливо важливе значення має надане главі держави право накладати В. на *закони,* які приймає парламент. Розрізняють *абсолютне* В. (коли глава держави має право остаточного відхилення закону, прийнятого парламентом), *відносне* В. (коли відхилений закон парламент має право прийняти іншим голосуванням), а також *загальне* В. (акт відхиляється в цілому) і *часткове* В. (відхиляється окрема частина чи стаття).

Виборча кампанія – сукупність агітаційних та організаційних заходів, які проводять політичні партії тієї чи іншої країни, їх виборчі блоки та окремі кандидати на виборні посади з метою забезпечити собі максимальну кількість голосів виборців на виборах.

Виборча квота – кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного депутатського мандата при встановленні результатів виборів, що проводяться за пропорційною *виборчою системою*.

Виборча система – сукупність установлених *законодавством* принципів і правил, за допомогою яких розподіляються депутатські мандати між кандидатами на ці посади залежно від результатів голосування. Розрізняють кілька видів В.с.: *мажоритарну* (виборці голосують за конкретних кандидатів у депутати, а обраним вважається той, хто одержав установлену *законом* більшість голосів виборців), *пропорційну* (виборці голосують за підготовлені політичними партіями або виборчими об'єднаннями списки кандидатів у депутати, а депутатські мандати розподіляються між цими партіями або об'єднаннями пропорційно кількості голосів виборців, поданих за кожний список), *змішану* (одна частина депутатських мандатів розподіляється за мажоритарною системою, а інша – за пропорційною).

Виборче право – 1. Система правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі організації, проведення та визначення результатів виборів. В. п. охоплює положення Конституції, *законів* і підзаконних актів, що регламентують вибори парламенту, президента, органів місцевого самоврядування. 2. *Право громадян* обирати (*активне* В. п.) та бути обраними (*пасивне* В. п.) на *виборні посади* в державному апараті та органах місцевого самоврядування.

Виборчий блок політичних партій – добровільне об'єднання декількох політичних партій у порядку і строки, передбачені відповідним законом, для спільної участі у *виборчій кампанії*.

Виборчий процес – передбачені виборчим законодавством дії (виборчі процедури), в результаті послідовного виконання яких відбувається формування складу виборних органів або заміщення *виборних посад*. В. п. має такі етапи: складання списків

виборців; утворення *виборчих округів*; утворення виборчих комісій; висування та реєстрація кандидатів до складу виборних органів або на виборні посади; проведення передвиборної агітації; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування й визначення результатів виборів.

Виборчі дільниці – територіальні одиниці, утворені шляхом поділу *виборчих округів* для проведення голосування й підрахунку голосів на виборах.

Виборчі комісії – комісії, які організовують і проводять вибори та забезпечують реалізацію й захист *виборчих прав громадян*.

Виборчі округи – виборчі територіальні одиниці, утворені для проведення виборів депутатів у порядку, передбаченому *законом*. В.о. можуть бути одномандатні та багатомандатні.

«Вивід прав України» – істор. документ, політ. трактат гетьмана П. Орлика, написаний 1712 на захист нац.-державних прав укр. народу. У ньому вказується, що Україна з часів Б. Хмельницького є назалежним князівством. Переяславська угода 1654 між моск. царем Олексієм Михайловичем та укр. гетьманом Б. Хмельницьким, на думку автора, могла б відновити вольності і спокій в Україні, якби Росія не порушувала її. Далі П. Орлик наводить осн. положення договору між І. Мазепою і швед. королем Карлом XII (1709). Цей договір, за словами П. Орлика, було укладено з метою визволення України з рос. неволі. Відповідно до нього Україна мала стати самост. д-вою, яку Карл XII зобов'язувався обороняти. Україна ж зобов'язувалася видавати швед. війську платню, постачати харчі. Підтверджувалося також, що І. Мазепа – «законний князь України». Наприкінці «В. п. У.» автор застерігає, що коли Україні не буде надана незалежність, то вся Європа матиме небезпеку для своєї свободи від Росії. «В. п. У.» використовується як джерело для вивчення вітчиз. історії державотворення.

Виговський Іван Остапович (? – 1664) – генеральний писар Війська Запорозького (1648–1657) та гетьман України (1657–1659) після смерті Б. Хмельницького. Один з авторів «Гадяцького трактату» – проєкту конфедеративного союзу трьох держав – Речі Посполитої, Вел. кн. Литовського та Вел. кн. Руського, прихильник зближення України, Польщі та Литви перед загрозою експансії на Захід Московської держави, що посилювалася, та Османської імперії, що прагнула підкорити Європу.

Видача злочинців (екстрадиція) – видача однією *державою* іншій свого *громадянина*, іноземного громадянина або *особи без громадянства*. *Законодавство* більшості країн забороняє видачу своїх громадян іноземній державі.

Види покарань правопорушників за Карним (Кримінальним) кодексом Франції 1810 р. – вид злочину (караного діяння) визначався в залежності від міри покарання, передбаченої законом. Всього нараховувалось три види покарань: 1) *поліцейські*: це тюремне ув'язнення від одного до п'яти днів; грошовий штраф; конфіскація певних предметів тощо; 2) *виправні*: тюремне ув'язнення на строк (*виправний дім*); тимчасове позбавлення деяких прав (опікунських, громадянських та сімейних; 3) *мученицькі* (смертна кара; безстрокові каторжні роботи; депортація; каторжні роботи на строк; гамівний дім (в'язниця суворого режиму) інколи з конфіскацією майна) *і* 4) *ганебні* (виставляння біля ганебного стовпа в ошийнику; вигнання; громадянська смерть – позбавлення виборчих прав; заборона виступати свідком, бути опікуном, попечителем; зняття зі всіх публічних посад).

Виключення віланства – термін англійського феодального права, за яким *вілани* не мали права розпочинати справу проти свого *лорда*.

Виключний закон проти соціалістів 1878 р. – таку назву у 80–90-х роках XIX ст. одержав «Закон про небезпечні устремління соціал-демократії» (1878 р.), прийнятий німецьким парламентом з

ініціативи канцлера Бісмарка після кількох замахів на життя імператора Вільгельма І. Закон створив легітимну основу для урядових репресій проти соціал-демократів та комуністів у вигляді заборон, заслань, тюремного ув'язнення. Репресії торкнулися тисяч людей. Відмінений 1890 р.

Виконавче провадження – сукупність процесуальних дій (державних виконавців і всіх осіб, що беруть участь у виконанні), спрямованих як на примусову, так і на добровільну реалізацію суб'єктивних прав та законних інтересів, які підтверджуються відповідними постановами судових та інших юрисдикційних органів.

Виморочне майно – *майно* померлого, на яке ніхто не претендує чи не може претендувати ні за *заповітом*, ні за правом спадкоємства за *законом*.

Винниченко Володимир Кирилович (26.VII.1880–6.III.1951) – укр. політ. і держ. діяч, письменник і драматург. 1901 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Став членом РУП. За рев. діяльність був виключений з ун-ту, арештований та ув'язнений. 1904 став одним із засновників УСДРП. Апогеєм його політ. діяльності стали 1917–1920: лідер УСДРП, заступник голови Центральної ради, голова Генерального секретаріату, а у 1918–1919 – голова Директорії. В. є співавтором 4-х Універсалів Центр. Ради та ін. конст. документів Центр. Ради, а також одним з натхненників усіх селян., військ. та робітн. з'їздів 1917. Активно обстоював ідею автономії України у переговорах з Тимчасовим урядом Росії. Після поразки Другої УНР (Директорії) жив в еміграції. Періодові будівництва УНР присвячені праці В. «Відродження нації» (ч. I–III, 1920), «Заповіт борцям за визволення» (1949).

Випадок у праві, казус – випадкова подія, якою завдано певної шкоди. У Стародавньому Римі під цим поняттям розуміли виключно «нерееборну силу» (vis major) як вищу і непередбачувану подію, що її не можна усунути чи уникнути, незалежну від волі людей (землетрус, повінь, торнадо, пожежа, напад ворогів,

розбійників чи піратів, удар блискавки тощо). За ці події ніхто відповідальності не ніс. У пізніші часи рим. юристи стали розрізняти vis major як «нездоланну силу» і «casus» як певний збіг обставин, коли зобов'язання стає неможливим, але в цьому ніхто не винен. Згідно із заг. правилом за випадок ніхто не відповідав. Проте з цього правила були винятки: капітани кораблів, власники заїжджих дворів і готелів несли відповідальність і за випадкову смерть своїх пасажирів, мешканців, багажу, речей. За законодавством України до В. може належати дія, що має зовн. ознаки проступку або злочину, але не пов'язана з елементом вини. Ці дії, як правило, не тягнуть за собою юрид. відповідальності певних осіб. В. поділяються на прості і кваліфіковані. Простий В. – обставина, яка унеможливила виконання або належне виконання зобов'язання. Кваліфікований В. уможливлює звільнення від відповідальності лише за умови конкретно визначених обставин.

Висока комісія (англ. court of high commission) – надзвичайний суд, створений у 1559 р. в Англії для спостереження за виконанням урядових приписів у сфері церковної політики і, зокрема, для боротьби з єрессю.

Висячі сади Семіраміди – одне із семи чудес Стародавнього світу. Розкопані та досліджені упродовж 1899–1914 німецькими археологами у м. Вавилон. Див.: *Сім чудес Стародавнього світу.*

Вишенський Іван (народ. після 1545 в м. Судова Вишня на Львівщині – після 1621) – укр. мислитель, просвітитель і філософ, полеміст-сатирик. Жив у Луцьку, Острозі, в 70-х рр. переселився на о. Афон в Егейському морі, де прожив близько 40 років в чернечому монастирі. Автор творів: «Книжка», «Викривання диявола світодержця», «Послання до всіх у Лядській землі живучих», «Короткослівна відповідь Петрові Скарзі», в яких (на відміну від Станіслава Оріховського) гнівно виступав проти католицизму, уніатів, держ. і сусп. порядків в Речі Посполитій, палко захищав рідний народ – «народ руський» від його гнобителів. Мислитель

засуджував Брестську церковну унію 1596. Суспільно-політичним ідеалом В. була «чернеча республіка», «собор рівних», закликав повернутися до демократичних традицій першохристиян, які цінували свободу людини і народів, рівність, жили колективно в злагоді один з одним та Богом. Засуджував приватну власність. Ратував за моральне очищення людей, їх прагнення до справедливості, відродження освіти та науки в розореній війнами Україні, пропагував передові ідеї Реформації.

Вищий антикорупційний суд – засади організації та діяльності ВАСу, спеціальні вимоги до його суддів та гарантії їх діяльності визначені Законом України «Про вищий антикорупційний суд», що затверджений Верховною Радою України 7 червня 2018 року (набрання чинності відбулося 14 червня 2018). Завданням Вищого антикорупційного суду є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотримання прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Правову основу діяльності ВАСу становлять Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», цей та інші закони України, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Голова суду – Танасевич Олена Віталіївна; заст. голови – Крук Євген Васильович; керівник апарату – Крикливенко Богдан Володимирович.

Віги – політична партія Англії, що виникла в останній чверті XVII ст. і об'єднала представників дворянської аристократії та великої буржуазії. В середині XIX ст. на її основі склалася *ліберальна партія*, що стала партією промисловців і виразником ідей *лібералізму* (див. також *ліберали*).

Віденський конгрес 1814–1815 – міжнар. конгрес, що завершив війну коаліцій європ. держав проти наполеон. Франції. Відбувався протягом вересня 1814 – червня 1815 у Відні. Провідну роль на конгресі відігравали Росія, Великобританія та Австрія.

Осн. метою В. к. 1814–1815 була боротьба проти рев. і визв. рухів, відновлення феод. порядків і династій у європ. країнах та перегляд політ. карти Європи в інтересах держав-переможниць. Заключний (генеральний) акт передбачав позбавлення Франції усіх її завоювань і відновлення кордонів 1792. Бельгія і Голландія об'єднувалися під заг. назвою Нідерландське королівство. Герцогство Люксембургське передавалося Нідерландам. Швейцарія проголошувалася вічно нейтр. д-вою. Великобританія закріплювала за собою колон. володіння, захоплені у Франції і Голландії, а також о. Мальту. Престоли італ. герцогств були віддані гол. чином представникам австр. династії Габсбургів. З нім. держав і частково австр. володінь створювався Німецький союз (35 монархій і 4 вільні міста) під зверхністю Австрії. До Австрії приєднувався Зальцбург, Венеція, Ломбардія, поверталися відібрані в неї під час наполеон. війн території, а також Тернопільський округ (Зх. Україна). Краків проголошено «вільним, незалежним і строго нейтральним містом». Розширила свої кордони Пруссія. Норвегію було відокремлено від Данії і приєднано до Швеції. Росії відійшли частина Варшав. герцогства (царство Польське), Фінляндія, а також Бессарабія. В. к. 1814–15 закріпив нове співвідношення сил у Європі, а також провідну роль Росії і Великобританії у міжнар. відносинах на кілька десятиліть наперед.

Відлучення від стола і ложа – процедура канонічного права країн Західної Європи, у формі якої за певних обставин допускалось роздільне проживання подружжя.

Відмивання (легалізація) грошей – проведення фінансових операцій та інших угод з грошовими коштами та іншим майном, здобутих завідомо злочинним шляхом, використання цих коштів і майна в підприємницькій та іншій господарській діяльності.

Відповідач – сторона в *цивільному процесі*, якій пред'явлено *позов*. В. може бути як *громадянин,* так і *юридична особа.* В. є та із сторін у процесі, яка притягається *судом* до відповіді за позовом, тому що на неї вказує *позивач* як на порушника свого права. В. має право пред'явити зустрічний позов, визнати позов повністю або частково, або не визнавати. У *цивільній справі* може бути кілька В.

«Відпущений», вільновідпущений – людина, яка була звільнена від тих чи інших обов'язків та пов'язаною з ними особистою залежністю.

Відчуження майна – у *цивільному праві* передача майна у власність іншій особі. Розрізняють В.м. *платне* (купівля-продаж) і *безоплатне* (дарування). В.м. може здійснюватися на основі договору або в примусовому порядку (напр., *конфіскація майна* за вироком *суду*). В. м. пов'язане з припиненням *права власності*.

Візантій – давньогрецький *поліс* на європейському боці протоки Босфор. Засн. бл. 660 до н.е. В 330 став столицею *Східної Римської імперії* і перейменований на *Константинополь*. З 1453 називається *Стамбул.*

Візантійське право – право, що діяло у Візантії з VI по XV стст. Склалося на основі *римського права*. Осн. джерела В. п. – закони імператорів, насамперед *Кодекс Юстиніана*. Для В. п. характерним було те, що в ньому діяли паралельно норми церк. і світського права. Вони об'єднувалися у збірниках «Номоканонах» (з VI ст.). До офіційних збірників В. п. належать *Еклога* та видані в IX ст. *Прохірон, Епанагога, Василіки*. Слов'янська колонізація Візантії зумовила видання Землеробського закону (VII–VIII стст.), де норми В. п. поєднувалися із слов'янським *звичаєвим правом.* Серед приватних збірок В. п. особливу популярність здобуло *Шестикнижжя Арменопула* (1345). Норми В. п. були запозичені багатьма ранньофеод. країнами. Воно діяло в Греції, Молдові, Волощині Болгарії, Київській Русі, було одним з джерел феод. права Вірменії та Грузії. В царській Росії В. п. діяло на території Бессарабії аж до 1917 р.

Візантія, Візантійська імперія – держава, що виникла у IV ст. під час занепаду Римської імперії в її східній частині та існувала до серед. XV ст. Назву стримала від давньогрец. *поліса* на узбережжі Босфору – *Візантія*, який імп. *Костянтин I* у 330 перетворив на столицю держави – Константинополь. До складу В. в

період її найвищого розквіту (VI ст.) входила значна частина Балканського півострова, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частина Месопотамії, Зх. Вірменія і Грузія, Херсонес Таврійський, о-ви Кріт, Кіпр та ін. У В. держ. мовою в IV–VI стст. була латинська, а потім грецька. Історію В. поділяють на три осн. періоди: *1-й період* (IV – середина VII стст.) характеризувався розкладом рабовласницького ладу і початком формування феод. відносин; 2-й період історії В. (серед. VII – поч. XIII стст.) був часом інтенсивного розвитку феодалізму. В. стала грецькою державою, а з XI–XII стст. (після тимчасової інкорпорації Болгарії) – греко-слов. д-вою; *3-й період* (1204–1453) характеризувався посиленням феод. роздробленості, занепадом центр. влади, постійною боротьбою проти іноз. завойовників. З'явилися елементи розкладу феод. господарства. Частину тер. В. захопили *хрестоносці* і утворили на ній *Латинську імперію*. Поряд з цим на тер. В. виникли незалежні грец. д-ви: Нікейська вмперія, Трапезундська імперія, Епірська держава (див.: *Епір*). На поч. 60-х рр. XV ст. Візант. імперія припинила своє існування, її територія ввійшла до складу *Османської імперії*.

Візир, везир – 1. Вищий сановник, глава адміністративного апарату в країнах Близького Сходу періоду феодалізму. В Арабському халіфаті – найважливіша (друга після *халіфа*) посадова особа. В Османській імперії – придворний сановник, намісник провінцій. 2. У Туреччині 1876–1922 рр. – голова ради міністрів.

Візіготська Правда, Вестготська Правда (Lex Visigothorum) – див.: *Візіготське право*.

Візіготське право, вестготське право – сукупність правових норм герм. племені візіготів (вестготів), західної гілки готів. За писемними джерелами вестготи від поч. III ст. і до другої пол. IV ст. жили між Дніпром і Нижнім Дунаєм. Під натиском гунів наприкінці IV ст. відійшли в гори Трансільванії та на землі Фракії; на поч. V ст. вдерлися до Півн. Італії, 410 пограбували Рим;

418 заснували Тулузьке готське королівство. У V ст. продовжили свій шлях на захід, заполонивши більшу частину Піренейського п-ва. На поч. VIII ст. їхню д-ву завоювали араби. Джерелами В.п. були *звичаєве право* та королівські акти, серед яких найвідоміші: кодекс Ейріха (466–484), *бревіарій Аларіха II (485–507)* та закони короля Кіндасвінта (641–652). Найповніше уявлення про В. п. дає Візіготська Правда (Lex Visigothorum) – запис звичаєвого «варварського права» візіготів та корол. постанов. До нашого часу дійшли: редакція Візігот. Правди, здійснена прибл. 654 Реккесвіндом, і наступні редакції Ервігія (681) та Егіки (687–701). Написана Правда лат. мовою і складається з 12 книг, які поділяються на розділи і статті. У XIII ст. вона була перекладена ісп. мовою. У В.п. знайшов відображення процес феодалізації гот. сусп.-ва через поєднання пізньорим. та варварських порядків. За своїм змістом Візігот. Правда дещо відмінна від іншої збірки варвар. права – *Салічної Правди*. Так, застосовуючи систему вергельдів (грош. відшкодування за вбивство вільної людини, інші злодіяння), вона визначала їх розмір не за належністю убитого до візіготів чи місц. населення, а за поділом вільних людей на «вищих» і «нищих» за своїм сусп. рангом; не наполягала на обов'язковій відповідальності родичів за злочин, скоєний одним з них; дуже рано закріпили право вільного розпорядження земельною власністю тощо.

Війна – стан, у якому д-ви застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням дії законів та звичаїв ведення війни (*юс ін белло*). Останні є частиною міжнар. гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів. Після Другої світової війни Статут ООН заборонив членам Організації застосовувати силу при вирішенні спірних питань, надавши це право виключно Раді Безпеки, яка уповноважена здійснювати необхідні заходи для підтримання або відновлення міжнар. миру і безпеки. Тільки ООН має право вживати заходів воєнного характеру для запобігання загрозі миру і безпеці та припинення збройного конфлікту, який почався.

Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485) – міжусобна війна в Англії за престол між двома гілками династії Плантагенетів – Ланкастерами (у гербі – червона троянда) і Йорками (у гербі – біла троянда). Загибель у війні провідних представників обох гілок династії й значної кількості знаті полегшила встановлення абсолютизму Тюдорів. Причинами війни було важке економічне становище Англії (криза великого вотчинного господарства і падіння його прибутковості), поразка Англії у Столітній війні (1453), яка позбавила феодалів можливості грабувати землі Франції, придушення повстань проти феодальної анархії в країні. Ланкастери опиралися на баронів відсталої півночі, Уельсу та Ірландії, а Йорки – на феодалів економічно більш розвинутого південного сходу Англії. Середнє дворянство, купці, заможні громадяни, зацікавлені у вільному розвитку торгівлі та ремесел, ліквідації феодальної анархії і встановлення твердої влади, підтримували Йорків. При розумово неповноцінному королі Генріху VI Ланкастері (1422–1461) країною правила кліка кількох великих феодалів, що викликало незадоволення у широких прошарках населення. Користуючись цими настроями, Річард, герцог Йоркський, зібрав довкола себе своїх васалів і пішов з ними на Лондон. У битві при Сент-Олбансі 22 травня 1455 він розбив прихильників Червоної троянди. Усунений швидко від влади, він знову підняв бунт і заявив про свої претензії на англійський престол. Із військом своїх прихильників він одержав кілька перемог і навіть захопив у полон короля Генріха IV, але дружина Генріха IV, королева Маргарита із своїми прихильниками несподівано напала на нього і завдала вирішальної поразки (30.XII.1460). Вороги відрубали Йорку голову і виставили її на стіні у м. Йорк у паперовій короні. Справу полеглого продовжив його син Едуард, який у 1461 розбив прихильників Ланкастерської династії і став королем Едуардом IV. Після кількох перемог, щоб укріпити свою владу Едуард IV почав жорстокі розправи як над представниками Ланкастерів, так і над бунтівними Йорками. Після смерті Едуарда IV, престол перейшов до його малолітнього сина, але фактично владу захопив молодший брат Едуарда IV – майбутній король Річард III, який спочатку оголосив себе протектором малолітнього короля, а потім наказав убити його.

Спроби Річарда III таким чином зміцнити свою владу викликала загальне повстання феодалів. Страти, конфіскації налаштували проти Річарда III представників обох ворогуючих груп. І Ланкастери, і Йорки об'єдналися навколо постаті Генріха Тюдора з роду Ланкастерів, який жив у Франції. Від армії останнього Річард зазнав нищівної поразки, сам був убитий, а королем став Генріх VII – засновник династії Тюдорів, який одружившись із представницею роду Йорків, об'єднав у своєму гербі червону і білу троянди. Війна Червоної та Білої троянд стала останнім проявом феодальної анархії перед встановленням абсолютизму в Англії.

Військова демократія – організація влади в давніх суспільствах на межі між первіснообщинним та рабовласницьким ладом. Ознаками стану такого суспільства є те, що влада зосереджується головним чином в руках вузького кола старійшин-воєначальників, однак продовжують існувати родоплемінні ради, до складу яких входили усі чоловіки-воїни. Ці ради приймали найважливіші рішення з питань війни і миру, обрання вождя тощо. Термін В.д. в науковий обіг ввів Л. Морган.

Війт (польс. – wójt; нім. – Vogt – доглядач, управитель) – особа, яка очолювала місц. управління або самоврядування (магістрат) у Середньовічній Німеччині, у Литві, Польщі та в Україні XV–XVIII стст. Міські й сільські В. (у Лівобереж. і Слобід. Україні – старости) обиралися із замож. населення. До обов'язків В. належало відправляти селян на панщину, здійснювати контроль за її виконанням, бути присутнім під час збору податків, здійснювати контроль за використанням землі, вирішувати госп. спори тощо. Після Нац.-визв. війни укр. народу 1648–1657 рр. В. у містах затверджував гетьман. Посада В. у селах існувала до XVIII ст., а в містах – до скасування *магдебурзького права* (поч. XIX ст.).

Вікарій (лат. vicarius – заступник; намісник) – 1. Голова франкської сотні, підпорядкований графу. 2. Заступник духовної особи в єпископствах, парафіях, монастирях. Католицька церква називає Папу Римського Вікарієм Ісуса Христа.

Віко Джамбаттіста (23.VI.1668–21.I.1744) – італ. філософ, історик і правознавець, один з основоположників історії філософії. Багато займався самоосвітою, самовдосконаленням, вивчав праці Платона, Аристотеля, Плутарха, Тацита, Августина та ін. Вільно володів 10 мовами. З 1699 протягом 40 років працював проф. Неаполіт. ун-ту, викладав гуманітарні дисципліни. З 1734 – офіц. історіограф неаполіт. королів. двору. Найвідоміші політ.-правові твори В.: «Про єдиний принцип та єдину мету загального права» (1720), «Про незмінність правознавства» (1720–1721), «Вічна ідеальна історія, згідно з якою відбуваються у часі історії усіх націй» (1723), «Засади нової науки про загальну природу націй, завдяки яким виявляються також нові засади природного права народів» (1725).

Вікторіанська епоха – доба правління у Великобританії королеви Вікторії (1837–1901), період найвищого розквіту найбільшої та наймогутнішої колоніальної імперії світу, з колосальним економічним потенціалом. У країні успішно функціонувала конституційна монархія, парламентський лад і двопартійна система. В політичному житті країни провідну роль відігравали дві партії – консерватори і ліберали. Консерватори відображали інтереси земельної аристократії і частини великої буржуазії. Ліберали користувалися підтримкою буржуазії і значної частини робітничого класу. Робітничий рух розвивався під керівництвом тред-юніонів. Під їх безпосереднім тиском уряди і консерваторів, і лібералів проводили соціальні реформи і демократичні перетворення.

Віллани (лат. villa – маєток) – жителі вілл, категорія феодально залежного селянства, особисто вільних держателів землі в Західній Європі. В. могли продати свою *парацеллу* або передати її у спадок.

Вільгельм III, принц Оранський (14.XI.1650–08.III.1702) – правитель Нідерландів (штатгальтер) з 28.VI.1672; король Англії, як Вільгельм III, з 13.II.1689 й король Шотландії, як Вільгельм II, з 11.IV.1689. Був палким прихильником протестантів. 1685 після смерті англ. короля Карла II, який не мав законних дітей, на трон

Англії та Шотландії вступив дядько й тесть Вільгельма – Яків II, непопулярний у народі та серед аристократії через намагання відновлення в країні католицизму та спроби укласти альянс з католицькою Францією. У неприйнятті політики короля Якова II основні політичні угрупування об'єдналися і домовилися запросити на заміну «тирану-католику» голландське подружжя – Марію та Вільгельма. До того часу Вільгельм кілька разів відвідав Англію та завоював там значну популярність, особливо серед вігів. Об'єднана опозиція потай направила Вільгельму заклик очолити переворот і стати королем Англії та Шотландії. 15.XI.1688 Вільгельм висадився в Англії з армією з 40 тис. піхотинців та 5 тис. кавалеристів. На його штандарті були написані слова: «Я йду підтримувати протестантство і свободу Англії». Армія не зустріла жодного опору, оскільки королівська армія, міністерство і навіть члени королівської родини негайно перейшли на бік Вільгельма. Вирішальною стала, як вважають фахівці, мовчазна підтримка перевороту командувачем армії бароном Джоном Черчилем, який раніше був дуже близьким до короля Якова II. Правління Вільгельма III (1688–1702) ознаменувалося рішучим переходом до конституційної (парламентської) монархії. Саме за його сприяння в Англії було прийнято «Білль про права» (1689) й ряд інших основоположних актів, які визначили розвиток англійської конституційно-правової системи на два наступних століття. Позитивну роль відіграв, наприклад, «Акт про віротерпимість», що стосувався виключно протестантів, які не належали до Англіканської церкви. 1694 р. за підтримки короля було засновано Англійський банк, а 1702, незадовго до смерті, король ухвалив створення об'єднаної Ост-Індської кампанії. Почалося піднесення та розквіт англійської літератури (Джонатан Свіфт), науки (Ісаак Ньютон), архітектури (Кристофер Рен), мореплавання. Завершується підготовка до масованої колонізації Північної Америки. 1701 Вільгельм затвердив надзвичайно важливий для країни «Акт про порядок спадкування престолу», відповідно до якого британський трон не могли займати католики й особи, що перебувають у шлюбі з католиками. Вільгельм III Оранський особисто знав і дружив з російським царем Петром I (1672–1725), який за часів Великого посольства (1697–1698) відвідав принца в обох його володіннях – і в Нідерландах, і в Англії.

Вількір – за *магдебурзьким правом* – статут самоврядного міста.

Вільної елекції принцип – доступ *шляхти* до обрання короля в польсько-литовській феодальній державі – Речі Посполитій (1577–1578).

Віндикація (лат. vindicatio, від vindico – заявляю претензію, вимагаю) у цивільному римському праві позов власника (чи особи, яка володіє майном на законних підставах) про повернення його речей з чужого незаконного володіння.

Вітенагемот (Уітенагемот) (старод.-англ. witena gemot, букв. – збори мудрих) – рада, яка складалася з короля, єпископів, вищих сановників двору, королівських дружинників, представників знаті. Загальна кількість «мудрих» здебільшого не перебільшувала 90–100 осіб. Раді належало право обрання та повалення (усунення від влади) королів.

Віче – орган вищої влади в Новгородській та Псковській феодальних республіках. В. складалося з усіх повноправних жителів міста чоловічої статі. Вирішувало найважливіші питання державного життя – війни, миру, обрання чи запрошення на стіл князя, воєводи тощо.

«Вічний мир» 1686 – мирний договір («Трактат про вічний мир») між Росією і Польщею, підписаний у Москві 06.V.1686. Складався з 33 статей, у яких закріплювалися осн. положення *Андрусівського перемир'я 1667*. «В. м.» 1686 передбачав повернення Моск. д-ві Смоленська з околицями, закріплення за нею Лівобереж. України, Києва з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверщини з Черніговом та Стародубом. За Польщею залишалася Правобережна Україна (Зх. Україна, Волинь і Пн. Київщина) та Білорусь. Польща отримала від Росії значну грош. компенсацію за Київ, що було великою стратегічною помилкою польського уряду, адже перша отримала з рук польських підписантів угоди

надзвичайно зручний плацдарм для подальшої боротьби не тільки за Україну, а й саму Польщу. Запорізька Січ – твердиня і оплот укр. народу, на жаль, залишалася під протекторатом обох держав, які навіть не хотіли чути про будь-які вольності для українців. Брацлавщина і Пд. Київщина набували статусу тимчасової нейтральної зони. Ці території, спустошені внаслідок тур.-татар. нападів, залишалися незаселеними. Трактат містив пункт про гарантію свободи віросповідання правосл. населення у Польщі і визнання Росії гарантом такої свободи. Це давало можливість останній неодноразово грубо втручатися у внутр. справи Польщі (див. *Коліївщина*). Переговори відбувалися всупереч інтересам народу України і без участі її представників. Підписавши «В. м.» 1686 з Польщею, Росія остаточно відійшла від зобов'язань, даних Україні 1654. Моск. договір поклав кінець сподіванням укр. народу на об'єднання його земель. Водночас він дав поштовх до подальшого згуртування укр. патріот. сил на боротьбу за волю, за об'єднання України.

Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838 – 25.III.1916) – укр. і рос. історик права, доктор історії з 1874, чл.-кор. Петерб. АН з 1903. Закінчив 1864 істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. 1869 захистив магістер. дисертацію «Німецьке право у Польщі і Литві», яка пізніше була видана як монографія і відзначена Уваровською премією Рос. АН. Протягом 1870–1874 – професор права Демидовського юрид. ліцею (м. Ярославль). З 1875 і до кінця життя В.-Б. – ординарний, а з 1900 – засл. професор права Київ. ун-ту. Був гол. редактором Київ. археол. комісії (з 1882), головою Істор. т-ва Нестора-літописця (з 1887). Один з фундаторів Київської історико-юридичної школи. Наук. діяльність В.-Б. тісно пов'язана з дослідженням історії вітчизн. права. Основна фундаментальна праця вченого – «Огляд історії російського права», яка вийшла сімома випусками 1886–1915. Інші дослідження В.-Б.: «Держава і народна освіта в Росії з XVIII ст.» (1874, захищена у Харків. ун-ті як докт. дисертація), «Помісне право у Польщі і Литві» (1889), «Селянське землеволодіння у Західній Росії до пол. XVI ст.» (1892), «Нариси з історії російського права» (1889–1893),

«Уложення царя Олексія Михайловича та Литовський статут» (1891) тощо. В.-Б. уклав «Хрестоматію з історії російського права» (в. 1–3, 1872–1875). Праці В.-Б. містять багатий фактолог. матеріал і досі не втратили свої наук. ваги та цінності.

Владир – управитель князівськими маєтками в середньовічній Чехії.

Власність бонітарна (преторська; лат. in bonis esse (habere) – мати майно, перебувати серед речей) – у римському праві особливий правовий режим індивідуальної належності речей, який мав перехідний характер, оскільки мав обмеження в часі й обсязі правоспроможності порівняно з квіритською власністю.

Власність розчленована – юридична конструкція функціонально розподіленої власності, розроблена юристами середньовіччя для опису феодальної власності, коли і васал, і сеньйор володіли титулом власника (dominium utile – власність за аналогією і dominium directum – істинна (справжня) власність), хоча жоден не міг вважатися повним власником.

Вождізм – див.: *Принцип вождізму.*

Володимир I Великий (після хрещення – Василь; р. н. невід. – 15.VII.1015) – держ. і політ. діяч Київської Русі, полководець, Великий князь Київський (бл. 978–1015). Син Великого князя Київського *Святослава* і Малуші – доньки древлян. князя Малка Любечанина, ключниці великої княгині *Ольги*. З 970 – посадник князя Святослава у Новгороді. Після смерті батька під час братовбивчої війни за Київ. стіл змушений був утекти до Скандинавії. За допомогою варяз. дружини зайняв Київ і після вбивства брата Ярополка (бл. 978) став Київ. князем. Держ. діяльність розпочав з реформ, спрямованих на зміцнення держави і посилення великокнязів. влади. Завершив політику своїх попередників, спрямовану на об’єднання східнослов’янських земель. Походами проти в’ятичів (982), хорватів, дулібів і радимичів (984) та

ін. завершив інкорпорацію східнослов'ян. племінних союзів до складу Київ. Русі-України. Опорними пунктами Києва на Заході Русі став Володимир-Волинський, а в Заліссі – Володимир на Клязьмі (990). Після походів В.В. проти поляків, лит. племен, волз. булгар, землі д-ви простяглися від Закарп. Русі до Волги, від Балтійського м. до Азов та Чорного морів. Для захисту пд.-сх. кордонів від печенігів та чорних клобуків В. В. побудував ряд укріплених ліній з фортецями по річках Стугні, Ірпеню, Трубежу та Сулі. Реформаційна політика Володимира спрямовувалась насамперед на вдосконалення сусп. і держ. ладу, забезпечення обороноздатності країни, насамперед її південно-східних рубежів. Адм. реформою було ліквідовано племінні автономії, запроваджено територ. земельно-удільний поділ і так було повністю зосереджено владу в руках Київського князя. Після невдалої спроби модернізувати язичництво в 988–989 була запроваджена єдина державна монотеїстична релігія – християнство як ідеолог. система, що відповідала потребам тогочасного ранньофеод. сусп. розвитку. В ході правової реформи В.В. запровадив новий звід законів усного звичаєвого права, доповнив поперед. кодекс «Закон руський». З'являється т. з. Церковний Статут князя Володимира. В.В. назавжди покінчив з племінним принципом формування дружини і зобов'язав відбувати військ. службу власників земельних уділів, наданих князем у держання. Зовн. політика В.В. спрямовувалася на розвиток політ., культур., екон. та релігійних зв'язків насамперед з Візантією та Візантійською Таврикою, християнською Болгарією, західноєвроп. християнськими країнами. З метою піднесення авторитету Київ. Русі у міжнар. відносинах породнився з візант. імператором, одружившись на його рідній сестрі. За В.В. Київ. д-ва досягла високого екон., політ. і культур. розвитку. Християнство сприяло залученню її до світов. культури, книжності, освіти і наук. знань. В. В. перетворив Київ. Русь на централіз. імперію – одну з найбільших і наймогутніших у тодішньому світі, що за короткий відрізок часу стала поряд з розвиненими д-вами Європи і Бл. Сходу. Після смерті В.В. православна церква канонізувала його.

Володимир II Мономах (Володимир Всеволодович; 1053–19.V.1125) – держ. і політ. діяч Київської Русі, Великий князь Київський (1113–1125), син Великого кн. Київського Всеволода і доньки візант. імператора Константина Мономаха Марії. З юнацьких років виконував важливі державні доручення батька, княжив у Смоленську і Чернігові, а наприкінці XI ст. укріпився на княжому столі у Переяслав. землі, яка найбільше зазнавала лиха та руйнації від нападів половців. В.II М. прагнув до припинення міжкняз. чвар та об'єднання сил проти кочівників. Став ініціатором Любецького (1097), Витечівського (1100) та ін. з'їздів князів-рюриковичів. Здобув популярність організацією їх успішних спільних походів проти половців. Запрошений на великокняжий престол під час повстання київ. міщан 1113. Придушивши повстання, В. II М. видав ряд законів (відомих під назвою «Статут Володимира Всеволодовича»), в яких скасовувалося холопство за борги, обмежувалися проценти на позички, полегшувалося становище закупів. Зазначені закони згодом увійшли до «*Руської Правди*». Відновив великокняжу владу на більшій частині давньорус. земель і тимчасово затримав процес феодального дроблення Київ. д-ви. Автор широковідомого уміщеного в Лаврентіївському літописі «Повчання своїм дітям» (бл. 1117), адресованого насамперед синам і Черніг. князю Олегу Святославичу, в якому різко засуджував князів. чвари і закликав до єдності всіх руських земель перед лицем зовнішньополітичних загроз, що наростали. Перша дружина *Гіта (Гіда)* – донька останнього англосаксонського короля Гарольда.

Володимиро-Волинське князівство – давньоруське феод. князівство, яке займало територію по Зх. Бугу, Стиру, Горині, Случі і правих притоках верхів'я Прип'яті. Утв. на землі волинян. В.-В. к. виникло не як результат процесів децентралізації, що відбувалися у *Київській Русі.* Засади державності розпочали розвиватися на *Волині* задовго до утворення та входження В.-В. к. до складу Київської Русі (кінець X ст.). Вони були пов'язані з політ. розвитком східнослов'ян. племен дулібів, бужан і волинян та формування у VII–XIX стст. на цих землях переддержавного утворення – Дулібського союзу. Адм. центром В.-В. к. первісно

було м. Волинь (Велинь) на р. Зх. Буг, потім його столицею стає Володимир (тепер м. Володимир-Волинський). Зосередження у Володимирі центр. органів управління, розміщення княжого двору підривало політ. силу племінної верхівки. Майже до серед. XII ст. В.-В. к. не мало власної династії, оскільки вважалося *вотчиною* Київ. князів. Поступово у князівстві склалася двірсько-вотчинна система владарювання, за якої не існувало різниці між органами держ. управління і управлінням справами княжого двору. Першим князем В.-В. к. став Всеволод, син Володимира Святославича, але це княжіння не започаткувало династії, що позначилося на способах формування вищих органів влади. Так, кандидати на княжий стіл обиралися на феод. з'їздах: на Любецькому з'їзді 1097 Володимиро-Волин. князем обрано Давида Ігоревича, на Витечівському 1100 – Святополка Ізяславича. На відміну від центр. і пн.-сх. князівств Київської Русі значну роль у політ. житті В.-В. к. відігравала дружинно-боярська та міська верстви населення, що сприяло ефективному функціонуванню у держ. механізмі інститутів *боярської думи* і *віча*. Водночас Волин. боярство було тісно пов'язане з князем і перебувало від нього в значній залежності. По смерті *Ярослава Мудрого* на Волині почалася боротьба за владу. Певний час ця територія перебувала в руках Ізяслава Ярославича (1060–1078) та його нащадків. 1117 В.-В. к. перейшло у володіння *Володимира II Мономаха*, а за часів правління його онука Ізяслава Мстиславича (1146) Волинь стає вотчиною Ізяславичів. З середини і до ост. чверті XII ст. для держ. розвитку князівства характерні, по-перше, відокремлення від ін. земель Київ. Русі і набуття статусу незалежного держ. утворення; по-друге, децентралізація єдиної системи управління, утворення багатьох дрібних уділ. князівств і їхня еволюція у напрямі своєрідної федерації. Так, 1154 за угодою між Мстиславом і Ярославом Ізяславичами Володимирське та Луцьке князівства визнаються рівноправними за держ.-правовим статусом. А 1170, по смерті Мстислава Ізяславича, відбувається їх поділ: Володимирського князівства на Володимирську і Белзько-Червенські волості, а Луцького – на Дорогобузьку і Пересопницьку волості. Новий етап держ. розвитку В.-В. к. пов'язаний з правлінням Романа Мстиславича (1170–1205). Він розпочинає об'єднавчу діяльність не

лише на теренах Волині, а й *Галичини* (1188). Завдяки інтеграційним процесам В.-В. к. стає наймогутнішим князівством Пд.-Зх. Русі. 1199 Роман Мстиславич об'єднує Володимиро-Волин. та Галицьке князівства й утворює єдину Галицько-Волинську д-ву (див. *Галицько-Волинське князівство*). В.-В. к. у складі цієї д-ви зберігало певний автоном. статус, власну династ. лінію. Навіть після входження Волині до *Великого князівства Литовського* вона до серед. XV ст. не втратила уділ. устрою. Осн. джерелами права у В.-В. к. були «*Руська правда», звичаєве право, княже законодавство* (грамота Володимира Васильовича Волинського від 1287), договори князів з народом на віче (з XII ст.), міжнар. угоди князів (напр., з Прусським орденом у XIV ст.). Останні характерні більше для періоду Галицько-Волинської д-ви.

Володільницькі права estate – інститут земельного права Англії, який містив різноманітні за обсягом правомочності форми вільного земельного держання: estate in fee simple (маєток з безумовним правом власності і володіння), estate in fee tail (заповідні права, чи права, обмежені відносно права заповіту), estate for life (пожиттєве володіння) і estate (tenure) for years (володіння на строк, аренда).

Володіння gewere – інститут володіння в середньовічному праві Німеччини, яке захищалось особливими позовами незалежно від того, чи бажав володілець панувати над річчю як над своєю власною, чи ні.

Володіння in capite – земельне держання в середньовічній Англії, отримане безпосередньо від короля чи великого землевласника (лендлорда) і зобов'язуюче держателя до прийняття рицарського звання (knighthood).

Володіння tenancy – інститут володіння в середньовічній Англії, який включав дві основні форми держань – вільне, фріхольдерське (freehold) і залежне, копіхольдерське (copyhold).

Володіння «мертвої руки» (менморт) – середньовічний інститут володіння, за якого земля перебувала під повним контролем церковних установ і відбувалося так зване омертвління лена, виключення із феодального обігу.

Вольтер (справжнє ім'я – Франсуа Марі Аруе) (21.XI.1694–30.V.1778) – фр. письменник і філософ-просвітитель. У творах «Філософські листи», «Думки про суспільство», «Думки про державне управління» та ін. утверджував ідеї свободи, рівності, правосуддя, законності, гостро критикував схоластику, католицьку церкву, феодальний деспотизм і кріпацтво, феодальне право, абсолютизм, пропагував теорію «освіченого абсолютизму». У 1750–1753 В. тривалий час перебував у Пруссії при дворі короля Фрідріха II, вів активне листування з рос. імператрицею Катериною II, прагнучи схилити їх до впровадження в своїх країнах політики «просвітницького абсолютизму». Прихильник теорії суспільного договору, яка зобов'язує верховну владу діяти на благо своїх підданих та забезпечувати дотримання їхніх природних прав.

Вольф Християн (24.I.1679–9.IV.1754) – нім. філософ та правознавець. Закінчив Галльський ун-т. Працював професором в ун-тах Галле і Магдебурга. Один з ідеологів доби Просвітництва в Німеччині. Обстоював ідею освіченого абсолютизму. Зробив значний внесок у розвиток міжнародного права, виступав як послідовник ідей нідерл. правознавця Г. Гроція – класика міжнародного права. Його перу належать такі знані праці, як «Право народів, викладене за науковим методом» (1749), а 1750 – «Інституція природного права та право народів». Метою міжнародного права В. вважав самозбереження і саморозвиток націй та їх співробітництво і взаємодопомогу у досягненні своїх цілей. В. започаткував також доктрину природ. прав націй, що з часом розвинулася у міжнар. праві у вчення про осн. права та обов'язки держав.

Вотчина – комплекс феодальної земельної власності (земля, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. У Київській Русі існували князівські, боярські, монастирські

й церковні В., в яких використовували працю смердів та холопів. Права вотчинників було закріплено в «Руській правді» та рішеннях феодальних (князівських) з'їздів (Любецького – 1097 р. та ін.).

Всесвітній (міжнародний) день батьків – 1 червня.

Всесвітній (міжнародний) день біженців – 20 червня.

Всесвітній день охорони довкілля – міжнародний день ООН, що відзначається щорічно 5 червня.

Всесвітній (міжнародний) день культурного різноманіття для діалогу та розвитку – 21 травня. 2001 ЮНЕСКО ухвалила Загальну декларацію про культурне різноманіття, а в грудні 2002 Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції 57/249 проголосила 21 травня Всесвітнім днем культурного різноманіття в ім'я діалогу та розвитку.

Втрати України в Другій світовій війні 1939–1945 – прямі та непрямі людські і матеріальні втрати, які поніс український народ у період Другої світової війни. Сьогодні завдяки подвижницькій діяльності співробітників Українського інституту національної пам'яті, який донедавна очолював справжній патріот та відданий син українського народу Володимир Вятрович, ми володіємо найновітнішою найбільш узагальненою та зваженою інформацією про істинні втрати України в Другій світовій війні. Загалом оцінка чисельності людських втрат у різних наукових дослідженнях суттєво відрізняється, починаючи з 5 млн, 7 млн до понад 10 млн загиблих громадян Радянської України. Це пояснюється багатьма обставинами, насамперед тим, що до сьогодні українські слідопити знаходять рештки наших невідомих солдат-героїв (які часто-густо важко ідентифікувати) по всій Україні, а їхні колеги з інших країн – на всьому театрі воєнних дій (від Балтики до Чорного моря, від Сталінграда до Берліна): тобто цифра втрат постійно зростає. Один з перших узагальнених висновків

щодо втрат прозвучав у виступі першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького у зв'язку з 30-річчям визволення України від гітлерівських загарбників: була названа велика цифра – 6 млн 750 тис. осіб. Пізніше людські втрати були визначені в кількості 2,5 млн загиблих військових та військовополонених і 5,5 млн мирного населення. Щодо загальних втрат СРСР, це становить 40–44 %. З врахуванням вторинних демографічних втрат (померлі від хвороб і голоду, депортовані, втрати у природному прирості населення), то втрати становлять приблизно 14,5 млн осіб. Було також зруйновано майже 700 укр. міст та містечок (40 % від усіх міст СРСР, знищених війною в Росії, Білорусі, Прибалтиці, Криму і на Кавказі), сотні шахт, заводів, фабрик, гідроелектростанцій. Оцінка матеріальних збитків становить 285 млрд рублів у цінах 1941 = теж понад 40 % усіх втрат (збитків), які поніс СРСР. У війні загинув кожний п'ятий українець. Серед військовослужбовців першого призову на літо 1941 уціліло лише 3 % із загальної кількості. Спалено 319 000 господарств, підприємств, установ, на Лівобережній Україні був зруйнований кожний четвертий будинок, що свідчить про запеклість боїв за кожний квадратний метр рад. землі. Виведено з ладу 5 600 мостів, зруйновано 33 000 шкіл, технікумів, 18 000 мед. установ. Часто ці руйнування здійснювали відступаючі рад. війська, щоб сповільнити просування військ противника в глиб країни. У матеріалах пресслужби Президента України В.Ф. Януковича, поширених до Дня Перемоги 2012 року в німецько-радянській війні, втрати України в Другій світовій війні визначаються як такі, що перевищили 10 млн осіб (тут і спалені села, і геноцид євреїв і циган, і загиблих остарбайтерів). Цю цифру підтверджує і такий красномовний факт: з 41,7 млн осіб, що мешкали в Україні до війни, на 1945 залишилося тільки 27,4 млн, тобто на 14,3 млн менше. Різницю з даними пресслужби можна пояснити так. За даними Комітету з обліку та розподілу робочої сили, створеному при РНК СРСР, ще 1941 (до окупації України нацистами) з України було евакуйовано понад 3,5 млн її громадян – в основному висококваліфікованих фахівців оборонних підприємств, які випускали та ремонтували військові кораблі, танки,

літаки, артилерію, міномети, автомати і кулемети, боєприпаси до них, а також обмундирування, взуття тощо, також металургів, шахтарів, фахівців машинобудівних заводів, працівників сільського господарства. Всього передислоковано майже 550 великих підприємств, понад 400 МТС, тисячі одиниць цивільної авіації, паровозів, вагонів, грузових та легкових автомобілів, мотоциклів тощо. Отже, цифра втрат України у 10 млн осіб є близькою до істини.

Г

Габсбурги (нім. Habsburger) – династія, яка правила в Австрії (1282–1918), Іспанії та її володіннях (1516–1700), Чехії та Угорщині (1526–1918), Австро-Угорщині (1867–1918), імператори Священної Римської імперії німецької нації (1438–1806, крім 1742–1745). У роки правління Карла V (імператор Священної Рим. імперії з 1519) під владою Г. опинилася величезна територія: Нідерланди, частина Італії, Іспанія та її колонії в Америці, а з 1526 – Чехія і Угорщина. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 Г. поширили свою владу на Галичину, а 1774 – на Буковину. Представниками династії Г., які володіли Галичиною і Буковиною та носили титул королів Галичини і Лодомерії (Володимирії), були: Марія Терезія (1740–1780), Йосиф II (1780–1790), Леопольд II (1790–1792), Франц I (1792–1835), Фердинанд I (1835–1848), Франц-Йосиф I (1848–1916), Карл I (1916–1918). 11.XI.1918 імператор Карл I зрікся престолу. 03.IV.1919 Установчі збори Австр. Республіки ухвалили закон, за яким Г. було позбавлено всіх прав, вигнано за межі країни, а їхнє майно конфісковано.

Гавел Вацлав (04.X.1936–18.XII.2011) – чеський політик та громадський діяч, дисидент, критик комуністичного режиму, драматург та есеїст. 02.IX.1942 Вацлав пішов до школи. 1947 Г. закінчив початкову школу. В одинадцятирічному віці поступив до елітної школи-інтернату в Подєбрадах, звідки вже 1948 був виключений як «противник комуністичного режиму». Омріяну

вищу гуманітарну освіту здобув 1966 на театральному ф-ті в Празькій Академії Мистецтв. Після поразки Празької весни 1968, в якій брав активну участь, та заборони публікацій став одним з найвідоміших дисидентів і критиків системи. Активний учасник Оксамитової революції 1989. Дев'ятий та останній президент Чехословаччини (1989–1992), а також перший президент Чехії (1993–2003).

Гадяцький договір 1658 – укр.-польс. мирна (конституційна) угода, підписана 16(VI) вересня неподалік м. Гадяч гетьманом І. Виговським з урядом польс. короля Яна II Казимира Ваза. Підписанню Г.д. передували тривалі, глибоко законспіровані переговори сторін, на яких укр. інтереси представляв П. Тетеря, а польс. – С.-К. Беневський. На заключному етапі переговорів у виробленні умов Г.д. з укр. боку активну участь брав Ю. Немирич. За умовами Г.д., який завершував десятилітню укр.-польс. війну, передбачалося повернення Укр. козац. д-ви (у складі трьох воєводств: Київ., Черніг. та Брацлавського) до складу оновленої Речі Посполитої на права федеративної її частини – Великого князівства Руського (ВКР). Держ. життя у ВКР облаштовувалося на зразок норм і порядків, що діяли у Великому князівстві Литовському. Крім того, король гарантував амністію всім учасникам війни з Польщею. Військо Запорозьке отримувало підтвердження старих привілеїв, дозвіл на куріння, горілки й заведення шинків та право гетьман. суду. Козац. реєстр становив 60 тис. осіб. За поданням гетьмана щороку 100 козаків із кожного полку мали отримувати нобілітацію. Церк. унія ліквідовувалася. Захоплене раніше пунійцями майно, культові споруди поверталися правосл. церкві. Правосл. Київ. митрополит та ще чотири правосл. єпископи отримували місця в сенаті Речі Посполитої. Правосл. міщанам гарантувалася рівність у правах із катол. міщанами. Києво-Могилян. колегіум вперше отримував статус вищого навч. закладу та права, рівні з правами Краківської академії. Передбачалося заснування на тер. Речі Посполитої ще однієї правосл. акад., а також відкриття середніх навч. закладів та друкарень. Г.д. уможливлював вільне повернення в Україну польс. землевласників, яким, однак,

заборонялося переобтяжувати своїх підданих різноманітними повинностями. На превеликий жаль, дія історичного договору юридично була припинена урядом Ю. Хмельницького в жовтні 1659, після підписання угоди з Рос. д-вою. У наступні роки положення Г.д. не раз використовувалися урядами Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, М. Ханенка під час вироблення умов мирних угод з польс. королями.

Гадяцький полк – адм.-тер. і військ. одиниця Лівобереж. України (*Гетьманщини*) з центром у м. Гадячі (тепер Полт. обл.). Утв. 1648. У реєстрі, складеному після *Зборівського договору 1649*, не зазначається; його територія 1649 перетв. на Гадяцьке староство (гетьм. рангову маєтність), яке було приєднано до *Полтавського полку*. За деякими відомостями, існував 1659–1660. 1660 Г. п. об'єднано з *Миргородським полком*. 1662 частину території колишнього Г. п. включено до *Зіньківського полку*. Того самого року Г. п. відновлено, і він існував до 1782, коли його, як і інші лівобережні полки, було ліквідовано. Тер. Г. п. увійшла до складу Черніг. намісництва. За даними 1764, до Г. п. входила 21 сотня. Сотенними центрами були Гадяч, Веприк, Зіньків, Опішня та ін. міста і містечка. Серед найвизначніших полковників – К. Бурляй (1648–1649, сподвижник Б. Хмельницького), Ф. Криницький (1672–1678), М. Самойлович (1678–1687), М. Борохович (1687–1704), І. Чарниш (1709–1715), М. Милорадович (1727–1729), Г. Граб'янка (1729–1738, автор відомого козац. літопису), П. Галицький (1738–1754), В. Розумовський (1755–1762), А. Крижанівський (1762–1772). Останнім був Р. Пламенець (з 1780).

Гадяч – місто, районний центр (з березня 1923) Полт. обл., на р. Пслі (притока Дніпра). Бл. 25 тис. осіб. Уперше згадується в істор. документах 1-ї пол. XVII ст., згідно з якими датою заснування Г. є 1634. Був центром *Гадяцького полку* (1648–1649, 1659–1660, 1662–1782), сотенним містом Полтавського (1649–1659) та Зіньківського (1662–1672) полків. У Гадяцькій фортеці 1649–1662 розміщувалася адміністрація Гадяц. староства, що належало до рангових гетьм. маєтностей. З 1663 замок став резиденцією гетьмана *І. Брюховецького*. У 1-й пол. XVIII ст. місто належало гетьман.

Д. Апостолу, а з 1764 – гетьман. *К. Розумовському*. Після реформування Гадяц. полку (1782) Г. – повітове місто Черніг. намісництва, з 1791 – Київського, 1795 – знову Чернігівського; з 1796 – Малоросійської, а з 1802 – Полт. губерній. З 1-ї пол. XVII ст. Г. мав герб, затверджений 1782. На черв. щиті герба зображений архангел Михаїл, який прохромлює золотим списом чорного диявола. У вересні 1658 у Г. було укладено Гадяцький договір гетьмана *І. Виговського* з польс. урядом. Один з гадяц. полковників – *Г. Граб'янка* створив тут відому козацьку хроніку («Літопис Григорія Граб'янки»).

Гай (Gajus; достовірні рр. нар. і см. невід.; жив, орієнтовно, наприкінці I – середині II стст. н.е.) – давньорим. юрист II ст. Повне ім'я Г. невідоме, біогр. даних про нього майже не збереглося. Відомо, що він був ученим і талановитим педагогом за часів імператора Адріана (117–138). Віднесений законом імператора Валентиніана III до найвидатніших юристів класичного періоду (поряд з Папініаном, Павлом, Ульпіаном і Модестином). Викладав право, за припущеннями, в одній з малоазійських рим. провінцій, залишив по собі ряд знаменитих праць, цитованих у «Дигестах» Юстиніана, і знаний в основному як автор «Інституцій» – твору, що впродовж кількох століть слугував підручником з рим. права і дійшов до сьогодні майже в незмінному вигляді. З огляду на його систематичність, лаконізм, наближеність до тогочасної суд. практики, ясність і точність формулювань вважався зразковим посібником для вивчення права в юрид. школах античного світу. «Інституції» Г. разом з творами ін. юристів класич. доби забезпечили чи принаймні значно полегшили кодифікацію Юстиніана (Corpus juris civilis). Основою правових поглядів Г. є: виправдання режиму цезаризму і претензій імператорів на законод. владу; обґрунтування і захист права приват. власності та інтересів власників у галузі цив. права; розуміння права народів як частини природ. права, спільного для всіх людей. Твори Г. (а крім «Інституцій», це й «Коментар до Законів XII Таблиць і преторських едиктів» та ін.) є особливо важливими для розуміння наук. системи рим. права, цінним джерелом, що характеризує стан його розвитку на ранніх стадіях.

Гайдамаччина, гайдамаки (від тур. haydamak – робити наскоки, напади) – *іст.* 1. Нар.-визв. рух на Правобереж. Україні у XVIII ст. проти феодально-кріпосн. та нац.-реліг. гніту Польщі. В істор. документах уперше згадується 1717 стосовно озброєних угруповань у Київ. та Брацлав. воєводствах. З плином часу цим словом стали називати учасників стихійних рухів, які збиралися у ватаги й нападали на пан. маєтки. Соціальну базу Г. становили селяни, наймити, а також подекуди міщани, ремісники, навіть збіднілі представники шляхти і духівництва. Ватаги гайдамаків складалися з невеликої кількості озброєних повстанців (кілька десятків). Вони застосовували партизанську тактику боротьби: використовували селян як інформаторів, перед нападом проводили розвідку. З часом гайдамаки налагоджують зв'язки із запорожцями. Осн. причинами виникнення Г. були жорстокий гніт з боку польс. шляхти, визиск селян, засилля католицизму тощо. Перша хвиля гайдамац. руху не мала організованого антифеод. характеру; здебільшого це були дрібні виступи. Справді потужне повстання гайдамаків вперше спалахнуло 1734 під проводом Верлана – сотника надвірного війська князя Є. Любомирського. Спонукальним мотивом стала присутність рос. армії на Правобережжі, яка разом з гетьм. полками підтримувала кандидатуру Августа III на обрання королем Польщі. Верлан, поширюючи чутки про грамоту рос. цариці Анни, в якій начебто був заклик нищити поляків, зібрав майже тисячу повстанців і розпочав похід на Київщину та Поділля. Зазнавши поразки, втік до Молдови. Щоб зупинити гайдам. рух, польс. уряд підкупив одного з його ватажків С. Чалого, який завдав чимало шкоди повстанцям. 1741 зрадник був страчений гайдам. загоном Г. Голого. Великого розмаху набуло повстання 1750, яке знову охопило Київщину та Поділля. Гайдамаки взяли ряд міст й укріплених пунктів, зокрема Умань, Вінницю, Фастів та ін. Однак повстання зазнало поразки через його слабку організацію та відсутність чіткого плану дій. Найб. поширення набуло повстання 1768–1769, очолюване М. Залізняком та І. Гонтою, – *Коліївщина*. До вибуху призвело виникнення польс. конфедерації у Барі на Поділлі та жорстоке переслідування її учасниками правосл. духівництва. Польс. уряд за допомогою рос.

військ жорстоко придушив повстання. Після цього виступи Г. пішли на спад. Затухання гайдам. руху збіглося в часі з ліквідацією *Запорізької Січі,* що не є випадковістю. Оскільки на землях Запоріжжя із селян-утікачів формувалося чимало загонів повстанців, які наганяли страху як на польське, так і великоросійське панство, царизм шукав приводу для руйнації та повного знищення оплоту козацтва. Однією з таких «вагомих причин» ліквідації Запорізької Січі і стала Коліївщина. 2. Солдат війська Центральної ради України в 1918–1920.

Галаган Григорій Павлович (15.VIII.1819–25.IX.1888) – громадський діяч, україномфіл, меценат, великий поміщик на Полтавщині та Чернігівщині, представник відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів. Народився в с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл. у дворянській родині. Одержав хорошу початкову домашню освіту, після чого навчався на юрид. ф-ті Петербурзького ун-ту, два роки подорожував країнами Західної Європи. Повернувшись на батьківщину, вирішив зайнятися сільським господарством, для чого оселився у своєму маєтку в с. Сокиринцях Полтавської губернії. 1850 взяв на себе обов'язки попечителя чернігівської гімназії та совісного судді і займав ці посади до 1853. 1858 Галагана призначено членом чернігівського губернського комітету із селянських справ. Працював у палаті державного майна на Чернігівщині. Після цього він займає ще ряд громадських посад і, врешті, стає членом чернігівського комітету з поліпшення життя селянства. Ще під час роботи в палаті державного майна Галаган виявив прихильність до селянства як малозахищеної верстви населення, організувавши допомогу постраждалим від неврожаю, а в 1850-х роках заявляє про себе як про активного прихильника скасування кріпацтва, внаслідок чого його 1858 офіційно запрошують до «редакційної колегії», яка працювала над підготовкою документів майбутньої селянської реформи. Надалі Григорій Галаган неодноразово займав посади в різних комісіях, які працювали над проєктами рішення «селянського питання», виступаючи з позицій повного звільнення вчорашніх кріпаків від залишків феодальних тягарів та громадських

обмежень. З 1865 – земський діяч-меценат: з його ініціативи й за матеріальної підтримки відкрито гімназію в Прилуках (1840 й багато народних шкіл, а також колегію (названу іменем його передчасно померлого сина Павла) в Києві (1871). Матеріально підтримував журнал «Киевская старина». Галаган досліджував становище селян, потерпілих від неврожаїв, та надавав допомогу і коштами найбільш постраждалим, – що й дало початок 1871 першому в Україні ощадно-позичковому товариству. У 1873–1875 – голова Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства. Був особисто знайомий і листувався з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем та іншими патріотами України. Був одним із засновників бібліотеки, яка нині відома як Національна парламентська бібліотека України ім. В. Вернадського.

Галицьке князівство – давньоруське князівство, що займало пн.-сх. і сх. схили Карпат, верхів'я Дністра, Прута і Сірета, а на Пд. його територія сягала Дунаю і Чорного м. Утв. на землях східнослов'ян. племені хорватів. Наприкінці X ст. (за Київ. кн. Володимира Святославича) Галицька земля увійшла до складу *Київської Русі*. Гол. містами її на той час були: Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовль. Екон. зростанню Галицької землі сприяли природні умови, приплив населення з Придніпров'я, віддаленість від степів, де кочували агресивні половец. орди, а також жваві торг. зв'язки з ін. руськими землями, зх. і пд. слов'янами, Центр. і Зх. Європою, Візантією. У Г. к. доволі рано почали розвиватися ранньофеод. відносини, склалася сильна боярська верхівка. Наприкінці XI – поч. XII стст. Галицька земля, де тоді князювали правнуки *Ярослава Мудрого* – Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, відокремилася від Києва. Спочатку вона була подрібнена на декілька князівств, проте невдовзі кн. Володимир (Володимир Володарович) 1144 об'єднав їх в одне князівство зі столицею у Галичі. Найб. могутності Г. к. досягло за князювання Ярослава Осмомисла (1153–1187), який вів запеклу боротьбу з непокірними боярами. Після його смерті настали занепад княжої влади і послаблення князівства. Цим скористалися угор. феодали,

які 1188 захопили Галич. Проти загарбників 1189 спалахнуло народне повстання. 1199 Володимир-Волинський князь Роман Мстиславич оволодів Г. к. та об'єднав його зі своїм у єдине *Галицько-Волинське князівство*. Князями Г.к. були: Володимир Володаревич (1141–1153), Ярослав Володимирович Осмомисл (1153–1187), Олег (Мечислав) Ярославич («Настасьчин» – 1187, 1188), Володимир Ярославич (1187–1188, 1190–1199), Роман Мстиславич (1188, 1199).

Галицько-Волинське князівство – давньоруське князівство, що існувало в XIII–XIV стст. на пд.-зх. землях *Київської русі*. Утв. 1199 у результаті об'єднання Галицького і Володимир-Волинського князівства, здійсненого кн. Романом Мстиславичем. Г.-В. к. було найбільшим і наймогутнішим з-поміж удільних князівств, що виділилися на укр. землях унаслідок розпаду Київ. д-ви. В різні періоди до нього входили Галицьке, Перемиське, Звенигородське, Теребовлянське, Володимирське, Луцьке, Белзьке, Холмське та ін. кн-ва. 1203 Роман Мстиславич поширив свій вплив на Київ. У Г.-В. к. були розвинені землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво. Значного рівня досягли ремесла – залізоробне, ковальське, деревообробне, будівельне, ткацьке, гончарне, ювелірне тощо. Наприкінці XIII ст. князівство об'єднувало понад 80 міст. Свого розквіту досягло за кн. Данила Романовича – *Данила Галицького* (1238–1264), коли охопило велику частину земель кол. Київ. д-ви, продовжило її держ. і культурні традиції. У цей час були реформовані військо і держ. апарат, приборкане непокірне галиц. боярство. Данило Романович вів успішні війни проти польс., лит., угор., нім. завойовників, зміцнив зх. кордони своєї д-ви, намагався створити європ. коаліцію проти Золотої Орди. Г.-В. к. мало значний політ. вплив у Європі. Як наслідок його різносторонньої, зокрема міжнародної діяльності, папа римський надіслав Данилові Галицькому королівську корону. За наступників Данила та його брата Василька, який володів Володимир-Волинським, унаслідок посилення феодальних міжусобиць і чвар та спустошливих нападів монголо-татар почався занепад Г.-В. к., хоча воно продовжує відігравати помітну роль у Сх. Європі.

1303 було утворено окр. Галицьку митрополію. Після смерті (1340) останнього Галиц.-Волин. князя Болеслава-Юрія II (Тройденовича) у серед. XIV ст. землі князівства були загарбані польс.-лит. феодалами. Г.-В.-к. перестало існувати як самост. д-ва.

Галицько-Волинський літопис – визначна пам'ятка укр. історіографії і л-ри кінця XIII ст., важливе джерело історії України періоду Галицько-Волинської д-ви. Написаний як хроніка, він містить також різноманітний літ. матеріал та опис держ.-правових інститутів того часу. Г.-В. л. продовжує попередні літописи – «Повість временних літ» і Київський літопис, що закінчується 1200. Разом ці три найвизначніші укр. літописи княжого періоду становлять цілісний цикл – т. з. *Літопис руський*. Г.-В. л. складається з двох осн. частин – галицької (1201 – прибл. 1260-ті рр.), писаної, ймовірно, у Галичині й Холмі, та волинської (1261–1292), писаної, вірогідно, у Володимирі. Як доводять дослідники, над літописом працювало щонайменше п'ять авторів-укладачів; *перший*, що писав десь 1255, довів розповідь до 1234 включно; *другий* писав 1269 і довів оповідь до 1266; *третій* – до 1285; *четвертий* довів записи до 1289; *п'ятий* завершив працю. Г.-В. л. має найбільш світський характер з усіх літописів того часу. Його провідною думкою є ідея наступництва Галиц.-Волин. д-ви щодо *Київської Русі*. Безперервності розвитку держ. та нац. життя, починаючи від заснування Київ. д-ви до князювання Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича, *Данила Галицького*. Істор. події автори літопису оцінюють з погляду необхідності об'єднання усієї Києво-Руської землі у сильну централізовану д-ву. Для літописців характерні палкий патріотизм і нац. свідомість: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути».

Галузь права – самостійна група правових норм та інститутів, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічними методами правового регулювання. Для кожної Г.п. характерним є свій предмет і метод. Основними Г.п. є *конституційне, адміністративне, цивільне, сімейне, господарське, трудове, фінансове, земельне, цивільне процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче та ін.* Дет. перелік див.: *Головні галузі та підгалузі права новітньої України.*

Гамільтон Александер (11.I.1755–12.VII.1804) – амер. політ. діяч, лідер партії федералістів, у 1789–1795 рр. – міністр фінансів в уряді Дж. Вашингтона. Один з «батьків-засновників» США. За походженням шотландець. Брав активну участь у боротьбі за визволення англ. колоній у Пн. Америці. Під час визв. війни 1775–1783 був секретарем Дж. Вашингтона (майб. першого Президента США). Активний учасник Конституційного конвенту (25.V–17.IX.1787), який ухвалив нині чинну конституцію США. У статтях, які ввійшли до виданого 1788 зб. «Федераліст» (Г. належать тут 63 статті), промовах виступав за розширення президентської виконавчої влади, за встановлення системи стримувань і противаг у сфері влади, за контроль Верх. Судом США прав, закріплених у конституції. Життя Г. обірвалося трагічно: його вбив на дуелі політичний суперник, кандидат у губернатори штату Нью-Йорк А. Берр.

Гана – як і *сангха*, община, місто-держава у Стародавній Індії.

Гандизм – соціально-політичне і філос.-етичне вчення, ідеологія нац.-визв. руху в Індії періоду її боротьби за незалежність. Засновником Г. був інд. реліг. і політичний діяч М.К. Ганді. Спираючись на засади релігії *індуїзму* і *буддизму* Г. проповідував моральне самовдосконалення, аскетизм, всепрощення, справедливість. Звідси випливав основоположний принцип Г. – «ахімса» (ненасильство). Йому відповідала в політиці тактика «сатьяграхи» – «наполегливість в істині». Це тактика масових ненасильницьких дій, спрямована на пробудження нац. самосвідомості народних мас, на їх політ. виховання у боротьбі за незалежність Індії.

Ганді Мохандас Карамчанд (02.X.1869–30.I.1948) – визначний інд. політ. діяч, мислитель, засновник *ґандизму*. 1891 отримав юрид. освіту в Англії, до 1893 займався адвокат. практикою у Бомбеї. Протягом 1893–1914 служив юрисконсультом гуджаратської торгової фірми у Пд. Африці, де очолив боротьбу проти расової дискримінації і утисків індійців. Г. виробив тактику «сатьяграхи» – ненасильницького опору. Після повернення на батьківщину

(січень 1915) Г. зблизився з партією. Індійський національний конгрес, вступив до неї. У роки Першої світ. війни підтримував військ. зусилля Англії, сподіваючись схилити брит. уряд до надання Індії самоуправління. Став одним з найвизначніших діячів нац.-визв. руху, що різко посилився під впливом закінчення світ. війни, рев. перетворень у Росії та відмови Англії запровадити політ. самоуправління Індії. Конкретизуючи тактику антиангл. виступів інд. народу, Г. намагався обмежити її ненасильницькими формами. Він засуджував класову боротьбу, проповідував вирішення соціальних конфліктів шляхом арбітражу. У 1919–1922 керував кампанією «ненасильницького неспівробітництва» з представниками брит. влади в Індії. Упродовж 1929–1933 очолював нову кампанію громадян. непокори, спрямованої проти уряд. соляної монополії. У вересні 1934 заявив про свій вихід з Інд. нац. конгресу, мотивуючи це бажанням присвятити себе «соціальній роботі»: відродженню ручного ткацтва і боротьбі проти т. з. недоторканості, однак фактично залишався вождем партії. Г. неодноразово заарештовували і ув'язнювали (1922–1924; 1930–1931, 1942–1944). 1942 у зв'язку з відмовою Великобританії сформувати нац. індійський уряд і посленням антиімперіаліст. настроїв у суспільстві висунув антиангл. гасло «Геть з Індії», мотивуючи його тим, що лише незалежна Індія зможе чинити опір япон. агресорам у ході поширення їх військ.-окупаційної присутності в Пд.-Сх. Азії і на Тихому океані. Після Другої світ. війни Г. намагався досягти незалежності Індії мирним шляхом, водночас виступав проти кровопролить, сутичок між індусами і мусульманами, які почалися у зв'язку з розчленуванням Індії на дві д-ви – Індійський союз і Пакистан (серпень 1947). Убитий членом індуської шовініст. орга-ції. Будучи впродовж 1919–1948 ідейним керівником і найвпливовішим політ. лідером Інд. нац. конгресу, активно виступав за незалеж. шлях розвитку країни, здобув велику соціальну підтримку, широку популярність у народі, який нарік його Махатмою (великою душею). Вчення Г. (ґандизм) має численних прихильників та послідовників не лише в Індії, а й в усьому світі.

Ганза (від старонім. Hanse – союз, товариство) – один з найбільших торговельно-політичних союзів пн.-німецьких міст на чолі з м. Любеком у XIV–XVI стст. (формально існував до 1669). В період розквіту Г. (2-а пол. XIV – поч. XV стст.) до нього входило понад 100 міст. Г. встановила монополію на посередницьку торгівлю між різними районами Пн., Зх., Сх., Центр. Європи і Середземномор'я. Г. мала власні військ. сили, які складалися з флоту і сухоп. військ окремих міст. Гарантуючи безпеку контрольованих нею торговельних шляхів, Г. стимулювала розвиток текст., гірничодобувного та ремісничого виробництва в Європі.

Гарантії безпеки держав, які не володіють ядерною зброєю, – міжнар.-правові зобов'язання ядер. держав не використовувати ядер. зброю проти неядер. країн і гарантувати їх безпеку у разі застосування проти них ядер. зброї чи загрози такого застосування. Резолюція 255 Ради Безпеки ООН від 19.VI.1968 передбачає реалізацію ефект. засобів у випадку агресії з використанням ядер. зброї проти неядер. д-ви з боку д-ви, яка має ядер. зброю, або загрози такої агресії. Три ядерні д-ви (колишній СРСР, США та Англія) прийняли спец. заяву як підсумок обговорення цього питання у Раді Безпеки ООН. Вони зобов'язалися ніколи не застосовувати ядерну зброю проти неядер. держав, гарантувати безпеку неядер. країн – учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968, вживати негайних заходів у разі ядер. агресії чи її загрози проти цих країн. У Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до названого Договору (05.XII.1994) Росія, США та Англія підтвердили своє зобов'язання не застосовувати ядер. зброю проти будь-якої д-ви – учасниці Договору, що не володіє нею, домагатися негайних дій від Ради Безпеки ООН для надання допомоги Україні як учасниці Договору, якщо вона стане жертвою агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядер. зброї. Франція та Китай зробили односторонні заяви про надання гарантій нац. безпеки Україні як неядер. д-ві. У декларації від 05.XII.1994 Франція, зокрема, як постійний член Ради Безпеки ООН підтвердила свій намір згідно із Статутом ООН домагатися від Ради Безпеки негайних дій з метою допомоги Україні як державі – учасниці Договору, що не

володіє ядер. зброєю, якщо вона зазнає агресії або стане об'єктом погрози агресією із використанням ядерної зброї. На Конференції учасників договору про нерозповсюдження ядер. зброї (1995) визнано за необхідне розробити міжнар. універсальний юрид. зобов'язуючий документ про повні та беззастережні гарантії безпеки неядер. країн з боку держав, що володіють ядерною зброєю.

Гармости – посадові особи у Стародавній Спарті, які наглядали за періеками.

Гауляйтер – керівник обласної організації *НСНРП*. Одночасно був штатгельтером – імперським намісником в адміністративно-територіальних одиницях держави – землях.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (27.VIII.1770–14.XI.1831) – нім. філософ та теоретик держави і права. 1788 закін. богослов. фак.-т Тюбінгенського ун-ту. З 1816 до кінця життя був професором філософії в ун-тах Гейдельберга та Берліна. Погляди Г. склалися в основному під впливом Великої французької революції 1789–1794 рр. У творах «Енциклопедія філософських наук, ч. 3. Філософія духу» (1817), «Філософія права» (1821), «Англійський біль про реформу» (1831), «Конституція Німеччини», «Про наукові способи дослідження природнього права», «Філософія історії» (лекції, прочитані у 1822–1831 рр.) та ін. розглядав право як частину філософії, обґрунтовував ідею «розумної держави», захищав конституційну монархію. Г. розробив концепцію істор. і неістор. народів (націй). Історичними, на його думку, є тільки ті нації, які мали або мають власну державу, оскільки світова історія «зважає лише на ті нації, які оформили себе в державах». Такими народами Г. вважав, зокрема, західноєвроп. народи. Нім. народ він розглядав як «всесвітньо історичний», за англ. народом «закріплював» роль «місіонера цивілізації у всьому світі», США характеризувалися Г. як «країна майбутнього». До неісторичних філософ зараховував абсолютну більшість тогочас. народів Азії, Африки і Лат. Америки. Африку він взагалі називав «неісторичною частиною світу». Щодо Польщі, Росії та ін. слов'ян. народів, то вони, за твердженням Г., лише вступають до лав історичних держав.

Геліея (грец. heliaia) – вищий судовий орган Афінської держави (суд присяжних), який виник за часів Солона та складався з 6 000 суддів (5 000 діючих і 1 000 запасних) – громадян, старших 30 років, які обиралися терміном на один рік. Відігравав роль конституційного суду – рішення народних зборів набували чинності лише після перевірки їх Г. на відповідність основам афінської демократії. Поділявся на 10 палат (декастерій). Компетенція: була першою інстанцією (спільно з відповідними *магістратами*), що проводила попереднє слідство, розглядала справи про державні злочини та справи щодо зловживання посадових осіб (методом змагального процесу); була апеляційною інстанцією за іншими справами; мала деякі контрольні функції; мала право відхиляти законопроєкти, ухвалені Народними зборами. До складу Г. міг бути обраний будь-який громадянин Афін незалежно від майнового стану.

Гельмут Коль (03.IV.1930–16.VI.2017) – німецький політик, федеральний канцлер ФРН (1982–1998). У 1950–1956 вивчав право у Франкфурті-на-Майні та Гайдельбергському ун-ті. 1958 здобув ступінь доктора філософії в Гайдельбергському ун-ті. Став членом законодавчого органу землі Райнланд-Пфальц. З 1973 – голова Християнсько-демократичного союзу (ХДС). Проводив помірковану соціально-економічну політику, яка забезпечила динамічний розвиток німецької економіки, зміцнення національної валюти, постійну модернізацію промисловості, зростання експортних можливостей країни. У 80-х рр. стимулював процеси економічної і політичної інтеграції західноєвропейських країн, обстоював зміцнення співробітництва ФРН з союзниками НАТО, виступав за подальше розширення відносин з НДР, розвиток взаємовигідних контактів з СРСР та іншими комуністичними країнами Центрально-Східної Європи. У період горбачовської «перебудови» в Радянському Союзі намагався забезпечити ФРН роль головного економічного партнера Москви, підтримував надання рад. урядові західних кредитів для проведення економічних перетворень. Використовуючи лібералізацію політичного режиму в СРСР, послаблення міжнародної напруженості і розпад комуністичного

блоку, Г. К. 28.XI.1989 подав власний план (без консультацій з західними союзниками) об'єднання Німеччини (складався з 10 пунктів). Після проведення переговорів за формулою «2+4» (за участю ФРН і НДР, а також Великобританії, СРСР, США і Франції), визначення статусу об'єднаної Німеччини, домовленостей з рад. керівництвом про умови і строки виведення рад. військ з території НДР уряд Г. Коля здійснив офіційне возз'єднання двох німецьких держав 03.X.1990, що стало незабутньою історичною подією для німецького народу.

Генералісимус (лат. generalissimus – найголовніший) – найвище військове звання і чин у деяких країнах. В окр. випадках присвоювалося держ. діячам як почесне звання. Чин Г. запровадив франц. король Карл IX, який 1569 надав його своєму 18-річному братові Генріху Анжуйському (майб. королю Генріху III). Як правило, звання Г. присвоювалося у європ. абсолютистських д-вах головнокомандувачеві кількох, здебільшого союзних, армій (звичайно, особам правлячих династій) і лише на період воєнних дій. У Франції Г. були герцог Г. де Гіз, принц Л. Конде, герцог К.Л. Віллар, герцог А.Ж. Рішельє, Ф. Фош та ін.; в Австрії – князь Р. Монтекукколі, принц Є. Савойський, граф Л. Даун, ерцгерцог Карл, князь К. Шварценберг та ін.; у Священній Римській імперії німецької нації – граф А. Валленштайн; у Швеції – король Карл X та ін. У Росії звання Г. увів Петро I. 1716 воно було включене до Військового статуту як чин. Чин Г. мали князь Ф. Ромодановський, князь О. Меншиков (1727), герцог А.У. Брауншвейзький (1740–1741), князь О. Суворов (з 1799). У СРСР звання Г. запроваджене 26.VI.1945 і присвоєне Й. Сталіну. У XX ст. звання Г. носили диктатор Іспанії Ф. Франко Баамонде, керівник гоміндановського Китаю Чан Кайші та деякі ін. держ. діячі. Всього у світі звання Г. мали понад 50 осіб. Сучасне військ. зак-во України звання Г. не передбачає.

Генеральна військова канцелярія – вища держ. військ.-адм. установа в *Гетьманщині* (1648–1764), за її посередництвом *гетьман* здійснював адм., судове, військ., фінанс. управління. Ця

установа готувала проєкти нормативних документів. Загальне керівництво роботою Г. в. р. здійснював *генеральний писар.* З 20-х рр. XVIII ст. набувала значення колегіального органу виконавчої влади з правом вирішення важливих питань держ. управління, видання нормативних актів нарівні з *гетьманом.*

Генеральна старшина – найвищі військ. чини в *реєстровому козацькому війську,* з утворенням *Гетьманщини* отримали статус уряду країни. До складу Г. с. входили: *гетьман* (голова), генеральні *обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний.* Члени Г. с. обиралися *Генеральною військовою Радою,* у XVIII ст. найчастіше старшинською Радою, а фактично призначалися гетьманом. Найчастіше посади отримували представники найбільш заможних та впливових українських старшинських родин. Проіснувала до ліквідації *Гетьманщини* 1764.

Генеральний аторней (англ. attornej general) – 1. В США – призначуваний президентом за рекомендацією і згодою Сенату глава федеральної аторнейської служби і Міністерства юстиції, який водночас був урядовим юрисконсультом і політичним радником президента. 2. У Великобританії – чиновник, який представляв корону в судах з найбільш важливих справ і здійснював контроль за діяльністю Директора публічних переслідувань (звинувачень), що призначався міністром внутрішніх справ.

Генеральний бунчужний – посадова особа в складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* До посадових обов'язків належала охорона гетьманівських *клейнодів,* виконання адм.-госп. доручень, зустріч та супроводження послів тощо. У воєнний час очолював особливий загін бунчукових товаришів.

Генеральний військовий суд (Генеральний суд) – вищий судовий орган в *Гетьманщині* XVII–XVIII стст. Виник під час національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657. Очолювався *генеральним суддею,*

підпорядковувався *гетьману* та *Генеральній військовій канцелярії.* Розглядав справи осіб, які належали до генеральної та полкової *старшини*, справи про державні злочини; грабежі, вбивства, підпали маєтків; був вищою апеляційною інстанцією для полкових та сотенних судів, які йому безпосередньо підпорядковувалися; найважливіші вироки суду затверджував *гетьман*. Рішення Генерального військового суду могло бути оскаржене виключно у гетьмана. За гетьманства К. Розумовського Г. в. с. складався з 12 членів – 2-х генер. суддів і 10 виборних членів. Після ліквідації *Гетьманщини* (1764) підпорядковувався *II Малоросійській колегії,* проіснував до 1790.

Генеральний малоросійський суд – вища судова установа на *Лівобережній Україні* в кін. XVIII – на поч. XIX стст., юрисдикція якої поширювалася на землі *Малоросійської губернії.* Складався з цивільного та кримінального департаментів у складі 2-х генеральних суддів та 10 засідателів, які обиралися *дворянським зібранням.* Ліквідований 1831 у ході централізації судової системи в Рос. імп.

Генеральний обозний – одна з найвищих посад у складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* До посадових обов'язків належало опікування обозом (постачанням) та артилерією в козацькому війську, виконував також дипломатичні доручення *гетьмана*, займався розслідуванням особливо резонансних правопорушень та злочинів. Під час військових походів часто виконував обов'язки *наказного гетьмана*.

Генеральний осавул – посадова особа в складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* До посадових обов'язків належало ведення *козацьких реєстрів*, спорядження військ, командування окремими військовими підрозділами. Виконував окремі доручення судового, поліційного та дипломатичного характеру.

Генеральний писар – посадова особа в складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* В його віданні перебувала *Генеральна військова канцелярія*, в якій зберігалися всі найважливіші держ. документи. Відігравав одну з найважливіших ролей у внутрішній та зовнішній політиці Української козацької держави.

Генеральний підскарбій – посадова особа в складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* До посадових обов'язків належало завідування військ. (держ.) скарбницею, догляд за своєчасним збиранням податків та державними витратами, контроль за станом рангових маєтків, керівництво поштою та ін.

Генеральний секретар ООН – найвища адм. посадова особа в *Організації Об'єднаних Націй.* Очолює секретаріат ООН. Призначається *Генеральною Асамблеєю ООН* за рекомендацією *Ради Безпеки ООН* на 5 років з можливістю переобрання на новий термін. Г. с. ООН має статус міжнар. цив. службовця, підзвітного лише ООН. Як і всі члени Секретаріату, він присягається не запитувати і не отримувати інструкцій від будь-якого уряду чи будь-якої ін. влади, яка не має відношення до ООН. За ст. 100 *Статуту ООН,* кожна держава – член ООН зобов'язується поважати міжнар. характер діяльності Г. с. ООН та персоналу Секретаріату, не намагатися впливати на них під час виконання ними служб. обов'язків. Посада Г. с. ООН передбачає обрання особи, наділеної здібностями дипломата, політика, інтелектуала, діловими, організаторськими, а також особистісними якостями: мужністю, творчою уявою, вірою у здійснення ідеалів ООН. Відповідно до Статуту ООН Ген. секретар дає аг. директивні вказівки підрозділам Секретаріату ООН, координує діяльність Організації, керує її персоналом і виконує ін. функції, що покладаються на нього Ген. Асамблеєю, Радою Безпеки та ін. керівними органами ООН. Статут ООН уповноважує Г. с. ООН доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, пов'язані із загрозою міжнар. миру та безпеці. Широкі повноваження, високий авторитет і політ. та ідеол. неупередженість дають змогу Г. с. ООН діяти як публічно, так і конфіденційно для запобігання ескалації міжнар. спорів,

конфліктів і криз. ситуацій. Діяльність Г. с. ООН включає повсякденні консультації з лідерами суверен. Держав та ін. урядовими особами, участь у засіданнях органів ООН, поїздки в різні країни світу з метою поліпшення міжнар. обстановки. Щорічно Г. с. ООН готує доповідь, у якій оцінюється робота Організації за мин. період та висловлюються міркування щодо пріоритетів її майбутньої діяльності. Пост Г. с. ООН у різні роки займали: Трюгве *Лі* (Норвегія, 1945–1953), Дат *Хаммршельд* (Швеція, 1953–1961), У *Тан* (Бірма, тепер М'янма; 1961–1971), Курт *Вальдхайм* (Австрія, 1972–1981), Хав'єр Перес де *Куельяр* (Перу, 1982–1991), Бутрос *Бутрос Галі* (Єгипет, 1992–1996), Кофі Атта *Аннан* (Гана, 1997–2006), Пан *Гі Мун* (2007–2016). Від січня 2017 – Антоніу *Гутерреш* (2017 – донині).

Генеральний секретаріат УЦР – перший уряд України, ств. Укр. Центр. Радою 15.VI.1917. У декларації Г. с. від 26.VI.1917 він визначався як «найвищий народоправний орган укр. народу і його найвища влада», але незабаром ЦР узяла на себе функції законод. органу і Г. с. перетворився на найвищу викон. інстанцію України. Структура і компетенція Г. с. були визначені у згаданій декларації. Запроваджувалися посади голови (її зайняв В. Винниченко – УСДРП) та ген. секретарів: внутр. справ (В. Винниченко), фін. справ (Х. Барановський – безпарт.), суд. справ (С. Петлюра – УСДРП), зем. справ (Б. Мартос – УСДРП), міжнар. справ (С. Єфремов – УПСФ, а через кілька днів О. Шульгін – УПСФ), нар. освіти (І. Стешенко – безп.), прод. справ (М. Стасюк – УПСР) та ген. писаря (П. Христюк – УПСР). На вимогу Всеукр. робіт. з'їзду 14.VII.1917 ЦР розширила структуру Г. с., увівши до нього ген. секретарів: шляхів (В. Голубович – УПСР), пошт і телеграфу (О. Зарубін – рос. есер), а також держ. контролера (М. Рафес – Бунд), товариша секретаря з європ. справ (М. Зільберфарб – євр. соціаліст), товариша секретаря з польс. справ (М. Міцкевич – польс. дем. центр). По суті, це був соціал-дем. склад уряду. Статут Г. с. затверджено Малою Радою 16.VII.1917. У ньому зазначалося, що Г. с. – найвищий орган управління в Україні, який формується Центр. Радою через Малу Раду. Влада

уряду поширювалася на всі інституції в Україні. Деякі з них могли з його дозволу мати безпосередні зносини з Тимчас. урядом Росії. Г. с. був підпорядкований ЦР, а в перервах між її сесіями – Малій Раді. На випадок непорозуміння між Г. с. і Малою Радою спірні питання передавалися на розгляд сесії ЦР, яка скликалася негайно. Коли ж сесію терміново зібрати було неможливо, Г. с. мав виконувати рішення Малої Ради., проте не всі, а лише ті, що були прийняті більшістю у дві третини голосів. Центр. Рада у будь-який час могла висловити недовіру Г. с., після чого він мав піти у відставку. Однак у Петрограді поспіхом було створено спец. юрид. комісію, яка відкинула затверджений Статут Г. с. і грубо нав'язала свою «Інструкцію» з цього питання. У ній Г. с. проголошувався найвищим органом Тимчас. уряду в Україні, призначався останнім за поданням ЦР. При цьому скасовувалися посади ген. секретарів прод. справ, військ. справ, пошт і телеграфу тощо. Склад викон. органу зменшувався з 14 до 9 осіб, з яких 4 мали бути не українцями. Всі рішення Г. с. повинні були затверджуватися Тимчас. урядом навіть після обговорення їх у Центр. Раді. Найвищий викон. орган України перетворювався на проміжну інстанцію між Петроградом та місц. органами управління. Він не мав права призначати керівників уряд. структур, а лише висував кандидатів на розсуд центру. Всі зносини Г. с. і Тимчас. уряду передбачалося здійснювати через комісара України у Петрограді, який теж призначався рос. владою. Майже всі дем. положення Статуту Г. с. відкидалися. Найбільшим утиском та обмеженням політико-правового та економічного становища України з боку великодерж. Центру було поширення повноважень Г. с. лише на 5 неповних (територіально звужених) губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську. Поза межами впливу уряду України опинилася більша її частина – величезні простори Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, не кажучи вже про Галичину, Буковину, Холмщину та значні території Слобожанщини, Донщини, Кубані, Бессарабії тощо. Щоправда, в Інструкції передбачалося: повноваження Г. с. могли поширитися й на інші губернії або їхні частини, якщо їх земські установи висловлять таке

бажання. Інструкція викликала необхідність ще однієї реорганізації Г. с.: протягом серп. 1917 ЦР призначала кілька складів кабінету, в т. ч. один на чолі з Д. Дорошенком. Усі вони «владували» по 2–3 дні, доки 20.VIII.1917 не був затверджений черговий склад Г. с., який очолив В. Винниченко. На своїх посадах, крім голови, залишались І. Стешенко, О. Шульгін, М. Зільберфарб, М. Міцкевич, О. Зарубін. Ген. секретарем фінансів став М. Туган-Барановський (УПСФ), земельних справ – М. Савченко-Більський (УПСР), ген. писарем – О. Лотоцький (УПСФ). До кабінету за посадою входив і комісар України при Тимчасовому уряді П. Стеблицький (УПСФ). Інструкція Тимчас. уряду аж ніяк не відповідала інтересам Центр. Ради, не визначала правового становища і не надавала жодного права комісарові України у центрі, практично ігнорувала повноваження як Г. с. у цілому, так і ген. секретарів зокрема, перешкоджала утворенню єдиної укр. влади. Вона відкривала простір для сваволі Тимчас. уряду щодо України. Тому Центр. Рада досить часто відступала від положень Інструкції. У кін. вересня 1917 Тимчас. уряд навіть розпочав судове слідство проти Г. с. за перевищення компетенції, однак його завершенню перешкодили події 25 жовтня (7 листопада). Після Жовт. революції у Петрограді Г. с. поповнюється 6 тимчасовими ген. комісарами: прод. справ (М. Ковалевський – УПСР), праці (М. Порш – УСДРП), судівництва (М. Ткаченко – УСДРП), шляхів (В. Єщенко – безп.), торгу і промисловості (В. Голубович – УПСР), військ. справ (С. Петлюра – УСДРП). У складі уряду з'явилися, нарешті, всі 3 товариші (заступ.) ген. секретаря з нац. справ: М. Зільберфарб (від євреїв), М. Міцкевич (від поляків) та Д. Одинець (від росіян). Всі вони мали права ген. секретарів. З проголошенням УНР орг. робота знову «полівілого» уряду щодо поліпшення структур викон. влади в державі, визначення компетенції секретарств, а потім і міністерств стала більш продуктивною. У листопаді-грудні основними на засіданнях уряду були військові питання, проблеми організації правоохоронних органів, стосунків з більшовиками, Четверним союзом (Німеччиною та її союзниками), численними урядами, що виникали на тер. колишньої Рос. імперії, виборів до Всерос. та Укр. установчих зборів.

Обговорювалися фінансові справи, становище у Києві та на окр. підприємствах, питання допомоги прифронт. губерніям, друкування власних грошей тощо. Як і раніше, тривали зміни у структурі та складі уряду: 11 грудня скасована посада комісара України у Петрограді; 21 грудня ств. нове відомство – Ген. секретарство мор. справ на чолі з Д. Антоновичем (УСДРП) та ін. З прийняттям IV Універсалу Г. с. було перейменовано на Раду нар. міністрів, а ген. секретарів – на нар. міністрів. 15.I.1918 В. Винниченко подав у відставку з посади голови уряду і міністра внутр. справ, а 18.I.1918 Центр. Рада доручила формування нового кабінету В. Голубовичу.

Генеральний суддя – одна з найвищих посад у складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* Очолював *Генеральний військовий суд*, був радником гетьмана з правничих питань та судочинства, виконував окремі дипломатичні місії. Міг виконувати функції *наказного гетьмана.*

Генеральний уряд – одна з назв *Генеральної старшини,* уряду Гетьманщини.

Генеральний хорунжий – посадова особа в складі *Генеральної старшини* в *Гетьманщині.* До посадових обов'язків належали: догляд за військовою *корогвою*, командування загонами особистої охорони *гетьмана.* За дорученням гетьмана та старшини виконував дипломатичні місії, брав участь у розгляді судових справ, у роботі інспекційних та контрольних комісій тощо.

Генеральні Штати – вищий станово-представницький орган Франції у 1302–1789, який складався із депутатів від духовенства, дворянства та третього стану. Скликалися монархами в основному для отримання від них згоди для запровадження податків. 1789 депутати від третього стану оголосили себе Національними зборами Франції (9 липня перейменовані на Установчі збори) заради здійснення в країні буржуазно-демократичних перетворень. Першим їх рішенням було скасування повинностей селян.

26.VIII.1789 Установчі збори ухвалили важливий конституційний акт «Декларацію прав людини і громадянина», що проголошувала: 1) рівність прав усіх людей та їх невідчужуваність; 2) принцип народного суверенітету; 2) недоторканість приватної власності. Був затверджений триколірний синьо-червоно-білий прапор – символ прихильників революції. Завершальним етапом в роботі Установчих зборів було ухвалення 03.XI.1791 першої Конституції буржуазної Франції. Вона складалася з двох частин: 1) «Декларації прав людини і громадянина» та 2) положення про вищі органи влади. У Конституції стверджувалося, що народ здійснює свою владу шляхом передачі законодавчої влади – Національним зборам, виконавчої влади – королю, судової влади – обраним народом суддям.

Геноцид (від грец. γένος – рід, плем'я і лат. caedere – убивати) – дії, вчинені з наміром знищити (повністю або частково) будь-яку нац., етн., расову чи реліг. групу. Г. – це вбивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу, навмисне створення умов життя, розрахованих на вимирання групи, заходи щодо зменшення народжуваності, насильницька передача дітей ін. групі людей. Караність Г. як міжнар. злочину передбачена статутами Нюрнб. і Токійського трибуналів, схваленою 1948 ГА ООН Конвенцією про запобігання злочинові Г. і покарання за нього. Караються також змова з метою Г., пряме і публічне підмовляння до вчинення Г., замах на вчинення Г., співучасть у Г. Винні у скоєнні таких дій особи підлягають покаранню незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями або посадовими чи приватними особами. Країни, які підписали Конвенцію, зобов'язалися передбачити у своєму законодавстві ефективні заходи покарання осіб, винних у скоєнні Г. Їхні справи повинен розглядати компетентний суд д-ви, на тер. якої Г. мав місце, або такий міжнар. крим. суд, що може мати юрисдикцію стосовно сторін Конвенції, які визнали юрисдикцію такого суду. Особи, обвинувачені у вчиненні Г., видаються країнам, де вони скоїли злочин, чи міжнар. судові відповідно до законодавства кожної країни та чинних договорів.

Генріх II Плантагенет (Генріх Анжуйський, 1133–1189) – англ. король з 1154, перший із династії Плантагенетів. Тривалий час йому належали також велетенські володіння у Франції. Прославився своїми конструктивними реформами, спрямованими на зміцнення королівської влади, значно розширив володіння Англії у Франції, зміцнив королівську адміністрацію. Нормандію він отримав від діда, Анжу – від батька, Аквітанію – як придане дружини. Стараннями матері Генріх повернув собі законне право на англійський трон після смерті узурпатора Стефана 1154 і так став правителем однієї з найбільших європейських держав. Із 34 років свого правління лише 14 років він провів в Англії, як і інші монархи до Іоанна Безземельного, розглядаючи острівні володіння як другорядні. Найвідоміші наступники Генріха II – Річард I Левове Серце, Іоанн Безземельний, Генріх III, Едуард I, Едуард II, Едуард III, Річард II. Бічні гілки Плантагенетів – Ланкастери та Йорки.

Генріхові артикули – статті польс. сейму, що містили умови, за яких франц. принц Генріх Валуа міг зайняти трон короля Польщі (1573). Ними підтверджувався принцип вільної елекції (виборів) королів. Король був зобов'язаний постійно, кожні два роки, скликати сейм. Без згоди сейму він не міг оголошувати війну, укладати мир, приймати ін. важливі держ. рішення. При королі мала діяти постійна сенат. рада. Відмова монарха від виконання своїх обов'язків звільняла феодалів від покори йому. В сеймі рішення можна було прийняти лише за наявності абсолютної згоди всієї шляхти. Будь-який депутат міг перешкодити ухваленню рішення, навіть якщо за нього проголосують усі ін. депутати (т. з. вільне вето, лат. liberum veto).

Генро (яп.) – 1. Титул пожиттєвих радників імператора в Японії на межі XIX–XX стст. 2. Рада старійшин імператорської Японії, до якої входили насамперед представники південно-західних князівств країни, війська яких зруйнували останній *сьогунат*, реставрувавши імператорську владу. 3. Позаконституційний пожиттєвий дорадчий орган при монархові в Японії до 1940 р.

Геомори (грец. geomoros) – стан землеробів в Аттиці у VIII–VII стст. до н.е.

Георги – вільні общинники у Візантії.

Геракліт з м. Ефес (звідси – Геракліт Ефеський (530–470 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ-діалектик. Розробляв питання політики, полісного життя, виступав за аристократичну форму держави. Першопочатком усього сущого вважав вогонь – логос (всеспрямовуючий розум, світовий Закон). Висловив ідею безперервних змін у природі та суспільстві. Своє вчення виклав у творі «Про природу», з якого до нас дійшло близько 130 фрагментів у працях пізніших авторів.

Герефа – представник короля у донормандській Англії з широкими судово-поліцейськими правами, управитель міста чи округу.

Геріот – 1. Частина майна *васала*, як правило, його озброєння, що переходило після його смерті до *сеньйора* в донормандській Англії. 2. Платня власнику землі під час успадкування *копігольда* в Англії.

Германське цивільне уложення (прийняте 1896 р., набуло чинності з 1 січня 1900 р.) – загальнонімецький цивільний кодекс, який разом з *Кодексом Наполеона* є найвпливовішою пам'яткою *континентальної* (романо-германської) *системи права*. Уложення уніфікувало право колишніх німецьких держав після їх об'єднання в єдину Германську (німецьку) імперію 1870 р. Уложення побудоване за т.зв. *пандектною системою*, для якої характерні зведення інститутів цивільного права в чотири окремі частини (зобов'язальне, речове, сімейне та спадкове право). Норми, спільні для всіх інститутів, розташовані в загальній частині Кодексу. Така структура відрізняє Уложення від традиційного римського права та від французького *Кодексу Наполеона*, побудованих за інституційною системою. Уложення поєднує деякі правові

норми з моральними (напр., поняття «доброї совісті»), вводить певні нові поняття (напр., поняття волевиявлення під час укладання угод) тощо. Уложення здійснило значний вплив на розвиток європейського права XX ст.

Герцог (від нім. Herzog) – у стародавніх германців виборний військовий вождь племені; у Франкському королівстві – посада керівника великого прикордонного округу або декількох округів, який відповідав, у першу чергу, за скликання народного ополчення та збір податків до королівської казни; в період феод. роздробленості – великий феодальний володар. Надалі – один з найвищих дворянських титулів, як правило, членів королівської сім'ї (досі зберігся в деяких країнах, напр. у Великобританії).

Герусія, рада геронтів (грец. gerusia, від geron – старійшина) – рада старійшин (геронтів) у Стародавній Спарті, що складалася з 28 виборних осіб-геронтів (поважних старців віком за 60 років, які обиралися довічно) та двох *архагетів* – спартанських царів. Г. не підкорялася нікому та не контролювалася жодним державним органом, збиралася щоденно й приймала найважливіші рішення в житті держави, виносячи їх лише формально на затвердження *апелли*, приймала звіти в *ефорів* після закінчення їх повноважень, проводила переговори з іншими державами, розглядала кримінальні справи про державні злочини, здійснювала суд над *архагетами*.

Герцен Олександр Іванович (літ. псевд. Іскандер; 25.III.1812–09.I.1870) – визначний рос. філософ, письменник, публіцист. Навчався 1828–1833 у Моск. ун-ті. Двічі (1834, 1841) заарештовувався за вільнодумство, відбував заслання у провінц. містах імперії. 1847 виїхав за кордон і до кінця життя перебував у політ. еміграції. Був безпосереднім учасником революції 1848 в Парижі. З 1852 жив у Англії. 1853 у Лондоні заснував Вільну рос. друкарню, в якій разом з М. Огарьовим видавав альманах «Полярная звезла» (1855–1862), газ. «Колокол» (1857–1867), період. зб. «Голоси з Росії» (1856–1860). Написав ряд філос. і публіцист. праць («З того берега, 1847–1850; «Російський народ і соціалізм»,

1851; «Старий світ і Росія», 1854 та ін.), багато худож. творів. Політ. і правові погляди Г. еволюціонували від лібералізму до рев. демократизму і утоп. соціалізму. Г. визнавав перевагу бурж. демократії над феод.-абсолютст. режимами. Г. поважно ставився до укр. історії, високо оцінював гетьмана України Б. Хмельницького. У статті «Росія і Польща» (1859) писав, що Б. Хмельницький не з любові до Москви, а з нелюбові до Польщі приєднався до рос. царя. Рос. самодержавство, на його думку, ошукало Україну і породило її ненависть до «москалів». Обстоював свободу і рівноправність усіх народів. Г. захищав укр. культуру від переслідувань цар. уряду і реакц. рос. преси. Високо цінував Т. Шевченка, який, у свою чергу, називав Г. апостолом-вигнанцем, намалював його портрет. І. Франко вважав Г. одним з найвизначніших політ. і літ. діячів Росії XIX ст.

Гессен Володимир Матвійович (1868–?) – рос. правознавець, проф. держ. права СПб. політехн. ін-ту, Олександрівської військово-юридичної академії. Закін. Новоросійський ун-т (Одеса). 1899 одержав звання приват-доцента. З 1896 викладав у Петерб. ун-ті та ін. навч. закладах столиці імперії. 1910 став професором. Член кадет. партії з 1905, депутат II Держ. думи, один з редакторів видання «Право», «Вестник права». Розробляв проблеми держ. права, констит. держави, теорії правової держави. Осн. праці: «Про вічний мир», «Відродження природнього права», «Теорія правової держави» та ін.

Гестапо (скороч. від нім. Geheime Staatspolizei – таємна державна поліція) – таємна державна поліція Пруссії, утворена 1933 р., 1936 р. об’єднана з кримінальною поліцією (КРІПО) в поліцію безпеки (ЗІПО), яка разом з поліцією порядку (ОРПО – охоронна поліція і жандармерія) і спеціальною службою порядку (СД) була підпорядкована рейхсфюреру СС. Основним завданням було виявлення та знешкодження політичних противників режиму в Німеччині.

Гетьман (етимологію терміна мовозн. виводять або від польс. hetman (нім. Hauptmann – воєначальник, отаман), або від інд.-євр. «лавагет», що вірогідніше («лава» – «народ», «гет» – «ватажок» (II тис. до н.е.) – «ватажок народу») – в Україні в XVI–XVII стст. ватажок козац. війська; у XVII–XVIII ст. – правитель України та головнокомандувач козац. війська. Першими козац. Г. були В. Светольдович (1401–1439), П. Лянскоронський (1506–1512), Є. Дашкевич (1506–1536), В. Хмельницький (1534), Д. Вишневецький (Байда, 1530–1563), Б. Ружицький (1575–1576) та ін. отамани, що очолювали укр. козацтво до його реєстрової організації. Титул Г. став офіційним після 1576, коли польс. король Стефан Баторій дав запорозькому війську «конституцію та привілеї» і вперше назвав О. Ружинського «Гетьманом Запорізьким» з наданням йому атрибутів гетьм. влади (*клейнодів*). Відтоді посада Г. в Україні залежала від двох чинників: волевиявлення козаків та королів. призначення. Козац. вибір і воля короля часто не збігалися, тому за гетьм. булаву часом велася жорстока та безкомпромісна боротьба, особливо коли Річ Посполита прагнула нав'язати укр. військ. еліті свого кандидата, а козаки вимагали визнання обраного ними ватажка. Оскільки в Польщі були вищі військ. посади «гетьмана великого коронного» та «гетьмана польного», в офіц. польс. документах укр. Г. здебільшого іменували «Старшим Війська Запорізького». Протягом 1576–1648 укр. гетьманами, про яких збереглися докладні відомості, були (крім уже згаданого О. Ружинського) І. Підкова, Я. Шах, С. Зборовський, І. Орішевський, С. Скалозуб, К. Косинський, С. Наливайко, Г. Лобода, М. Шаула, Т. Байбуза, С. Кішка, Г. Крутневич, П. Конашевич-Сагайдачний, Я. Бородавка, О. Голуб, М. Жмайло, И. Дорошенко, Г. Чорний, І. Сулима, Т. Федорович (Трясило), Т. Орендаренко, І. Кулага-Петражицький, П. Бут (Павлюк), В. Томиленко, Я. Остряниця, С. Кононович, Д. Гуня. Серед них були як керівники реєстр. козацтва, здебільшого лояльні до Польщі, так і ватажки нар. повстань. В окр. джерелах XVI–XVII стст. Г. називають також Л. Чорнинського, Б. Микошинського, В. Чаповецького, Ф. Полоуса, І. Куцковича, І. Косого, Г. Тискиневича, Д. Барабаша, К. Андрієвича та деяких ін. осіб, про діяльність яких

немає достатніх докум. свідчень. Нац.-визв. війна укр. народу 1648–1657 започаткувала новий етап в історії гетьманства. За часів Б. Хмельницького звання Г. стає в Україні офіційним найвищим титулом і визнається усіма сусід. д-вами. Гетьманство перетворюється з військ. інституту на держ. форму організації вищої влади. За умов самоврядування України в складі *Рос. імперії* Г., обраний Генеральною військовою радою і затверджений рос. царем, ставав майже необмеженим правителем України. Обсяг повноважень кожного Г. визначався його спец. угодою з рос. урядом, т.з. *гетьманськими статтями*. Права та компетенція Г. поступово обмежувалися, однак тривалий час (особливо у XVII ст.) гетьманам вдавалося концентрувати у своїх руках політ., адм., військ., фін. та суд. владу. До компетенції Г. входило навіть затвердження правосл. духівництва на вищі церк. посади. Акти гетьм. влади (універсали) були загальнообов'язковими для виконання. Г. особисто керував Ген. військ. радою і радою ген. старшини, очолював ген. уряд, козац. військо і всю старшинську адміністрацію. Як голова суд. влади, він затверджував присуди генеральних і полкових судів з найважливіших справ. Рекомендував до виборів або особисто призначав старшин. адміністрацію. Від імені козац. війська та всієї України вів дип. переговори й укладав між нар. угоди, призначав послів та ін. дип. представників, дбав про зміцнення міжнар. становища України. Йому належало право наділяти зем. володіннями козац. верхівку, монастирі, церк. ієрархів та ін. впливових осіб. Г. фактично обирався довічно, його влада була владою військ. диктатора. Риси монарх. панування особливо виразно проступали за правління Б. Хмельницького, І. Самойловича та І. Мазепи. Б. Хмельницький на певному етапі (до смерті ст. сина Тиміша) прагнув навіть до встановлення спадкового гетьманства. Після Б. Хмельницького Г. Лівобереж. України були І. Виговський (1657–1659), Ю. Хмельницький (1659–1663), І. Брюховецький (1663–1668), Д. Многогрішний (1668–1672), І. Самойлович (1672–1687), І. Мазепа (1687–1708), І. Скоропадський (1708–1722), Д. Апостол (1727–1734), К. Розумовський (1750–1764). Протягом 1722–1723 під контролем Малоросійської колегії діяв наказний гетьман П. Полуботок. Титул Г.

надавався і за межами Лівобереж. України. Зокрема, у період т. з. Руїни, фактично громадян. війни в 2-й пол. XVII ст., обиралися кілька Г. Правобереж. України, що дотримувалися здебільшого прополіс. орієнтації: П. Тетеря (1663–1665), С. Опара (1665), П. Дорошенко (1665–1676), М. Ханенко (супротивник П. Дорошенка у 1669–1674), якого визнали гетьманом три правобереж. полки), Ю. Хмельницький (1677–1681). Г. іменувався П. Іваненко (Петрик), що користувався підтримкою крим. хана і якого дехто з істориків вважає політ. авантюристом. Г. України в еміграції був наступник І. Мазепи П. Орлик (1710–42). Усього укр. історія зберегла імена майже 100 осіб, які іменувалися Г. міста, в яких у різні часи перебували правобережні та лівобережні Г. та гетьм. установи (Хортиця, Чигирин, Гадяч, Немирів, Батурин, Глухів), називалися *гетьманськими резиденціями*. Форм. атрибутами гетьм. влади були корогва (прапор), бунчук, булава, пернач, гербова печатка, литаври, духові труби (сурми) тощо. Гетьманство в Лівобереж. Україні остаточно скасоване 1764. Пізніше були спроби його відновлення: 1918 Г. України на короткий час став П. Скоропадський – нащадок Г. Лівобережної України І. Скоропадського (не по прямій лінії). Даниною минувшини нині є вживання титулу Г. деякими об'єднаннями гр-н, що вважають себе спадкоємцями традицій укр. козацтва.

Гетьманська держава 1918, Українська Держава, Гетьманат – назва української д-ви за правління гетьмана *П. Скоропадського*. Існувала з 29.04.1918 до 14.12.1918. Проголошена після держ. перевороту, здійсненого П. Скоропадським за підтримки Хліборобського союзу і військ. частин союзної Німеччини. Новий режим усунув від влади Центр. Раду, яка проводила непослідовну (пробільшовицьку) соціально-економічну політику і не виконувала свої зобов'язання перед союзниками відповідно до Брестських домовленостей. Г.д. припинила своє існування 14.12.1918 внаслідок збройного виступу проти неї *Директорії*, агресії більшовицької Росії та поразки у Першій світовій війні країн *Четверного союзу,* на підтримку яких спирався П. Скоропадський.

Гетьманські резиденції – адм.-політичні центри гетьм. правління в козацькій Україні XVI–XVIII стст. У Г.р., як правило, перебував сам гетьман, найвищі урядові, військ. і судові органи, зберігалися атрибути гетьм. влади – *корогва (державний прапор), бунчук, булава, печатка, литаври* тощо. Г.р. у різні часи були Хортиця, Батурин, Гадяч, Глухів, Немирів та Чигирин.

Гетьманські статті – державно-правові документи, що визначали сусп.-політ. устрій Укр. д-ви – *Гетьманщини* XVII–XVIII стст. та її взаємовідносин з Рос. д-вою. Здебільшого вони укладалися з нагоди виборів нового *гетьмана* як своєрідні угоди між козац. старшиною на чолі з гетьманом та представниками моск. царя. Г.с. називали або іменем гетьмана, який підписав їх, або за місцем, де було ухвалено документ. Відомі статті Московські або Березневі 1654; Б. Хмельницького; Переяславські 1659 Ю. Хмельницького; Батуринські 1663 та Московські 1665 І. Брюховецького; Глухівські 1669 Д. Многогрішного; Конотопські 1672 та Переяславські 1674 І. Самойловича; Коломацькі 1687 І. Мазепи; Решетилівські 1709 І. Скоропадського; «Рішительні (конфірмовані) пункти» 1728 Д. Апостола та ін. Наук. аналіз Г. с. віддзеркалює осн. тенденцію в колонізатор. діях цар. уряду – планомірно, нахабно та цинічно наступати на права, що забезпечували особливий статус Гетьманщини, і передусім це стосувалося самостійності геть. влади. Проводячи політику нац. гноблення, розпалюючи розбрат в Україні, моск. царат обмежував її суверенні здобутки, підпорядковував внутр. життя Гетьманщини своїм великодерж. інтересам.

Гетьманщина – напівофіц. назва Укр. козацької д-ви, яка виникла у період Нац.-визв. війни укр. народу 1648–1657 під проводом *Б. Хмельницького*. Спочатку, згідно із Зборівським договором 1649, Г. вважалася автономною складовою *Речі Посполитої,* а її територія обмежувалася Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами. Після укладання *Березневих статей 1654* Українська держава прийняла протекторат Московії. Під час кожного обрання нового укр. гетьмана, укладалися нові угоди

(*Гетьманські статті)* з Рос. державою, які дещо змінювали (корегували) правові взаємовідносини двох сторін. Держ. устрій Г. характеризувався наявністю власного військ.-адм. управління, виборністю гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини, єдиною податковою, суд., фін., військ. системами, диплом. зносинами з іноз. д-вами тощо. Проводячи політику, спрямовану на ліквідацію Г., рос. уряд дедалі більше обмежував її суверенітет. 10.11.1764 указом Катерини II Г. було скасовано і Україна втрачає автономію у складі Рос. імперії до 1917 р., коли припиняє своє існування імперіалістична Росія як «тюрма народів».

Гіксоси (у перекладі – «володарі чужоземних країв») – група азіатських кочових племен, які бл. 1700 р. до н.е. раптово вдерлися з Передньої Азії до Єгипту та завоювали його. Єгипетський фараон сплачував Г. данину, керуючи з міста Фіви лише десятьма південними *номами.* На поч. XVI ст. до н.е. в Єгипті розпочався визвольний рух проти Г., який за фараона Яхмоса I (1584–1559 рр. до н.е.) завершився вигнанням завойовників. Г. відійшли до Палестини. Час правління гіксосів в історії Ст. Єгипту прийнято називати Другим перехідним періодом. Після гіксоського періоду в Єгипті з'явилася нова зброя та військове оснащення. Лук став складнішим і загнутим назад, з'явилися нові різновиди мечів і кинджалів, новий тип щита, кольчуга і металевий шолом. За прикладом Г. в Єгипті було створено новий рід військ – кавалерію, проте найважливішим нововведенням було запровадження двоколісних бойових колісниць, які суттєво змінили стратегію і тактику ведення військових дій. У релігійній сфері також були зміни: виникли культи західносемітських божеств – Баала (загальносеміт., що букв. означає «господар», «володар»), Анат (в західносеміт. міфології богиня полювання і битви, сестра і коханка помираючого і воскресаю чого бога Балу (Баала) та Астарти (у західносеміт. міфології уособлення планети Венера, богиня кохання і родючості, богиня агресії та войовничості). У єгипетській мові з'явилося багато запозичених слів семітського походження.

Гімн (грец. ὕμνος – похвальна пісня) – урочистий муз. твір. Є Г. державні, військові, революційні, партійні, релігійні (духовні), на честь видатних людей та ін. Розраховані на масове сприйняття та виконання. Поняття «гімн» змінювалось упродовж істор. розвитку. Найдавніші Г. – культові пісні на честь богів у Єгипті, Месопотамії, Давній Греції. Христ. церква використовувала Г. у реліг. культі під час богослужінь. На хвилі соціально-реліг. рухів XV–XVI стст. з'явилися протестантські Г. – гусит. пісні у Чехії, протестант. хорали в Німеччині. Велика франц. революція викликала до життя безсмертну «Марсельєзу». У 2-й пол. XIX – на поч. XX стст. нац. Г. у Центр. і Сх. Україні був «Заповіт» Т. Шевченка; у Зх. Україні XIX ст. – спочатку «Дай, Боже, в добрий час» Ю. Добриловського, згодом – «Мир вам, браття, всім приносим» (1848 визнаний *Головною Руською Радою* у Львові Г. галиц. українців), пізніше – «Не пора» І. Франка; на Закарпатті – «Я русин бив, єсьм і буду…» та «Подкарпатські русини» О. Духновича (Г. закарп. українців до 1938). Після богослужінь в укр. церквах, звичайно, співали Г.-молитву «Боже Великий Єдиний» О. Конисього, у амер. українців – «Далека Ти, а близька нам» В. Щурата і «Геть за морем» О. Грицая (муз. С. Людкевича). Загальнонаціональним Г. України є «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського (муз. М. Вербицького).

Гімн державний – офіц. урочиста пісня або ін. муз. твір, що в муз-поет. формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і є офіц. символом д-ви. Ні УНР (1917–1920), ні УРСР (1917–1944) формально не мали Г. д. В УНР функцію Г. д. виконували нац. гімни, а в УРСР, як і в усьому СРСР, – парт. гімн комуністів «Інтернаціонал». Гімн УРСР «Живи, Україно, прекрасна і сильна» (текст М. Бажана і П. Тичини, муз. автор. колективу під кер. А. Лебединця) був офіційно затверджений 1945 у зв'язку з виходом УРСР на міжнар. арену. Після прийняття Конституції УРСР 1978 Г. д. зазнав певних ред. змін. З проголошенням держ. незалежності України 1991 за Указом Президії ВР України «Про Державний Гімн України» від 15.I.1992 Г. д. було затверджено національний гімн на слова П. Чубинського (муз. М. Вербицького). Це саме положення міститься у Конституції України 1996 (ст. 20). Порядок використання Г. д. регулюється відповідним законом.

Гіпомейони (ті, що опустилися нижче) – молодші сини спартіатів, яким не дістався земельний наділ – *клер* і які внаслідок цього втратили право брати участь у народних зборах та сиссітіях (громадських трапезах) Стародавньої Спарти.

Гіппарх (грец. hipparchos, від hippos – кінь + arche – початок) – начальник кінноти у Стародавніх Афінах, який обирався народними зборами.

Гірі (яп.) – морально-правові установлення (звичаї) середньовічної Японії, які виводились з поняття честі і пристойності.

Гіта Гарольдівна, Гіта Вессекська (англ. Gytha of Wessex, XI–XII стст.) – дружина Великого князя Київського Володимира II Мономаха, донька останнього англосаксонського короля Англії Гарольда II і його дружини Едит «Лебединої Шиї». Після загибелі батька в битві при Гастінгсі (1066) втекла до Фландрії, а згодом, за Саксоном Граматиком, разом з двома братами проживала при дворі свого дядька – данського короля Свена Естрідсена. З 1074 – дружина одного з найуспішніших київських князів Володимира II Мономаха, мати шістьох синів (Мстислава I Великого, Ізяслава, Святослава, Романа, Ярополка та Вячеслава) і чотирьох доньок (Марії, Євдоксії, Євфимії та Агафії).

Гітлер (Hitler; справж. прізв. Шікльгрубер – Schicklgruber) Адольф (20.IV.1889–30.IV.1945) – фашист. диктатор Німеччини 1933–1945, гол. воєнний злочинець та винуватець Другої світ. війни. Під час Першої світ. війни був єфрейтором нім. армії. Один з організаторів націонал-соціаліст. робітничої партії Німеччини (1919). 1925 видав книгу «Mein Kampf» («Моя боротьба») з проповіддю расизму та відвертими закликами до війни і світ. панування Німеччини. В січні 1933 став рейхсканцлером. Об'єднавши посади рейхсканцлера та президента, зосередив у своїх руках усю законод. та викон. владу. Німеччину було перетворено на великий військ. табір з кривавим диктатор. режимом, який віроломно розв'язав Другу світ. війну 1939–1945, вчинив масові

знищення мирного населення і військовополонених у концтаборах, геноцид цілих народів. 1945 в умовах розгрому фашист. Німеччини покінчив життя самогубством. За безпрецед. злочини, скоєні гітлерів. режимом, Міжнар. воєн. трибунал кваліфікував Г. на Нюрнб. процесі 1945–1946 як гол. воєн. злочинця.

Гітлерівські репресії в Україні – після окупації нім.-фаш. загарбниками України на її території встановився режим «нового порядку», який передбачав тотальний контроль військової влади та окупаційної адміністрації над підневільним мирним населенням. Особливі функції щодо підтримання окуп. режиму покладалися на гестапо, жандармерію, поліцію, спеціальні групи та «зондеркоманди». До співпраці у військово-поліцейських підрозділах гітлерівці активно залучали й місцеве населення. За даними західних дослідників, серед майже мільйона колишніх радян. громадян, які 1944 носили німецьку форму, було близько 220 тис. українців. До тих, хто воював на боці Німеччини з політичних міркувань, слід віднести сформовану 1943 на добровольчих засадах Армію генерала Власова, дивізію СС «Галичина» тощо. Охоронно-вартові, допоміжні, поліцейські підрозділи складалися здебільшого з військовополонених, які йшли на службу до німців із безвиході. Сумнозвізною формою співпраці була участь у каральних акціях СС щодо знищення євреїв та циган, організації різних облав тощо. Механізм окупаційної влади діяв шляхом фізичного і морального терору, грабунку і масового знищення людей. Нацисти утворили на території України понад 280 концентраційних таборів, 180 таборів для військовополонених, 50 гетто. За кілька місяців тільки 1941 вони знищили понад 850 тис. євреїв. Усього за роки війни на укр. землі були закатовані окупантами, вмерли від холоду, голоду, хвороб 3,9 млн мирного населення та 1,3 млн військовополонених. Для усього укр. населення запроваджувалася трудова повинність та примусова праця. Згорталася система медичного обслуговування та освіти. Міста майже не постачалися продовольством. Так, Київ втратив близько 60 % довоєнних жителів. Широко застосовувалася експропріація (грабіж) продовольства. Наприклад, істориками доведено такий красномовний

факт, що 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій надходило саме з України. З найбільш кричущих злочинів гітлерівського режиму в Україні слід назвати Бабин Яр, спалені села та селища в різних регіонах, охоплених рухом опору (радянських партизан, Української Повстанської Армії та ін.), а також мільйони молодих людей, насильно вивезених до Німеччини на примусові роботи, сотні тисяч з яких не повернулися на Батьківщину. Бабин Яр – стародавнє урочище на південно-західній околиці Києва. Простягається від Кирилівської вулиці в напрямку вулиці Юрія Іллєнка між Кирилівською церквою і вул. Олени Теліги. Перша згадка про нього належить до 1401, коли володарка цієї землі багата жінка-шинкарка («баба») продала її Домініканському монастиреві. Під час німецької окупації Києва в 1941–1943 Бабин Яр став місцем масових розстрілів німецькими окупантами мирного населення і радянських військовополонених, здебільшого євреїв та циган – за етнічною ознакою, а також партійних та радянських активістів, підпільників, членів ОУН (переважно членів ОУН-М), заручників, «саботажників», порушників комендантської години тощо. Лише за два дні 29 та 30 вересня 1941 там розстріляли майже 34 тис. євреїв. Відносно причин масових розстрілів «юден» існує декілька версій. Одна з них – підрив євреями в центрі Києва (зокрема, на Хрещатику) близько 940 великих житлових і адміністративних будівель, внаслідок чого без даху над головою залишилося близько 50 тис. цивільних осіб. Нацисти звинуватили в пожежах та підривах житлових будинків євреїв і використали як привід для їх масового знищення. Взагалі перший розстріл в Бабиному Яру відбувся 27.IX.1941, коли окупантами було холоднокровно розстріляно 752 пацієнти психіатричної лікарні ім. І. Павлова, яка розміщувалася безпосередньо біля Бабиного Яру. Масові розстріли у Бабиному та розташованому поруч Сирецькому концтаборі проводилися і пізніше, аж до визволення Києва від окупації. Зокрема, 10 січня 1942 було страчено близько 100 матросів і командирів Дніпровського загону Пінської військової флотилії, а 18 лютого 1943 – трьох футболістів київського «Динамо»: Миколу Трусевича, Івана Кузьменка та Олексія Клименка (за деякими

даними частина з футболістів були службовцями НКВС, що і стало основною причиною їх розстрілу). Це дало привід для створення після війни легенди та фільму про так званий «матч смерті». У 1941–1943 в Бабиному Яру було розстріляно 621 член ОУН, серед них відому українську поетесу Олену Телігу разом із чоловіком. У різних вітчизняних публікаціях надаються різні цифри загальної кількості знищених у Бабиному Яру – приблизно від 70 тис. до 150 тис. осіб. 1946 на Нюрнбергському процесі радянською владою наводилася цифра 100 тис. осіб, згідно з висновками спеціальної держ. комісії, для розслідування нацистських злочинів під час окупації Києва. За підрахунками відповідального секретаря Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталія Нахмановича, за весь час нім. окупації у Бабиному Яру було розстріляно приблизно 65–70 тис. євреїв (із 100 тис. жертв різних національностей). Спалені міста, селища та села (1941–1944). Українська республіканська комісія із встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками в Україні, зазначала, що окупанти зруйнували й спалили 714 міст, більше 28 тисяч селищ і сіл та хуторів, повністю знищили понад 2 млн житлових будівель, більше 430 тис. підсобних будівель, залишили без помешкання близько 10 млн осіб. Серед міст, що зазнали найбільших руйнувань, зазначено насамперед великі промислові й культурні центри як Київ, Одеса, Харків, Львів, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Ворошиловград. Страшним злочином воєнного лихоліття стала трагедія повністю знищених окупантами сотень населених пунктів України. Авторами-упорядниками анотованого покажчика «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944)» підрахована кількість спалених сіл за окремими областями у межах сучасного адміністративно-територіального поділу України. Вона становить: Вінницька – 17 населених пунктів; Волинська – 93 (з них 4 села, що не існують); Дніпропетровська – 4 (з них не існує – 1); Житомирська – 121 (із них не існує – 6); Запорізька – 1; Київська – 48 (із них не існує – 16); Кіровоградська (Кропивницька) – 2 (з них не існує – 1); Львівська – 5 (з них не існує – 1); Полтавська – 6; Рівненська – 74 (з них не існує – 11); Сумська – 65 (із них не існує – 13);

Тернопільська – 7 (з них не існує – 1); Харківська – 1; Хмельницька – 28 (із них не існує – 1). Всього (без Чернігівської обл.) – 472 населених пунктів. В Чернігівській області повністю знищено 75 населених пунктів, тобто всього по Україні – 547. Саме на Чернігівщині сталася найбільша трагедія – повне знищення в березні 1943 селища міського типу Корюківка, яке стало місцем пам'яті. В населеному пункті було вбито й спалено заживо близько 7 тис. мирних жителів. Розправа над безневинними людьми у Корюківці за кількістю жертв перевищує білоруську Хатинь, чеське Лідице, французький Орадур. Остарбайтери (українські примусові робітники в Німеччині). Перші українці опинилися на німецькій примусовій роботі влітку 1939-го. Це були мешканці окупованого угорськими військами Закарпаття, яких вивозили на роботу до Австрії. Наступними на початку вересня 1939-го потрапили до Рейху галичани – військовослужбовці польської армії, які виявилися в німецькому полоні й з часом були переведені до розряду цивільних робітників. Перші цивільні робітники з окупованої вермахтом України стали добровільно виїжджати до Німеччини влітку 1941-го з дистрикту «Галичина». Варто звернути увагу на те, що до початку німецько-радянської війни нацистське керівництво не планувало масово використовувати в промисловості своєї країни робочу силу з окупованих територій СРСР (зокрема, й з України). Навпаки, німецькими расистами розроблялися схеми масового винищення мільйонів місцевих мешканців (генеральний план «Ост») та широкої німецької колонізації захоплених радянських земель. Зрив «блискавичної війни» восени 1941-го, необхідність вермахту проводити виснажливі позиційні бойові дії та мобілізовувати дедалі більше німецьких селян і робітників до армії змусила Гітлера частково змінити свої амбіційні та нереалістичні плани й піти на масове використання трудових ресурсів з окупованих східних територій в економічних інтересах Третього Рейху. Спершу нацистські функціонери покладали свої надії на кілька мільйонів радянських військовополонених. Однак до кінця 1941-го з 3,5 млн червоноармійців, які потрапили в полон, унаслідок політики геноциду 60 % бранців не пережило голодної зими 1941–1942. Відтак на захоплених територіях СРСР основні зусилля

німців були спрямовані на вербування цивільних робітників. Агітаційна кампанія нацистів в Україні стартувала взимку 1942-го. Першочергове значення в ній відводилося великим індустріальним містам: Харкову, Києву, Сталіно (сучасний Донецьк), Дніпропетровську, Запоріжжю. В умовах безробіття та голоду населення великих промислових центрів ставало бажаною здобиччю нацистської пропаганди. Чимало безробітних міщан, змучених голодом і безпросвітним існуванням у напівзруйнованих містах, повірили обіцянкам німецьких вербувальників. Перший ешелон із 1 117 робітниками-спеціалістами вирушив із Харкова до Кельна 18.I.1942, другий – до Бранденбурга 21.I.1942. Вивезення кваліфікованих трудових ресурсів з Києва розпочалося 22.I.1942, коли до Німеччини було відправлено 1,5 тис. осіб. 24 лютого перший потяг відбув зі Сталіно. Особливістю початкових німецьких трудових наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями (перевага віддавалася чоловікам зі спеціальністю будівельник, металург, гірник тощо), а також їх добровільний характер. Новоявлені колонізатори надзвичайно високо «оцінили» українців як дармову робочу силу, що замінила їх фронтовиків. Майже 2 млн українців були вивезені на примусові роботи до Німеччини, а також до інших окупованих нацистами зарубіжних країн. 1945 близько 200 тис. остарбайтерів з різних міркувань не захотіли повертатися в Україну: висооплачувані кваліфіковані робітники, молоді чоловіки та жінки, які вступили в шлюб з іноземцем та знайшли своє щастя і благополуччя в інших країнах. З 1993 до 2006 возз'єднана Німеччина в знак вдячності східним остарбайтерам виплатила значні кошти як компенсацію за їх нелегку працю в роки Другої світової війни, однак ці виплати були у п'ять разів нижчими, ніж виплати полякам, що свідчить про значну дискримінацію українців.

Глава держави – найвища посадова особа, яка вважається найвищим представником *держави* і, як правило, носієм виконавчої влади. В *парламентських монархіях* Г.д. є монарх (король, імператор), влада якого зазвичай успадковується. В країнах з республіканською формою правління Г.д. – *президент*, який обирається

на виборах. У *президентських республіках* Г.д. є главою виконавчої влади: він призначає *главу уряду* і міністрів, є верховним головнокомандувачем збройних сил, має право помилування, *вето*, нагороджує орденами і медалями, скликає сесії парламентів, має право розпуску парламенту, користується правом законодавчої ініціативи та ін. В *парламентських республіках* президент обирається парламентом і, як правило, не має реальної виконавчої влади, а його правовий статус нагадує значною мірою статус монарха в *парламентській монархії*.

Глава уряду – керівник найвищого колегіального органу виконавчої влади в державі. В різних *державах* може мати різні назви: прем'єр-міністр, голова ради міністрів, федеральний канцлер тощо. Призначається *главою держави* чи обирається парламентом або призначається главою держави за згодою парламенту. В *президентських республіках* Г.у. офіційно є президент.

Глафорд – покровитель (*ерл* чи *тен*) у англосаксів, чия влада поширювалася на майно і особу його підлеглого; категорія великих землевласників в Англії доби раннього феодалізму, наділених за майновою грамотою фіскальною, поліцейською та судовою владою над усім населенням імунітетного округу (аналог – *сеньйор*). Див.: *Сеньйорія, васалітет.*

Глобалізація (від франц. globaliser – глобалізувати, з франц. globe – куля, земна куля, лат. globus – куля) – загальносвіт. соціальний процес, що включає потоки ідей, капіталів, товарів, н.-т. досягнень, політ. норм і стандартів, зак-ва, які зумовлюють розвиток світу як цілісної екон., міжнар.-прав., політ., соціокульт. суперсистеми. Найвідомішими теоретиками принципу «глобалізму», який обґрунтовує процес Г., є Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Г. Кіссінджер, К. Боулдінг, С. Хантінгтон, С. Мендловіц, Е. Ласло, П. Берман та ін. Г. розглядається як об'єктив. процес, породжений інтернаціоналізацією життя країн і народів. Вона зумовлює такий рівень єдності людства, за якого, з одного боку, існування і успішний розвиток кожної країни, народу перебуває у

безпосеред. залежності від стану та трансформації світу в цілому, а з іншого – успіх у розв'язанні проблем людства залежить від ситуації в кожній країні, від активності й узгодженості дій усіх країн та народів світу. Г. є сукуп. діяльністю осн. суб'єктів міжнар. права в рамках ООН, ін. легітимних органів та інститутів світ. співтовариства. Відображається у зовнішньополіт. діяльності нац. держав, у політ. і миротв. акціях регіон. міждерж. об'єднань. Г. охоплює як сферу міждерж. відносин, так і різноманітні чинники наддерж. впливу. Сутність процесу Г. зафіксована в Підсумковому комюніке зустрічі керівників країн «великої вісімки», що відбулася у червні 1999 в м. Кельн (Німеччина). В рамках цієї зустрічі до позит. ознак Г. віднесено: відкритість і динамізм, які «сприяли повсюдному підвищенню життєвого рівня і значному зниженню бідності»; інтеграцію, що «дозволила створити робочі місця за рахунок стимулювання ефективності виробництва, розширення можливостей і економічного зростання»; інформ. революцію і забезпечення взаємодії культур та цінностей, які «посилили тенденцію до побудови демократичного суспільства і боротьби за права людини та основні свободи, одночасно сприяючи розвитку творчості та нововведень». Серед негат. ознак Г. зазначено підвищення ризику для окр. працівників, сімей і громад, «пов'язаного зі зміною місць та фінансовою невизначеністю». 24.I.2003 відбувся Моск. юрид. форум «Глобалізація, держава, право, XXI століття», на якому було представлено 22 країни, 7 міжнар. організацій, 24 регіон. організації, 24 організації, асоціації, спілки юристів. На ньому, зокрема, розглядалися: роль д-ви в умовах Г., взаємодія прав. систем різних держав; б-ба з транснац. злочинністю; взаємодія міжнар. і внутр. права держав; Г. і права людини; спільний європ. екон. і прав. простір у контексті Г. світ. процесів; діалог цивілізацій і право; Г. і право навкол. середовища; значення рішень міжнар. судів для правозастосовної діяльності органів держав; юрид. професія в умовах глобал. світу; Г. і прав. засоби подолання міжнар. тероризму та ін. Форум визначив осн. мету дій міжнар. співтовариства в умовах глобалізац. процесів: з одного боку, максимально використати переваги Г., а з іншого – звести нанівець її негат. наслідки.

Глоссатори (від лат. glossa – слово, що потребує тлумачення) – школа юристів, що була створена в XI–XIII стст. Виникла в Болонському ун-ті. Назва походить від коментарів, зауважень (т.з. *глосс*), що їх робили (як правило, на полях та між рядків тексту) представники цієї школи до джерел *римського права*. Засновником школи Г. був Ірнерій (1055–1130), найвідомішим представником – Аккурсій (бл. 1182 – бл. 1260), який 1250 систематизував роботу своїх попередників у єдиному зведенні *глосс* («Glossa ordinaria» – «Впорядкована глоса»).

Глосса (від грец. glossa – мова) – коротка замітка чи пояснення до окремих слів будь-якого юридичного твору, зроблене між рядками чи на полях книги (рукопису).

Глухівське князівство – удільне давньорус. князівство, яке існувало в XIII–XIV стст. і входило до *Чернігово-Сіверського князівства*. Землі Г. к. сягали верхів'їв Оки, рязанських і козелецьких володінь. Глухів. удільними князями були здебільшого вихідці з черніг. гілки Рюриковичів. 1239 орда Батия заволоділа Черніговим, містами Черніг. землі. Але й під монгол. ігом Г. к. не скорилося, продовжувало боротися з іноз. навалою. 1352 жахлива за своїми смертоносними наслідками чума із Зх. Європи поширилася на Чернігово-Сіверщину. Як засвідчив літописець, «в Глухове же тогда ни один человек не остался, вси изомроша…». Після цього місцем перебування глух. князів стало м. Новосіль (тепер в Орлов. обл., Росія), і в грамоті моск. великого князя Сімеона Іоанновича (Гордого) глух. князь був названий князем новосільським. У серед. 14 ст. Чернігово-Сіверська земля, у т. ч. Глухів, підпали під владу Литви, а потім Польщі. Невдовзі після *Кревської унії 1385* удільні князівства на укр. землях були ліквідовані, а територія колишнього Г. к. увійшла до т. з. дукатусу (герцогства, від італ. duca – герцог) Сіверського у складі *Великого князівства Литовського*.

Глухівський полк – військ. та адм.-тер. одиниця *Гетьманщини*. Утв. 1663 з частини *Ніжинського полку*. Полкове місто – *Глухів*. Г. п. очолювали полковники К. Гуляниця та В. Черкащениця. 1665 Г. п. влився до складу Ніжин. полку і припинив існування. На поч. XVIII ст. гетьман *І. Скоропадський* виношував ідею відновлення Г. п. За планом, до нього мали увійти Глухівська, Воронізька, Кролевецька, Коропська, Новомлинська та Конотопська сотні (до 6 тис. козаків). Але ці задуми з різних причин не були реалізовані. 1784 у місті було утворено Глухів. Карабінер. полк як військове формування. 1796 його реорганізовано у кірасирський (кавалерійський) полк, який брав участь у рос.-тур. війні 1787–1791, рос.-франц. війні 1812 та ряді ін. воєнних кампаній.

Гнилі парламентські містечка – малочисельні населені пункти Англії, що контролювалися місцевими *лендлордами* і володіли правом представництва у Палаті громад до виборчих реформ XIX ст. у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії. Виборчі закони 1832, 1867 та 1884–1888 поступово заклали в цій демократичній країні спочатку основи загального рівного виборчого права лише для чоловіків. Британські жінки (віком від 30 років) вперше були допущені до виборів 1918.

Гоббс Томас (05.IV.1588–04.XII.679) – великий англ. мислитель доби Англійської буржуазної революції (1640–1660), автор праць «Філософський початок вчення про громадянина», «Левіафан, або Матерія, форма, і влада держави церковної і громадянської» (1651). Народ. в Мальмсбері, в родині священника. Закінчив Оксфордський ун-тет і одержав ступінь бакалавра, відмовився від привабливої викладацької роботи, ставши вихователем сина знатного барона. Разом з підопічним багато подорожував, відвідавши Францію, Італію, Голландію. З початком Англ. революції 1640–1660 написав трактат на захист королівської влади та був вимушений емігрувати. 1651 р. повернувся до Англії, де опублікував свою знамениту книгу «Левіафан». З пошаною був прийнятий О. Кромвелем, брав безпосередню участь у реорганізації університетської освіти країни, опублікував ряд творів з філософії.

Розробляв теорію держави і права на основі ідей природного права, розглядав державу як гаранта миру і реалізації природних законів. Після смерті мислителя «Левіафан» було привселюдно спалено, а церква включила його праці до списку заборонених в країні.

Голлізм – франц. політ. ідеологія, заснована на ідеях і діях генерала де Голля. Емблемою голлізму є лотарінгський хрест. Основною ідеєю голлізму є національна незалежність Франції від будь-якої іноземної держави, але голлізм стосується також громадського та економічного устрою. Крім самого де Голля, до голлістської партії належали президенти Жорж Помпіду (1969–1974), Жак Ширак (1995–2007) і Ніколя Саркозі (2007–2012). Метою голліст. ідеології стало відновлення «величі Франції» шляхом проведення незалежної зовнішньої політики. Зокрема, де Голль дотримувався антиамериканської політики. За час його правління були ліквідовані військові бази США на території країни, здійснено вихід Франції з військової структури НАТО (1966), відкрито засуджена військова агресія США у В'єтнамі; натомість поліпшені відносини з СРСР, з яким було підписано ряд взаємовигідних договорів щодо науково-технічної співпраці. Основним у розвитку країни голлісти вважали концепцію «асоціації праці, капіталу і кадрів». За Шарля де Голля грошова одиниця Франції франк став слугувати націон. запасом держави – його так і називали – «важкий франк». Діяльність держпідприємств та підтримка малого бізнесу суворо регламентувалися відповідними міністерствами. Державний сектор став робити значний вплив на нові галузі економіки, а іноземний капітал залучатися в проєкти аерокосмічної промисловості та електроніки. Як наслідок вжитих де-голлівським урядом заходів, розпочала зростати продуктивність праці і навіть перевищила середній західноєвропейський рівень, були створені додаткові робочі місця, поліпшилась система соціального забезпечення і страхування. Активно впроваджувалися плани розвитку регіонів, допомогу від держави почали отримувати і селянство, і кооперативний рух.

Головна Українська Рада (ГУР) – міжпартійна організація, утворена 01.VIII.1914 у Львові. Її засновниками були Українські національно-демократична, радикальна, соціал-демократична партії на чолі з координаційним центром захисту інтересів українців Австро-Угорщини (голова – Кость Левицький, заступники – Михайло Павлик і Микола Ганкевич). Програма ГУР передбачала такі основні завдання: вироблення загального напряму української політики, вирішення національно-політичних справ у зв'язку з війною, виступ у ролі єдиного політичного представника галицьких українців на міжнародному рівні, формування національного війська. Основною політичною вимогою організації було виборення державної самостійності України. ГУР зверталася до уряду Австро-Угорщини, керівних органів Галичини з петиціями, в яких обстоювала інтереси українського народу, зносилася з представниками центральних держав, привертаючи увагу до українського питання як одного з найгостріших найактуальніших для європейської політики. 03.VIII.1914 ГУР офіційно закликала західних українців до підтримки Австро-Угорщини у Першій світовій війні, вбачаючи в Російській імперії найбільшу загрозу українському національному руху. 04.VIII.1914 Рада прийняла рішення про створення з добровольців української військової організації (УВО) військового формування, що одержало назву Українські січові стрільці. На початку вересня 1914 у зв'язку з наступом російських військ ГУР перебралася до Відня, де проіснувала до травня 1915, коли була реорганізована в Загальну Українську Раду (ЗУР).

Головні галузі та підгалузі права новітньої України:

Автотранспортне право України;
Авторське право і суміжні права в Україні;
Аграрне право України;
Адміністративне право України;
Адміністративно-процесуальне право України;
Банківське право України;
Бюджетне право України;
Виборче право та виборча система в Україні;

Винахідницьке право України;
Виправно-трудове право України;
Гірниче право України;
Господарське право України;
Господарське процесуальне право України;
Екологічне право України;
Ексклюзивне право;
Житлове право України;
Законодавство України про захист інформації;
Законодавство України про охорону пам'яток історії та культури;
Законодавство України про охорону здоров'я;
Законодавство України про охорону материнства і дитинства;
Законодавство України про охорону праці;
Законодавство України про правоохоронні органи;
Законодавство України про соціальний захист;
Залізничне право України;
Земельне право України;
Конституційне право України;
Конституційне процесуальне право України;
Космічне право України;
Кримінальне право України;
Кримінально-процесуальне право України;
Митне право України.
Міжнародне гуманітарне право;
Міжнародне космічне право;
Міжнародне морське право;
Міжнародне повітряне право;
Міжнародне приватне право;
Міжнародне публічне право;
Міжнародне ядерне право;
Морське право України;
Муніципальне право України;
Парламентське право України;
Податкове право України;
Право соціального забезпечення України;

Приватизаційне право України;
Сімейне право України;
Спадкоємницьке право України;
Страхове право України;
Трудове право України;
Фінансове право України;
Цивільне право України;
Цивільно-процесуальне право України;
Ядерне право України.

Голодомор 1932–1933 років – акт геноциду українського народу, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–1933 шляхом створення штучного масового голоду. Убивство голодом відбувалося в Україні та на Кубані як 1932, так і 1933 рр. Різниця полягає лише в масштабах злочину. Якщо упродовж 1932 голодом було замордовано сотні тисяч людей, то в 1933 підрахунок ішов уже на мільйони. Однак і 1932, і 1933 в Україні й на Кубані, на відміну від інших регіонів СРСР, де від голоду також загинуло чимало людей, голод був актом геноциду, оскільки він був навмисне спрямований проти української нації як такої. Кількість людей, які загинули від голоду, оцінювалася деякими істориками в 3,941 млн у сільській місцевості на території Української УСРР та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці, та склав 6,122 млн втрат з урахуванням ненароджених. Голодомор викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на остаточне придушення україн. націон.-визвольного руху й фізичного знищення кращої частини українського селянства – носія генофонду укр. нації. Спланована конфіскація врожаю зернових та усіх інших продуктів харчування у селян представниками рад. влади впродовж Голодомору 1932–1933 безпосередньо призвела до вбивства селян у мільйонних масштабах, при цьому відомо, що рад. влада мала значні запаси зерна в резервах та здійснювала його експорт за кордон під час Голодомору, забороняла та блокувала виїзд голодуючим поза межі УСРР, відмовлялася приймати широку гуманітарну

допомогу для голодуючих з-за кордону. Попри те, що дії представників сталінської влади, які спричинили смерть людей голодом, кваліфікувалися, згідно з нормами тогочасного радянського кримінального законодавства, як вбивство, причини цього масового злочину ніколи в СРСР не розслідувалися та ніхто з можновладців, причетних до злочину, не поніс покарання при тому, що навіть найвище керівництво СРСР було добре проінформоване про факти масової загибелі людей від голоду. Упродовж десятиліть масове вбивство радянських людей штучним голодом не лише навмисно замовчувалося рад. владою, а й взагалі заборонялося про нього будь-де згадувати. 2010 судовим розглядом завершилася кримінальна справа за фактом здійснення злочину-геноциду. Винним суд визнав сім вищих керівників СРСР та УСРР, а саме генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосифа Сталіна; секретарів ЦК ВКП(б) Лазара Кагановича (член ЦК КП(б)У; квітень 1925 – червень 1930) та Павла Постишева (розгромив укр. націон. відродження й політику українізації; натхненник знесення унікальних пам'яток церковної архітектури, зокрема Михайлівського Золотоверхого монастиря; член ЦК КП(б)У, грудень 1925 – травень 1937); голову Раднаркому СРСР В'ячеслава Молотова, генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора, другого секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича, голову Раднаркому УСРР Власа Чубара і констатував, що за даними науково-демографічної експертизи загальна кількість людських втрат від Голодомору становить 3 млн 941 тис. осіб. Також за даними слідства визначено, що втрати українців у частині ненароджених становлять 6 млн 122 тис. осіб.

Гомерівський період, гомерівська доба – період в історії Стародавньої Греції (XIII–VIII стст. до н.е.), для якого характерним є розклад первіснообщинних відносин та поява перших продержавних утворень – міст-держав (*полісів*). Названий на честь давньогрецького поета Гомера, поеми якого «Іліада» та «Одісея» є основними джерелами для вивчення цієї героїчної доби Стародавньої Греції. Див.: *Поліс, Громадянство полісне.*

Гоміньдан (кит., букв. – національна партія) – заснований Сунь Ятсеном 1912 шляхом злиття революційного товариства *Тунменхой* з кількома ліберально-бурж. організаціями Китаю як антифеодальна партія. В основу програми Г. було покладено три принципи: націоналізм, народовладдя та народне благоденство. Після смерті Сунь Ятсена та захоплення влади в Китаї правими на чолі з Чан Кайші у квітні 1927 р. Г. перетворюється на контрреволюційну партію, що відображала інтереси поміщиків і великої буржуазії. Діяла до проголошення Китайської Народної Республіки, після чого залишки гоміньданівців виїхали на о. Тайвань і створили тайванський гоміньдан.

Гомруль – програма самоуправління Ірландії в рамках Британської імперії, висунута в 70-х роках XIX ст.

Гомстед-акт – див.: *Закон про гомстеди в США, 1862 р*.

Гомстеди (англ. homestead – ділянка поселенця, присадибна ділянка) – земельні ділянки, якими наділялись на пільгових умовах переселенці до Америки, а також громадяни США для колонізації малозаселених земель.

Гонта Іван (р. н. невід. – 1768) – один з керівників нар. повстання 1768 (*Коліївщини*) на Правобереж. Україні проти польс.-шляхет. гніту. З юних літ був узятий до надвірн. війська польс. графів Потоцьких. 1757 за військ. заслуги дістав чин сотника надвірних козаків в Умані, йому було передано у володіння села Розсішки та Орадівку. В червні 1768 перейшов на бік повсталих гайдамаків. Очолювані М. Залізняком та Г. повстанці 9–10 червня здобули Умань. Рада гайдамаків проголосила Г. уманським полковником. Цар. війська, які брали участь у боротьбі із загонами Барської конфедерації, допомогли польс. шляхті придушити нар. повстання. Під час зустрічі з командуванням цар. військ Г. разом з ін. повстанцями було підступно схоплено і віддано на розправу полякам. За наказом коронного гетьмана К. Браницького його піддали жахливим катуванням, а потім стратили. Про Г. в народі складено чимало пісень і переказів. Трагічний образ народного ватажка Г. зображений Т. Шевенком у поемі «Гайдамаки».

Гопліт (грец. hoplites) – важкоозброєний давньогрецький воїн.

Гора Святої Катерини (араб. Джебель Катрін) – найвища гора в Єгипті, має висоту 2 629 м. Розташована в південній частині Синайського півострова, приблизно за 4 км на північний захід від гори Сінай. На вершині гори на місці знаходження мощей великомучениці Катерини стоїть православна каплиця, побудована ченцями на пожертвування царя Івана Грозного. Як і на інших високих піках Синайського півострова, взимку на горі лежить сніг. З вершини гори можна одночасно побачити Суецьку затоку і Акабську (чи Ейлатську) затоку. Гора названа на честь святої великомучениці Катерини Олександрійської. За переказами, після страти святої Катерини її тіло було перенесено янголами на вершину найвищої гори Синаю – пізніше названої горою Святої Катерини. Три століття потому, у середині VI ст., монахи із монастиря Преображення, побудованого імператором Юстиніаном, підкоряючись видінню, піднялися на гору, знайшли там останки святої Катерини, пізнавши її по кільцю, яке було дано їй Ісусом Христом, і перенесли мощі до церкви. Внаслідок знаходження тут мощей, розташований неподалік монастир Преображення отримав нову назву – монастир Святої Катерини. Див.: *Монастир Святої Катерини.*

Горбачов Михайло Сергійович (2.III.1931–17.XII.2013) – рад. політ. і держ. діяч. Закін. 1955 юрид. ф-т Моск. держ. ун-ту і 1967 Ставроп. сільськогосп. ін-т. Працював у м. Ставрополі: 1956–1962 – перший секретар міськкому ВЛКСМ, заст. зав. відділу пропаганди і агітації, 2-й, 1-й секретар крайкому ВЛКСМ; 1962–1678 – парторг тер.-вироб. колг.-радг. управління, зав. відділу парт. органів крайкому КПРС, 1-й секретар міськкому партії, 2-й, 1-й секретар крайкому КПРС. 1978 обраний секретарем, а 1985 – ген. секретарем ЦК КПРС (до розпуску партії 1991). В 1989–1990 – голова Президії ВР СРСР, 1990–1991 – Президент СРСР. Г. – ініціатор і автор т. з. «Перебудови» сусп. життя у Рад. Союзі, яку він розпочав у серед. 80-х рр. Г. перший з керівників СРСР, хто відмовився від тоталітаризму – політичної системи,

яка прагнула встановити цілковитий (тоталітарний) контроль над суспільством і громадянами, і вперше за 70 років радянської влади дав значний поштовх розвитку демократії, гласності і плюралізму. Однак перебудовні процеси не були належно підготовлені і вийшли з-під контролю центру. Це призвело до загострення екон. і політ. ситуації в країні, порушення прав гр-н і врешті-решт до розпаду СРСР, його трансформації у СНД. Самому ж Г. це коштувало політ. кар'єри. Лауреат Нобел. премії миру (10.XII.1990).

Гор – друге давньоєгипетське божество, чоловічої статі, перший, хто утвердився на божественному Олімпі, потіснивши Хатор/Хатгор, і в імені якого звучать виразні праслов'янські ізоглоси, є Гор/Хор (hr – означає «висота», «гори», «небо»), бог небесний, первісно Бог Світла, що постійно бореться з силами темряви і зла, його очі – це Місяць і Сонце (до обожнення його як Ра у II тис. до н.е.). Звертаємо увагу на те, що ім'я Гора здебільшого поєднується вже в давньогрецькій традиції і відповідно (похідній від грецької) українській антропоніміці з авестійським ім'ям Див, Дій, Деус/Зеус – Гордій (загальновідомий приклад такого поєднання – «Гордіїв вузол», якого розрубав своїм мечем О. Македонський у м. Гордіон). Згідно з міфом перші фараони вважалися «служителями Гора», спадкоємцями його влади над Єгіптом. Для дослідників етногенезу українського народу цей персонаж єгипетської міфології особливо цікавий, адже він поєднується в назві з етнонімом одного зі східнослов'янських, а згодом – південнослов'янських союзів племен – гірських антів-українців (хор/горватів, – асимільованих паннонськими слов'янами іранців), переселенців з Північного Кавказу та Закавказзя, які за Середньовіччя (під натиском київських дружин) частково підкоряються Києву (мається на увазі насамперед населення Галичини та його Пониззя, а також Волині, Прикарпаття), переселяються із Західної України на захід Балканського півострова, де проживають донині.

Господарське право – сукупність правових норм, що регулюють господарські відносини, які виникають у процесі діяльності господарюючих суб'єктів, заснованих на колективній і *приватній власності*, між організаціями та їхніми структурними підрозділами, *громадянами*, підприємцями. Термін Г.п. використовується також стосовно *законодавства* про підприємницьку діяльність.

Граміка – староста сільської общини у Стародавній Індії.

Градовський Олександр Дмитрович (1841–1889) – історик права, представник державницької школи, публіцист. народ. на Слобожанщині. 1862 закінчив юрид. фак.-т Харківського ун-ту. З 1867 – доцент, з 1869 – професор державного права Петербурзького ун-ту. Особливу популярність йому принесла книга «Засади руського державного права» (1875), в якій з позицій консервативного лібералізму аналізував розвиток державного законодавства в Росії і Європі. Виступав за встановлення в Росії конституційної монархії, розвиток парламентаризму і місцевого самоврядування. Країною, де монархізм ідеально поєднався з принципом самоврядування, він називає Великобританію.

Градський жупан – посадова особа, яка стояла на чолі князівського міста в Чехії. До його обов'язків входило командування ополченням, збирання податків та здійснення правосуддя.

Граціана трактат – трактат монаха монастиря Св. Фелікса в Болоньї Граціана під назвою «Узгодження розрізненого», створений 1140 р. Вирізняється віртуозною обробкою канонічного права з внесенням біблейських текстів і папських декреталій. Право, за Граціаном, є не мертве тіло, а живий організм, який має корені в минулому, але водночас росте в майбутнє. Після Г.т. стали розрізняти в канонічному праві «старе право» і «нове право», тобто старі соборні закони і нові папські декреталії.

Граф (від нім. Graf) – в епоху раннього середньовіччя у Франкському королівстві – посада керівника адміністративного округу, відповідального, в першу чергу, за скликання ополчення та збір податків з населення округи. Виконував також поліцейські та судові функції; в період феодальної роздробленості – феодальний володар; з утвердженням *абсолютизму* – титул вищого дворянства. Формально зберігся в країнах Європи з монархічною формою правління до сьогодення.

Графе параномон (грец. graphe – креслення) – скарга на протизаконня, право будь-якого громадянина Стародавніх Афін виступити у народних зборах з письмовою претензією до автора законопроєкту, що суперечить чинним законам.

Григоренко Петро Григорович (16.X.1907–21.II.1987) – військ. діяч, генерал-майор, активний учасник дисидентського руху 1960–1980-х рр., правозахисник Канд. тех. н. Н. в с. Борисівка (нині с. Приморського р-ну Запоріз. обл.). Навч. на робітн. ф-ті Харків. технолог. ін-ту. 1934 закінчив Військ.-інженерну акад. в Ленінграді (нині м. Санкт-Петербург), згодом – акад. Генштабу. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945* командував стрілец. д-зією. Двічі поранений. 1945–1961 – викладач, нач. кафедри кібернетики Військ. акад. ім. Фрунзе (Москва). 07.IX.1961 виступив на районній парт. конф. у Москві з попередженням про загрозу нового культу особи (М.С. Хрущова – М.К.). 12.IX.1961 звільнений з акад. і відправл. нач. штабу армії на Далекий Схід. 1963 з сином Григорієм створив нелегальну орг.-цію «Союз боротьби за відродження ленінізму», писав антирад. летючки й особисто поширював їх. Арештований у лют. 1964. Комісія Ін-ту суд. психіатрії ім. В. Сербського сфабрикувала діагноз психічної хвороби та відіслала Г. на примусове лікування. Був позбавлений військ. звання і пенсії, виключений з КПРС. Вийшов з психіатр. лікарні 22.IV.1965. Працював вантажником. Встановив зв’язки з рос. дисидентами та укр. опозицією – Г. Алтуняном, Л. Плющем, М. Руденком, *В. Чорноволом*, Н. Строкатою та ін. Обстоював право *кримських татар* повернутися на

батьківщину. 02.V.1969 виїхав на суд. процес крим. татар у м. Ташкент (Узбекистан) як громад. захисник. 07.V.1969 – вдруге заарештований. Експертиза в Москві знову визнала його психічно хворим, за вироком суду в Ташкенті 27.II.1970 відправлений у спец. психіатричну лікарню (психотюрму). Київ. психіатр С. Глузман 1972 провів заочну експертизу вст. діагнозу і довів, що Г. психічно здоровий. 26.VI.1974 Г. звільнений. Відновив опозиц. діяльність, став співзасн. моск. Гельсінкської групи (12.V.1976) та *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* (УГГ; 09.XI.1976). У листоп. 1977 виїхав з дружиною Зінаїдою та сином Олегом на лікування до США. Указом Президії ВР СРСР позбавлений рад. громадянства. Оселився в Нью-Йорку. Фундатор закордонного представництва УГГ (жовт. 1978). Автор кн. «Спогади» (Детройт, 1984) та кількох ін. П. у м. Нью-Йорк. Похований на укр. цвинтарі св. Андрія в Бавнд-Бруку під Нью-Йорком. Указом Президента РФ Б. Єльцина відновлений у званні генерал-майора (1993, посмертно). 1999 у Сімферополі іменем Г. названо вулицю та встановлено йому пам’ятник.

Грозний Іван IV Васильович (1530–1584) – вел. князь московський з 1533 р., цар з 1547 р. Прагнув до посилення самодержавства, абсол. влади і централізації держави, нещадно боровся з дійсними і уявними ворогами, прозваний народом царем-тираном.

«Громада» – укр. громад., політ., літ. та науковий збірник. Видавався в м. Женева (Швейцарія) *М. Драгомановим* за участю *М. Павлика* і *С. Подолинського* на кошти Старої громади та М. Драгоманова. Виходив неперіодично: 1878–1879 – 4 вип., 1880 – 2 вип., 1882 – 1 вип. на рік.

Громади, друга половина XIX – поч. XX стст. – напівлегальні об’єднання укр. інтелігенції, діяльність яких мала культурницьке і сусп.-політ. спрямування. Від 1859 громади існували в Полтаві, Києві, згодом Харкові, Одесі, Санкт-Петербурзі, Чернігові, Єлисаветграді (нині – Кропивницький). Постійного членства, єдиної платформи, статутів не мали. Як правило, в громади об’єднувалися по

кілька десятків (Київ – бл. 300 осіб) викладачів, студентів, діячів науки та к-ри з метою реалізації *української національної ідеї.* Практична діяльність громадівців полягала в заснуванні *недільних шкіл* з укр. мовою навч., виданні популярних брошур, укладанні словників, вивченні та популяризації духовної спадщини укр. народу, створенні нац. театру тощо. Громади Наддніпрянської України підтримували ділові контакти між собою та з Петерб. громадою, утвореною членами колиш. *Кирило-Мефодієвського товариства.* Формально громади займалися культ.-просвітницькою діяльністю, а по суті – політ., відображаючи аг. тенденції тогочасного сусп.-політ. руху. Царський уряд, занепокоєний діяльністю громад, ліквідував недільні школи (1862), заборонив видання наук.-популярної та реліг. літ. укр. мовою (див. *Валуєвський циркуляр 1863*), здійснив арешти найактивніших громадівців, загальмувавши на певний час культ.-нац. рух. Громади відновили діяльність в 70-х рр. XIX ст. у різних містах України та за її межами. У Києві поряд із т. зв. Старою громадою утворилася «молода» громада, більшість діячів якої відзначалася с.-д. поглядами. В урядових колах громадівців називали «українофілами» (див. *Українофільство*) з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культ.-нац. руху, яких цікавили проблеми історії, к-ри, мови, літ., етнографії, почали називати себе «українофілами». Активними громадівцями в Києві були *В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Драгоманов*, М. Лисенко; в Одесі – Л. Смоленський, О. Андрієвський, В. Мальований, Д. Овсянико-Куликовський; у Полтаві – В. Лобода, *О. Кониський*, Д. Пильчиков; у Єлисаветграді – брати Тобілевичі; у Харкові – О. Потебня, П. Завадський, Ф. Павловський; у Черкасах – С. Нос, Л. Глібов, О. Лазаревський, О. Білозерський та ін. Наприкінці 1890-х рр. діяльність Київ., Одес. та Черніг. Г. охопила всю Україну, закладаючи ґрунт для утворення нац. політ. партій. 1897 засновано Безпартійну укр. заг. орг.-цію, яка з 1901 стала спілкою автономних громад. На поч. XX ст. з ініціативи громадівців засновано численні осередки «Просвіти», деякі чл. громад почали пов’язувати свою діяльність із політ. партіями. Громади в Галичині – перші таємні орг.-ції *народовців*, ств. студентами, гімназистами й

семінаристами спочатку у Львові (1861–1862), згодом (від 1863), завдяки старанням Д. Танячкевича, – у Тернополі, Самборі, Перемишлі, Дрогобичі, Бережанах, Станіславі (нині м. Івано-Франківськ). Проводили освіт. та громад. діяльність. До громад приймали тільки українців, які платили членські внески, обирали провід і війта, давали клятву служити своєму народові. Збиралися на засідання 2–3 рази на тиждень, підтримували й популяризували перші народовські вид., обговорювали літ. й політ. питання, організовували бібліотеки.

Громадянство – правовий інститут, який характеризує взаємовідносини конкретної особи з державою, під *юрисдикцією* якої він перебуває, незалежно від того, проживає особа на території цієї держави чи перебуває за її межами. Г. ґрунтується на принципах походження від *громадянина* цієї держави («право крові») чи факту народження в межах території певної держави («право ґрунту», «право землі»), а також визначається шляхом натуралізації, тобто прийняття до Г. на основі персонального *клопотання* або завдяки особливим заслугам особи перед державою.

Громадянство Європейського Союзу – правовий зв'язок гр-н держав – членів Союзу з цією організацією, який знаходить свій вияв у взаємних правах та обов'язках, установлених *Маастрихтським договором 1992* – Договором про утворення *Європейського Союзу* (ЄС), підписаним 07.02.1992. За ним кожна особа, що володіє громадянством будь-якої держави – члена організації, є водночас і гр-нином ЄС, має право вільно пересуватися і проживати в його межах.

Громадянство полісне – сукупність прав (брати участь у голосуванні на народних зборах – для всіх; бути обраним на найвищі посади – для представників вищих верств населення) та обов'язків (обов'язок захищати поліс під час військових дій), які мали від народження всі корінні жителі грецького *полісу*.

Громадянські (особисті) **права** – сукупність *прав* і свобод, які має людина від народження, незалежно від того, до якої конкретної *держави* вона належить. Ці права і свободи становлять основу всього правового статусу людини. Згідно з міжнародними актами до Г.п. належать такі права: на життя; свободу; фізичну цілісність та особисту недоторканність; не бути підданим катуванням і жорстокому поводженню, що принижує гідність, та покаранню; на захист честі та доброго імені; на вільне пересування і вільний вибір місця проживання; покинути свою країну і вільно до неї повернутися; на судовий захист і правосуддя; право людини на визнання її правосуб'єктності в будь-якій країні світу; на свободу думки, совісті, релігії, слова; вільно визначати свою національність, користуватися рідною мовою та ін.

Гроцій Гуго де Гроот (1583–1645) – визначний голл. юрист, держ. діяч, письменник і політичний мислитель, автор знаменитої праці «Про право війни і миру. Три книги, у яких пояснюються природне право й право народів, а також принципи публічного права», один із засновників доктрини природнього і міжнародного права Нового часу. Уже в ранньому віці проявив надзвичайні розумові здібності: у 8 років писав вірші латиною, в 11 – став студентом Лейденського ун-ту, де вивчав юриспруденцію, а в 15 років – став доктором права. 1601 р. був призначений історіографом республіки, потім займав різноманітні держ. посади. Брав участь у політ. подіях після революції та був засуджений. Після дворічного ув'язнення втік до Франції, де написав знаменитий трактат «Про право війни і миру» (1625), а також ще понад 90 праць з історії та теорії держави і права, міжнар. і канонічн. права, загальної історії, з античної літератури та культури.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – відомий укр. учений – історик, літератор, публіцист, політ. діяч, автор багатотомної «Історії України-Руси», «Історії української літератури», праць «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «На порозі нової України» та ін. 1890 закінчив істор.-філолог. фак.-т Київського ун-ту. Після успішного захисту магістер. дисертації очолив кафедру у Львів. ун-ті, Наукове тов-во ім. Т. Шевченка, редагував

його «Записки». Один з організаторів Національно-демократичної партії Галичини. Став доктором наук, професором. У 1917–1918 очолював Українську Центральну Раду, був одним з авторів її Універсалів, Конституції УНР. В подальшому (поряд з В. Винниченком) недалекоглядно відстоював національно-культурну автономію України в складі «демократичної Росії», за що в подальшому надзвичайно велику ціну заплатив український народ (голодомори, репресії, нищення мови і культури).

Грюндерство (від нім. grűnden – засновувати, встановлювати) – період швидкого розвитку кайзерівської Німеччини після об'єднання держави, що припадає на останню третину XIX ст. Для періоду Г., пов'язаного з політикою канцлера Отто Бісмарка, характерними були прискорений розвиток економіки, підприємництва, виробництва, банківської справи, що перетворило Німеччину на одну з наймогутніших європейських держав.

Гугеноти – прихильники кальвінізму (напряму протестантизму) у Франції. У XVI–XVIII стст. протестантський рух, що охопив різні верстви французького суспільства, насамперед у західних та південних провінціях держави. Боротьба кальвіністів з католиками вилилася у Релігійні війни (1562–1594), після закінчення яких гугеноти одержали свободу віросповідання, але католицизм визнавався панівною релігією у Франції. Реально французькі протестанти так і не добилися рівноправ'я. У XVII–XVIII стст. ставлення держави до гугенотів поступово змінюється на більш толерантне, але тільки Велика французька революція остаточно зрівняла їх у правах з католиками.

Гуго Густав (1764–1844) – засновник історичної школи права, проф. Геттінгенського ун-ту, апологет феод. звичаєвого права, що збереглося на той час в Німеччині. До найбільш відомих його праць належать «Підручник з історії римського права» (1790), «Підручник і хрестоматія класичного пандектного права» (1790), «Підручник природного права» (1798) та «Підручник з курсу цивілістики» (1823).

Гулями – особисті (приватні) раби *халіфа*, які з середини IX ст. склали основу армії Арабського Халіфату. Г. не належали до місцевого населення, однак виховувалися в дусі *ісламу*. За службу отримували платню. Аналогом Г. за часів Османської імперії були *яничари*.

Гумплович Людвіг (09.03.1838–19.08.1909) – польс. і австр. соціолог, правознавець. Навч. у Кракові та Відні. До 1875 займався виклад. і наук. роботою у Кракові. З 1876 – доцент, з 1882 – професор ун-ту в Граці. Досліджував в основному проблеми, пов'язані з виникненням, сутністю, організацією та роллю держави, розглядаючи їх з позицій соціології. Один із засновників *Теорії насильства*. Заперечував можливість сусп. прогресу, розглядав сусп. розвиток як кругообіг, де кожна спільнота проходить етапи становлення, розквіту і загибелі. За Л. Гумпловичем, відносини між соціальними групами будуються на таких засадах: «Кожна спільнота, кожна соціальна група намагається утримувати себе за рахунок решти». Кожна соціальна група прагне до самозбереження і забезпечення свого добробуту. За таких умов необхідна публічна влада, здатна розмежувати інтереси окр. соціальних груп і забезпечити їх норм. реалізацію. Згідно з теорією Л. Гумпловича історія не знає жодного прикладу, коли б д-ва виникла не в результаті насилля, а якось інакше. Д-ви з'являються шляхом завоювань. Результатом завоювань є насамперед рабство: одне плем'я перетворює на рабів інше. Разом з рабством з'являється і приватна власність, а потім осілість, тобто перехід від кочового способу життя до осілого (землеробського). Приватна власність як результат первісного фіз. насилля, у свою чергу, спричиняє майн. нерівність і поділ сусп-ва на класи. Переможці утворюють клас імущих, переможені – клас неімущих.

Гун (кит.) – 1) титул правителів держави Інь та Чжоу у Стародавньому Китаї; 2) один з трьох основних чиновників у царствах Чжоу.

Д

Давид Рене (12.I.1906–26.V.1990) – франц. правознавець, доктор юриспруденції, спеціаліст в галузі порівняльного правознавства. Протягом 1945–1970 очолював кафедру порівн. права в Париз. ун-ті. Один із засновників Міжнародного ф-ту порівн. правознавства у Страсбурзі. Д. – почес. доктор багатьох ун-тів. Досліджував проблеми міжнар. і порівн. права, вивчав різноманітні питання теорії та історії права. Головна праця «Основні правові системи сучасності. Порівняльне право» (1964). Осн. метою порівн. аналізу Д. вважав розвиток взаєморозуміння між народами, створення досконалого режиму стосунків у міжнар. відносинах.

Давній Схід, Стародавній Схід – географічне, історико-культурне, цивілізаційне поняття. Саме тут, на території Стародавнього та Середнього Сходу, вперше в історії людства сформувалися такі інститути, як держава, право, світові релігії. Термін «Стародавній Схід» запровадили вперше античні автори, які позначали так країни, розташовані на схід від греко-римського світу.

Давньокитайська п’ятичленна система покарань – традиційна система покарань, запроваджена в Стародавньому Китаї у V–IV стст. до н.е. Пов’язана з її філософським осмисленням на основі використання сакральної у стародавніх китайців цифри п’ять. Шкала покарань включала в себе: таврування, відрізання носа, відрубування ніг, кастрацію та смертну кару. Нерідко вона доповнювалась іншими покараннями – биттям товстими чи тонкими палицями, обертанням в рабство, штрафом. В шан-іньському Китаї була відома особлива система символічних покарань («сян»), коли відрізання ноги замінювалося фарбуванням тушшю коліна, а смертна кара – носінням грубої полотняної сорочки та ін. Отже, суспільство прагнуло перевиховати злочинця, виставляючи його на загальний осуд і зневагу.

Даймйо (яп. «велике ім'я») – великі землевласники і володільні князі в Японії до реформ «Мейдзі ісін» у другій половині XIX ст.

Даль Роберт (17.XII.1915–05.II.2014) – відомий амер. політолог, один з основоположників теорії плюралістичної демократії. Автор праць «Вступ до теорії демократії» (1956), «Політична опозиція в західних демократіях» (1966), «Ділеми плюралістичної демократії» (1982) та ін. Відмова від «класично-моністичної демократії» дозволила Д. зробити висновок про те, що розвиток демократії привів до нового типу демократії, яку він запропонував назвати «поліархією». Її інститутами стали універсальне виборче право, надійний захист свободи (виражати свою думку, включаючи критику уряду, режиму, суспільства, пануючої ідеології тощо), існування незалежних і альтернативних джерел інформації, високий ступінь свободи у створенні автономних і різноманітних організацій, включаючи опозиційні партії, висока залежність уряду від виборців і результатів виборів. Отже, поліархія – новий тип демократичного режиму, демократичного контролю і система прав, гарантованих і захищених інституціонально.

Данилевський Микола Якович (28.XI.1822–01.XI.1885) – російський природознавець, правознавець, філософ, соціолог та публіцист. Закінчив Царськосельський ліцей (1842) та Петерб. ун-т (1849). Заарештований за участь у діяльності гуртка петрашевців і пропаганду ідей Фур'є та висланий з Санкт-Петербурга (1849). Обстоював теорію циклічних культ.-істор. типів в історії людства, які розвиваються подібно до живих істот. Вважав, що єдиної загальнолюдської цивілізації не існує. У всесвіт. історії виділяв 13 цивіліз. типів: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) давньосемітський; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) арабський; 10) германо-романський; 11) перуанський; 12) мексиканський та 13) слов'янський. Найбільшу увагу приділяв германо-роман. та слов'ян. типам цивілізацій. Обмежував час функціонування (цикл) будь-якого культ. типу строком у півтори тисячі років і поділяв його на три періоди:

1) етнічний (1 000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий, цивілізаційний (50–100 років). Виступав також за об'єднання усіх слов'ян у Всеслов. федерацію на чолі з Росією зі столицею в Царграді (Константинополі). В політ. плані теорія Д. обґрунтовувала ідею панславізму. Його книга «Росія і Європа» викликала бурхливу полеміку серед діячів науки і культури.

Данило Романович Галицький (1201–1264, м. Холм) – князь *Галицько-Волинського князівства* з 1205 (з перервами), король з 1254. Син кн. Романа Мстиславича й Анни – дочки кн. Рюрика Ростиславича. Після загибелі батька перебував під опікою матері. Через запрошення галиц. боярами новгород-сівер. князів Володимира, Романа і Святослава Ігоревичів 1206 вивезений матір'ю до Володимира-Волинського, згодом – до Кракова, потім – до Угорщини. За підтримки угор. короля Андрія II в 1211–1212 займав галиц. стіл, однак змушений був повернутися до Угорщини. За допомогою матері домігся від краків. князя Лєшка II, який захопив Волинь, поступки на свою користь міст Тихомеля та Перемишля. Згодом звільнив від польс. військ м. Берестя та Забужжя з містами Угровськ, Верещин, Стовп'я та ін. 1219 одружився на Анні – доньці кн. Мстислава Мстиславича Удатного, який з 1209 до 1219 був новгород. князем, а в 1219–1228 посідав галицький стіл. 1223 брав участь у битві з монголо-татарами на р. Калка. До 1227 утвердився на Волині і розпочав боротьбу за повернення собі Галичини. 1230 звільнив Галич від угор. владарювання, однак 1232 знову втратив Галич, Белз і Червенські міста, захоплені угорцями. 1237 звільнив м. Дорогичин, пожалуваний мазовецьким кн. Конрадом загонові рицарів Тевтонського ордену. Уклавши мир з Конрадом, 1238 утвердився у Галичі; передав Володимир-Волинський братові Василько, посадив у Києві свого намісника Дмитра. Відновив держ. управління і господарство, відбудував та зміцнив міста, зруйновані навалою хана Батия 1240–1241. Підпорядкував княжій владі всі єпископські кафедри Пд.-Зх. Русі, здійсним військ. реформи. 1241 переніс свою резиденцію до м. Холма. 1245 розгромив під м. Ярославом військо черніг. кн. Ростислава Михайловича та його угор. і польс. союзників. Того ж

року їздив до ставки Батия, визнавши свою залежність від *Золотої Орди*. Наприкінці 1240-х рр. уклав мир з вел. кн. лит. Міндовгом, одержав Чорну Русь і, очевидно, третину Судавії (землі ятвягів). 1952 брав участь у боротьбі за спадщину австр. герцога Фрідріха II Бабенберга. За підтримки «служилих», переважно дрібних і серед. землевласників, придушував антикнязівську опозицію бояр, розгромив їхні опорні пункти в галиц. Пониззі та «болохівські городи» (у зв'язку з тим, що суміжна з Галиц.-Волин. князівством Болохівська земля, визнавши зверхність Золотої Орди, стала, по суті, форпостом останньої), повернув Перемишль. З метою залучення європ. держав до боротьби з монголами прийняв 1254 від папської курії королів. титул. Коронувався в м. Дорогичині. 1254–1255 успішно боровся проти орди хана Куремси, однак 1259 не зміг успішно протистояти ханові Бурундаю, який зажадав зруйнувати укріплення міст Галиц.-Волин. князівства. Більш детально діяльність Д.Р.Г. висвітлено в *Галицько-Волин. літописі*.

Данте Аліг'єрі (1265–1321) – італ. поет, народ. у дворянській родині Аліг'єрі. Обирався пріором у духовному рицарському ордені. Першим серед мислителів Середньовіччя виступив на захист незалежності королівської влади від диктату папства. У своєму творі «Про монархію» доводив необхідність сильної світської влади для подолання феодальних міжусобиць, об'єднання Італії в єдину державу, обґрунтував ідею всесвітньої монархії. Планам об'єднання Італії, встановлення «міцного громадянського миру» присвячений також його публіцистичний твір «Пір». Мета усього людського роду, за Данте, – загальний мир (concordia – гармонія, мир). Це і є справа всесвітньої монархії. Основні докази, які він наводить на її користь: єдина мета вимагає єдиного керівного центру. Помер у вигнанні.

Даосизм – одна з найбільш впливових течій давньокитайської філософської і суспільно-політичної думки VI–III стст. до н.е., засновником якої вважається Лао-Цзи. Його погляди викладено у давньокитайській «Книзі про дао й де» (VI ст. до н.е.). Дао –

незалежна від небесного владики природна закономірність, правильний шлях. «… Людина іде за Землею, – зазначається в «Книзі». – Земля іде за Небом. Небо іде за дао, а дао іде за природністю».

Даремність договору – Див.: *Марність договору.*

Даса (dasya – ті, що живуть за рахунок прислуговування іншим) – нижча залежна категорія (варна) населення в Стародавній Індії; підкорене аріями, але вільне місцеве населення. Див.: *Шудри.*

Датські гроші – прямий королівський податок у донормандській Англії.

Дафу – 1. Соціальний ранг у Стародавньому Китаї, якому відповідали глави тих родоплемінних груп (*цзу*), які складали населення володінь *чжухоу* (третя соціальна група періоду Чжоу); 2. Вищі чиновники у Стародавньому Китаї, які поділялися на три розряди: старші, середні, молодші.

«25 пунктів» – назва програми, з якою 1920 р. виступив А. Гітлер і яка стала програмою Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії; пронизана шовіністичними ідеями верховенства німецької нації; вимагала реваншу з метою встановлення «справедливості, зневаженої Версалем».

«Двічі народжені» – брахмани, кшатрії і вайшії (на відміну від шудр – один раз народжених). Друге народження представників вищих варн було пов’язане з ритуалом особливого посвячення у зв’язку з початком вивчення «священних книг».

Девараджі – релігійно-правова концепція «богоугодного царя» у Стародавній Індії.

Декан (від лат. dekanus, букв. – десятник) – 1. В Європі за доби середньовіччя посадова особа, яка виконувала судово-адміністративні функції у територіальному окрузі (деканії); 2. В католицькій та англіканській церкві – сан священника; 3. У закладі вищої освіти – керівник факультету.

Декартелізація – політика знищення панування фінансової олігархії в галузі промисловості, торгівлі й фінансів Німеччини та Японії в період після Другої світової війни. Виступала складовою частиною політики *денацифікації.*

Декларації Народних Зборів Західної України 1939 – законодавчі акти конституційного характеру з найважливіших питань суспільного і державного ладу Західної України, одноголосно ухвалені *Народними Зборами Західної України 27–28.X.1939.* Першими з Д. було прийнято Декларацію про встановлення радянської влади на Зх. Україні та Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР. Деклараціями про націоналізацію банків і великої промисловості та про конфіскацію земель польських поміщиків, монастирів і великих урядовців було знищено екон. основи бурж.-поміщицького ладу і створено умови для будівництва соціалістичної економіки. Історичне значення Д. полягає в тому, що вони, втілюючи одностайну волю населення, законодавчо закріпили возз'єднання Зх. України з Українською РСР в єдиній державі.

Декларації ООН – резолюції *Генеральної Асамблеї ООН,* які приймаються здебільшого з важливих політ. і соціальних проблем та присвячених тлумаченню і розвитку принципів *Статуту ООН*. Окремі декларації, прийняті Ген. Асамблеєю, нерідко передують і стають основою відповідних міжнародних договорів, укладених в рамках ООН. Більшість важливих декларацій ООН сприяють розв'язанню відповідних проблем, зміцненню миру і співробітництва між народами, утвердженню і прогресивному розвитку осн. принципів сучас. міжнар. права. Найважливіші декларації ООН: *Загальна декларація прав людини,* прийнята 10.XII.1948; *Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам,* прийнята 14.XII.1960, та ін.

Декларація (лат. declaratio, від declaro – заявляю, оповіщаю) – 1. Заява одного чи кількох урядів, політ. партій, міжнар. або громад. орг-цій, що доводить до заг. відома програмний акт,

важливу міжнар. подію, закон тощо; урочисте проголошення загальнополіт. принципів. 2. Заява платника податку про характер і розмір доходів. 3. Документ, що додається до грошових і цінних пакетів, які надсилаються поштою за межі країни. 4. Заява до митниці від особи, що проїздить через кордон, про наявність і кількість у неї речей, цінностей тощо.

Декларація 26 держав 1942 – підписана 01.01.1942 у Вашингтоні представниками держав – учасниць *антигітлерівської коаліції,* Д. проголосила необхідність повної перемоги над фашизмом для захисту життя, свободи і незалежності народів. Д-ви, які її підписали, зобов'язалися застосувати усі свої військ. та екон. ресурси у війні проти країн *Берлінського пакту 1940,* не укладати перемир'я або миру з ворогом. У Д. вказувалося на можливість приєднання до неї ін. націй, згодних з її принципами. Від 01.01.1942 до 01.03.1945 до Д. приєдналися 21 країна. Д-ви, які підписали цей документ, дістали назву «*Об'єднані нації*». Після розгрому фашист. Німеччини на *Сан-Франциській конференції 1945* було створено *Організацію Об'єднаних Націй.*

Декларація незалежності США 1776 – політичний і юридичний акт, який проголосив відокремлення від Англії 13-ти північно-амер. колоній-штатів і поклав початок існуванню суверенної бурж. держави – США. Прийнята 4 липня Філадельфійським Континентальним конгресом представників англ. колоній під час *Війни за незалежність у Північній Америці 1775–1783.* Автор проєкту декларації – Т. Джефферсон. Декларація проголошувала рівність людей, їхнє «право на життя, свободу, прагнення до щастя», право народу на революцію, ідеї нар. суверенітету, що мало для того часу прогресивне значення. До основного тексту Д.н. не ввійшло важливе положення про засудження рабства, що було поступкою рабовласникам Півдня США.

Декларація прав (Вірджинська) 1776 – схвалена конвентом штату Вірджинія 12 червня 1776 р. Є одним з найважливіших документів в історії американського конституціоналізму, яким вперше проголошені права людини, ідея демократичної республіки і

був даний перший поштовх європейській революції XVIII ст. В Декларації прав Вірджинії, укладачем якої став Джеймс Медісон, близький товариш і земляк Джефферсона, було проголошено, що всі люди за своєю природою однаковою мірою є вільними і незалежними і володіють притаманними їм правами, від яких вони не можуть відмовитися самі чи позбавити таких своїх нащадків.

Декларація прав дитини 1959 – прийнята 20.11.1959. В ній визначено права, якими повинна користуватися кожна дитина, зокрема на ім'я та *громадянство,* на матеріальне забезпечення (належне харчування, житло, розваги та мед. обслуговування). Проголошено рівність дітей без будь-якої *дискримінації* в користуванні цими правами.

Декларація прав людини і громадянина 1789 (Declaration des droits de l'homme et du citoyen – 1789, Франція) – програмний документ *Великої французької революції,* прийнятий Установчими зборами 26.08.1789. Повністю увійшла до тексту першої Конституції Франції 1791. Д. проголосила принципи нового ладу та ліберальні свободи («народний суверенітет», «природні і невід'ємні права людини»; загальну рівність громадян перед законом; їхнє право на «свободу, власність, безпеку і опір гнобленню, свободу особи, совісті, слова, друку та ін. бурж.-демократичні свободи), забезпечення яких покладалося на державу. Основою для Д. стали праці французьких та англійських просвітителів (Вольтера, Монтеск'є, Локка тощо) та американська *Декларація незалежності 1776.* Д. написана у формі *маніфесту.* Д. мала прогресивне значення. Вона стала прапором революційних сил, які піднялися на боротьбу проти віджилих феодальних порядків і ненависного французького абсолютизму.

Декларація про державний суверенітет України 1990 – політ. і правовий акт проголошення держ. суверенітету України. Прийняття ВР УРСР 16.VII.1990, коли Україна ще перебувала у складі СРСР, але про свій державний суверенітет вже офіційно заявила найбільша союзна республіка – РФ (12.VI.1990). Не маючи чинності закону, Д. про д. с. У. 1990 відіграла важливу роль в

утвердженні реального суверенітету України, розбудові Укр. д-ви. Декларація складається з преамбули і десяти розділів. У преамбулі зазначено, що, виражаючи волю народу України та виходячи з ряду ін. підстав, Верх. Рада проголошує держ. суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовн. відносинах. У розд. I «Самовизначення української нації» зазначено: «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення». У розд. II «Народовладдя» проголошено осн. засади реального народовладдя, зокрема вказано, що гр-ни Республіки всіх національностей становлять народ України, який є єдиним джерелом держ. влади в Республіці; повновладдя народу України реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через нар. депутатів, обраних до Верховної і місцевих рад Укр. РСР; від імені всього народу може виступати виключно ВР Укр. РСР. Розд III «Державна влада» містить гол. засади організації і здійснення держ. влади. Зокрема, підкреслюється, що держ. влада здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, і це є першим офіц. визнанням в Україні принципу поділу влади. В розд. IV «Громадянство Української РСР» громадянство Укр. РСР проголошене як самостійне, а не похідне від союзного громадянства. У розд. V «Територіальне верховенство» стверджується тер. верховенство Укр. РСР, яке означає, що УРСР здійснює верховенство на всій своїй території. У розд. VI «Економічна самостійність» встановлено, що Укр. РСР самостійно визначає свій екон. статус і закріплює його в законах, що народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження нац. багатством і що УРСР забезпечує захист усіх форм власності, тобто проголошується повним обсягом суверенітет України в екон. сфері. У розд. VII «Екологічна безпека» утверджується держ. суверенітет в екол. сфері, а в розд. VIII «Культурний розвиток» – держ. суверенітет у культур. (духовному) житті народу. Розд. IX «Зовнішня і внутрішня безпека» формулює принципи безпеки; розд. X «Міжнародні відносини» визначає осн. засади цих відносин, визнає перевагу загальнолюд. цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнар. права перед нормами внутрідерж. права.

Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 – один з найважливіших документів ООН, прийнятий 14.12.1960. В ній проголошено необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізмові в усіх його формах і проявах. Підкорення народів іноземному ярму (ігу) та експлуатація їх, підкреслюється в Д., суперечить осн. правам людини й Статутові ООН і перешкоджає розвитку співробітництва і встановленню миру в усьому світі. Д. підтверджує право всіх народів на самовизначення, вільне встановлення свого політ. статусу та здійснення свого екон., соціального і культурного розвитку. У документі наголошується, що будь-яка спроба частково або цілком зруйнувати націон. єдність і територіальну цілісність країни несумісна з цілями і принципами Статуту ООН.

Декрет (від лат. decretum – рішення) – 1. У Стародавньому Римі – документи, що видавав *Сенат, консули*, пізніше – *імператор*. 2. Законодавчі акти найвищих органів *Французької Республіки* і *Паризької комуни*. 3. Сьогодні у деяких державах – постанова органу верховної влади. Д. мають чинність закону.

Декреталії (лат. decretum – указ, постанова) – збірники нормативних актів Папи Римського.

Декум (збирач ополчення) – як і *лубуттум,* військовоначальник (військовий ватажок) у Стародавньому Вавилоні.

Делеговане законодавство – сукупність нормативних актів, які ухвалюються викон. владою за уповноваженням парламенту і мають чинність *закону.* Поширене в Іспанії, Італії, Мексиці, Німеччині, Португалії, США, Франції та ін.

Делікт – правопорушення, незаконне діяння, проступок, злочин. У більш вузькому розумінні – цивільне правопорушення, що веде за собою лише відшкодування заподіяних збитків.

Делінквент (від лат. delinquens – той, що вчинив проступок) – 1. У *праві* взагалі правопорушник; особа, яка вчинила делікт. 2. У *кримінології* – особа з соціальним відхиленням поведінки (злочинець та ін.). 3. Рояліст-«зловмисник» у період Англійської буржуазної революції XVII ст.

Демарх – глава територіальної одиниці *деми* доби Клісфена в Аттиці.

Деми – територіальні одиниці, з яких складалися *триттії* – адміністративні складові *10 територіальних філ,* на які була поділена Аттика внаслідок реформ Клісфена (10 філ, 30 триттій, 100 демів). Члени Д. – демоти – обирали главу округи – *демарха*, складали списки громадян і *метеків*, які проживали в окрузі. Занесення до списку демотів вважалося юридичним доказом афінського громадянства (див.: *громадянство полісне*).

Деміурги (грец. demiurgos) – стан ремісників, художників, лікарів у Аттиці VIII–VII стст. до н.е. В поемах Гомера – спеціалісти, які «працюють на народ».

Демократи (democrates) – члени однієї з двох (разом з *республіканцями*) найвпливовіших партій США, основу якої становлять дрібні фермери, робітничий клас, міська інтелігенція. Основою поглядів Д. є пріоритет ліберальних цінностей та розвиток соціального захисту населення з боку держави. Початок формування двопартійної системи в США було покладено наприкін. XVIII – поч. XIX стст. Цей процес був пов’язаний із постатями Олександра Гамільтона, виразника інтересів федералістів (промисловців півночі), який очолював казначейство у першій адміністрації, Дж. Вашингтона та державного секретаря Томаса Джефферсона, що спирався на демократичних республіканців рабовласницьких штатів півдня. На початку свого існування партії виступали як фракції в *Конгресі США.* З 1928 р. відбувається перетворення демократичних республіканців на Демократичну *партію США.*

Демократія (грец. δημοκρατία – народовладдя, від δήμος – народ і κράτος – влада) – форма організації сусп-ва, його держ.-політ. устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом *влади,* послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами д-ви і сусп-ва. Д. вимагає, щоб влада цілком належала народові. Він здійснює її безпосередньо шляхом прямої участі у вирішенні держ. і громад. справ (*референдуми, плебісцити, демонстрації, мітинги, збори громадян,* нар. ініціативи тощо) або через обраних ним представників (*депутатів*) у представн. органи держ. влади та органи місц. самоврядування. Через інститути *народних засідателів* і *присяжних* відбувається участь гр-н у здійсненні суд. влади. Представн. органи і посад особи у дем. д-ві, як правило, обираються. Показником якості Д., свідченням її дієвості є політ. та екон. стабільність сусп-ва. Реальний вплив Д. на розвиток сусп-ва оцінюється з погляду створення у ньому гідних людини засад життя і діяльності, забезпечення гарантій прав та свобод, честі і гідності людини та гр-нина незалежно від соц. стану, статі, віку, національності і віросповідання, а також свободи визначення людиною своєї життєдіяльності в політ., екон., соціально-культ., нац. та ін. сферах на основі різних форм власності, плюралізму думок, вільного волевиявлення особистості, її активної участі у сусп. процесах. Реальна, а не уявна Д. – це не тільки форм. рівність правових можливостей, але насамперед їх всебічне забезпечення. Формула «народ є джерелом влади» стає не просто декларацією, а факт. станом справ у сусп-ві. Д. передбачає поважання *права* і *закону*, наявність у сусп-ві сталої законності і міцного правопорядку, послідовне здійснення принципу поділу держ. влади за її функц. формами на законодавчу, виконавчу й судову. Д. притаманні широкі асоціат. зв’язки на всіх рівнях сусп. життя, інституційний і політ. плюралізм: партії, профспілки, нар. рухи, масові об’єднання, асоціації, спілки, т-ва, які об’єднують людей за різноманітними інтересами і нахилами. Інтеграц. процеси слугують розвиткові державності, дем. засадам усього сусп. життя, а також свободи особи. Об’єднання гр-н беруть участь в управлінні справами д-ви. Поряд з викон. владою на місцях утворюється паралельна система

прямого представництва. Громад. органи, крім активної участі у виробленні рішень, пропозицій і рекомендацій, здійснюють також реальний контроль за викон. владою. Участь народу в управлінні справами сусп-ва і д-ви стає справді масовою. Складається ситуація, коли об'єкти і суб'єкти управління ніби збігаються. Здійснюючись з волі більшості, дем. управління водночас враховує також інтереси меншості, використовуючи метод погодження рішень під час їх вироблення і прийняття. У дем. д-ві існує розподіл повноважень між центр. і місц. органами влади. Перші вирішують питання, від яких залежить існування всього сусп-ва, його життєздатність: екології, розподілу праці в міжнар. регіональному і світ співтоваристві, запобігання конфліктам тощо, другі – забезпечують вирішення питань місц. самоврядування, екон., соціального і культур. життя людей у містах, селах, селищах, а також в адм.-тер. осередках, до яких ці нас. пункти належать. Так перестає існувати проблема концентрації і монополізації влади в д-ві й сусп-ві. Д. є об'єктивною умовою формування і функціонування *громадянського суспільства* і *правової держави*, вона сприяє процесам нац. визволення, забезпечення *суверенітету* нації, утворенню і розвитку нац. державності. Д., як сусп. явище, пройшла складний і довгий шлях багатовікового розвитку від первісної доби до сьогодення. Історично Д. має багато типів, форм, особливостей вияву (громадська, племінна, антична, буржуазна, постіндустріальна та ін.). Вчення про Д. свідчать, що, набуваючи різних форм, вона завжди залишається одним з методів організації і здійснення влади, знаряддям певних сусп. сил для проведення своєї політики. Немає і не може бути Д. «взагалі», «чистої», «надкласової». Завжди були і є конкр. форми її вияву. Однаковий режим може бути за різних форм правління та організації влади. Так, за формою правління Великобританія, Швеція, Норвегія, Данія – обмежені монархії, ФРН та Італія – парлам. республіки, США і Франція – през. республіки, але держаний, політ. режим у цих країнах один і той самий – Д. Навпаки, в країнах з однаковою формою правління політ. режим може бути різним. Парлам. республіка як форма правління утвердилася у багатьох країнах, але панівний у них політ. режим різний – від Д. у її класич. вигляді

до звичайного *фашизму*. Нині Д. стає адекватною тим новим проблемам, що їх висуває перед людством сучас. стан цивілізації. Найповнішого розвитку вона набуває у процесі формування громадян. сусп-ва і правової д-ви. Правова дем. д-ва може існувати тільки за умов громадян. сусп-ва, забезпечуючи функціонування його дем. інституцій. Д. є фундаментом правової д-ви і громадян. сусп-ва, вона стає реальним способом життя сусп-ва, показником його соціальної якості, каталізатором сусп. розвитку, сприяючи активізації громад. активності людей, їх вироб. діяльності, подоланню байдужості до дій влади, утвердженню у гр-н почуття обов'язку і відповідальної поведінки у всіх сферах сусп. відносин. Для сусп-ва, що оновлюється, Д. є фактором утворення і розвитку справжньої колективності – важливої соціальної, культур. і політ. сили, яка формує сусп-во і людину саме дем. типу. Сутність Д. в її соціальному, політ. та екон. виявах визначається її можливостями як морального й духовного чинника, домінуючого в сусп. свідомості. Основи Д., її інститути, умови її утвердження і функціонування визначено в осн. законі д-ви – конституції. У ст. 1 Конституції України проголошено, що Україна є суверенною і незалежною, дем., соціальною і правовою д-вою. Демократизм нашої д-ви і всього укр. сусп-ва визначається респ. формою правління, де гр-ни мають право обирати Верх. Раду України – законод. орган, Президента України, вирішувати питання місц. самоврядування тощо. Про високий рівень Д. в Україні свідчить система закріплених в її Конституції прав і свобод людини. Всі гр-ни мають рівні конст. права і свободи, переважна більшість з яких є визначальними для розуміння України як дем. д-ви. Далеко не всі навіть демократично розвинені д-ви мають закріпленими у своїх конституціях такі положення дем. спрямування, які містяться у Конституції України. Проте ще не всі ці конст. положення відображають реальність сучас. становища Укр. д-ви й сусп-ва, багато з них є стратегіч. завданнями, які мають бути вирішальними для формування в Україні послідовної і найповнішої Д., яка б відповідала високим стандартам цивілізованого світу.

Демокріт (біля 460–370 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст, автор численних праць з фізики, математики, поезії, філософії, від яких збереглися лише фрагменти – невеликі фрагменти у передачі античних письменників. Одним з перших в історії античної політико-правової думки розглядав виникнення і становлення людини та людського суспільства як частину природного процесу світового розвитку. Держава, за Демокритом, є «спільною справою» громадян і слугує їм «опорою». «Справи державні, – підкреслював він – слід вважати набагато важливішими, ніж усі інші».

Демос (грец. δήμος – народ, населення) – вільне населення давньогрецьких полісів, яке мало громадянські права. Д. складався з ремісників (*деміургів*) та дрібних землеробів (*геоморів*). Д. протистояли, з одного боку, родова аристократія (*евпатриди)* й торговельна знать, а з іншого – неповноправні верстви суспільства (*метеки, вільновідпущеники*) й *раби*.

Демоти – органи самоуправління у Стародавніх Афінах, які складали, зокрема, списки громадян, які проживали на території демів (сіл).

Денацифікація – процес демократизації державно-політичного апарату та викорінення залишків нацистського і військово-монархічного режимів з суспільно-політичного та економічного життя Німеччини та Японії у повоєнний період.

Ден Сяопін (22.VIII.1904–19.II.1997) – визначний діяч Комуніст. партії Китаю, один з керівників-реформаторів китайської держави. Один з Восьми безсмертних КПК (Ден Сяопін, 1904–1997; Чень Юнь, 1905–1995; Пен Чжень, 1902–1997; Ян Шанкунь, 1907–1998; Бо Їбо, 1908–2007; Лі Сяньнянь, 1909–1992; Ван Чжень, 1908–1993; Сун Жень Цюн, 1909–2005). В народі його називали «дядечко Ден» (Ден-бо). Д. С. був ініціатором політики «чотирьох модернізацій» і побудови «соціалізму з китайською специфікою», які привели до бурхливого економічного зростання в КНР і досягнення одних з найвищих у світі темпів прогресивного

поступу економіки. Він є творцем нової концепції взаємовідносин з етнічними китайськими територіями (Макао – спец. адмін. район Аоминь та Гонконг – особливий адмін. район Сянган), що не увійшли 1949 до складу КНР («одна держава – дві системи»). Навчався в одній з кращих шкіл Чунцина, а згодом у Франції та Університеті трудящих Сходу у Москві. 1923 вступає в КПК. Після повернення на батьківщину у вересні 1926 включається у громадянську війну, яка тривала в країні. Брав участь у Великому поході, під час якого незмінно займав пост генерального секретаря ЦК КПК. Після утворення КНР 1949 підтримує політику Мао Цзедуна і призначається на ряд важливих посад у новому уряді. 1957 призначається генеральним секретарем ЦК КПК і зближується з Лю Шаоци – головою КНР (1959–1968) та офіційно визнаним наступником Мао Цзедуна. Після невдачі політики «Великого стрибка» Д. С. і Лю Шаоци готують економічні реформи, метою яких було виправлення помилок політики Мао. Ден і Лю повели більш гнучку і поміркована політику, на відміну від недалекоглядного і радикального Мао Цзедуна. Успіхи не забарилися. Сьогодні, незважаючи на те, що КНР має чисельність населення 1 млрд 300 млн осіб, її економіка динамічно розвивається (8–10 % щорічного приросту ВВП). Соціалістична країна є унікальною з точки зору світового досвіду, в якій тоталітарна комуністична політична система, що повільно демократизується, закладає поступові елементи вільної ринкової економіки, що дають блискучі результати.

Денло («область датського права») – східна частина Англії, яка після укладення 800 р. договору між королем Альфредом Великим і датським королем Гутрумом стала «країною датського закону». В XI ст. датчани завоювали весь острів Британію, звільнений англосаксонським королем Генріхом Сповідником (1042–1066).

Денонсація (фр. denoncer – оголошувати про розрив, порівати) повідомлення однієї *держави* іншій про припинення дії укладеного між ними *договору*, здійснене в порядку і в терміни, обумовлені цим договором. Загальні принципи Д. містяться у Віденській конвенції про право міжнародних договорів (1969).

День батька – щорічне свято на честь татусів, що відзначається в більшості соціально розвинених країн. В Україні День батька відзначається в третю неділю червня. Всесвітній день батьків – святкується 1 червня.

День вишиванки – Всесвітній день вишиванки – міжнародне свято, яке покликане зберегти споконвічні народні традиції створення та носіння етнічного вишитого українського одягу. Дата проведення – щороку в третій четвер травня. Свято є самобутнім, не прив'язане до жодного державного та релігійного.

День Військово-Морських сил України – свято, яке відзначається щорічно 1 серпня. Встановлене указом Президента України від 17.VIII.1996. В день свята на кораблях, у військ. підрозділах, організаціях, військ.-навч. закладах Військ.-Мор. сил України проводиться комплекс заходів вихов. і військ.-патріот. спрямування.

День Європи – свято держав – членів *Європейського Союзу та Європейського співтовариства.* Відзначається щороку 9 травня. Встановлений рішенням Міланської зустрічі глав держав та урядів країн – членів Європ. співтовариства в червні 1985 на честь заснування Європ. співтовариства. З нагоди свята у Брюсселі, де перебувають кер. органи Європ. Союзу, та ін. містах, де розміщені установи ЄС, а також у країнах – учасницях ЄС відбуваються офіц. урочистості. Осн. ідея загальноєвроп. Дня – кожний мешканець континенту, незалежно від своєї нац. належності й громадянства, має відчувати себе вільним у «європейському домі».

День захисника Вітчизни – офіц. свято, яке щороку відзначається в Україні 23 лютого. Встановлене указом Президента України 22.II.1999. У цей день проводяться урочисті збори, зустрічі з ветеранами війни і ЗС, покладаються вінки та квіти на могили загиблих воїнів тощо.

День захисту дітей – в Україні відзначається щорічно з 1 червня 1998. 1-го червня відзначається також «Міжнародний день захисту дітей».

День Збройних сил України – свято, яке відзначається щорічно 6 грудня – у день прийняття ВР України Закону «Про Збройні сили України» (1991). Встановлене постановою ВР України від 19.X.1993 відповідно до Конституції України (ст. 92) і ст. 4 Закону «Про оборону України» (1991). В Д. З. С. У. в столиці України місті-герої Київ, містах-героях Севастополі, Одесі, Керчі проводяться арт. салют (святковий феєрверк), а також урочисті збори, вечори, концерти, бесіди, зустрічі з ветеранами війни, Збройних сил; встановлюються почесні варти біля Вічного вогню, пам'ятників Невідомому солдату і Невідомому матросу, ін. пам'ятників, покладаються вінки й квіти на могили загиблих воїнів і до меморіалів.

День Конституції України – держ. свято України, встановлене на честь прийняття Верх. Радою України *Конституції України 1996*. Відзначається 28 червня. Передбачене Конституцією України (ст. 161). У Д. К. У. відбуваються офіц. урочистості і зібрання, проводяться наук. конференції, мист. заходи тощо.

День матері – міжнародне та локальне свято. В Україні офіційно відзначається щорічно, починаючи з 2000 року, у другу неділю травня.

День медичного працівника – професійне свято працівників охорони здоров'я України. Відзначається щорічно у третю неділю червня.

День незалежності України – держ. свято, що відзначається 24 серпня – у день прийняття ВР України *Акта проголошення незалежності України 1991*. Відповідно до ст. 73 *Кодексу законів про працю України* 24 серпня є нероб. Днем. У День незалежності проводяться урочисті збори, інші офіц. та громад. святкові заходи.

День Організації Об'єднаних Націй – міжнар. свято. Відзначається щороку 24 жовтня. Проголошений ГА ООН 31.X.1947 на ознаменування дати набрання чинності *Статуту ООН* – 24.X.1945 – після його ратифікації Великобританією, Китаєм, СРСР, США, Францією та ін. д-вами. З нагоди Д. ООН у штаб-квартирі Організації у Нью-Йорку та в державах – членах ООН відбуваються офіційні урочистості, влаштовуються громад. і культурні заходи.

День пам'яті святих рівноапостольних Кирила і Мефодія (просвітителів слов'ян) – 24 травня.

День Перемоги – держ. свято на честь перемоги над фашист. Німеччиною у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945. Відзначається 9 травня. У Д. П. відбуваються офіц. урочистості і зібрання, проводяться заходи щодо увічнення пам'яті загиблих воїнів, вшанування ветеранів, святкові концерти, салюти тощо.

День перепоховання праху Т.Г. Шевченка на Чернечій горі поблизу м. Канів – 22 травня.

День прав людини – день проголошення *Загальної декларації прав людини 1948*. Відзначається щороку 10 грудня відповідно до резолюції ГА ООН від 04.XII.1950. У цей день проводяться різноманітні заходи, спрямовані на захист прав людини, наук. читання і конференції з відповідних питань тощо.

День працівника податкової та митної справи України – професійне свято в Україні, яке відзначається щороку 18 березня. Встановлене на заміну Дня митної служби України 2013 року.

День слов'янської писемності і культури – відзначається щорічно 24 травня в День вшанування пам'яті святих рівноапостольних Кирила і Мефодія. День слов'янської писемності і культури святкують також в Росії, Білорусі, Болгарії, Сербії, Македонії, Чорногорії та ряді інших країн.

День соборності України – офіц. свято, що відзначається щорічно 22 січня. 1919 у цей день на Софійському майдані в Києві відбулася багатолюдна маніфестація, на якій було проголошено Акт злуки – об'єднання *Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою* в єдину самостійну соборну Українську д-ву. Встановлений указом Президента України Л.Д. Кучми від 21.I.1999.

День українського козацтва – свято, яке відзначається щорічно в Україні 14 жовтня – у День свята Покрови Пречистої Богородиці. Встановлено указом Президента України від 07.VII.1999, враховуючи істор. значення і заслуги Укр. козацтва у відродженні держави нового часу під час Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького і утвердженні укр. державності новітнього часу (1917–1922, 1991–2020) та суттєвий внесок у сучас. процес державотворення.

День юриста – професійне свято юристів. Відзначається щорічно 8 жовтня. Встановлене указом Президента України від 16.IX.1997. У Д. ю. проводяться урочистості та ін. заходи (наук. конференції, круглі столи), спрямовані на підвищення ролі закону та юрид. професії, а також поглиблення правової культури в укр. суспільстві.

Депортація (лат. deportatio – визнання, висилка) – 1. В римському праві заслання (relegatio in insulam) як вид покарання і підстава позбавлення громадянства. 2. Кримінальне покарання у Франції, яке означало заслання до її колоній.

Депутатська недоторканність – правова гарантія, що забезпечує безперешкодне та ефективне здійснення депутатами парламенту або іншого представницького органу своїх прав та обов'язків. Полягає в тому, що депутат не може бути підданий *затриманню* або *арешту,* проти нього не може бути порушена кримінальна справа без згоди палати, членом якої він є. В деяких країнах таку згоду дає в перервах між сесіями парламенту бюро

палати, постійно діючий орган парламенту. Винятки допускаються, як правило, в тому разі, коли депутат затримується на місці *злочину*. Д.н. може поширюватися на весь строк обрання чи тільки на період сесії.

Держава – 1. В теорії права – це певний спосіб організації суспільства, основний елемент *політичної системи*, організація публічної політичної влади, що розповсюджується на все суспільство, виступає його офіційним представником і спирається в необхідних випадках на засоби примусу. Основні функції Д. поділяються на *внутрішні* (діяльність у межах суспільства) і *зовнішні* (міждержавні відносини). 2. Поняття, яке (за *конституційним правом*) означає сукупність офіційних органів влади (парламент, уряд, суди та ін.), які діють у межах країни чи суб'єкта федерації. 3. Як суб'єкт міжнародного права – головний учасник міжнародних відносин. Основною характерною ознакою Д. як суб'єкта *міжнародного права* є *суверенітет* (див.: *Держава правова; Державна влада; Державний лад; Державний устрій; Місто-держава; Протодержава*).

«Держава прапора» – держава, під прапором якої на законних підставах ходить це судно. Надаючи суднові право ходити під своїм прапором, держава тим самим визначає національну належність судна. За чинним законодавством України, національна належність судна визначається його реєстрацією у Державному судновому реєстрі України або Судновій книзі України та з часу одержання спеціального свідоцтва про право ходити під Державним прапором України.

Державна влада – здатність суб'єктів, що виступають від імені *держави* (*гілок законодавчої, виконавчої, судової влади* – монарха, президента, прем'єр-міністра, канцлера, парламенту, уряду, Верховного Суду, Конституційного Суду тощо), впливати на поведінку людей та їхніх об'єднань за допомогою *державного апарату*. За своєю сутністю Д. в. є знаряддям здійснення волі панівної частини суспільства в межах всієї країни і проявляється у

вигляді системи публічно-політичних відносин владарювання і підпорядкування, які забезпечуються можливістю застосування примусу з боку провладних структур. Організація і здійснення Д. в. проявляються у *формах державного правління, державного устрою* і в *політичному режимі,* який запроваджує *Держава*. Д. в. є особливим різновидом соціальної влади і має такі ознаки: поширюється на усе суспільство; має публічно-політичний характер; забезпечується можливість застосування державного примусу; здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми *посадовими особами*); існує завдяки встановленню і стягненню системи податків; запроваджує розподіл населення за територіальною ознакою.

Державна служба – профес. діяльність осіб, які займають посади в органах держ. влади та їх апараті. Такі особи є *державними службовцями*, мають відповідні служб. повноваження та одержують грош. винагороду з держ. бюджету.

Державне управління – цілеспрямована, підзаконна, юридично-владна форма діяльності органів виконавчої влади щодо реалізації завдань і функцій держави у сфері господарського, економічного, соціально-культурного та адміністративно-політичного будівництва у державі.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами *конституційного права*. Д.л. визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади в *державі*.

Державний устрій – політико-територіальна організація влади, яка визначає правове положення регіональних частин *держави* та їх взаємовідносини з центральною владою. Відомі дві *форми державного устрою*: *проста* (*унітарна*), складові частини якої не мають суверенітету, як правило, вони є адміністративно-територіальними утвореннями, і *складна,* частини якої є суверенними утвореннями, мають ознаки Держави.

Десницький Семен Юхимович (бл. 1740–26.VI.1789) – укр. і рос. просвітитель і правознавець, перший рос. доктор права (з 1767), професор права (1768), один із засновників рос. науки права. Навч. у Москов. ун-ті (1759–1766), був слухачем також ун-тів в Петербурзі та Глазго (Великобританія). Свої правові погляди Д. виклав у працях творів «Слово про прямий і найближчий спосіб навчання юриспруденції» (1768), «Уявлення про заснування законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії» (1868), «Юридичне розмірковування про користь знання вітчизняного законодавства…» (1778) та ін. Д-ва, на думку мислителя, виникла з первісного стану на ґрунті *суспільного договору*. Він глибоко дослідив різні типи держав. Одним з перших в українській і рос. політико-правовій думці, після С. Оріховського, обґрунтував ідею поділу влади, відмінну від поглядів Дж. *Локка*, Ш. *Монтеск'є* та ін. зх. мислителів: законод. владу у Д. здійснює монарх разом з сенатом у кількості 600–800 багатих людей, обраних на п'ять років; виконавчу очолює монарх; судову і каральну – сенат і суди. Д. належать також проєкти щодо вдосконалення міського самоврядування в країні. Д. різко засуджував *кріпосне право*, був прихильником свободи совісті, рівності народів, виступав проти нац. гноблення.

Деспотія (від ст.-грец. δεςποτεία) – форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією, сваволею й жорстокістю монарха (фараона, царя, короля, халіфа тощо).

Деспотія східна – типова стародавньосхідна монархія (Єгипет, Вавилон, Китай, Ассирія, Персія), яка характеризувалася необмеженою владою правителя, який, спираючись на три відомства – відомство внутрішніх справ (фінансового), публічних робіт та військового, здійснював одноособове правління країною (нікому не підкорявся, сам приймав найважливіші рішення в житті держави: оголошував війну, укладав мир, призначав та знімав чиновників, був верховним суддею, главою духовної влади, розподіляв найважливіші виробничі ресурси суспільства: воду, землю, пасовиська тощо).

Десятина – особливий вид податку в європейських країнах на користь церкви, який спочатку збирався лише зі збіжжя («велика Д.»), надалі також з продуктів городництва («мала Д.») та худоби («Д. крові»).

Десять заповідей Мойсея, заповіді, десятислів'я, декалог (від. грец. deka – десять і logos – слово, вчення) – норми особистої поведінки ст. євреїв, моральні норми, які містяться в *П'ятикнижжі Мойсеєвім* (Вихід 20–23; Повт. Закону 12 і наст). Д. з. М. (нібито викарбувані самим богом Яхве на 2-х кам'яних плитах – «скрижалях завіту») були передані Мойсею на горі Сінай. Закони відображають етичні уявлення ст. євреїв, які склалися в епоху розкладу первіснообщинного ладу та становлення класового суспільства. Зміст Д. з. М. викладений в *П'ятикнижжі* в різних варіантах. Переважають культові приписи: 1) не поклонятися чужоземним богам; 2) не робити собі кумирів; 3) не промовляти імені Господа даремно; 4) пам'ятати день суботній та ін. Крім культових приписів містяться ще шість моральних норм поведінки: 5) шанування батьків, заборони: 6) убивств; 7) крадіжок; 8) перелюбств; 9) лжесвідчень; 10) посягань на чужу власність.

Десять зол (ші э) – класифікація найтяжчих злочинів у середньовічному праві Китаю, яка була заснована на конфуціанській моралі і ставила на перше місце в їх переліку протидію владі старших (імператора, чиновника, батька).

Де-факто (лат. de facto, букв. – насправді, фактично) – в міжнародному праві одна з форм визнання *держави* чи *уряду*, що означає офіційне, але не остаточне визнання. Як правило, визнання Д. передбачає, що настануть певні правові наслідки, однак воно має тимчасовий характер, є ніби перехідним етапом до визнання *де-юре*.

Де-юре (лат. de jure – за правом) – в міжнародному праві повне, остаточне і офіційне визнання *держави* та *уряду*.

Дефенсори – посада «захисників» міста, введена в Римі з 365 р. Д. повинні були захищати жителів міста від утисків, розглядати скарги та наглядати за здійсненням правосуддя.

Децемвіри (від лат. decem – десять і vir – людина) – в Стародавньому Римі будь-яка колегія з 10 осіб, яку обирали для виконання спеціальних державних завдань (укладання чи перегляду законів, вирішення судових справ, питань культу та ін.). Найпомітніший слід залишили колегії Д. 451–450 рр. до н.е., результатом діяльності яких були *Закони XII Таблиць*.

Децимація – в Стародавньому Римі – страта кожного десятого воїна підрозділу, який своєю поведінкою зганьбив себе під час військового походу. Виступала засобом як покарання, так і залякування воїнів римської армії.

Джаджмані – давньоіндійська самодостатня, стійка та адаптована община.

Джаджати – ради общин у Стародавньому Єгипті доби Давнього царства. До їхнього складу входили старости общин та общинні ради. Розглядали судові справи, здійснювали господарську та адміністративну владу на місцях.

Джанапади – «звичайні провінції», різновид адміністративно-територіальних одиниць, на які поділялася Стародавня Індія за доби Маур'їв (IV–III стст. до н.е.), поряд з «головними провінціями», областями («прадеші»), округами («ахале»), селами.

Джаті – перший помічник фараона, візир у Стародавньому Єгипті, який мав такі повноваження: це був верховний жрець міста, начальник царського двору, глава царської канцелярії, людина, яка контролювала центральне та місцеве управління, розпоряджалась земельним фондом, керувала армією, виконувала судові функції.

Джентрі (англ. gentry) – «нове дворянство» Англії XVI–XVII стст., тісно пов'язане з капіталістичним підприємництвом, яке під час буржуазної революції підтримало боротьбу буржуазії проти короля, феодального дворянства та англіканської церкви. До джентрі також належали лікарі, священники та особи з ученим ступенем.

Джерело права – спосіб зовн. вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість. Розрізняють такі види Д.п.: *правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір* та *нормативно-правовий акт.*

Джефферсон Томас (13.IV.1743–04.VII.1826) – визначний амер. юрист, філософ, дипломат, держ. діяч, автор проєкту Декларації незалежності США 1776, твору «Замітки про штат Віргінія» та ін., прибічник просвіти, демократії і республіканських принципів в організації і діяльності держави. У 1790–1793 рр. – Держ. секретар США. Виступав за включення до Конституції 1789 р. Білля про права. 1796 р. обраний віцепрезидентом США. Президент США (1801–1809). Його політ. ідеалом була демокр. республіка, заснована на принципах народовладдя, урівноваження і розмежування влади, вільного розвитку дрібновласн. трудового фермер. г-ва. Був переконаний, що всі чесноти ідуть від землі, що землероби – це «богообраний народ», а тому вважав одним з основних пріоритетів для США – розвиток сільс. г-ва. Демократизував федер. держ. апарат, армію і флот. Політ. кредо Д. вибите золотом на його меморіалі у Вашингтоні: «Я дав клятву на Божому вівтарі бути вічним ворогом будь-якої тиранії над розумом людини».

Джизья – подушний податок, який сплачувало немусульманське населення завойованих територій на користь *халіфа* (разом з *хараджем*).

Джихад (газават) – «священна війна» мусульман з «невірними». Використовується як засіб поширення *ісламу* на немусульманські території («дар аль хараб» – «земля війни»). Смерть у «священній війні» вважається почесною, перепусткою до раю.

Джіхад – землі, завойовані мусульманами у священній війні з невірними; мешканці цих земель ставали орендарями і мали платити податок, розмір якого залежав від прибутків орендаря.

Джонсон Борис (19.VI.1964) – британський політик і журналіст, колишній міністр закордонних справ Великої Британії, один з недалекоглядних лідерів кампанії за вихід Великої Британії з ЄС, колишній мер Лондона. З 24.VII.2019 обіймає посаду прем'єр-міністра Великої Британії та голови консервативної партії. Освіту здобував спочатку в Європейській школі Брюсселя, в Ітон-коледжі і в Оксфордському університеті, де вивчав класичну літературу. 2019, коли Тереза Мей визнала свій провал у побудові плану виходу Британії з Євросоюзу і заявила про свою відставку, Б. Д. вирішив балотуватися на посаду прем'єр-міністра, подавши у відставку 09.VII.2019 з посади міністра закордонних справ Великої Британії. 24.VII.2019 під час зустрічі в Букінгемському палаці з королевою Єлизавета II попросила Б. Д. сформувати новий склад уряду. Як і Тереза Мей, є прихильником жорсткого «Brexit». Вважається одним з найнесерйозніших та найскандальніших політиків Великої Британії.

Дзайбацу – монополії та фінансова олігархія Японії. До закінчення Другої світової війни об'єднувалися в концерни, кожен з яких складався з десятків різноманітних компаній під контролем головної сімейної компанії. Контролювали основні галузі економіки, сприяючи мілітаризації Японії.

Дзержинський Фелікс Едмундович (30.VIII.1877–20.VII.1926) – рад. парт. і держ. діяч. 1895 вступив до с-д. партії Литви. 1896 добровільно залишив гімназію у м. Вільно (Вільнюс), щоб займатися виключно революційною діяльністю. Цар. охранка пост. переслідувала Д.: загалом він провів у тюрмах, на каторзі та у засланні понад 11 років. Під час Лют. революції 1917 був звільнений з Бутирської тюрми (Москва). На VI з'їзді РСДРП (б) (26.VII–3.VIII.1917) Д. обрано членом ЦК. Брав активну участь у жовтневому перевороті 1917 в Росії, зокрема входив до

складу Військ.-рев. Центру ЦК РСДРП (б), що керував збройним повстанням, і виконкому Петрогр. Ради. В грудні 1917 призначений головою Всерос. Надзвич. комісії при РНК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем (ВЧК). Упродовж 1919–1923 був нар. комісаром внутр. справ РСФРР, очолював водночас (з лютого 1922) ДПУ при НКВС РСФРР. У лютому 1924 Д. призначено головою Вищої ради нар. г-ва. Тоді ж Президія ЦВК СРСР затвердила Д. головою ОДПУ. Обирався до керівних органів більшов. партії, ВЦВК РСФРР, а з 1924 – ЦВК СРСР. Був прихильником адміністративно-командних методів управління, активним організатором і провідником політики «червоного терору» (1918–1923).

Диван (перс.) – в ряді мусульманських країн урядовий орган, міністерство, спеціальна урядова канцелярія.

Дигести, Дигести Юстиніана (від лат. digerere – розташовувати за певним порядком) – звід систематиз. і тематично об'єднаних уривків з творів відомих рим. юристів, що мали чинність закону; одна з найважливіших складових частин кодифікації імператора Сх. Римської імперії (Візантії) *Юстиніана I.* Юстиніан вважав, що для збереження рабовласн. системи необхідно мати радикальне і жорстке зак-во, для чого він 13.II.528 призначив комісію з 10 осіб на чолі з магістратом і константноп. професором права Теофілом. Комісія мала кодифікувати все рим. зак-во. Для систематизації юрид. л-ри в 530 було створено спец. комісію (17 осіб) на чолі з Трибоніаном. 30.XII.533 комісія завершила свою роботу, результатом якої став Звід цивільного права Юстиніана – Corpus juris civilis. Всього в кодифікації Юстиніана 4 частини: а) *Інституції* – елементарний виклад основ рим. права для початкового вивчення; б) Д. – уривки з творів рим. юристів; в) *Кодекс Юстиніана* – збірник імператор. конституцій; г) *Новели* – конституції, видані після завершення кодифікації. Д. мають подвійну назву: Дигести, або Пандекти. «Пандекти» (від грец. Πανδεκταί) походить від πανδέκτης, що в перекладі з грец. означає «всеосяжний, всеохоплюючий». У Д. зібрано 9 200 уривків (фрагментів) з 2 000 творів 39 найвидатніших рим. юристів, здебільшого тих, хто мав

право офіц. тлумачення законів. Складаються Д. з 50 книг, об'єднаних у 7 груп: I – Вступ (1–4 книги); II – Про судочинство (5–11 книг); III – Про речі (12–19 книг); IV – Середина (20–27 книг); V – Про спадкування (28–36 книги); VI – без назви (37–44 книги); VII – без назви (45–50 книг). Книги мають титули, або розділи (крім 30–32 книг, які не мають титулів). Усього в Д. – 432 титули. Титули поділяються на фрагменти, довгі фрагменти – на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок із творів одного юриста із зазначенням його імені та джерела. Тому цитат из Д. прийнято скорочено позначати, напр., так: Д.8.3.4., де Д. – Дигести, 8 – книга, 3 – титул, 4 – фрагмент. Найважливіші в Д. – фрагменти з приват. права. Найбільше фрагментів належить Ульпіану – 2 462, Павлу – 2 083, Папініану – 595, Помпонію – 585, Гаю – 535, Юліану – 457, Модестіну – 345.

Дике поле – істор. назва незаселеної степової території Пн. Причорномор'я між Дністром і Доном. Назва «Дике поле» виникла не пізніше XVI ст. (найбільш вірогідно у 2-й пол. XV ст., коли на вказаній території розпочинають домінувати слов'яни, насамперед українці). Обширні укр. землі через татар. напади, що стали регулярними з кін. XV ст., поступово знелюдніли, стали «дикими», безпечними для «диких тварин, птиці, риб». Ці землі тривалий час перебували поза будь-яким політ. контролем і не мали пост. населення. Однак казкові природні багатства степових просторів вабили до себе людність, особливо у весняно-осінній період. Тут розвинулася особлива форма використання цих багатств – сезонне уходництво. Мисливством, бортництвом, рибальством займалися не тільки певні групи промисловців, а й міщани та селяни. На теренах Д.п. формувалися зачатки козацтва. Тривалий час Д.п. Півдня України відігравало роль буфера між Кримським ханством та володіннями литовських, польських та московських правителів. Згодом «Бортні угіддя» в Д.п. стали предметом пожалувань великих литовських, а також московських князів. Через певний час ці території фігурують у міждержавних угодах (див., напр., Бахчисарайський мирний договір 1681). З приєднанням Північного Причорномор'я до Росії у XVIII ст. почалася інтенсивна колонізація краю, відтак назва «Дике поле» поступово вийшла з ужитку.

Диктатор (лат. dictator, від dicto – диктую, наказую) – 1. У Стародавньому Римі в період Республіки (507–27 рр. до н.е.) – особа з необмеженими держ. і військ. повноваженнями, яку призначав *консул* за рішенням *сенату* у виняткових обставинах строком до 6 місяців. У I ст. до н.е. встановлювалися й безстрокові диктатури, напр. *Сулли, Цезаря* та ін. 2. У сучасній державі – особа, яка має необмежену владу і здійснює одноособове управління; 3. *Переносно* – особа, яка диктує, нав'язує волю іншим.

Диктатура (лат. dictatura – необмежена влада) – нічим не обмежена політ., екон. та ідеол. влада в д-ві або певному регіоні однієї чи кількох осіб, класу, соціальних груп, які у своїх діях спираються на силу (армію, поліцію, карні установи), а також на відповідний політ. режим. Д. постає у період гострої кризи в д-ві та б-би різних соціальних сил за владу як наслідок неспроможності наявних політ. структур ефективно здійснювати управління сусп-вом, що призводить до його політ. дестабілізації, втрати владою довіри населення.

Дим – одиниця оподаткування у Середньовічній Русі, Україні, Великому князівстві Литовському, Польському королівстві, Речі Посполитій, державах Балканського п-ва, Закавказзя та ін. Д. ототожнювався з господарством однієї сім'ї (будинок-хата, госп. будівлі, двір). Податок, що збирався з Д., називався подимним. У Речі Посполитій, до якої входили тривалий час й укр. землі, подимний податок уперше почали збирати з 1629. Щоб зібрати подимне, влаштовували переписи Д. (Д. підданих із сіл, містечок і міст, євреїв, правосл. духівництва, чиншової і служилої шляхти). Поборці – збирачі податків, які обиралися на воєводських сеймиках, складали сумарні реєстри по повітах і воєводствах. У 2-ій половині 60-х рр. XVII ст. було проведено особливо масштабні *люстрації* – описи маєтків, перепис Д., які існували реально (ревізія). На Волині вона відбулася 1682, на Київщині – 1683. У документах XVIII ст. подимні реєстри частіше називалися тарифами, списками; в їх основу клалися *люстрації*. У цей час Д. дорівнював не одній житловій будівлі, а певній кількості їх. Так, у

10–40-х рр. на Поділлі ця цифра становила 150, на Київщині – спочатку бл. 100, згодом 20, на Брацлавщині – 40. Після входження укр. земель до Рос. імперії на них було поширено податкову систему цієї держави.

Дипломатика (франц. diplomatique від diplome – диплом, грец. δίπλωμα – аркуш, документ, складений удвоє) – спец. істор. дисципліна, що досліджує форму і зміст юрид. актів (офіц. і особистих) з метою встановлення їх автентичності, походження, часу складання тощо; галузь джерелознавства.

Директорія (франц. Directoire, від лат. directorium – управління, керівництво) – рада директорів; колегіальний уряд; спец. орган керівництва збройним повстанням. Характерною особливістю Д., які існували в різні часи у різних країнах, був їх тимчас. (перехідний) характер. Вони утворювалися здебільшого для виконання певних політ. завдань у перехідний період. Такими, зокрема, були Д. з 5 директорів у Франції (1795–1799), Д. з 5 осіб в УНР (ств. 1918 для керівництва збройним повстанням проти гетьмана П.П. Скоропадського), Д. Криму (1917–1918), Д. Підкарпатської Русі (1919–1920), білогвардійська Д. в Уфі (1918) тощо.

Директорія Криму, Рада директорів Криму – вищий викон. орган Кримської Народної Республіки. Обраний 13.XII.1917 у м. Бахчисарай Установчим з'їздом кримсько-татар. народу (курултаєм). З'їзд також ухвалив конституцію республіки (заг. виборче право, скасування станових прав та привілеїв, рівноправність чоловіків і жінок) та прийняв рішення щодо термінового скликання Устан. зборів краю для вирішення питання про форму правління в Криму. Д.К. складалася з керівників татар. нац. партії «Міллі-фірка», що мала на меті самовизначення півострова. Очолював Д.К. спочатку Ч. Челєбієв (одночасно директор юстиції), а з січня 1918 Д. Сейдамет (одночасно директор закорд і військ. справ). Д.К. не визнавала права петрогр. РНК на ведення переговорів з німцями і послала, як і УЦР, до Брест-Литовського власну делегацію. Військові частини (ескадрони) кримських татар вели

боротьбу проти більшовиків у Євпаторії, Феодосії, Ялті, ін. містах Криму. Д.К. діяла спільно з Радою народних представників Криму, яка була обрана в лист. 1917 на з'їзді делегатів земств та міст півострова. У Сімферополі був створений Кримський штаб на чолі з Д. Сейдаметом і колишнім цар. підполковником А. Момухіним. Українська Центральна Рада визнала його військовим органом Криму. Наприкінці січня 1918 після встановлення рад. влади в Криму Раду народних представників та Д.К. було ліквідовано.

Директорія Підкарпатської Русі (ДПР) – перший орган держ. управління авт. Закарпаття у межах Чехосл. Республіки. 07.XI.1919 уряд ЧСР ухвалив «Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки». Це був перший нормат. акт, що регулював правовий статус органів держ. управління на цій території. Згідно з цим розпорядженням чехосл. уряд призначив «тимчасового адміністратора та тимчасову русинську автономну директорію (директоріум) як дорадчий орган у галузі законодавства і управління у всіх мовних, шкільних і релігійних питаннях, а також у питаннях місцевого управління». На випадок конфлікту між директорією і адміністратором арбітром мав бути президент республіки або призначена ним особа. Функції директорії припинялися зі вступом у дію авт. конституції, прийнятої авт. сеймом, вибори до якого передбачалося провести не пізніше 90 днів після виборів до Нац. зборів Чехословаччини. Однак вибори до сейму не відбулися. Президентом ДПР став призначений 17.XII.1919 юрист Г. Жаткович. До складу директорії входили: Ю. Бращайко (торгівля), А. Волошин (шкільництво і культура), Ю. Гаджега (церк. справи), Є. Пуза (внутр. справи), О. Торонський (фінанси). Члени новоутв. органу адміністрації прагнули не лише давати поради адміністратору Підкарп. Русі, як це було передбачено Ген. Статутом, а й здійснювати політику реального впровадження автономії у краї, намагаючись взяти в свої руки владні важелі. Такий курс ДПР, звичайно, не міг не призвести до протистояння її із представниками центр. влади у Закарпатті –

військ. командуванням та адміністратором. За конституцією Чехословаччини 1920 та розпорядженням уряду Чехосл. Республіки від 29.IV.1920 «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», на чолі краю став тимчасовий губернатор, що призначався президентом д-ви. Було утворено представницький орган – губерніальну раду, що складалася з губернатора, віцегубернатора, 10 обраних членів ради та 4 членів, призначених урядом Чехословаччини на пропозицію губернатора. Губерніальна рада мала досить обмежені повноваження: у термінових випадках губернатор або віцегубернатор могли приймати рішення без розгляду їх радою; уряд у Празі після консультації з губернатором взагалі мав право розпустити губерніальну раду. У зв'язку зі змінами в Ген. Статуті директорія на Закарпатті припинила своє існування; було скасовано також посаду адміністратора краю.

Директорія УНР – тимчас. орган, ств. у ніч з 13 на 14.XI.1918 на засіданні Українського національного союзу для підготовки і здійснення збройного повстання проти гетьмана *П.П. Скоропадського*. До її складу входило 5 представників різних політ. сил: від укр. соціал-демократів – *В.К. Винниченко* (голова), *С.В. Петлюра*, А.Г. Макаренко; від укр. соціал-революціонерів – Ф.П. Швець; від соціалістів-самостійників – П.М. Андрієвський. У своєму зверненні до укр. народу 15.XI.1918 Д. УНР закликала до повстання проти гетьм. режиму, оголосила його уряд недійсним. Вона створила тимчас. уряд – Раду завідувачів держ. справами і обіцяла передати поміщ. землі селянам, встановити 8-год. робочий день, запровадити свободу слова, друку, зборів тощо. В результаті повстання, П.П. Скоропадський зрікся влади на користь свого уряду, а останній передав її Директорії. Отже, Д. УНР перетв. на тимчасовий верховний держ. орган України. 19.XII.1918 Директорія урочисто в'їхала до Києва. 26.XII.1918 вона оголосила Декларацію, якою відновлено назву д-ви – *Українська Народна Республіка*, дію зак-ва Центр. Ради в соціально-екон. галузі. За основу розбудови д-ви Директорія взяла т. з. трудовий принцип. Влада у губерніях і повітах повинна належати труд. радам робітників, селян, інтелігенції (без участі

експлуатат. елементів). Центр. органи влади та управління мав утворити Конгрес труд. народу (Трудовий Конгрес) – своєрідний парламент, сформований з делегатів робітників, селян і труд. інтелігенції. Саме Конгресу труд. народу повинна була передати повноваження Директорія, яка до його скликання виконувала функції органу верх. влади. Таким органом Д. УНР 26.XII.1918 затв. Раду Народних Міністрів у складі 18 осіб на чолі з *В.М. Чехівським*. Було ухвалено ряд законод. актів, зокрема новий зем. закон про передачу селянам усієї поміщ. землі без викупу. 23–28.I.1919 відбулася перша сесія Конгресу труд. народу. Вона затвердила Акт злуки УНР та ЗУНР. 28.I.1919 в умовах наступу більшовиків Конгрес ухвалив закон про форму влади в Україні, який визначив підвалини держ. устрою УНР. Згідно з цим актом до скликання наст. сесії Конгресу труд. народу вся повнота влади залишалася в руках Д. УНР як верховн. органу республіки. Вона мала також повноваження видавати закони. До складу Директорії було введено представника ЗУНР *Є.О. Петрушевича*. Викон. владу за цим законом здійснювала Рада Нар. Міністрів, яка затверджувалася Д. УНР і відповідала перед нею між сесіями Конгресу труд. народу. На цих правових засадах Директорія і працювала, оскільки Конгрес уже більше ніколи не скликався. Д. УНР ухвалила ряд законод. актів, що стосувалися в основному військ. будівництва, а також деяких питань екон. життя. Треба, однак, зазначити, що правовий статус Директорії і уряду закон чітко не визначив; не було конкретизовано компетенцію і повноваження уряду, що спричинило проблему поділу сфер впливу між Д. УНР і Радою Нар. Міністрів, а також численні конфлікти та непорозуміння між ними. В умовах громадян. війни склад Д. УНР та місце її перебування неодноразово змінювалися (Проскурів, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський тощо). 09.II.1919 В.К. Винниченко, голова Директорії, подав у відставку. Його заступив на короткий строк С.В. Петлюра, а з 13.V.1919 – П.М. Андрієвський. 15.XI.1919 на засіданні членів Директорії та членів уряду було ухвалено постанову про від'їзд у держ. справах за кордон А.Г. Макаренка і Ф.П. Швеця, яким було надано право укладати прелімінарні договори і військ.-політ. угоди від імені УНР з ін.

д-вами. Верх. керівництво справами країни покладалося на С.В. Петлюру, якого було уповноважено від імені Директорії затверджувати всі закони й постанови, прийняті урядом. 21.V.1920 Рада Нар. Міністрів ухвалила постанову про відкликання А.Г. Макаренка і Ф.П. Швеця з-за кордону. Неповернення цих діячів дало підставу вважати, що вони вибули зі складу Директорії. Ще раніше зі складу Директорії вийшов незгодний з політикою С.В. Петлюри Є.О. Петрушевич. Д. УНР перестала існувати як колект. орган, і вся її компетенція перейшла до С.В. Петлюри, що було оформлено законами «Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і «Про Державну Народну Раду УНР» від 12.XI.1920. За цими законами верх. владу в УНР тимчасово здійснювали (шляхом розмежування та координування держ. функцій) Директорія, Держ. Нар. Рада і Рада Нар. Міністрів. Д. УНР в особі голови іменем УНР мала затверджувати: закони, прийняті Держ. Нар. Радою; призначення та звільнення, прийняті Радою Нар. Міністрів; угоди з іноз. д-вами, підписані Держ. Нар. Радою; призначення на посади голови і членів уряду тощо. Закон передбачав, що за неможливості виконання головою Д.УНР своїх обов'язків влада передавалася голові Держ. Нар. Ради, а до її скликання – колегії (мала складатися з трьох членів: голови Ради Нар. Міністрів, головуючого у Найвищому суді УНР і представника політ. партій). До поч. роботи колегії голову Директорії заступив Голова уряду. Названі закони були прийняті за кілька днів до краху УНР. Наприкінці 1920 Д. УНР втратила контроль над тер. д-ви і продовжувала свою діяльність в еміграції.

Дитячий фонд ООН, Міжнародний дитячий надзвичайний фонд ООН – міжнар. організація, ств. ГА ООН 11.XII.1946 з метою сприяння добробуту і захисту здоров'я дітей та юнацтва в країнах, які постраждали від нім.-фаш. агресії або одержували допомогу від ЮНРРА – Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй). У подальшому гол. завданням Д. ф. ООН, що було підтверджено резолюцією ГА ООН 1967, стала допомога дітям та юнацтву з країн, що розвиваються.

Ді – назва імператорського титулу у Стародавньому Китаї; «ді» уособлював «зв'язуючу єдність» країни, в його руках була зосереджена вся повнота військової та законодавчої влади, він був вищим суддею, очолював військово-бюрократичний апарат.

Діггери («копачі») – найрадикальніша частина *левеллерів* – третього політичного угруповання часів англійської буржуазної революції, до якої входило найбідніше селянство та пролетарські елементи міста і села. Вимагали від *індепендентів* доведення революції до кінця, в т.ч. відміни приватної власності.

Діке (грец.) – 1. Правова норма у давньогрецькому праві; 2. Богиня правосуддя і справедливості у Стародавній Греції.

Діми – своєрідні політичні організації, створені у Візантії у IV ст. на основі циркових (спортивно-політичних) партій (прасіни – зелені і венети – сині).

Дінат (грец. dynatos – могутній) – великий землевласник-феодал із служилої чи церковної знаті у Візантії.

Діоцез (лат. dioecesis) – 1. У Стародавньому Римі спочатку – міський округ (з I ст. до н.е.); в період *принципату* – частина провінції; з часів Діоклетіана – велика адміністративна одиниця, до складу якої входило кілька провінцій. На чолі стояв *вікарій*, підлеглий *префекту преторія*. 2. Адміністративна одиниця у Візантії в IV–VII стст. 3. Церковний округ на чолі з єпископом чи архієпископом.

Діетети – третейські судді у Стародавніх Афінах, які розглядали майнові спори.

Дністрянський Станіслав Северинович (13.XI.1870–05.V.1935) – укр. правознавець і громад.-політ. діяч, доктор права з 1894, д. чл. ВУАН з 1927. Член австрійського парламенту (1907–1918). З утворенням ЗУНР Д. обраний до Української

Національної Ради. Закін. 1893 юрид. ф-т Віден. ун-ту. Упродовж 1895–1896 поглиблював освіту у Берлін. та Лейпціг. ун-тах. З 1898 працює у Львів. у-ті: доцент, надзв. професор і звичайний професор (1907–1918). З 1919 Д. в еміграції. Один із засновників Укр. Вільного ун-ту, був у ньому першим деканом ф-ту права і політ. наук (1921), ректором (1921–1922) і проректором (1923, 1933–1935). Автор наук. праць: «Самовизначення народів» (1918), «Загальна наука права і політики» (1923), «Погляд на теорії права і держави» (1925), «Демократія та її майбутнє» (1928) та ін. Д. є визнаним основоположником нац.-державницького напряму в політології, автором політ. концепції укр. д-ви, в якій, зокрема, розмежовувалися нац. ідея і націоналізм.

Довгий парламент (1640–1653) – *парламент*, створений англійським королем Карлом I, в якому панівне становище зайняли *пресвітеріани*. Перетворився на законодавчий орган під час *Англійської буржуазної революції XVII ст.* Д.п. упродовж свого існування обстоював ідею та принципи *конституційної монархії*.

Договір – угода двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення *цивільних прав* та обов'язків. Д. може бути: а) *одностороннім*, якщо одна сторона бере на себе зобов'язання вчинити певні дії або утриматися від них, а інша сторона наділяється правом вимоги без виникнення зустрічного зобов'язання щодо першої сторони; б) *двостороннім*, якщо обидві сторони мають права та обов'язки. Вважається оплатним, якщо інше не випливає із закону або сутності Д. Строком дії Д. визначається час, упродовж якого сторони можуть здійснити свої права й виконати взяті на себе зобов'язання. Д. вважається укладеним, коли сторони досягли згоди щодо його істотних умов. Д., який підлягає державній реєстрації, вважається укладеним з моменту його реєстрації. Якщо в Д. не зазначено місця його укладання, Д. вважається укладеним у місці проживання *фізичної особи* або в місці перебування *юридичної особи*, які зробили пропозицію (*оферту*) укласти Д.

Договір міжнародний – угода двох або більше суб'єктів *міжнародного права* щодо набуття, встановлення, зміни чи припинення взаємних прав та обов'язків у різних відносинах. Д. м. є одним з основних джерел сучасного міжнародного права, яким регулюються міжнародні відносини в цілому, незалежно від того, міститься угода в одному чи в кількох пов'язаних між собою документах. Укладається Д. м. здебільшого в письмовій формі і може мати різне найменування: *договір, угода, конвенція,* пакт, трактат, декларація, акт, обмін нотами тощо. Д. м. є дійсним, якщо не суперечить загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, не зачіпає інтересів третіх осіб, не містить аморальних зобов'язань, укладений уповноваженими на те особами.

«Договір жовтої собаки» – трудова угода в США, відповідно до якої робітник, який наймається на роботу, змушений був відмовитися від вступу до профспілок і участі у страйках; був заборонений Законом Вагнера 1935 р.

«Договір про нерозповсюдження ядерної зброї» (ДНЯЗ) – багатосторонній міжнародний акт, розроблений Комітетом з роззброєння ООН з метою завадити розширенню кола держав, що мають ядерну зброю, забезпечити необхідний міжнародний контроль за виконанням державами узятих за умовами Договору зобов'язань щодо обмеження можливості виникнення збройного конфлікту із застосуванням такої зброї, створити можливості для виключно мирного використання атомної енергії. Договір був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 1 червня 1968 і відкритий для підписання 12 липня 1968 в Москві, Вашингтоні та Лондоні. Договір був запропонований Ірландією та Фінляндією, і ці країни були першими, хто його підписав. 9 липня 1968 президент США Ліндон Джонсон вночі ДНЯЗ на ратифікацію Сенату США, але після вторгнення радянських військ до Чехословаччини в серпні того ж року Сенат відмовився ратифікувати будь-які угоди з Москвою. Лише на початку 1969 новий президент США Річард Ніксон знову вніс документ на ратифікацію. Сенат схвалив його 13 березня 1969, а президент підписав законопроєкт про набуття

ДНЯЗ чинності 24 листопада 1969. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ратифікувала ДНЯЗ. Набув чинності 5 березня 1970 після передання на зберігання ратифікаційних грамот державами-депозитаріями СРСР (підписав 1968), США (1968), Велика Британія (1968), а також 40 іншими країнами. Франція та Китай підписали Договір 1992. Хоча спочатку Договір укладався на термін дії 25 років, 11 травня 1995 понад 170 країн-учасниць погодилися продовжити чинність Договору на невизначений термін без будь-яких додаткових умов. Наразі учасниками Договору є майже всі незалежні держави світу (189 країн). Не є учасниками Договору Ізраїль, Індія, Пакистан та Північна Корея (КНДР). Останні три країни проводять відкриті випробування і заявляють про те, що мають ядерну зброю (Північна Корея спочатку приєдналася до Договору, але порушила його і 2003 року розірвала). Ізраїль проводить непрозору політику щодо своїх ядерних програм. ДНЯЗ складається з преамбули і одинадцяти статей. Договір здебільшого інтерпретують як систему трьох принципів: 1) нерозповсюдження ядерної зброї; 2) роззброєння; 3) право на мирне використання ядерних технологій. Договір переглядається кожні 5 років на зустрічах, які називаються Оглядовими конференціями учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Крім того, в роки між цими конференціями проходять сесії Підготовчого комітету.

Договірна теорія виникнення держави – вона пояснює виникнення держави об'єднанням людей в політико-територіальну організацію на основі добровільної угоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші – виконувати їхні розпорядження та управлінські вказівки. Представниками цієї теорії були Гроцій, Спіноза, Гоббс, Руссо, Радищев та ін.

Дож – правитель Венеціанської республіки, який обирався пожиттєво. Влада Д. була обмежена Великою радою, що складалася з представників найбільш відомих та заможних сімей. З кінця XIII – поч. XIV стст., крім Великої ради, Д. контролювали також Сенат та Рада десяти.

Докази – одержані у встановленому законом порядку відповідними органами фактичні дані, що містять інформацію, необхідну для правильного і справедливого вирішення цив., крим. та інших судових справ. Д. у крим. справах містяться у процес. *джерелах* (показання свідків, підозрюваних, потерпілих, обвинувачених, підсудних, засуджених, пояснення позивача, відповідача, висновок судової експертизи, речові Д., документи, протоколи слідчих і судових дій).

Докимасія – особлива перевірка громадян в Стародавніх Афінах, які претендували на занесення до списків претендентів на зайняття певної посади в органах державної влади.

Доктрина (від лат. doctrina – вчення, наука, знання) – означає сукупність поглядів, переконань, тверджень, що мають систематизований, цілісний характер і стосуються певної сфери суспільного життя. Предмет політичних доктрин – це погляди, оцінки судження, які сформувалися в суспільстві щодо громадянина, влади, держави, форм правління, стабільності та суспільних змін тощо. Політичні доктрини характеризуються: а) високим рівнем теоретичного узагальнення; б) значним рівнем внутрішньої структуризації; в) прагненням скерувати своїх прихильників на реалізацію практичних цілей. Функції політичної доктрини: а) *пізнавальна* – виявляється у розкритті сутності певних явищ, системи зв'язків, які сформувалися між політичними подіями і процесами; з цієї позиції політичні доктрини пропонують свій варіант трактування політичної дійсності та політичного минулого; б) *оціночна* – багато політичних доктрин, пропонуючи власний варіант оцінки політичної практики, або імпліцитно виробляють ідеальний варіант політичного устрою, або формулюють його від протилежного. Водночас доктрини можуть творити цілі, здатні зумовлювати політичні події; в) *формотворча* – політичні доктрини, здатні вирішально впливати на формування політичної системи, окремих її складових або на конструкцію політичної діяльності у певній сфері (вплив доктрини поділу влад Ш. Монтеск'є на структуру влади в США; доктрин А. Гітлера на конструювання націонал-соціалістичного режиму в Німеччині у 1933–1945 тощо).

Доктрина «зустрічного задоволення» (англ. consideration) – судова доктрина середньовічного договірного права Англії, згідно з якою неформальний договір мав передбачати умову на одержання боржником певної вигоди та ін.

Домен (від лат. dominium – володіння) – 1. Королівські спадкові володіння в країнах Західної і Центральної Європи в середні віки. 2. Сеньйоріальна частина вотчини (помістя) (див. також: *Сеньйорія*).

Домінат (від лат. dominatus – панування, єдиновладдя) – термін, вживаний в історико-юридичній літературі для позначення періоду необмеженої рабовласницької військово-бюрократичної монархії у Стародавньому Римі, який встановлюється з приходом до влади Діоклетіана (284) і триває до падіння Західно-Римської імперії у 476. Д. передував період *принципату* (27 р. до н.е. – 284 н.е.). За доби Д. остаточно втратили значення *Сенат і магістратури*. Управління державою зосередилось виключно в руках імператора-домінуса («господаря»), воля якого була найвищим законом, та підпорядкованого йому бюрократичного апарату.

Домініон (англ. dominion, лат. dominium – володіння) – назва самоврядних частин колишньої Британської імперії, а після 1931 р. (*Вестмінстерський статут*) і деяких країн – колишніх британських *колоній*, які отримали незалежність, стали членами Співдружності та визнали главою держави британського монарха, представленого на їхній території генерал-губернатором.

Доміній (лат. dominium) – у римському праві власність, як правило, повна, що включала в себе і *узуфрукт* (на відміну від власності – proprietas).

Доміціль (лат. domicilium – житло; місцеперебування, місцепроживання) – право дружини на самостійне місце проживання у сучасному шлюбно-сімейному праві.

Дональд Джон **Трамп** (14.VI.1946) – американський державний діяч та політик, 45 Президент США з 20.I.2017, а також власник однієї з найбільших будівельних компаній США, продюсер і телеведучий. Походить з родини успішних німецьких переселенців. 1968 закінчив Вортонську школу бізнесу Пенсільванського ун-ту зі ступенем бакалавра наук з економіки та спеціалізацією в галузі фінансів. 16.VI.2015 Д. Т. оголосив про те, що вступає в боротьбу за посаду Президента США 2016. На голосуванні, що відбулося 08.XI.2016, він здобув перемогу, і його було обрано 45 Президентом США, найстаршим за віком при вступі на посаду. Три роки президентства Д. Т. позначені нестабільністю, постійними непорозуміннями в складі його команди та оточення. Відрізняється нестриманістю та різкістю у стосунках з підлеглими. Свідченням цього стала петиція 450 письменників, підписана більш ніж 6 220 особами, які відверто заявили про те, що не хочуть, щоб президентом країни була людина, яка заохочує агресію своїх прихильників, агресивно ставиться до своїх опонентів, ображає жінок і представників різних етнічних меншин. З його ім'ям пов'язані різноманітні сексуальні скандали, що певною мірою пояснює, чому саме Д. Т. був уже одружений аж тричі тощо.

Донцов Дмитро Іванович (17.VIII.1883–30.III.1973) – укр. публіцист, літ. критик і громад.-політ. діяч, доктор права з 1917. З 1902 навч. на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту. З 1903 входив до Укр. студ. громади в Петербурзі, згодом – до Укр. с.-д. робіт. партії (УСДРП). 1905 і 1907 арештовувався за рев. діяльність. 1908 переїхав до Львова. 1909–1911 навч. у Віден. ун-ті. 1914 організував у Львові Союз визволення України (СВУ), був його першим головою. 1914–1916 – голова Укр. інформ. служби в Берліні. Згодом переїхав до Берна, де очолював Бюро національностей Росії. 1918, за Гетьманату, був директором Українського телеграфного агентства (УТА), очолював Державне бюро преси. 1919–1921 керував Укр. пресовим бюро в Берліні. З 1922 перебував у Львові, де заснував Укр. партію нац. роботи (УПНР). 1923–1924 – редагував журн. «Заграва», упродовж 1922–1939 був редактором «Літературно-наукового вісника» (1932–1939 – «Вісник»). З 1939 р. – в

еміграції, жив у Берліні, Бухаресті, Празі, Парижі, Лондоні. З 1947 і до кінця життя мешкав у Канаді, 1949–1952 викладав укр. л-ру в Монреал. ун-ті. Автор багатьох публіцист. праць. Основні: «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Мазепа і мазепинство» (1919), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Росія чи Європа» (1929), «Де шукати наших традицій» (1938) «Дух нашої давнини» (1944), «Від містики до політики» (1957), «Хрестом і мечем» (1967), «Клич доби» (1968). Творчості Д. властиві світоглядні коливання від ідеалізації соціалізму до його повного заперечення, від антиреліг. позиції до крайнощів войовн. християнства. Разом з тим Д. послідовно обстоював ідею політ. незалежності України, розвінчував рос. імперіалізм в усіх його проявах, застерігаючи укр. політиків від орієнтації на Москву. Обґрунтовуючи право націй на самовизначення, Д. вважав, що будь-яка етнічна спільнота, що вже досягла рівня культур. нації, повинна прагнути до її перетворення на націю політичну. Відповідно, гол. метою політики має стати «національно-державний, а не національно-культурний ідеал». Д. визначив національну ідею як спільну для всіх членів суспільства. Носієм такої ідеї, на думку Д., виступає не «підвладна верства», яку він вважав «пасивною масою», натовпом, а правляча еліта суспільства. Нац. ідея символізована в істор. пам’яті, «славі предків». Як ідея Вітчизни, вона, за Д., вимагає готовності правлячої верстви до безкорисливого служіння на благо нації. Д. належить самобутня концепція т.з. чинного (інтегрального) націоналізму, яка базується на принципах: домінування волі над розумом, ірраціонального безперервного прагнення до боротьби за незалежність; романтизму, непримиренності, фанатизму, використання радикальних засобів у нац. змаганнях; виховання нової політ. еліти («провідної верстви»), беззастережного підкорення їй більшості населення («натовпу»), виправдання застосування нею примусу і насильства. Ідеї Д. значною мірою слугували ідеол. обґрунтуванням діяльності *Організації українських націоналістів* (ОУН) та ін. націоналіст. орг-цій 30–40-х рр. минулого ст.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–19.XI.1698) – укр. держ і військ. діяч, гетьман Правобереж. України (1665–1676). Нар. у родині козака, внук гетьмана М. Дорошенка. Навч. у Києво-Могил. колегії. У козац. війську почав служити писарем за *Б. Хмельницького*, брав участь у Нац.-визв. війні укр. народу 1648–1657; був прилуцьким, а з 1660 – чигирин. полковником. Після обрання *П.Тетері* гетьманом став у нього генеральним осавулом. 1665 Д. був проголошений наказним гетьманом Правобережжя, а в січні 1666 заг. козацька рада в Чигирині обрала його постійним гетьманом. Спочатку Д. визнавав зверхність польс. короля і підтримував дружні стосунки з крим. ханом. Але гол. метою своєї діяльності вважав об'єднання усіх укр. земель у самост. д-ві. Межі цієї д-ви мали охоплювати всі етнічні укр. землі. Здійсненню мети заважали несприятливі обставини: на самостійність України зазіхали агрес. сусіди – Польща, Туреччина, Росія. Д. усвідомлював, що Україні необхідно опертися на одну з держав. Він говорив, що його «сердечним бажанням» є, аби цією опорою була Росія, але за умови, «щоб в усіх містах і правої, і лівої сторони воєвод і царських ратних людей не було». Оскільки рос. уряд уже показав, що він хоче повністю підпорядкувати Україну своїй владі, Д. вирішив об'єднати укр. землі за допомогою тур. султана. Він ставив завдання «вигнати усіх ляхів з України до Польщі», оволодіти Лівобережжям та об'єднати його з Правобережжям. 1667 козац. загони і татари обложили польс. армію біля Підгайців (тепер місто Терноп. обл.), але через те, що запорожці під проводом *І.Д. Сірка* напали на Перекоп, татари поспішили відійти в Крим. Д. змушений був замиритися з поляками. Наприкінці 1667 він вів переговори з представниками царського уряду про перехід правобережних укр. земель під покровительство рос. царя, але згоди не одержав. Більше того, у вересні 1676 його військо було розгромлено рос. армією під Чигирином, і Д. здав гетьманство І.С. Самойловичу. Після цього Д. деякий час жив у Сосниці (тепер смт Черніг. обл.), потім на вимогу цар уряду переїхав до Москви. В 1679–1682 був воєводою у В'ятці. Ост. роки свого життя провів у с. Ярополчому під Москвою.

Достоєвський Федір Михайлович (30.X.1821–28.I.1881) – рос. письменник. Закін. 1843 Петерб. військ.-інж. уч-ще. Служив у Інженерному департаменті. Захопившись ідеями соціалізму, Д. увійшов до рев. гуртка М.В. Петрашевського. Разом з ін. членами гуртка 1849 був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, засуджений до страти, яку в ост. хвилину замінили на каторгу в Омському острозі (1850–1854) та військ. службу в м. Семипалатинську (1854–1859). Автор всесвітньо відомих романів «Зневажені і скривджені» (1861), «Записки з Мертвого дому» (1861–1862), «Злочин і кара» (1866), «Ідіот» (1868), «Біси» (1871–1872), «Підліток» (1875), «Брати Карамазови» (1879–1880). Значне місце у творчості Д. займали гуманіст. проблематика, пов'язана з феноменом злочину і кари за нього, психологією злочинця, кримін. судочинством. Д. належить неперевершене художнє дослідження природи люд. сваволі, одним з виявів якого є злочинна поведінка. Сам Д. вважав своєю найб. заслугою зображення «підпільної (утаємниченої) людини», ураженої сваволею, що виявляється у бунті проти законів природи, існуючого у світі порядку речей і виникає внаслідок відірваності «коренів» людини від «ґрунту», «живого життя». Парадоксальний трагізм людини, зображеної Д., полягає у тому, що, опинившись у ситуації, коли «все дозволено», вона не може розбити «стіну» природ. законів, але й не може жити у злагоді з ними. Свобода волі такої людини, набуваючи форми сваволі, може виявлятися у вигляді свавільних вчинків, у т. ч. і злочинів чи самогубства, або штовхати людину на шлях пияцтва, розпусти, наркоманії, окультизму, соціальних утопій та ін. способів «втечі» від реального світу у світ ілюзій. У пошуках засобів проти сваволі та її злочинних виявів Д. виступав проти переробки «середовища» штучним шляхом, нехтуючи природою. Він вважав, що від сваволі здатна врятувати людство лише краса, яку письменник розумів як вищий порядок, природно властивий світові. Твори Д. є невичерпним джерелом для сучасних філос., психол., соціол., літ. пошуків. Завдяки реалізмові в худож. зображенні крим. явищ літ. спадщина Д. активно використовувалась і використовується у кримінолог. дослідженнях минулого і сучасності.

Дофін – титул наступника престолу в країнах Західної Європи (порівн. «*регент*» – тимчасовий правитель у ситуації вакантності престолу, тривалої відсутності, хвороби чи неповноліття монарха).

ДПУ СРСР – див.: *ЧК РСФСР, КДБ СРСР*.

Драгоманов Михайло Петрович (18.IX.1841–20.VI.1895) – укр. історик і публіцист, громадсько-політ. діяч., літературознавець. Закін. 1863 істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. З 1864 приват-доцент цього ун-ту. Впродовж 1871–1873 слухав лекції в ун-тах Берліна, Праги, Відня, Гейдельберга, вивчав внутр. і зовн. політику європ. держав, ознайомлювався із соціально-економ. становищем укр. населення в Австро-Угорщині. З 1873 читав лекції з антич. історії у Київ. ун-ті. Через прогрес. політ. погляди був оголошений «політично неблагодійним» і 1875 звільнений з ун-ту без права працювати на держ. службі. Перед загрозою арешту виїхав за кордон як представник київ. «Громади», членом якої був з 1859. Жив у Австрії, Швейцарії. В Австрії видавав зб. «Громада» (1878–1882, п’ять випусків), у Женеві разом з С.А. Подолинським і М.І. Павликом організував «Вільну укр. друкарню», видавав журнал «Громада» (1881; вийшло два номери), твори Т. Шевченка, П. Мирного та ін. укр. поетів та письменників. Написав ряд брошур політ. змісту у зв’язку з подіями рос.-тур. війни: «Турки внутрішні і турки зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877), «До чого довоювались?» (1878), де виклав програму політ. і конст.-правових реформ у Росії. 1884 Д. написав лібер. констит. проєкт «Вольный союз – Вільна спілка», який став програмою і статутом укр. політ. т-ва, а також конст. проєктом перетворень для майбутньої демокр. федер. Росії. Проєкт передбачав широкі політичні і громадянські права людини, децентралізацію, федералізм, самоуправління. 1889 Д. прийняв запрошення болг. уряду зайняти кафедру заг. історії у Софійському ун-ті. У колі наукових інтересів Д. були права людини, конституціоналізм, федералізм, питання політ. і нац. свободи, місц. самоврядування, політ. боротьба, історія політ. думки. У його політ.-прав.

поглядах тісно поєднувалися соціаліст. та лібер.-дем. ідеї, які передбачали формування федерат. соціаліст. республіки та конст.-правові перетворення, спрямовані на ліквідацію абсолютизму і залишків рос. феод.-кріпосн. системи, встановлення політ. свобод, передусім правом участі в управлінні д-вою, свободою слова, друку, зборів недоторканності особи, самоврядування, здатного реалізувати рівноправність усіх народів, свободу нац.-культур. розвитку. Автор понад 2 тис. друк. праць.

Драконта закони (621 р. до н.е., Афіни) – закони архонта Драконта, в яких записані чинне на той час звичаєве право й нові норми, що відображали реальну соціально-економічну ситуацію в державі після реформ Тезея. Д. з. відміняли кровну помсту, вводячи нові правила судочинства. В законах проводилася відмінність між умисним та неумисним вбивством, запроваджувалося найвище покарання – смертна кара за посягання на приватну власність. Запис правових норм був кроком на захист більшості населення від сваволі *евпатридів*.

Другий Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся у червні 1917 у Києві за участю 2 500 делегатів, який сприяв посиленню патріотичного руху на фронтах: повсюди відбувалися з'їзди воякiв-українців, створювалися фронтові укр. ради і комітети, формувалися укр. військові частини. У містах і селах виникали загони гайдамаків і вільного козацтва, які брали на себе охорону громадського порядку і стали зародком укр. міліції. Новостворені Збройні сили України очолив С. Петлюра. З'їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 130 осіб, які увійшли до складу Центральної Ради.

Другий Новий курс Ф. Рузвельта: 1935–1940 – другий етап «Нового курсу» розпочався зі звернення Ф. Рузвельта до Конгресу 04.I.1935, в якому він запропонував створити систему соціального страхування та збільшити обсяги громадських робіт для безробітних. Найпродуктивнішою щодо прийняття рішень виявилася середина 1935. Якщо на першому етапі впровадження

Нового курсу уряд намагався управляти економікою за допомогою федеральних агентств і регламентування промисловості, то «Другий Новий курс» цілком сприймав реалії ринкової економіки, заснованої на підприємницькій ініціативі. Уряд прагнув регулювати господарську діяльність за допомогою антитрестівських законів і державного регулювання. Однак уряд продовжував регулювати аграрний сектор, встановлюючи розмір квот, щоб обмежити виробництво; на федеральній владі також лежала відповідальність за дотримання паритету товарних цін. Характерною особливістю Другого Нового курсу стало законодавче запровадження і значне розширення соціальних прав і гарантій найманих працівників. Як вважають фахівці, до самого початку Другої світової війни успіхи «Нового курсу» мали досить відносний характер, і лише викликане війною зростання військових замовлень, мілітаризація економіки, ленд-ліз, мобілізація значної частини контингенту робітників і фермерів в армію ліквідували недовантаженість промислових підприємств і безробіття. Вони дозволили підняти добробут тих, хто працював на покриття військових потреб і союзницьких зобов'язань (див.: *Новий курс Ф. Рузвельта*).

Другий універсал Української Центральної Ради – програмне звернення УЦР до «Громадян землі Української» від 03.VII.1917. Став наслідком переговорів керівництва Центр. Ради з міністрами Тимчасового уряду Росії – О.Ф. Керенським, М.І. Терещенком, І.Г. Церетелі та М.В. Некрасовим у Києві і закритих засідань V сесії Центр. Ради, які відбулися 30.VI–01.VII.1917. Результати двосторонньої угоди з боку УЦР були оприлюднені у II Універсалі, а з боку Тимчас. уряду – у спец. постанові, теж опубл. 03.VII.1917. Центр кол. імперії пішов на деякі поступки щодо автономії України. В Універсалі було офіційно заявлено, що Петроград простяг руку представникам укр. демократії в особі Центр. Ради, закликав у згоді з ним «творити нове життя України на добро всієї революційної Росії», визнав Генеральний секретаріат як носія найвищої крайової влади в Україні, склад якого затверджується Тимчас. урядом за погодженням з УЦР, допустив представників Ради до кабінету військ. міністра, до Ген. штабу

Верх. головнокомандувача з тим, що вони будуть брати участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії. Тимчас. уряд висловив прихильне ставлення до розробки проєкту нац.-політ. статуту України і проєкту вирішення зем. справи та їх винесення на Всерос. установчі збори. У відповідь на такі поступки УЦР проголосила, що відкладає здійснення автономії до названих зборів і відкидає будь-які самовільні кроки для її досягнення. Висловлювався намір не відокремлювати Україну від Росії, а разом з усіма народами прямувати до її розвитку і добробуту, до єдності дем. сил. Оголошувалося прагнення УЦР до поповнення свого складу представниками ін. народів, що живуть в Україні, і перетворення на «єдиний найвищий орган революційної демократії України, який буде представляти інтереси людності нашого краю». На практиці, однак, готовність УЦР до співпраці з урядом Росії на шляху до досить обмеженої автономії України не знайшла підтримки з боку Петрограда. Це спонукало Центр. Раду вдатися до рішучих кроків для досягнення автон. статусу, а Тимч. уряд підштовхнуло до посилення тиску на Київ з метою усунути «самостійницькі прагнення» українців.

Дуальна організація (від лат. dualis – двоїстий) – реконструйована за етнографічними даними структура раннього родового суспільства: сполучення двох екзогамних родів у постійне взаємошлюбне об'єднання. (Див.: *Плем'я, Рід, Екзогамія, Ендогамія*).

Дуумвірат (лат. duumviratus – двоначальність, від duo – два і vir – людина) – у Стародавньому Римі спільне правління двох найвищих посадовців (дуумвірів) у колоніях і *муніципіях*. Переносно – дві особи, які об'єдналися для спільної діяльності.

Дхарма (санскр. «закон», «порядок») – у Стародавній Індії звід правил, законів, загальнообов'язкових для кожної варни, що включав у себе різноманітні нормативні приписи (правові, морально-етичні, релігійно-ритуальні).

Дхармасутра (санскр. «дхарма» – закон, порядок + «сутра» – нитка) – назва найдавніших *дхармашастр* (Гаутама, Баудхаяна, Апастамба, Васиштха), на основі яких виникла велика правова література дхармашастр.

Дхармашастра Ману – див.: *Дхармашастри; Закони Ману*.

Дхармашастра Наради, Закони Наради, Дхармашастра Нарадасмріті (санскр. «смріті» – означає запам'ятована, передана в усній традиції) – збірка стародавніх інд. релігійно-правових настанов IV–V ст. н.е. (див.: *Дхармашастри*).

Дхармашастри (санскр. «настанови у дхармі», настанови у виконанні реліг. обов'язку) – збірники стародавніх інд. релігійно-правових трактатів, які не мали обов'язкової сили. Найдавнішими Д. є *Дхармасутри* – Гаутама, Баудхаяна, Аластамба, які з'явилися у другій половині І-го тис. до н.е. На їх основі у I–IV стст. виникли найзначніші з Д. – Манавадхармашастра, Нарадасмріті, Яджнавалк'ясмріті («*смріті*» – означає «запам'ятовані»; традиція, що передавалась по пам'яті). У них з позиції *брахманізму* регламентувалися людська поведінка, права і обов'язки різних верств суспільства, увічнювався поділ людей на касти тощо. Особливе місце серед Д. посідають *Закони Ману* (II ст. до н.е. – II ст. н.е.); *Закони Наради* (IV–V стст. н.е.).

Дюверже Моріс (05.VI.1917–16.XII.2014) – франц. правознавець, соціолог, політолог, доктор права з 1955, член Амер. академії мистецтв і наук, АН Фінляндії, почес. доктор багатьох заруб. ун-тів (Сорбонни, Тель-Авіва, Женеви, Нью-Йорка та ін.). Закін. ф-т права ун-ту в Бордо. Протягом 1948–1955 керував створеним ним Центром політ. досліджень при цьому ун-ті. З 1955 – професор політ. соціології та керівник Центру порівн. аналізу політ. систем Сорбонни. Обирався депутатом Європарламенту (1989). Автор книг «Політичні партії» (1951), «Політичні інститути і конституційне право» (1960), «Про диктатуру» (1961), «Вступ до політики» (1964), «Демократія без народу» (1967),

«Янус. Два обличчя Заходу» (1972), «Соціологія політики: елементи політичної науки» (1973), «Шах королю» (1978), «Настільна книга співіснування» (1986), «Ліберальний заєць і європейська черепаха» (1990) та ін. У дослідженнях питань д-ви, права та суспільства Д. запропонував новатор. ідею поєднання юрид. і політ. аналізу, що дасть змогу вивчати не тільки політ. інститути, які регламентуються правом, а й ті, що правом повністю або частково ігноруються (політ. партії, громад. думка, пропаганда, преса, групи тиску тощо).

Дюгі Леон (04.II.1859–18.XII.1928) – фр. юрист, теоретик права, конституціоналіст, декан юр. факультету в Бордо. Автор праці «Трактат про конституційне право» (1911) та ін. Закін. 1881 ф-т права ун-ту в Бордо. Починаючи з 1886 і до кінця життя працював у цьому ун-ті: професор (читав конят. і адм. право), а з 1919 – декан ф-ту права. Спочатку був прибічником органічної школи права, згодом створив концепцію солідаризму, за якою сутність, функції і цілі д-ви і права ґрунтуються на принципі солідарності всіх членів сусп.-ва, а класова боротьба – «злісний винахід» і «вигадка марксизму». Теор. міркування Д. викладено у його працях «Функції сучасної держави» (1894), «Держава, об'єктивне право і позитивний закон» (1901), «Соціальне право, індивідуальне право і перетворення держави» (1908), «Трактат про конституційне право» (т. 1–5, 1911–1925), «Основні перетворення приватного права» (1912), «Перетворення державного права» (1913). Д. відкидав соц. та ком. ідеї і прагнув перетворення д-ви на «організацію публічних служб», що перегукується з кейнсіанством. Концепція «корпоративної» д-ви Д. включала вимогу ліквідації парламентаризму, аг. виборчого права, пропорційної та мажоритарної виб. Системи як таких, що не відображають справжньої волі виборців, і заміни їх прямим професійно-корпорат. представництвом в органах держ. влади всіх профес. груп населення (ідея синдикалізму, синдикаліст. д-ви). Д-ва, на думку Д., має бути надкласовою і очолюватися диктатором. Реакційними ідеями Д. скористалися італ. та нім. фашисти, що значною мірою зумовило падіння авторитету дюгізму після Другої світової війни 1939–1945.

Дюрінг Євген (1833–1921) – німецький філософ та політ-економ. Вважав насильство найважливішим фактором історії, а державу – результатом підкорення одного народу (племені) іншим.

Дюркгейм Еміль (15.IV.1858–15.XI.1917) – франц. соціолог, основоположник франц. соціол. школи. Закін. 1882 Вищу нормальну школу в Парижі. З 1887 читав лекції з філософії в ун-ті м. Бордо, де створив кафедру соціології; з 1902 – у Париз. ун-ті (з 1906 – професор). Гол. метою наук. діяльності вченого було сформувати інтегровану сусп. науку – соціологію. Цьому присвячені його праці: «Про поділ суспільної праці» (1893), «Правила соціологічного методу» (1895), «Самогубство» (1897), «Соціологія і філософія» (1924) та ін.

Е

Евіанські угоди 1962 – угоди, підписані урядом Франції і Тимчасовим урядом Алжирської республіки 18.III.1962 у франц. м. Евіан-ле-Бен. Ними врегульовувалися питання, пов'язані з набуттям Алжиром статусу незалежної держави і заклали основи його майбутніх відносин із Францією. Ці угоди завершили виснажливу та криваву Алжирську війну 1954–1962 – національно-визвольні змагання алжирців проти французького колоніального режиму, який був встановлений ще 1830.

Евікція (лат. evincere – витребувати, відсудити) – позбавлення покупця володіння річчю за судовим рішенням на підставі речового позову власника.

Евокація (лат. evocatio – виклик) – у середньовічній Франції процес прийняття королівською *юстицією* до свого виробництва будь-якої справи з некоролівського суду, на якій би стадії судового розслідування вона не перебувала.

Евпатриди – родова знать, що у VIII–VI стст. до н.е. захопила провідні політичні позиції в Афінах. Представники цієї знаті були противниками демократії, займали вищі посади *архонтів* в *ареопагу*, за давньою традицією тлумачили звичаєве право та мали безпосереднє відношення до перерозподілу земельних угідь, найродючішими з яких вони володіли.

Едикт – 1. У Стародавньому Римі – усна заява, наприклад заява *магістрату* на народних зборах; особлива заява, що робилася судовими магістратами (*преторами*) під час їх вступу на посаду та фіксувалася письмово; 2. Назва деяких королівських актів у феодальній Франції.

Едили – посадові особи у Стародавньому Римі, які здійснювали нагляд за громадським порядком у місті та за роздачею хліба бідним.

Ейсфора – майновий податок у Стародавніх Афінах, яким обкладалися заможні громадяни і *метеки*.

Екзогамія (грец. ἔξω – зовні, поза + γάμος – шлюб) – 1. Характерний для первіснообщинного ладу звичай, за яким суворо заборонялося шлюби між людьми однієї родової групи. З розкладом первіснообщинного ладу Е. в більшості народів замінюється законодавчою забороною шлюбів між найближчими родичами (батьком і дочкою, матір'ю і сином, братом і сестрою); 2. Шлюбний звичай, за яким необхідно було вибирати дружину з іншого роду.

Екклесія (грец. ekklesia) – народне зібрання у Стародавніх Афінах, вищий орган державної влади. Мало широке коло повноважень – ухвалювало закони, затверджувало проголошення війни й миру, ратифікувало договори з іноземними державами, надавало громадянство та громадянські права, приймало звіти *магістратів*. На народних зборах також обиралися посадові особи, вирішувалися деякі господарські питання. Збиралися народні збори

регулярно – 4 рази на місяць у кожному з 10 циклів року (1 цикл – 36 днів). Порядок денний зборів обговорювався заздалегідь радою, головуючий обирався жеребкуванням. Народні збори були найвищим законодавчим органом Афін. Кожен громадянин мав право внести будь-який закон на розгляд зборів.

Еклога (грец. ἑκλογή – вибірка, витяги) – 1. Збірник законів *Візантії*, виданий 726 імператором Львом ІІІ Ісаврійським. Містила витяги (часто перероблені) з *Корпус юріс цівіліс*, а також пізніше видані норми в галузі цивільного й кримінального законодавства тощо. Е. відповідала інтересам феодалів і мала на меті пристосувати *римське право* до феодальних відносин у візантійському суспільстві.

Екологічне право – галузь права, що регулює збереження та оздоровлення навколишнього природного середовища і раціональне використання природних ресурсів.

Економічна і соціальна Рада ООН (Economic and Social Council), ЕКОСОР – один з гол. органів *Організації об'єднаних націй*, який координує екон. і соціальну діяльність її спеціаліз. установ та інститутів. Згідно із *Статутом ООН* (стст. 61–72) ЕКОСОР уповноважена: виступати центр. органом для обговорення міжнар. екон. і соціальних проблем глобального та міжгалузевого характеру і вироблення рекомендацій стосовно політики з цих проблем для держав-членів; здійснювати дослідження, складати доповіді й давати рекомендації з між нар. питань в екон. і соціальній сфері, у сфері культури, освіти, охорони здоров'я; заохочувати поважання і дотримання прав людини та осн. свобод для всіх; скликати міжнар. конференції і складати для подання *Генеральній Асамблеї ООН* проєкти конвенцій з питань, які входять до її компетенції; вести переговори із спеціалізм. установами стосовно угод, які визначають їх взаємовідносини з ООН; надавати послуги, схвалені Ген. Асамблеєю, членам ООН; консультуватися з відповідними не уряд. організаціями з питань, які входять до компетенції Ради. До складу ЕКОСОР входять 54 держави – члени

ООН: 14 – від Африки, 11 – Азії та Океанії, 10 – Лат. Америки, 13 – Зх. Європи і 6 – Сх. Європи. Вони обираються ГА ООН на 3 роки із щоріч. переобранням третини членів Ради, 3-річний строк яких закінчився. Рішення в ЕКОСОР ухвалюються простою більшістю голосів: кожен член Ради має один голос. Щорічно ЕКОСОР проводить, як правило, одну організаційну і дві регулярні сесії. Починаючи з 1992, Рада скликається на одну 4- або 5-тижневу регулярну сесію почергово в Нью-Йорку і Женеві.

Ексклюзивне право (від англ. exclusive – єдиний в своєму роді, що належить лише одній людині, одному колективу) – виключне право, поширюване на певне коло осіб, предметів (наприклад, Е. інтерв'ю, що надається виключно одному журналісту, друкованому органу тощо).

Екскусія – повне або часткове звільнення феодалів від податків, що практикувалося у Візантії (XI–XII стст.).

Екстрадиція (від лат. ex – з і traditio – передавання) – видача іноземній державі особи, що вчинила злочин. (Див.: *Видача злочинців*).

«Екстракт малоросійських прав» (від лат. extractum – видобуте, витягнене з рослинних або тваринних тканин) – пам'ятка феодально-кріпосницького права України XVIII ст. Її уклав 1767 член генерального суду О.А. Безбородько. «Е. м. п.» – систематизований збірник норм держ., адм. і суд. права. Збірник складається з вступу, 16 розділів (про гол. правління в Малій Росії; права малоросійські; про міста; про шляхетство, переваги й маєтки його; про духовенство; простий народ тощо), інструкцій про суди 1730 та відомостей про чини 1765. 1786 «Е. м. п.» дещо переробили чиновники Сенату. «Е. м. п.» є джерелом для вивчення історії феод.-кріп. права в царській Росії та Україні XVII–XVIII стст.

Екстраординарний процес (лат. extraordinarius – надзвичайний, від extra – поза, без і ordinarius – звичайний) – у *римському праві* розгляд приватних *позовів* у порядку надзвичайної юстиції. Ця форма цив. процесу широко впроваджується у Стародавньому Римі за часів *принципату*. Е.п. поступово витіснив формулярну систему судочинства. Е.п. означав, що правосуддя почало здійснюватися виключно органами д-ви. Від початку і до завершення суд. справа велася одним і тим же суддею – державним чиновником, який ніс особисту відповідальність перед принцепсом. Зазнав обмеження принцип гласності. Суд відбувався в закритому приміщенні без участі усіх бажаючих. Процес став платним: сторони зобов'язані були вносити суд. мито на покриття усіх витрат. Е.п. став менш демократичним, ніж формулярний процес. (Див.: *Формулярний процес*).

Екстраординарні магістри (від лат. extraordinarius – надзвичайний і magister – начальник) в Римській республіці: *диктатор* і начальник кінноти, його заступник.

Ексцепція – в римському праві – посилання на фактичні обставини або правову норму, що виключала можливість задовольнити позов.

Еллінек Георг (1851–1911) – нім. державознавець і спеціаліст з цивільного права, проф. Віденського, Базельського і Гейдельбергського університетів. В останньому він очолював кафедру публічного права, яка стала центром німецького державознавства. Осн. праці: «Соціально-етичне значення права, неправди і покарання» (1878), «Система суб'єктивних публічних прав» (1892), «Права меншості» (1898), «Право сучасної держави», «Загальне вчення про державу» (1900), в яких дослідник з'ясовує юридичну й соціально-психологічну природу права і держави. Право, за Е., «це не що інше як *етичний мінімум*. Об'єктивно, це – умови збереження суспільства, оскільки вони залежать від людської волі…». Концепція Е. про державу розпадається на дві основні частини, що мають кожна свій предмет і метод дослідження.

«У першому випадку предметом вивчення є держава як соціальне явище». Його метод вивчення «зазвичай називають історико-політичним». У другому випадку предметом вивчення є юридична сторона держави, тобто право. Е. вважає, що існує й практична наука про державу – політика – вчення про досягнення державних цілей, у т.ч. в галузі законотворчості. Наука про політику не повинна змішуватися з наукою про державу, але вона не має права й ігноруватися останньою, тому що ризикує перетворитися в суто схоластичне вчення.

Еллінізм – умовна назва періоду історії країн Сх. Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я від часу завоювань Александра Македонського (334–323 стст. до н.е.) до підкорення цих країн Стародавнім Римом (завершилося 30 ст. до н.е.). (Див.: *Елліністичні держави*).

Елліністичні держави – держави, що утворилися на уламках імперії Александра Македонського. Як відомо, після смерті завойовника (323 ст. до н.е.) між його полководцями (*діадохами*) розгорнулася боротьба за розподіл підкорених територій імперії, що завершилася утворенням окремих, т.з. елліністичних держав: *Селевкідів, Птолемеїв, Македонії, Віфінії, Понтійського царства та ін.* Держ. утворення елліністичного типу в 3–2 стст. до н.е. являла собою *Боспорська держава* (столиця Пантикапей) в Пн. Причорномор'ї, *Греко-Бактрійське царство* у Серед. Азії. З ослаблення елліністичних держав скористався Старод. Рим. Починаючи з 2 ст. до н.е., під його владу підпали Греція, Македонія, д-ви Малої Азії, Північного та Східного Причорномор'я. В 30 ст. до н.е. владу Риму визнав Єгипет.

Емір – намісник *халіфа* на завойованих територіях, який здійснював управління ними. Посада Е. була запроваджена за часів правління Османа (644–656 рр.) з роду Омейядів.

Емманюель Жан-Мішель-Фредерік **Макрон** (21.XII.1977) – франц. держ. діяч, політик, 25-й Президент Франції, князь Андорри з 14.V.2017. Ступінь бакалавра здобув в елітному Ліцеї Генріха IV. В подальшому вступив до Університету Париж X Нантер (Університет Париж-Захід – Нантер-ла-Дефанс) з відверто лівим політичним забарвленням, а згодом навчався в Інституті політичних досліджень, де студіював філософію. Свою магістерську роботу написав про Макіавеллі, а дипломну роботу – про Гегеля. Після цього навчався в Національній школі адміністрації, яку закінчив з відзнакою. Входив до Соціалістичної партії з 2006 до 2009. З 2012 до 2014 працював у Єлисейському палаці при президентові Олланді радником з питань економіки та фінансів. Основне політичне досягнення Макрона, яке стало трампліном його подальшого кар'єрного зростання, – прийняття «закону економічного зростання, активності та рівності шансів», який прозвали «Законом Макрона». «Закон Макрона» був прийнятий 06.VIII.2015. Він передбачав лібералізацію певних секторів економіки, зокрема відкриття магазинів по неділях, дозвіл на роботу (з метою підв. конкуренції) сектору автобусного транспорту тощо. 06.IV.2016 Е. М. створив політичну партію «Вперед, Республіко!», яку назвав «ні правою, ні лівою». 16.XI.2016 – оголосив про участь у президентських виборах 2017 та опублікував книгу-програму «*Revolution*» («Революція»), що відразу стала бестселером. Передвиборна програма Е. М. містила елементи *лівого* (збільшення мінімального окладу і зростання зарплат працівників з низькими доходами, розширення послуг, оплачуваних обов'язковою медичною страховкою, збільшення кількості вчителів і співробітників поліції, інвестиції сільс. гос-ва) і *правого* (лібералізація ринку праці, скасування пенсійних пільг для держслужбовців, зниження податку для найбільш забезпечених громадян, скасування 120 тис. роб. місць в бюджетному секторі, послідовне зниження дефіциту держбюджету відповідно до вимог Євросоюзу) спрямування. Вийшов до другого туру, набравши 23,86 % голосів виборців і зайнявши перше місце. У другому турі переконливо переміг (з дворазовою перевагою) Марін Ле Пен – лідера правих (66,1 % проти 33,9 %), ставши наймолодшим президентом Франції за всю історію цього посту.

Емпіризм (фр. empirisme, від гр. empeiria = досвід) – 1. Філософський напрям у теорії пізнання, що на противагу раціоналізмові вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, применшує значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень; 2. Метод дослідження, що ґрунтується на описі фактів без теоретичних узагальнень; 3. Практична діяльність.

Емський акт 1876 – таємне розпорядження, підписане 18.V.1876 рос. царем Олексаедром II у м. Емсі (курорт побл. М. Вісбадена в Німеччині) про заборону друку та поширення книг укр. мовою. Е. а. 1876 називають також «указом Юзефовича», пом. куратора Київ. навчального округу, який надіслав цареві доповідну записку про т.з. українофільський рух, в якому він вбачав «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії». У відповідь на це Е. а. 1876 заборонялося ввезення у межі Рос. імперії без дозволу будь-яких книг і брошур, виданих за кордоном укр. мовою; заборонялося також друкування і видання в імперії ориг. творів і перекладів укр. мовою (крім істор. док-тів і пам'яток, а також творів красного письменства, причому у процесі друкування істор. пам'яток було дозволено дотримуватися правопису оригіналу, а в творах худож. л-ри не допускалося жодних відступів від загальновизнаного рос. правопису). Друкування творів красного письменства «на малоруському наріччі» дозволялося тільки після розгляду рукописів у гол. управлінні у справах друку при м-ві внутр. справ. Е. а. 1876 заборонялися також сценічні вистави і виступи укр. мовою і навіть публікація текстів для муз. творів. На підставі цього акта було закрито укр. громади, припинив діяльність Пд.-Зах. відділ Рос. геогр. т-ва в Києві, заборонено видання газ. «Киевский телеграф», усунено від роботи кількох професорів Київ. ун-ту (М.П. Драгоманова, Ф.К. Вовка, М.І. Зібера) тощо. Е.а. 1876 був виданий усупереч звичайному порядку підготовки нормат.-правових актів: його проєкт не розглядала ні Держ. рада, ні Рада Міністрів. Е. а. 1876, що доповнював Валуєвський циркуляр 1863, став черговим актом шовініст. політики рос. самодержавства, спрямованої на посилення нац. гноблення укр. народу. В наст. роки реалізація акта супроводжувалася новими репрес. заходами: 24.II.1881

заборонено друкування статей, в яких ішлося про необхідність відзначення пам'яті Т.Г. Шевченка, а також про викладання у нар. школах і виголошення церк. проповідей укр. мовою; 16.X.1881 – ухвалено заборону друкувати словники укр. мовою, створювати укр. театри і трупи для виконання п'єс укр. мовою; 21.XII.1885 і 24.XII.1889 – заборонено друкувати укр. твори «кулішівкою»; 30.III.1889 – визначено порядок внесення змін до каталогу заборонених укр. творів «злочинного змісту» (каталог складено 1884); 10.VIII.1890 та 12.VII.1891 – посилено вимоги щодо неухильного дотримання правил рос. правопису під час видання укр. творів; 10.I.1892 – заборонено перекладати укр. мовою рос. твори й посилено цензуру щодо укр. л-ри. На поч. XX ст. було закрито значну частину «Просвіт». Заборонялися укр. клуби та б-ки, «Товариство грамотності», 1914 рос. уряд не дозволив святкувати День народження Т.Г. Шевченка.

Емфітевзіс (лат. emphyteusis – насаджувати) – різновид прав на чужі речі в античному і середньовічному праві, спадкова оренда землі з правом відчуження. Емфітевтами частіше всього були селяни, але іноді могли бути й великі землевласники.

Енгельс Фрідріх (28.XI.1820–05.VIII.1895) – нім. мислитель, філософ і соціолог, економіст і публіцист, товариш і соратник К. Маркса, співавтор класової теорії держави і права. Народився в сім'ї фабриканта. У 1841–1842 відвідував Берлін. ун-т., співробітничав у «Рейнській газеті», редактором якої був Маркс. 1845 видав книгу «Становище робітничого класу в Англії», 1848 разом з Марксом – «Маніфест Комуністичної партії». Перу Е. належить велика кількість праць з історії суспільно-політичного ладу і класової боротьби в Німеччині, Франції та Англії, з філософії та теорії марксизму. Держава і право розглядалися ним на основі історико-матеріалістичного підходу як надбудовне явище щодо економічного базису суспільства в їх детермінації. Історико-політичні і державно-правові питання виклав у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Анти-Дюрінг» та ін., а також у спільних працях з К. Марксом. Брав активну участь в

організації робітничого руху в Європі та Америці, створенні Міжнародного товариства робітників (I і II-го Інтернаціоналу) соціалістичних партій в кількох країнах Європи і в США.

Ендогамія (грец. ένδον – всередині + γάμος – шлюб) – звичай, за яким дозволяються шлюби лише між особами однієї суспільної групи (*рід, плем'я, каста*). У первісному суспільстві в роді зазвичай існувала *екзогамія,* а плем'я, як правило, було ендогамним. Однак у деяких народів побутувала родова ендогамія. (Див.: *Екзогамія*).

Енкомендерос – назва оброку, який сплачували індіанці Америки своїм колонізаторам іспанцям в XVI–XVIII стст.

Енком'єнда – форма експлуатації індіанського населення в іспанських колоніях Америки в XVI–XVIII стст. Е. не давала право на володіння землею, її власник отримував право на експлуатацію общинників. Індіанці повинні були сплачувати оброк *енкомендерос* (колонізаторам) та відбувати панщину на їхніх ділянках та рудниках. Землі общини проголошувалися її невідчуджуваною власністю. Е. введено вперше в Мексиці Е. Кортесом.

«Енсі» (шумер. – «той, що очолює общинний культ, закладає храм») – титул верховного жреця головного міського храму – голови міста-держави у Стародавньому Шумері. Е. очолював общинний культ, керував військом, головував в раді старійшин і народних зборах. (Див.: «*Патесі»*).

Енцикліка – послання Папи Римського до церковних ієрархів або до всіх католиків з приводу релігійних, моральних та політичних питань, яке містить у собі директивні вказівки, не підлягає обговоренню та є обов'язковим для виконання.

Енциклопедія права (від грец. έγκνκλοπαίδεία – коло знань) – 1. Короткий перелік і характеристика юрид. наук або сумарний виклад усіх правових знань. У такому значенні Е. п. наближається до звичайного складу будь-яких (загальних та галузевих)

енциклопедій, де сукупність знань викладається за певною системою. Однією з перших праць в історії Е. п. була «Універсальна енциклопедія права» нім. юриста Г. Гунніуса (Кельн, 1638). У догмат.-описовому стилі Г. Гунніус виклав окр. юрид. науки, а саме основи цив.-процесуального та канонічного права без дослідження сутності права і правознавства. Він уперше застосував термін «енциклопедія права». 2. Самост. наука в системі юрид. наук, що дає цілісне уявлення про право. Виникла в др. пол. XVII ст. у Німеччині. В Рос. імперії набула поширення в перш. пол. XIX ст. Вчені, які визнавали Е. п. самост. наукою (К.О. Неволін, М.К. Ренненкампф, М.М. Капустін та ін.), виходили з того, що галузеві юрид. науки (держ., цив., крим. право) самі містять заг. положення, тому починати засвоєння права з їх вивчення було б методологічно неправильно. Потрібна загальнотеор. наука, здатна забезпечувати зв'язок між усіма юрид. науками і створювати умови для сприйняття їх заг. положень. Така наука спочатку дістала назву «енциклопедія законодавства». Назва пов'язана з тим, що до 30-х рр. XIX ст. в рос. юрид. науці переважав природно-правовий напрям, прихильники якого, оцінюючи право з позицій натурфілософії, розрізняли право і закон, тому йшлося саме про енциклопедію законодавства. Так, К.О. Неволін, прихильник природно-правового напряму, під «енциклопедією законодавства» розумів самост. науку – теорію «наук. законодавства» і одночасно їх скорочений виклад. Вважав, що енциклопедія покликана з'єднувати філософію права з науками про закони. Завдання наук. законодавства він висвітлював з позиції розрізнення природ. права (природ. закону) і позит. права (позит. закону). При цьому природ. закон трактував як «ідею законодавства» (тобто правове начало позит. закону), а позит. закон – як її «виявлення». Свій філос.-правовий підхід до закону вчений обґрунтовував так: сутність закону – це правда, а «сутність правди може бути визначена лише у філософії». Ця позиція приводила до ототожнення Е. п. з філософією права. З утвердженням ідей позитивізму з'являється Е. п., прихильники якої ототожнювали право і закон, джерело права вбачали лише в законодавстві. Для теоретиків цього напряму вивчати зак-во означало вивчати право, а звідси – знання законів є знанням права, або правознавством. Учені, які вважали

Е. п. самост. наукою, дотримувалися думки, що вона має досліджувати правові явища як єдине органічне ціле, чітку систему понять. Е. п. повинна визначати сутність правознавства і сприяти зв'язку його окр. галузей між собою та з цілим. Ця наука мусить бути постійним регулятором усієї системи юрид. наук. 3. Одна з базових наук. дисциплін юрид. профілю. Дехто з учених вважав, що Е. п. не є самост. наукою, що вона не має свого предмета; її розглядали як вступ до науки про право. Найб. популярності така точка зору набула серед франц. правознавців XIX ст., які обстоювали думку, що Е. п. є лише навч. дисципліною особливої ваги, вивчення якої має передувати вивченню позит. зак-ва. Е. п. як навч. дисципліна з'явилася у Німеччині ще в серед. XVIII ст. і залишається у деяких європ. країнах дотепер. У Рос. імперії цю дисципліну вперше почали викладати у XVIII ст. в Моск. ун-ті. Згідно з університ. статутом 1835 Е. п. (законодавства) як навч. дисципліна складалася з двох самост. частин: а) енциклопедії юрид. і політ. наук і б) історії філософії права. Після прийняття університ. статуту було розроблено програму Е. п., обов'язкову для усіх рос. ун-тів. Програма передбачала такі теми для вивчення: поняття норм права, співвідношення моралі і права, визначення права за його джерелом, теорії природ. права, виникнення права, право в об'єктивному розумінні, право в суб'єктивн. розумінні, елементи юрид. норм: гіпотеза, диспозиція, санкція, юрид. факти, приватне і публічне право, право як сусп. порядок, вчення Г.В.Ф. Гегеля, Л. Штейна, Г. Аренса, Р. Моля, Л. Гумпловича, визначення д-ви, влада і право, застосування права, тлумачення законів тощо. Ця програма дала підстави К.О. Неволіну, М.М. Капустіну, М.К. Ренненкампфу, П.Г. Редькіну, Є.Н. Трубецькому, Ф.В. Тарановському та ін. зблизити Е. п. з теорією д-ви і права та впритул підійти до нової назви енциклопед. науки і навч. дисципліни – теорії д-ви і права, яка означає узагальнюючу назву ряду окр. теорій і яка з кін. XIX – поч. XX стст. починає конкурувати з Е. п.

Епанагога (грец. ἐπαναγωγή – піднесення, повернення) – збірник правових норм, укладений у Візантії між 884 і 886 від імені імператора Василя I (867–886) та його синів Лева й Олександра. Слугував посібником для суддів. Значною мірою повторював

положення *Прохірона*. Але до Е. увійшли нові положення, що містилися у новелах імператора Василя I, подано нове трактування прав патріарха, розроблене під безпосеред. впливом патріарха Фотія, причетного до укладання Е. Всупереч традиційному візант. уявленню про єдиновладдя, в Е. розвинене вчення про дві рівноправні влади – імператорську і патріаршу, що доповнюють одна одну. У галузі шлюбно-сімейного права в Е. зберігалися норми *Еклоги*, зокрема елементи викупу майб. дружини при вступі в шлюб.

Епарх (грец. eparchos) – вищий чиновник (голова Сенату і голова міської адміністрації) Константинополя в Візантійській імперії.

Епікур (341–270 рр. до н.е.) – філософ-матеріаліст, послідовник Демокріта. 307 р. заснував свою школу в Афінах. Його твори збереглися лише в уривках та кількох листах. Розвивав філософію індивідуалізму, ідеї рабовласницької демократії. Першорядного значення у філософії надавав етиці. Вона, на його думку, визначає мету життя й критерії поведінки.

Епонім – назва першого *архонта* у Стародавніх Афінах, який вважався найголовнішою посадовою особою в афінській республіці, мав судові функції з сімейних справ та справ про спадок.

«Епоха вікінгів» (від давньоскан. vikingr – «пірат», західноєвропейське найменування – нормани, давньоруське – варяги). В. VIII–XI стст. – воїни-мореплавці зі Скандинавії, що справили значний вплив на хід Європейської історії. Займалися грабіжницькими походами і торгівлею в Європі, Західній Азії, Середземномор'ї та Північній Африці. Упродовж IX–XI стст. колонізували значні регіони Європи: насамперед Східну Англію, Нормандію, Ісландію, Фарерські та Шотландські острови, Сицилію, Русь тощо. Етнічно складалися переважно з данців, норвежців та шведів. Первісно сповідували своєрідне скандинавське язичництво, проте протягом X–XI стст. повернулися до монотеїстичної релігії –

християнства. Через перенаселення Скандинавії та відносну беззахисність сусідів здійснювали часті грабіжницькі рейди в глиб континенту. Як на морі, так і на повноводних північних ріках та озерах використовували довгі вітрильні човни дракари. Нападали і грабували міста і поселення, здебільшого розташовані в прибережній зоні. Очолювалися ватажками конунгами – великими землевласниками чи вождями родів. У вільний від походів час займалися риболовлею, полюванням на пушного звіра, землеробством і торгівлею. Значною мірою сприяли розвитку Дніпровського та Волзького торговельних шляхів. Першими з європейців середньовіччя досягли Гренландії та Північної Америки. Створили багатий епос, що зберігся у численних сагах та історичних переказах. Цілком заслужено період їхньої бурхливої експансії у 793–1066 називають в історіографії Середньовіччя «епохою вікінгів» (норманів, данів, варангів, варягів, русів).

«Епоха освіченого абсолютизму» – із середини XVIII ст. у деяких державах Західної Європи настає епоха т. зв. «освіченого абсолютизму». Найвидатнішими представниками «осв. абсолютизму» у Пруссії був Фрідріх II Великий, а в Австрії – Іосиф (Йосип) II Габсбург. Варто підкреслити, що «осв. абсолютизм» був одним із закономірних етапів розвитку абсолютної монархії. Політика «осв. абсолютизму» проводилася нібито в інтересах добра усіх громадян і опиралася на твердження, що вся влада в країні має абсолютно належати монархові, який «тільки один має правити у державі». Ця політика була спробою пристосувати державний лад абсолютної монархії до потреб класу буржуазії, що вже з'явилася. Завданням цієї політики було збереження абсолютизму і станового ладу, який базувався б на перевазі дворянства, через проведення реформ, які могли б примирити з таким порядком міцніючу буржуазію. Під час правління Фрідріха II Великого (1740–1786) система поліцейської держави у Пруссії дедалі розвивалася. Фрідріх II управляв державою через розгалужений бюрократичний апарат. В армії панувала чітка дисципліна і вона (армія) була засобом проведення агресивної зовнішньої політики (наприклад, поділ Польщі 1772 за участю Австрії та Росії). Була

проведена реформа, за якою суди відокремлювалися від адміністрації. Фрідріх II також був зацікавлений у збереженні селянських господарств, оскільки селяни поставляли рекрутів до армії і платили податки. Саме тому він уживав заходів щодо забезпечення прав селян на їх земельні ділянки. За селянами було визнано спадкове право на землю. Фрідріїх II навіть зробив спроби скасувати кріпацтво, але йому це вдалося зробити тільки в окремих провінціях. Більш послідовне проведення політики «освіченого абсолютизму» було продемонстровано Іосифом II Габсбургом (1780–1790), який здійснив спробу перетворити землі, що входили до складу Австрійської монархії, у централізовану державу. Він 1) розділив австрійські землі на губернії, губернії – на округи; 2) зрівняв у правах православних, протестантів та іудеїв; 3) відмінив кріпосне право в Австрії (1782) і Угорщині (1785). Проте селяни мали відбувати на користь поміщиків певні повинності. Селянам було надано право викуповувати у поміщиків земельні наділи, якими вони користувалися. Під кінець правління Іосифа II повинності селян на користь поміщиків були замінені грошовим оброком. Політика Іосифа II, безумовно, викликала сильну опозицію серед дворянства та духовенства, що змусило його відмінити деякі свої реформи (крім проголошеної свободи совісті та звільнення селян від кріпосної залежності).

Еразм Роттердамський (28.X.1466–12.VII.1536) – нідерл. теолог, філолог і письменник, доктор теології з 1506. У 1495–1499 вивчав теологію у Париз. ун-ті. Крім Нідерландів, жив у Франції, Англії, Італії; з 1513 – переважно у Швейцарії (Базель). Осн. праці – сусп.-політ. і державно-правового спрямування: «Похвала Глупоті» (1509), «Виховання християнського володаря» (1516), «Скарга Миру, звідусіль гнаного і повсюдно топтаного» (1517), «Домашні бесіди» (1518), «Про свободу волі» (1524). Вчення Е. Р. про д-ву і право можна назвати «антропологічним», оскільки в його основі – христ. гуманізм, найвищою цінністю якого є гідність людини як основа соціального і державного життя. Людина в Е. Р. постає як «особа божественна», що природою і законом наділена свободою волі. Відтак д-ва є механізмом реалізації спільної волі індивідів. Звідси – високі вимоги до правителя, який має бути мудрим, щоб

правильно зрозуміти спільну волю, що виступає як справедливість, і вміти спрямувати цю волю в інтересах заг. блага. Якщо правитель не наділений високими моральними якостями, то його владу варто обмежити. Мета держ. управління полягає у захисті свободи. Особливу увагу Е. Р. приділяв способам досягнення держ. інтересу, вживаючи поняття «політична доброчинність», яка означає послідовне, поступове (з урахуванням об'єктивних можливостей і конкр. ситуації) наближення до мети. Е. Р. визначав д-ву як складний організм, що характеризується єдністю окр. індивідів та цілісністю, і віддавав перевагу останній. Зак-во в д-ві має сприяти згладжуванню майнової і соціальної нерівності. Мислитель вважав, що значна частина злочинів здійснюється через повсюдне піднесення багатства і зневажання бідності. Він виступав за рівність перед законом і гуманне ставлення до соціальних низів. Закони розглядав як засіб не лише примусу, а й заохочення. Зазначені моральні принципи Е. Р. поширював і на зовн. політику, зокрема пропонував створити міжнар. арбітраж для розв'язання конфліктів та запобігання війнам. Е. Р. гостро критикував негат. сторони феод. побуту та ідеології, підкреслював роль людини, її розуму й цілеспрямованої волі у процесі морального вдосконалення. Гуманіст. ідеї мислителя справили значний вплив на ідеологію Реформації та становлення бурж. відносин.

Ерга омнес (лат. erga omnes – такий, що розповсюджується на всіх) – у сучас. міжнародному праві кваліфікація загальних, таких, що поширюються на всі д-ви, обов'язків. Між, власне, д-вою і міжнар. співтовариством як сукупністю держав складаються відносини, які ґрунтуються на нормах заг. права і необхідності захисту фундам. інтересів цього співтовариства. Наявність заг. обов'язків держав у зв'язку із спільними інтересами співтовариства не раз констатував Міжнародний суд ООН, який кваліфікував їх як обов'язки (навіть позадоговірні) перед співтовариством у цілому. Порушення обов'язків Е. о. розглядається співтовариством як міжнар. злочин. Ідеться про обов'язки, які виникають внаслідок заборони агресії, геноциду, захисту фундам. прав людини тощо. У своїй сучас. практиці Міжнар. суд ООН знову підтвердив чинність норм Е. о. та необхідність їхнього дотримання («Справа Східного Тімору», 1995).

Ергард (або Ерхард) **Людвіг** (04.II.1897–05.V.1977) – міністр економіки в уряді Конрада Аденауера та його наступник на посту федерального канцлера у 1963–1966, християнський демократ (ХДС). Отримав середню освіту у Фюрті та Нюрнбергу, а вищу – в університеті Франкфурта. Вчився у Франца Оппенгеймера і з юнацьких років вважав його одним з найкращих німецьких вчених економістів, соціологів, людиною, що заклала основи ліберального світогляду в Німеччині. Творець «німецького економічного дива». Як керівник економічної адміністрації Тризонії (1947–1949), підготував і провів валютну реформу, внаслідок якої в обіг було введено німецьку марку і започатковано, власне, старт т. зв. «німецького економічного дива» 1950-х рр. Він встановив 1965 дипломатичні відносини з Ізраїлем, робив кроки для налагодження контактів з країнами радянського блоку, нормалізував стосунки з Югославією. Один з ініціаторів створення Європейського об'єднання вугілля і сталі та Європейського економічного співтовариства, сприяв процесові європейської інтеграції, однак не зміг запобігти тертям у відносинах між економічними партнерами у середині 1960-х рр. Криза у вугільній і сталеливарній промисловості та інші проблеми сталі причиною його відставки. Протягом 1966–1967 очолював Християнсько-демократичний союз. У своїх відомих наукових працях «Добробут для всіх» (1957), «Німецька економічна політика» (1962) виклав неоліберальну концепцію побудови соціального ринкового господарства, яка призвела до швидкого подолання післявоєнної руїни і до майбутнього господарського процвітання ФРН.

Ерли (англ. earl) – родоплемінна знать англів і саксів у донормандській Англії.

Ерліх Євген (14.IX.1862–02.V.1922) – австр. і укр. правознавець, соціолог, професор з 1896. Закін. 1886 Віден. ун-т, одержавши ступінь доктора права. Займався адвокатською практикою та наук. діяльністю; викладав у Віден. ун-ті: з 1894 – приват-доцент, з 1896 – екстраординарний професор, а з 1900 – ординарний професор рим. права. З 1900 до 1918 – у Чернівецькому ун-ті: декан юрид. ф-ту, ректор (з 1906). Один з організаторів т-ва з досліджень «живого

права» в Ченрнівцях. Заперечував юрид. позитивізм, що розглядав право лише як сукупність юрид. норм, прийнятих д-вою, Е. у праці «Основи соціології права» (1913) сформулював свій гол. теор. пустулат: «Центр ваги розвитку права в наш час, як і раніше, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції чи судочинстві, а в самому суспільстві». Призначення юриспруденції – пошуки «живого права» у взаєминах індивідів, людських спільнот, об'єднань тощо. За Е., «живе право» панує здебільшого не в кодексах законів, а в юрид. док-тах, зокрема в договорах, угодах, заповітах та ін.

Етатизм (франц. etatisme, від etat – держава) – 1. Течія у політико-правовій думці. Антипод *анархізму*. Розглядає д-ву як найвищий результат і мету суспільного розвитку. На позиціях Е. стояли *Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Г. Гегель,* які вважали д-ву найвищим благом людства. Термін «етатизм» з'явився у 80-х рр. XIX ст. у Франції та означав доктрину, яка вимагала макс. посилення впливу д-ви і розширення повноважень її органів. 2. Сучасна соціол. доктрина, яка обґрунтовує необхідність втручання д-ви в екон. і політ. життя сусп-ва, наголошуючи, зокрема, на можливостях регулятивної функції д-ви в процесі конкурентної боротьби на внутр. і зовн. ринку. 3. Втручання д-ви в усі сфери сусп. життя шляхом їх докладної регламентації та підконтрольності бюрокр. апаратові. Як свідчить істор. досвід, така політика призводить до перевищення необхід. рівнів держ. управління у сусп-ві, концентрації, централізації та бюрократизації політ. влади. Це, в свою чергу, суттєво обмежує права і свободи особи, надмірно посилює вплив репрес. органів, осн. призначенням яких стає виявлення і переслідування інакомислячих.

Етельберта правда – див.: *Правда Етельберта*.

Етноцид (від грец. ἔθνος – плем'я, народ і лат. caedere – убивати) – насильн. спосіб здійснення нац. політики шляхом знищення окр. народів, їх частини або їх окр. яскравих представників. Злочини Е. кваліфікуються не за кількісними характеристиками і не зводяться лише до вбивства. Е. вважається будь-яка

акція, спрямована на ліквідацію етносу, його осн. ознак (етн. територія, мова, культура, самосвідомість). Політика Е. суперечить нормам і принципам міжнар. права. Права народів, націй, нац. меншин, як і права та свободи особи, підпадають під регулюючу дію міжнар. та нац. права, насамперед їх осн. принципів. Усі осн. принципи міжнар. права взаємопов'язані та рівноцінні: керуючись одним із них, не можна порушувати інші. Зокрема, без дотримання права на самовизначення народів неможливе дотримання прав окр. особи, а у разі забезпечення права народу на самовизначення не можна порушувати права та свободи окр. людини.

Етьєн де Ла Боесі (01.XI.1539–18.VIII.1563) – франц. письменник і філософ, гуманіст, автор перекладів Плутарха, Вергілія, Ксенофонта і Аріосто, ідеолог тираноборців (Ф. Готман, Ю. Брут, Т. Без, Дж. Бьюкенен та ін.). Закінчив юрид. фак.-т Орлеанського ун-ту. Радник парламенту в м. Бордо. Його памфлет «Міркування про добровільне рабство» (бл. 1553 р.) використовувався у боротьбі проти королівського абсолютизму багатьма тираноборцями, просвітителями, лідерами якобінців – Робесп'єром, Маратом та ін. 1563 раптово захворів та помер від чуми.

Ефети – судова колегія у Стародавніх Афінах, що розглядала справи про ненавмисні вбивства.

Ефіальта реформи – див.: *Реформи Ефіальта*.

Ефори – колегія з п'яти осіб у Стародавній Спарті, яка щорічно обиралася для повсякденного керівництва державними справами; помічники *архагетів*, які пізніше отримали право нагляду над їх діяльністю.

Ешафот (франц. echafaud – поміст) – дерев'яний поміст для страти, споруджений у публічному місці із залякувальною метою для прилюдного здійснення смертної кари, виконання ганебних покарань; плаха.

Є

Євангеліє – див.: *Новий Завіт*.

Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) – громадська організація євреїв СРСР, сформована на початку Другої світової війни на прохання уряду СРСР. Коли 22 червня 1941 Німеччина раптово напала на СРСР, радянський уряд, намагаючись якомога швидше отримати допомогу від США та Великої Британії, звернувся до вітчизняних єврейських громад, які мали вагомий вплив на уряди цих країн. 24.VIII.1941 НКВС СРСР організував у Москві масовий мітинг представників єврейського народу, на якому була висунута ідея створення Єврейського антифашистського комітету. Комітет було організовано рад. урядом лише в лютому 1942. Головою ЄАК призначили єврейського актора та громадського діяча Соломона Міхоелса. В комітет ввійшло багато відомих євреїв – діячів культури і науки СРСР, а також військові. За основні напрями діяльності ЄАК було визначено: 1) встановлення міжнародних зв'язків з єврейськими громадами країн антигітлерівської коаліції; 2) матеріальна допомога Червоній армії; 3) поширення інформації щодо геноциду євреїв в країнах Європи з боку гітлерівської Німеччини та її союзників; 4) пропаганда героїчних вчинків євреїв-воїнів Червоної армії, участь євреїв в русі опору тощо. Комітет випускав газету «Ейнікайт» («Єдність») мовою ідиш. Члени комітету зверталися в пресі до євреїв усього світу із закликом підтримати боротьбу СРСР з гітлерівською Німеччиною та її сателітами. ЄАК відіслав до зарубіжних періодичних видань 23 125 статей, більше ніж 3 000 фотографій. Було проведено 944 радіопередачі на Велику Британію та США. 1943 Соломон Міхоелс відвідав США, Велику Британію, Канаду та Мексику. Під впливом ЄАК єврейськими комітетами допомоги СРСР, утвореними в США, було придбано для Червоної армії тисячу танків, п'ятсот літаків, військове обладнання та обмундирування. Поступово основна діяльність комітету перейшла на захист громадських прав і свобод євреїв у СРСР:

засуджувалося поширення в СРСР антисемітських настроїв, надавалася допомога євреям, які поверталися на визволені від нацистів землі. ЄАК офіційно не був прихильником виїзду євреїв у СРСР до Палестини, проте активно агітував за створення єврейської автономії в Криму («Кримської Каліфорнії»). МДБ СРСР звинуватило діячів ЄАК в антирадянській пропаганді і націоналістичній діяльності. 20.XI.1948 рішенням політбюро ЦК ВКП(б) ЄАК було ліквідовано. У грудні 1948 – квітні 1949 за справою ЄАК було заарештовано 110 осіб. Насамперед співробітники МДБ вбили С. Міхоелса. 18.VII.1952 Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла смертний вирок ще 13 особам – членам комітету. 12 серпня 1952 всі вони були розстріляні. 22.XI.1955 Військова колегія ВС СРСР скасувала свій судовий вирок через відсутність складу злочину в діях заарештованих. Така мораль сталінських палачів.

Євро (euro) – єдина європ. *валюта* країн – членів *Європейської валютної системи* (ЄВС), запроваджена з 01.07.2002.

Євроатом, Європейське товариство з атомної енергії – міжнародне держ.-монополістичне об'єднання в галузі атомної промисловості 9 країн – учасниць *Європейського економічного товариства* (ЄЕТ). Договір про створення т-ва підписано 1957, набрав чинності 1958. Мета Є. – забезпечити необхідні умови для створення і розвитку ядерної промисловості, загального фонду фінансування спільних дослідних робіт, обміну техн. інформацією, контролю над використанням матеріалів, що розщеплюються, будівництва спільних наук.-досл. центрів, атомних підприємств. 1967 відбулося злиття керівних органів Євроатома, ЄЕТ і *Європейського об'єднання вугілля і сталі*. Штаб-квартира – в Брюсселі.

Європа (грец. Εύρώπη) – частина світу, зх. частина материка Євразія. Простягається від Атлантичного океану до Уральських гір. Пл. – 10 379, 7 тис. км^2. Нас. – близько 750 млн осіб (2000). У Є. – 42 держави.

Європейська валютна система (European Monetary System), ЄВС (EBS) – регіональна валютна система, що об'єднує *валюти* країн *Європейського Союзу* (ЄС); валютний механізм, створений у рамках ЄС з метою зменшення коливань обмінних валютних курсів країн-учасниць і забезпечення в Європі валютної стабільності. ЄВС почала функціонувати з 13.03.1979. Вона була спрямована на те, щоб витіснити амер. долар із взаєморозрахунків західноєвроп. країн.

Європейська Комісія (European Commission), ЄК (ЕС) – осн. орган *Європейського Союзу* (ЄС), утв. за *Маастрихтським договором 1992*. До її повноважень належать: підготовка пропозицій для *Європейської Ради* з відповідних питань; посередництво між Європ. Радою і державами – членами ЄС при розгляді цих питань; координація політики держав-членів; контроль за виконанням договорів, укладених за участю ЄС. ЄК складається з 28 членів і голови, які призначаються урядами відповідних держав за заг. згодою і схваленням *Європейського парламенту*. Рішення ЄК ухвалюються більшістю голосів. Члені Комісії незалежні від урядів відповідних держав-учасниць, їх діяльність контролюється Європ. парламентом. Місцеперебування ЄК – м. Брюссель (Бельгія).

Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія) – консультатив. орган *Ради Європи* (РЄ), утв. на підставі відповідної резолюції 86-ї сесії Комітету Міністрів РЄ від 10.05.1996. Сприяє співробітництву з країнами Центр. та Сх. Європи – не членами РЄ. Україна приєдналася до резолюції про утворення Є. к. «Д. ч. п.» 22.11.1996 після вступу до РЄ. Штаб-квартира – у м. Венеції (Італія).

Європейська Рада (European Concil), ЄР (ЕС) – гол. політ. орган *Європейського співтовариства* (ЄС); *саміт* глав держав та урядів, що ухвалює найголовніші політичні рішення Євросоюзу. Членами ЄР є глави держав і урядів країн ЄС, їх заступники – відповідно міністри закордонних справ, голова ЄР, а також голова *Європейської Комісії*. ЄР надає імпульси, що стимулюють розвиток

Союзу, і визначає його загальні політичні напрями та пріоритети. Як правило, ЄР збирається на свої засідання щоквартально, але не менше двох разів на рік; її скликає голова; свої рішення ухвалює *консенсусом*. Головує на засіданні представник держави – члена ЄС, який на сьогодні є головою Ради ЄС. Штаб-квартира – у м. Страсбург (Франція).

Європейська Хартія місцевого самоврядування 1985 – акт *Ради Європи*. Прийнята 15.10.1985 у м. Страсбург (Франція), набула чинності 01.09.1988. Україна ратифікувала Хартію 15.07.1997. Х. втілює у собі концентрований європейський досвід створення ефективної системи місц. та регіон. управління як однієї з гол. підвалин дем. устрою д-ви. Складається з преамбули та 17 статей, об'єднаних у 3 частини.

Євпопейське економічне співтовариство 1958–1997 (ЄЕС), «*Спільний ринок*» – економічне угруповання західноєвропейських країн: ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, з 1973 – Великобританії, Данії та Ірландії. Римський договір про створення ЄЕС підписано 1957, офіційно набрав чинності 1958. Засноване з метою об'єднання національних господарств країн-учасниць у єдиний «Спільний ринок». В основі створення ЄЕС лежить прагнення фін. еліт вищезгаданих країн розширити ринки збуту й тер. сферу своєї діяльності, забезпечити сприятливі умови для розвитку економіки країн учасниць, вистояти в економічному змаганні зі США, Китаєм, Японією та іншими країнами і міжнародними економічними об'єднаннями. 1967 відбулося злиття керівних органів ЄЕС, *Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євроатома*. Створено єдину Раду європ. т-в (*Європ. Раду*), *Європ. Комісію* (виконавчий орган), *Європ. парламент*, *Європ. суд*, різні консультативні органи. 1978 р. *Європарламент* ухвалив рішення про перейменування Європейського економічного співтовариства у Європейське співтовариство, *Євросоюз*. *Штаб-квартира* Ради і Комісії – в Брюсселі.

Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) – міжнародне державно-монополістичне об'єднання. Засн. 1951 строком на 50 років. Об'єднувало кам.-вуг., залізорудну та металург. пром-сть 9 країн, що на поч. 70-х були членами *Європейського економічного товариства (ЄЕТ).* Сприяє екон. розвитку країн-учасниць шляхом організації спільного ринку для продукції вуг. і металург. пром-сті Зх. Європи.

Європейське товариство з атомної енергії – див.: *Євроатом.*

Європейський Омбудсман – посадовець, призначуваний після кожних виборів до *Європейського парламенту* на час скликання останнього. ЄО має повноваження приймати від будь-якого громадянина ЄС чи будь-якої фізичної або юридичної особи, що на території держави-члена перебуває чи має місце перебування, зазначене в установчих документах, скарги щодо випадків неефективного адміністрування в діяльності інституцій, органів чи агенцій Союзу, за винятком Суду, коли останній здійснює свої судові повноваження. Якщо ЄО встановлює факт неефективного адміністрування, він спрямовує справу до зацікавленої інституції, органу чи агенції, яким протягом трьох місяців належить поінформувати його про свою позицію. Після цього ЄО подає доповідь до ЄЄП та зацікавленої інституції, органу чи агенції. Особа, що зверталася зі скаргою, повідомляється про результати таких розслідувань. ЄО подає річний звіт про результати своїх розслідувань ЄП. У виконанні своїх обов'язків ЄО є цілком незалежний.

Європейський парламент – асамблея представників більше ніж 750 млн громадян *Європейського Союзу.* З 10 червня 1979 р. – представницький орган європейських країн (нині 28-ми), об'єднаних в Союз. Обирається прямим загальним голосуванням. 626 місць Європарламенту розподіляються між країнами-членами відповідно до чисельності населення. Парламент є головним органом Євросоюзу поряд з такими інституціями, як *Європейська Рада, Рада Міністрів, Європейська Комісія, Європейський Суд та ін.*

Європейський Союз 1978–2020 – союз європейських країн, створений на базі трьох міждержавних організацій Західної Європи – *Європейського економічного співтовариства* з шістьома державами-членами, *Євроатома* і *Європейського об'єднання вугілля і сталі* (всі три співтовариства виникли у 50-ті роки) для будівництва спільного майбутнього, а Договір 1991 р. в голландському містечку Маастріхті зафіксував нову офіційну назву – *Європейський Союз*. Нині в складі ЄС 28 держав-членів.

Європейський суд з прав людини – створено відповідно до Європейської конвенції «Про захист прав людини та основних свобод» 1950 р. з метою забезпечення поваги до зобов'язань, що випливають з Конвенції для держав, які є її учасниками.

Європейський центральний банк – найважливіше ядро Європейської системи центральних банків. ЄЦБ разом з національними центральними банками держав-членів, що запровадили грошову одиницю Євросоюзу – євро, проводять монетарну політику Союзу. Основною метою Європейської системи центральних банків є підтримання цінової стабільності. ЄЦБ – інституція, що є суб'єктом права. Лише він може давати дозвіл на емісію євро. Він є незалежним у здійсненні своїх повноважень та фінансах.

Європейське право – 1. У широкому розумінні – сукупність правових норм, що містяться в актах практично всіх європ. міжнар. організацій. У цьому значенні Є.п. фактично є регіональним *міжнародним правом;* 2. У вузькому розумінні – сукупність правових норм, які містяться в актах *Європейського Союзу* та *Європейських співтовариств*. У цьому значенні Є.п. формується як автономний, новий і специф. правовий феномен. Є.п. є не тільки галуззю права, а й наук. та навч. дисципліною. Наука Є.п. вивчає історію розвитку цього права, його структуру і внутр. закономірності функціонування, шляхи підвищення ефективності, перспективи розвитку тощо. Як навч. дисципліна Є.п. вивчається у багатьох ун-тах Європи.

Єгиптологія – комплексна наука, що вивчає історію держави і права, культуру, мову, писемність та археологічні пам'ятки Стародавнього Єгипту; галузь *сходознавства*. Бере початок з часу дешифрування франц. ученим Ж.-Ф. Шампольйоном (1822) єгип. ієрогліфів.

«Єжовщина» або Великий терор – найменування доби в історії СРСР (1937–1938), коли сталінські репресії були різко посилені та доведені до максимуму своєї інтенсивності. В цей час керівником комісаріату внутрішніх справ був одіозний М.І. Єжов, звідки назва. «Великий терор» отримав свою назву за книжкою Роберта Конквеста «Великий терор: сталінські чистки 30-х років». М. Єжов спускав на місця цифри «планових завдань» щодо виявлення та покарання так званих «ворогів народу». Наслідком його злочинної діяльності стало стрімке зростання кількості розстріляних: 1118 – 1936 та 353 074 особи – 1937. Сигналом до початку масових репресій послугувало вбивство Сергія Кірова – лідера Ленінградської партоганізації. Під час розслідування справи про вбивство Кірова Сталін наказав слідчим прокуратури розробляти «зінов'євський слід», звинувативши в убивстві Кірова Г.Є. Зінов'єва та Л.Б. Каменєва та їх прихильників.

Єзуїти – орден католицької церкви, заснований у Парижі Ігнатієм Лойолою 1534 р. й офіційно затверджений Папою Павлом III 1540 р. Став одним із найголовніших у боротьбі з *реформацією*, брав активну участь в *інквізиції*. Є. приписується принцип «мета виправдовує засоби». В період середньовіччя Є. діяли у багатьох країнах світу, включаючи країни Сходу (Японія, Китай та ін.).

Єлизавета II (Елізабет Олександра Мері Віндзор, н. 21.IV.1926) – королева і глава держави Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії і 15-ти країн Співдружності націй – Канади, Австралії, Нової Зеландії, Ямайки, Барбадосу, Багамських Островів, Гренади, Папуа Нової Гвінеї, Соломонових Островів, Тувалу, Сент-Люсії, Сент-Вінсенту і Гренадин, Антигуа і Барбуди, Белізу, Сент-Кіттсу і Невісу. У всіх цих країнах,

окрім Сполученого Королівства, її представляють генерал-губернатори, що призначаються нею. Крім того, Єлизавета II править також Британськими заморськими територіями, але не як їхня королева, а як королева Сполученого Королівства. Голова Співдружності націй, Верховний головнокомандувач Збройних сил, Лорд Острова Мен, Верховний управитель Церкви Англії, Захисниця віри, Герцог Нормандії. Формально Єлизавета II – наймогутніший монарх світу. Народилася у родині принца Альберта, герцога Йоркського, та його дружини – герцогині Йоркської (Єлизавети Боуз-Лайон). Її хрещення в Музичній кімнаті Букінгемського палацу провів Космо Ленг, архієпископ Йоркський 29.V.1926. Майбутня королева отримала домашню освіту, в основному з гуманітарним нахилом. Її гувернанткою була Меріон Кроуфорд. Вона вивчала історію під керівництвом С. Г. К. Мертена з Ітона та вивчала сучасні мови, особливо французьку. Релігійне навчання та виховання проводив особисто архієпископ Кентерберійський. На момент свого народження вона займала третє місце в порядку престолонаслідування, після свого дядька Едуарда – принца Уельського та батька – герцога Йоркського. Невдовзі король Едуард VIII зрікся престолу і королем став її батько, який узяв собі ім'я Георга VI. 20.XI.1947 вона одружилася із герцогом Единбурзьким, а 14.XI.48 народила свою першу дитину – принца Чарльза. 15.VIII.1950 у них народилася друга дитина – принцеса Анна. У післявоєнні роки здоров'я її батька різко погіршилося. Трагічна новина про його смерть 6.II.1952 застала її у Кенії, через яку вона поверталася на батьківщину з Австралії та Нової Зеландії. Її коронація, що вважається однією з найпишніших в історії англійського двору, відбулася 02.VI.1953 у Вестмінстерському абатстві. Це була перша коронація, що транслювалася телебаченням. 19.II.1960 народилася третя дитина королеви – принц Ендрю, герцог Йоркський, а 10.III.64 – принц Едвард, граф Ессекський. Офіційною резиденцією королеви є Букінгемський палац. На сьогодні королева є однією з найпопулярніших осіб Великої Британії. За останніми опитуваннями, її підтримують близько 80 % підданих. З 09.IX.2015 королева стала монархом, який в історії Великої Британії правив найдовше. Попередній рекорд

належав королеві Вікторії, яка правила в країні 63 роки 226 днів 16 годин та 23 хвилини у період з 1837 до 1901. Формально королеві належить законодавча, виконавча та судова влада в державах, які вона очолює, але фактично її роль швидше церемоніальна через те, що вона завжди діє за порадою Кабінету міністрів, а прем'єр-міністром найчастіше призначає голову партії, що перемагає на виборах. Британські прем'єри зустрічаються з королевою щотижня, до чого ставляться серйозно, готуючись до зустрічі ретельніше, ніж до засідання парламенту. Маргарет Тетчер писала про свої щотижневі зустрічі з королевою Єлизаветою: «Кожен, хто думає, що вони (зустрічі) – проста формальність або соціальна умовність, глибоко помиляється. Насправді вони проходять в спокійній діловій атмосфері, і Її Величність завжди демонструє свою здатність охоплювати широке коло проблем і свій великий досвід».

Єпитимія (грец. epitimon – покарання) – церковне покарання віруючих за порушення церковних канонів, що полягає в суворому дотримуванні посту, довгих молитвах, посилених поклонах та ін.

Єресь (грец. hairesis – секта) – один з найтяжчих злочинів у середньовічному праві, що являв собою відхилення від офіційної доктрини церкви у питаннях догматики, культу, організації.

Єретик – 1. Людина, яка відступилась від догм панівної релігії; послідовник єресі. 2. *Перен.* Людина, яка відступає від панівних чи загальноприйнятих поглядів, правил, положень та ін.

Єфремов Сергій Олександрович (06.X.1876–31.III.1939) – відомий укр. літературознавець, публіцист і держ. діяч, академік ВУАН з 1919, член НТШ. Закін. 1901 юрид. ф-т Київ. ун-ту. Був одним з керівників укр. вид-ва «Вік» (з 1895), редактором єдиної тоді в Рос. імперії укр. газети «Рада» (з 1904), ряду ін. період. видань. Активну політ. діяльність розпочав ще студентом. Організатор *Укр. радикально-дем. партії* (з 1917 – *Укр. партія соціалістів-федералістів*), *Т-ва укр. поступовців*. Член *Української*

Центральної Ради, заст. її голови, член Малої Ради, генеральний секретар (міністр) міжнар. справ у *Генеральному Секретаріаті* і голава укр. делегації на переговорах з рос. Тимчас. урядом. Один з організаторів Укр. академії наук (УАН) за гетьмана *П.П. Скоропадського*. З 1922 – віцепрезидент ВУАН, секретар істор.-філолог. відділу і член багатьох комісій академії. У липні 1929 заарештований ДПУ у справі *Спілки визволення України* (СВУ), 19.IV.1930 засуджений до смертної кари, яку було замінено 10 роками позбавлення волі. Помер у тюрмі Вологди 31.III.1939. Реабілітований 1989 за доби «горбачовської перебудови» – часи лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя в СРСР. Є. – одна з яскравих постатей укр. нац.-визв. руху. Обстоював концепцію безперервності процесу укр. державотворення з часів княжої Русі. Був прихильником побудови укр. д-ви, заснованої на принципах дем. конституціоналізму, політ. плюралізму, поваги до прав людини. Вважав, що націоналізм – це бажання певної національності мати рівні права з іншими, а не нац. винятковість.

Ж

Жакерія (Jacquerie, від Jacques Bonhomme – «Жак-Простак» – зневажливе прізвисько, яким дворяни називали селян) – антифеодальне селянське повстання в середньовічній Франції 1358, що переросло в Селянську війну. Було викликане посиленням феодального гніту у зв'язку зі *Столітньою війною (1337–1453)* Франції проти Англії. Розпочалася 28.05.1358 у містечку Се-Ле-д'Ессеран (обл. Бовезі), швидко поширившись на Пікардію, Іль-де-Франс, частково Шампань. Селян підтримали ремісники, дрібні торговці, представники сільськ. духівництва. Ж. сприяла визволенню селян від особистої феод. залежності.

Жалувана грамота дворянству, Грамота на права, вольності та пільги благородного російського дворянства – законодавчий акт Рос. імперії. Видано 21.04.1785 імператрицею Катериною II. Складається зі вступу, 4 розділів і 92 статей. Мета Ж.г.д. – піднести

престиж *дворянства* і завершити його формування як панівного стану сусп-ва. У цьому ж році права і привілеї рос. дворянства було поширено на укр. козац. старшину, щоб задобрити панівну верству України після ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини.

Жалувана грамота містам, Грамота на права і вигоди містам Російської імперії – законод. акт Рос. імперії. Видана 21.04.1785 імператрицею Катериною II одночасно з *Жалуваною грамотою дворянству*. В Ж.г.м. зроблено спробу детально регламентувати організацію і діяльність запроваджуваних тоді органів міського самоврядування. Під час розробки цього правового акта використано як рос., так і зарубіжні джерела – пруські та шведські статути, пам'ятки магдеб. права тощо. Згідно з Ж.г.м. усе населення міст поділялося на 6 розрядів: до 1-го, незалежно від стану, входили «справжні міські обивателі», які мали в місті будинок або землю; до 2-го – купці всіх трьох гільдій; 3-й розряд становили цехові ремісники; 4-й – іногородні та іноземні «люди, які в цьому місті торгують, працюють або займаються іншими міщанськими справами»; до 5-го розряду входили «іменити громадяни»: вчені, художники, «будь-якого звання і стану капіталісти», банкіри, купці, які вели оптову торгівлю, судновласники; до 6-го – т.з. посадські, які «промислом, рукоділлям або роботою кормляться в тому місті». Осн. частина населення міст, яка входила до 3-го і 6-го розрядів, дістала назву «міщан», «міщанства». Належність до розрядів закріплювалася записом населення до міської «обивательської книги», поділеної на 6 частин. Цим актом міські жителі ставилися у більш привілейоване становище порівняно із селянами: за ними закріплювалися та охоронялися законом «власність та володіння». Містом, згідно з Ж.г.м., керувала загальна міська дума, до складу якої входили гласні від усіх 6 розрядів населення. Обирали їх один раз на три роки всі гр-ни, які досягли 25-річного віку. Органи міського самоврядування відали питаннями благоустрою, продовольства, санітар. стану міста, розвитком торгівлі і промисловості, але за погодженням з органами місц. адміністрації і під її постійним контролем.

Жалувані грамоти – документи давньорус. великих або удільних князів, згодом – рос. царів та імператорів про надання окр. особам, станам, ін. групам населення або установам нерухомого майна, екон. і політ. привілеїв. Відомі з XII ст. спочатку не мали усталеної форми. 1618 указом рос. царя було встановлено зразок Ж.г. Відомі Ж.г. царя Олексія Михайловича про Вольності Війська Запорозького, про права православної шляхти тощо, які увійшли до складу *Березневих статей 1654*. У 2-й половині XVII – на поч. XVIII стст. рос. царі надавали Ж.г. укр. козацькій старшині, а також церквам і монастирям в Україні на володіння маєтками, хуторами, млинами тощо. Деякі з Ж.г. або їх окремі частини були чинними до 1917.

«Ждановщина» – це ідеологічна кампанія в СРСР, розгорнута у 1946–1949 у галузі науки, літератури, культури та мистецтва, в ході якої були піддані нищівній критиці діяльність інститутів історії України та історії укр. л-ри, творчих спілок, редакцій газет і журналів, видатних діячів укр. культури – письменників, композиторів, режисерів тощо. Наступ сталінізму очолив секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов. Мета ждановщини в Україні – посилення контролю над творчими процесами в галузі культури, придушення національно-визвольного руху та будь-яких прочвів української самостійницької ідеї. Наслідки кампанії: придушення паростків відродження укр. к-ри після війни; гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва в країні; обмеження свободи творчості; перетворення літер. критики на засіб утримання митців у рамках офіційної ідеології; ізоляція від надбань західної культури. Нещадної критики зазнали твори укр. літераторів Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка. Зазнали утисків відомі вчені-генетики: М. Гришко, С. Гершензон, І. Поляков та Л. Делоне. Зазнав переслідувань В. Сосюра за патріотичний вірш «Любіть Україну». Доктрина Жданова торкнулася і укр. культури. Зокрема, було видано постанови ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії укр. л-ри», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про репертуар державних драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» тощо. З березня по

грудень 1947 під проводом Л. Кагановича цькування національної культури набуло ще ширшого масштабу. У вересні 1947 О. Корнійчук виступив на пленумі правління СРПУ з промовою «Про виконання СРПУ постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград», у якій звинуватив у націоналістичних ухилах Максима Рильського, Олександра Довженка та ін.

Женераліте (фр. generalite) – податковий округ в абсолютистській Франції.

Жирондисти – політичне угруповання періоду Великої французької буржуазної революції XVIII ст., яке репрезентувало республіканську торгово-промислову буржуазію, що виступала за встановлення Республіки, політичні й економічні права та свободи громадян. Ж. були найвпливовішим угрупованням другого етапу Великої французької революції (1792–1793 рр.). Лідерами Ж. виступали Бриссо, Верньо, Кондорсе.

Житлове право – сукупність правових норм, які регулюють відносини з використання житлового фонду. Ж.п. не є самостійною галуззю права, за змістом воно збігається з поняттям «житлове законодавство». Основу Ж.п. становлять норми *цивільного права* (майнові відносини найму та оренди житлових приміщень тощо) та норми *сімейного права* (права членів сім'ї власника житла).

«Жіноча доля», «Жіноча частка» (нім. Gerade) – частина рухомого майна дружини у середньовічному праві Німеччини, що мало особливий правовий режим.

«Жовтих пов'язок» повстання – антифеод. селянське повстання 184–204 в Китаї. Назву дістало від жовтих пов'язок, які повстанці носили на голові. Повстання охопило значну частину країни. Повсталі знищували урядові установи, захоплювали землі феодалів, звільняли рабів. Повстання сприяло падінню династії *Хань* і тимчасовому ослабленню експлуатації селян.

Жупа – у південнослов'янських народів родоплемінні об'єднання, території, які вони займали, або певні адміністративно-територіальні одиниці. Вперше згадується 1220 р. у грамоті сербського короля Стефана Першовінчаного.

Журі судове (від франц. jury – суд присяжних, від jurer, лат. jurare – присягати, клястися) – складова частина суду присяжних. Вирішує в окремій від судді колегії питання про винність чи невинність підсудного або ж разом із суддями – усі питання кримінальної справи. У деяких країнах Ж. бере участь і у вирішенні цивільних справ. До складу Ж. в різних країнах входить різна кількість присяжних (в Англії, США, РФ – 12, Франції – 9, Австрії – 8, Італії – 6). У США велике Ж. (на відміну від малого Ж.) є органом віддання обвинуваченого до суду. До складу великого Ж. у федеральних судах цієї країни входить від 16 до 23 присяжних, в окремих штатах – від 6 до 23. Змінами до Кримінального процес. кодексу України (законопроєкт № 3607 «Про державний реєстр присяжних) найближчим часом передбачається створення судів присяжних засідателів – це мале Ж. (не менше 15) та велике Ж. (не менше 25 присяжних).

Журавненський мирний договір 1676 – договір, підписаний Польщею і Туреччиною 17(27).X.1676 у м. Журавно (тепер смт Жидачівського р-ну Львів. обл.). Став заверш. актом польс.-тур. війни 1672–1676. Підтверджував умови *Бучацького мирного договору 1672*, за яким Польща віддавала Туреччині Правобережну Україну і Поділля. Як і Бучац. договір, Ж. м. д. 1676 не був ратифікований польс. сеймом.

З

Завіт – за традиційними уявленнями, З. – це договір, союзна угода між *Богом* і людьми. Складається з двох частин – Старого і Нового Завітів. Старий Завіт укладений Богом з єдиним єврейським народом, а Новий – через *Ісуса Христа* – з усім людством.

Загальна декларація прав людини 1948 – перший міжнародно-правовий документ, що містить перелік основних прав і свобод людини. Прийнята *Генеральною Асамблеєю ООН* 10.12.1948 з метою здійснення одного з осн. принципів ООН – створення необхідних умов для мирних і дружніх відносин між націями. Складається з преамбули і 30 статей. За пропозицією ряду держав до Статуту ООН було включено положення, яке підкреслює, що однією з цілей ООН є заохочення й розвиток поваги до *прав людини* і осн. свобод для всіх. До прав людини Д. відносить права особи – рівність усіх людей без будь-якої дискримінації, право на життя, на свободу і особисту недоторканність, право на недоторканність честі, репутації і житла, право кожної людини на захист її прав неупередженим судом; громадянські й політ. права і свободи – право громадянства і притулку, право на володіння майном, на шлюб, свободу думки, совісті й релігії, свободу переконань, мирних зборів та асоціацій, *загальне виборче право* при таємному голосуванні; соціально-екон. права – на працю й на рівну оплату за однакову працю, на створення профспілок, на відпочинок і соціальне забезпечення, на освіту і на участь у культур. житті суспільства. На підставі Д. Генеральна Асамблея ООН 1966 ухвалила юридично обов'язкові *Пакти про права людини*. День прийняття Д. (10 грудня) проголошений ООН Днем прав людини і щорічно відзначається народами світу.

Загальна українська безпартійна демократична організація (ЗУБДО) – укр. громад.-політ. нелегальне об-ня кін. XIX – поч. XX стст., що діяло на укр. теренах, які перебували в межах кордонів *Російської імперії*. Засноване у верес. 1897 у Києві з ініціативи *В. Антоновича* та *О. Кониського*. ЗУБДО мала на меті

об'єднання *інтелігенції української* для культурницької роботи з метою нац. відродження України. В установчому з'їзді взяло участь бл. 50 осіб. Для кер-ва була обрана Рада в складі Є. Тимченка, М. Кононенка, О. Черняхівського, О. Бородая, а також почесних чл. – В. Антоновича, *П. Житецького* й *М.В. Лисенка*. Новоств. орг-ції передавалася книгарня ж. «*Киевская старина»*. На поч. XX ст. ЗУБДО налічувала понад 150 осіб, об'єднавши колиш. діячів київ. Старої громади (див. *Громади*), «*Братерства тарасівців»* та ін. представників укр. інтелігенції. Від 1901 ця орг-ція складалася не з окр. чл., а з автономних громад, від яких обиралися делегати на з'їзди, що збиралися двічі на рік. Кількість громад становила бл. 20. Кошти орг-ції – це членські внески по 3 рублі, 2 000 руб. щорічних пожертв від *В. Симиренка*. Рада, яка збиралася щотижнево, керувала видавничою справою, для чого мала спец. групу, референтом якої був *С. Єфремов*, видавала укр. книжки й популярні брошури, мала книгарню, якою 1900–1917 завідував В. Степаненко. ЗУБДО не мала програми, не висувала перед своїми членами політ. гасел. Свої зусилля вона спрямовувала на пропаганду, зокрема серед інтелігенції, ідей укр. нац.-культ. відродження, видання й розповсюдження укр. друкованого слова, що об'єктивно створювало ґрунт і формувало кадри для майбутніх укр. політ. орг.-цій. Діяльність ЗУБДО полягала також в агітації за запровадження укр. шкіл, організації річниць на честь визначних діячів укр. к-ри. Діяла до осені 1904. На її основі утворилися *Українська демократична партія* і *Українська радикальна партія*, які згодом об'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію.*

Загальна українська рада (ЗУР) – політ. укр. орг-ція. Ств. 05.V.1915 у Відні в результаті реорганізації *Головної української ради у Львові* з метою розширення її впливу на укр. землі в межах кордонів *Російської імперії* й представництва загальноукр. інтересів під час *Першої світової війни.* Своїм завданням ЗУР проголосила б-бу за побудову самостійної укр. д-ви на укр. землях, що входили до Рос. імперії, та запровадження територіально-нац. автономії на укр. землях у складі *Австро-Угорщини.* До ЗУР входив

31 делегат, зокрема з *Галичини* – 14 делегатів від Нац.-демократ. партії, 6 – від радикальної, 1 – від с.-д.; з *Буковини* – 5 від Нац.-демократ. партії, 1 – від с.-д. й 1 – від *Української народної партії*, а з *Наддніпрянської України* – 3 делегати від *Союзу визволення України*. Головою ЗУР було обрано *К. Левицького*, його заступниками – М. Василька, *Л. Бачинського* й М. Гонневича, секретарем – В. Теленицького. Союз визволення України в ЗУР представляв О. Скоропис-Йолтуховський. Після проголошення цісарського маніфесту від 04.XI.1916 про створення польського королівства та відокремлення й широку автономію Галичини в складі Австро-Угорської імперії позиції ЗУР послабилися. Від цього часу вплив ЗУР на укр. рух поступово зменшувався, й згодом вона оголосила про свій розпуск.

Загальне право (англ. common law) – 1. В широкому розумінні – особлива правова сім'я *англосаксонського права*, що протиставляється правовій сім'ї *романо-германського* (континентального чи цивільного) права та ін. правовим сім'ям світу. 2. У більш вузькому розумінні – правова система, що історично сформувалася в середньовічній Англії з рішень королівських (вестмінстерських) судів і протиставлялася *статутному* (парламентському) *праву* і *праву справедливості*. З. Букв.: правова система Англії, що склалася як підсумок нормандського завоювання 1066 р., тобто саме як загальна, уніфікована система всієї країни, протиставлена окремим нормативно-правовим актам і локальним нормам і звичаям.

Загальне німецьке право – загальнонімецьке цивільне право, засноване на *пандектному праві*, актах імператора і постановах рейхстагу.

Задруга – велика *патріархальна сім'я*, найнижча суспільна ланка феодальної Сербії.

Закон – нормативний акт вищого представницького органу державної влади або безпосереднього волевиявлення населення (наприклад, у порядку референдуму). З. становлять основу системи права *держави*. З. має найвищу юридичну чинність щодо інших

нормативних актів усіх інших органів держави. З. може скасувати або змінити будь-який інший нормативний акт. Усі акти інших органів мають відповідати З., видаватися на основі і на виконання його приписів, тобто бути підзаконними. За своїм значенням З. поділяються на конституційні і звичайні. Останні, у свою чергу, поділяються на кодифікаційні і поточні. До *конституційних* належать З., якими встановлюються принципи та основні норми регулювання певних галузей права або значних сфер громадського життя, наприклад кодекси. *Поточні* З. регламентують різні конкретні питання економіки, політики і соціально-культурного життя.

Закон про гомстеди в США 1862 р., Гомстед-акт – (від англ. homestead – садиба, селянський двір, ферма) – закон про земельні наділи, підписаний президентом США А. Лінкольном 20.05.1862. Відповідно до Г.-акта кожен гр-нин, який досяг 21-річного віку, мав право одержати зем. наділ пл. 160 акрів (бл. 65 га). Проживши на ньому 5 повних років, він ставав його власником. Акт мав велике значення для переможного завершення громадянської війни в США на користь респ. Півночі.

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 – ухвалений Верховною Радою України 25 квітня 2019 р. Це другий закон про правовий статус і порядок використання української та ін. мов в незалежній Українській державі, прийнятий через 20 років після відомого радянського Закону «Про мови в Українській РСР» від 29.X.1989, який ігнорувався й ігнорується частиною російськомовних громадян незалежної України. Складається з преамбули, 9 розділів (I – заг. засади: Стст. 1–5; II – українська мова та громадянство України: Стст. 6–8; III – обов'язок володіти державною мовою: Стст. 9–11; IV – застосування державної мови в роботі органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності: Стст. 12–19; V – застосування української мови як державної в публічних сферах: Стст. 20–38; VI – застосування української мови як державної у власних назвах та

іменах: Стст. 39–42; VII – забезпечення стандартів державної мови: Стст. 43–48; VIII – захист державної мови: Стст. 49–57; IX – прикінцеві та перехідні положення (див. «Відомості Верховної Ради, 2019. – № 21). В Преамбулі до важливого Закону України чітко, зрозуміло та прозоро викладена мотивація Верховної Ради України з цього питання: *ґрунтуючись* на Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та схваленому Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, яким було відновлено незалежну національну державність України; *керуючись* Конституцією України, що визначає українську мову як єдину державну мову в Україні та покладає на державу обов'язок забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; *діючи* відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99, яким встановлено, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України під час здійснення повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом; *зважаючи* на Концепцію державної мовної політики, затвердженої Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010, яка визначає стратегічні пріоритети в подоланні спричинених багатовіковою асиміляційною та репресивною політикою колонізаторів та окупантів деформацій національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору та відповідно до якої повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації та зміцнення державної єдності України; *усвідомлюючи,* що українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації; *прагнучи* до посилення державотворчих і консолідаційних функцій

української мови, підвищення її ролі в забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України; *маючи на меті* створення належних умов для забезпечення і захисту мовних прав і потреб українців; *а також беручи до уваги* Висновок Європейської комісії за демократію через право, відповідно до якого за особливих умов, що склалися в Україні, збалансована політика у мовній сфері вимагає належних гарантій для збереження державної мови як інструмента єднання суспільства, та Рекомендацію Європейської комісії за демократію через право українському законодавчому органу віднайти істотно більш прийнятні способи підтвердження верховенства української мови як єдиної державної мови та вжити додаткові заходи для зміцнення її ролі в українському суспільстві, ухвалює цей Закон.

Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 – перший закон про правовий статус і порядок використання української та ін. мов в УРСР. Прийнятий ВР УРСР 29.10.1989, набув чинності 01.01.1990. Складається з преамбули, 6 розділів (заг. положення; мова держ., парт., громад. органів, підприємств, установ і організацій; мова освіти, науки, інформатики і культури; мова інформації та зв'язку; мова назв; сприяння нац.-культур. розвитку українців, які проживають за межами УРСР). Містить 40 статей. Закон виходить з того, що мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу, а також основою його духовного життя. Ним встановлено, що укр. мова є державною мовою в УРСР. Д-ва забезпечує всебічний розвиток і функціонування укр. мови в усіх сферах сусп. життя (ст. 2). Разом з тим в Україні створюються необхідні умови для вивчення і використання мов ін. національностей. Українська мова як державна, рос. та англ. мови як міжнародні є мовами міжнаціонального спілкування в Україні. Істотним чинником практичної реалізації закону стала прийнята 1990 Державна програма розвитку укр. мови та ін. нац. мов на період до 2000 року. Його найбільш принципові положення включені до *Конституції України 1996*. Цей закон сприяв і сприяє зміцненню авторитету укр. мови, її носіїв – українців в усіх сферах спілкування як на націон., так і на міжнар. рівнях.

«Закон Руський», «Закон Роський», «Устав роуський» – на думку більшості вчених-русистів, система *звичаєвого права*, що діяла в Давньорус. д-ві. Прямі посилання на «З. р.» уперше зустрічаються у договорах давньоруських князів з Візантією часів князя Олега (911, ст. 5) та Ігоря (944, ст. 6). Ряд дослідників вважають, що «З. р.» існував у писаному вигляді задовго до появи «Правди Роської» («Роуської Правди»), тобто не лише у X, а й у IX, VIII і навіть VII стст. Інша група вчених вважає, що «З. р.» – це система неписаного звичаєвого права, яке діяло у Київській Русі та охоплювало не тільки кримін., а й спадкове, сімейне та процес. право. Характерними рисами «З. р.» були: 1) поступовий відхід від поширеної у дофеод. і ранньофеод. сусп-ві кривавої помсти; 2) початок заміни принципу таліону (покарання «рівне за рівне з рівним») матеріальним відшкодуванням заподіяних збитків; 3) наявність чітко визначених санкцій за крадіжку та ін. злочини. У Київ. Русі «З. р.» був основою судочинства. Багато його норм відтворено у текстах «Роуської Правди» – пам'ятки давньоруського права XI ст.

Закон судний людям (Закон соудный людьмъ – кін. IX – поч. X стст., Болгарія) – збірка державного, кримінального, процесуального й цивільного права болгарського та сербського народів періоду раннього середньовіччя. Зміст закону розкриває соціально-економічний устрій держави та систему державної влади. Закон стоїть на захисті власності, суворо караючи посягання на неї. З. с. л. відображає християнські погляди на шлюбно-сімейні відносини, караючи багатоженство та виконання язичницьких обрядів. Закон несе на собі помітний відбиток візантійського феодального права.

Закон Шермана 1890 (Sherman Antitrust Act of 1890, Акт для захисту торгівлі та комерції від протизаконних обмежень і монополії) – антитрест. закон, прийнятий Конгресом США 1890 на пропозицію сенатора Дж. Шермана. Формально був спрямований проти великих монополій та корпорацій. У подальшому З.Ш. був доповнений пізнішими законод. актами, зокрема Антитрестівським законом Клейтона 1914 та ін.

Закони Брихаспати – одна з пізніх дхармашастр (IV–VII стст. н.е.). На відміну від ранніх дхармашастр, що мали сакралізований характер, З.Б. вимагали застосування, поряд із дхармашастрами, світського нормат. збірника – «Артхашастри': «судді, що засідають у царських судах, мають бути обізнані з дхармашастрою та артхашастрою». Остання становить «науку політики», акцентує увагу на обов'язках царів, правителів щодо забезпечення громад. порядку, дотримання правосуддя та ін. З.Б. відображають еволюцію давньоінд. права від давніх сакралізованих нормат.-етичних настанов (*Закони Ману*) до практ. постановки правового регулювання, за якого релігія, мораль стають другорядними.

Закони Великої династії Мін (XIV ст.) – найбільша законодавча пам'ятка Мінської епохи (1368–1644) середньовічного Китаю, в якій відображено комплексний, багатогалузевий характер династичного законодавства. Усі закони, викладені у 460 ст., об'єднані у 30 розділів. Паралельно закони також поділяються на шість галузей, відповідно до традиційних для Китаю шести відомств, назви яких вказують на галузевий характер законодавчого регулювання: 1) відомство чинів; 2) відомство фінансів; 3) відомство церемоній; 4) військове відомство; 5) відомство покарань і 6) відомство робіт.

Закони воєнного часу – правові акти, дія яких обмежена воєн. часом. Вони можуть бути прийняті законод. органом як до, так і після вступу (фактичного і юридичного) д-ви у війну, але застосовуються тільки в період стану війни. З.в.ч. поширюються на всю територію д-ви, що перебуває у стані війни, або на окремі її місцевості. В Україні до законод. актів, що розраховані на застосування їх у воєн. час, належать закони України «Про оборону України» (1991), «Про надзвичайний стан» (1992), «Про режим воєнного стану» (1999), «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1999) та ін. Вони мають на меті забезпечити суверенітет, тер. цілісність і недоторканність України в разі воєн. нападу (агресії) ззовні. Ними допускається примус. відчудження за плату чи тимчас. вилучення д-вою майна, яке належить гр-нам, а також

підприємствам, установам і організаціям (реквізиція); проведення труд. мобілізації населення; залучення гр-н до різних видів зобов'язань. З.в.ч. надають дод. повноваження військ. командуванню, правоохорон. органам. Ними ввадяться в інтересах оборони окремі тимчас. обмеження у реалізації прав і свобод гр-н, а також прав юрид. осіб з покладенням на них додаткових обов'язків.

Закони XII Таблиць (Leges duodecim tabularum – 451–450 рр. до н.е., Рим) – перший звід законів Стародавнього Риму, що включав норми цивільного, шлюбно-сімейного, кримінального та процесуального права, закріплюючи основи рабовласницької республіки та всіляко охороняючи інститут власності. Поява цього запису звичаєвого права була пов'язана з боротьбою *плебеїв* проти обмеження їх прав (проте закони закріплювали й нерівність між *патриціями* та *плебеями*). Створенням З. займалася обрана для цієї мети комісія *децимвірів*, яка використовувала досвід проведення *реформ Солона* в Аттиці. Закони, що прийшли на зміну родовим звичаям, діяли до реформ Юстиніана I.

Закони Драконта – див.: *Драконта закони*.

Закони Карпатської України 1939 – два закони, що їх ухвалив сойм (сейм) *Карпатської України* на своїй сесії 15.03.1939 і які мали статус конституційних та визначали форму нового держ. утворення. Першим законом Карпатську Україну було проголошено незалежною державою. Це була республіка на чолі з президентом, обраним парламентом Карп. України. Держ. мовою у ній проголошено укр. мову. Кольорами держ. прапора були синій і жовтий. Держ. гербом визнавався існуючий герб краю із зображенням ведмедя у лівому червоному полі та чотирьох синіх та жовтих смуг у правому полі, а також тризуб св. Володимира Великого з хрестом. Держ. гімном проголошувалася пісня на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Ухвалення цього конст. закону соймом Карп. України означало, що це держ. утворення ставало незалежною державою. Назва, держ. мова, прапор і гімн підкреслювали український характер новопосталої держави.

Другим законом сойм Карп. України уповноважив уряд за згодою Президента республіки видавати розпорядження, що мали чинність закону, крім зміни конституційних законів.

Закони Ліпіт-Іштара – звід законів, складений приблизно 1932–1921 до н.е. за наказом Ліпіт-Іштара, царя першої династії д-ви Ісін (Межиріччя). З. Л.-І. дійшли до наших часів у вигляді глиняних клинописних табличок, які є копією оригіналу, що був викарбований на кам'яній стеллі. У Ніппурському храмовому архіві збереглося лише кілька примірників списків із З. Л.-І., всі вони, як і більшість док-тів цього архіву, дійшли до нас у вигляді дрібних фрагментів. Текст З. Л.-І. було реконструйовано за 9 фрагм-ми глиняних таблиць. Зведений текст містив близько 30 статей, що становили не більше чверті обсягу усього зводу. Закони були складені пізньошумер. мовою. На думку фахівців, З. Л.-І. вплинули на зміст *Законів Хаммурапі 1757 до н.е.*

Закони Ману (II ст. до н.е. – II ст. н.е., Індія) – одна з найдавніших пам'яток юридичної літератури, укладена в Стародавній Індії однією з брахманських (жрецьких) шкіл між II ст. до н.е. і II ст. н.е. Написана на класичному санскриті ритмічною прозою (шлоками). Джерелом З.М. стали більш ранні «настанови до Закону» (*дхармасутри*). Основою З.М. стали морально-етичні норми (*дхарми)*, яких повинні були дотримуватися індуси. «Книга законів Ману» є однією із найбільш шанованих в індуізмі *дхармашастр* (правових кодифікацій). Поділялася на 12 розділів, присвячених окремим проблемам державної організації (напр., інституту царської влади, соціальному поділу суспільства) і правовому регулюванню суспільних відносин (в З.М. містяться норми цивільного, шлюбно-сімейного, кримінального права). З.М. закріпили наявність *варн* в індійському суспільстві, пояснивши їхнє походження з точки зору релігії та їхній статус з метою забезпечення стабільності і єдності арійського суспільства серед підкорених народів. У розумінні індійців, це не просто правовий кодекс, а Книга Закона – керівництво до релігійного і цивільного побуту людини. Крім правових норм, зосереджених головним

чином у VIII та IX розділах, у ній багато релігійних і моральних приписів, що відображають світогляд стародавніх індійців. Легенда приписує З.М. божественне походження, відносячи їх появу до часу міфічного Ману – родоначальника арійців. В Європі З.М. стали відомі з кінця XVIII ст., з початком англійського володарювання в Індії.

Закони Менеса (бл. 3000 р. до н.е., Єгипет) – одна з найдавніших пам'яток світової правової культури, що, на жаль, не збереглася до наших днів. На стінах Фіванських усипальниць вдалося виявити лише один фрагмент кодифікації – текст т. зв. інструкцій візиру, яка детально регламентувала діяльність канцелярії *фараона*.

Закони про громадянство УНР – конст. акти, ухвалені *Українською Центральною Радою:* Закон про громадянство УНР від 02.03.1918 та Закон про реєстрацію громадянства УНР від 04.03.1918.

Закони та звичаї війни – система норм і принципів міжнар. права, які встановлюють права та обов'язки воюючих сторін та нейтр. держав у разі воєнного конфлікту. Мають на меті усунути найжорстокіші способи і засоби ведення війни, забезпечити захист мирного населення. Визначають порядок початку, ведення і припинення воєнних дій, правове становище комбатантів і некомбатантів (мирного населення, військовополонених, хворих і поранених військовослужбовців тощо), а також правовий режим власності. Встановлюють юрид. відповідальність за порушення З. та з.в. Чинні З. та з.в. передбачено міжнар. договорами або вони склалися історично звичаєвим шляхом. Першим з таких актів були Паризька декларація про морську війну 1856, Санкт-Петербурзька декларація про заборону розривних та запалювальних куль 1868, Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1899, Гаазька конвенція про бомбардування морськими силами під час війни 1907, Лондонська декларація про право морської війни 1909. Після Першої світової війни 1914–1918 було

прийнято Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925. До цієї ж категорії актів належить Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929, Лондонський протокол про дії підводних човнів проти торговельних суден у воєнний час 1936 тощо. Після Другої світової війни 1939–1945 у рішеннях Нюрнберзького процесу та Токійського процесу порушення З. та з.в. було визнано найтяжчими міжнар. злочинами, вчинення яких тягне за собою кримінальну відповідальність. Було підписано пакет Женевських конвенцій, що стосуються поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях і потерпілих у корабельних аваріях із складу збройних сил на морі, поводження з військовополоненими, захисту цивільного населення під час війни (1949). Важливе значення мають також Гаазька конференція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954, Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1971 та ін. Відповідно до вимог Женевських конвенцій з метою виконання З. та з.в. до Кримінального кодексу України внесено ст. 260 – мародерство, ст. 262 – погане поводження з військовополоненими, ст. 261 – насильство над населенням у районі бойових дій, ст. 263 – незаконне носіння знаків Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними.

Закони Ур-Намму – судебник царя об’єднаного «Царства Шумеру і Аккаду» Ур-Намму (2111–2094 до н.е.), засновника 3-ї династії Ура. Збереглися фрагменти судебника. За давньою традицією З.У.-Н. починаються з преамбули, яка змальовує добрі справи, добрі діяння царя, «що встановив у країні справедливість, вигнав зло і чвари, … щоб сирота не був відданий під владу багатого, вдова не була віддана під владу сильного, людина сикля (сикль – дрібна монета) не була віддана людині міни (міна – більша грошова одиниця)». Насправді ж З.У.-Н. фіксують типові порядки стародавньої деспотії – необмежену владу царя, панування чиновництва у соціально-госп. відносинах, безправне становище простого населення, дрібного виробника.

Закони Хамурапі (1757 р. до н.е., Вавилон) – звід законів царя *Хаммурапі,* за часів правління якого Вавилонська держава пережила період свого найбільшого розквіту. З.Х. – одна з визначних пам'яток права давньосхідного суспільства. Складалася з 282 статей, пролога та епілога, в яких містилися норми про судочинство, власність, шлюб, сім'ю, працю тощо. Висічені на діоритовій стелі, яку виявлено в Сузах 1901 франц. археолог. експедицією. Зберігаються в Луврі. З.Х. сприяли консолідації держави, встановлювали сувору регламентацію усіх найважливіших галузей державного життя, відповідальність селян за недотримання правил користування іригаційною системою, відповідальність ремісника за його роботу. Про поділ вавилонського суспільства на різні соціальні групи свідчить різний ступінь відповідальності за нанесення пошкоджень представникам різних верств населення та деякі інші факти. З.Х. захищали власність (зокрема, власність селян-общинників у випадках неврожаю або боргової кабали). Разом з тим законник не вирішував повною мірою проблему переходу від звичаєвого до писаного права в усіх галузях. Наприклад, в ньому відсутні важливі норми кримінального права. Суд у Вавилонській державі не був відокремлений від адміністрації. Верховним суддею був сам цар. Розгляд судової справи був відкритим. Як докази, застосовувалися *ордалії*. З.Х. підтверджують, що Вавилонська держава була одним з різновидів східної деспотії (див.: *Деспотія східна)*. З точки зору юридичної техніки З.Х. були безсистемним записом судової практики.

Законник Стефана Душана (1349 р., Сербія) – збірка феодального слов'янського права середньовічної Сербії (діяла на всій території Сербської держави). Складена з ініціативи царя Стефана Душана. З.С.Д. регулює соціальні відносини в Сербській феодальній державі, остаточно прикріплює селян (*меропхів*) до землі, регламентує селянські повинності, детально виписує систему злочинів та покарань, судочинство. Законник вводить поняття *пронії* – умовного земельного володіння, що надавалося за службу. Влада царя, який був найвищим арбітром під час вирішення спорів, виконував роль верховного судді та блюстителя християнської моралі, все ж була обмежена Собором (зборами) вищих світських і духовних феодалів. Значна увага Законника приділена захисту православ'я.

Законодавство – 1. Сукупність правових норм, призначених регулювати суспільні відносини взагалі чи окремі види цих відносин (земельне З., кримінальне З.); 2. Сукупність нормативних актів вищої юридичної сили, які приймаються парламентом або референдумом; 3. Один із методів забезпечення функціонування *держави,* який полягає в тому, що органи *державної влади* видають *закони* (або їх скасовують, змінюють).

Законодавство Солона (594 р. до н.е., Афіни) – ряд законів, прийнятих за часів діяльності архонта-простата і айсімента Солона з метою реформування Афінського суспільства. В економічній галузі реформи були спрямовані на активізацію господарського життя суспільства в цілому (дозвіл вивозу-експорту оливкової продукції з метою продажу, заохочення ремісництва, сприяння торгівлі та уніфікація грошової системи й системи мір і ваги, обмеження невиробничих витрат). Вільне корінне населення Афін було поділене на чотири розряди (*п'ятисотники*, *вершники, зевгіти* та *фети*), причому належність до кожного з розрядів була пов'язана з наявністю певних прав і свобод та за участю в ополченні під час військових дій. Проведено радикальну реформу боргових відносин (*сисахфія).* Афіняни, які потрапили в боргову кабалу, були звільнені, а продані в рабство за межі Афін – викуплені за громадські кошти. Дозволено складати заповіт за волею заповідача у випадку відсутності прямих спадкоємців. Також підвищено роль народних зборів, на яких стали обговорювати найважливіші державні справи та приймати закони. Створено *Раду чотирьохсот* – вищий орган виконавчої влади та *Геліею* – вищий судовий орган з функціями конституційного суду. Наслідками законів стало закладення основ афінської демократії. За легендою, перед створенням *Законів XII Таблиць* у 454–452 рр. до н.е. з Риму було відправлено посольство для вичення З.С.

Законодавча ініціатива (фр. initiative, від лат. initium – початок) – офіційне внесення компетентними суб'єктами на розгляд законодавчого органу *законопроєкту* або пропозиції про прийняття *закону*, про зміну або скасування чинного закону, які він зобов'язаний розглянути за сутністю; початкова стадія законодавчого процесу.

Законопроєкт – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. Внесення З. є першою стадією законодавчого процесу. З. вправі вносити суб'єкти, які мають право *законодавчої ініціативи*.

«Закритий цех» – норма трудового права США, якою закріплювався обов'язок підприємця приймати на роботу виключно членів відповідної профспілки (див. Закон Вагнера 1935 р.).

Зак'ят, закат – податок, який платять багаті мусульмани, щоб допомогти бідним. З. іменується також «очищувальним податком» і становить 1/40 частки прибутку від усього нерухомого майна. Формально вважається, що З. іде бідним, фактично він іде на користь держави і там перерозподіляється.

Залізняк Максим Ієвлевич (бл. 1740 – р. с. невід.) – січовий козак, керівник нац.-визвол. руху 1768–1769 *Коліївщини*. Н. в м-ку Медведівка (нині с. Чигирин. р-ну Черкас. обл.) в сім'ї селянина. Після смерті батька записався козаком Тимошівського куреня Нової Січі. Працював наймитом у козац. зимівниках, на рибних та соляних промислах. Від 1762 – січовий підпушкарій. 1767 вернувся в рідний край. 3 червня 1768 після козац. ради в Холодному Яру очолив повстанське військо, похід якого розпочався 6 черв. Загони З. оволоділи Медведівкою, Жаботином, Смілою, Черкасами, Корсунем, Каневом, Богуславом, Кам'яним Бродом, Лисянкою. Після здобуття Умані (20–21 черв.) повстання поширилося на значні території Правобережної України. На визволених територіях З. намагався в міру своїх можливостей проводити виважену соціальну політику, прагнув налагодити нормальне госп. життя, зробив певні кроки щодо утвердження в краї козац. органів влади. Рішуче виступав проти виявів жорстокості з боку повстанців. Програмні документи, вироблені в ході повстання, засвідчують широту та радикальність лозунгів Коліївщини. Підступно заарештований 7 лип. 1768 разом з І. Гонтою підрозділом рос. війська, що перебувало на Правобережжі, у зв'язку з виступом Барської конфедерації 1768. Деякий час утримувався

в київ. в'язниці. Згідно з вироком Київ. губернської канцелярії його разом з групою сподвижників було відправлено на каторжні роботи до Нерчинська (нині м. в Читинській обл. РФ). За однією з версій не виключено, що З. брав участь у масових виступах селян і козаків серед. 70-х рр. XVIII ст. в Росії. Пам'ять про події 1768–1769 у Правобереж. Україні та їх героїв десятиліттями продовжувала зберігатися в свідомості укр. народу, тому незаперечним є факт, що З. став героєм дум, історичних укр. пісень, переказів, легенд.

Замах на злочин – умисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення *злочину*, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного. *Карається* як закінчений відповідний злочин з урахуванням ступеня виконання злочинного наміру та характеру обставин, які завадили доведення злочину до кінця. З. на з. – це наступна, після приготування до злочину, стадія злочинної діяльності. На відміну від приготування, коли злочинець лише створює умови для скоєння злочину, під час З. на з. діяння винного безпосередньо спрямовуються на завдання шкоди об'єкту, що охороняється *кримінальним правом*, але така шкода не настає або виявляється іншою за ступенем і характером, ніж планував злочинець. З. на з. може бути *закінчений* та *незакінчений*. У першому випадку винний виконує всі ті дії, які він вважав необхідними для настання суспільно небезпечного результату, але останній не настає з незалежних від волі винного причин. У другому випадку суб'єкт З. на з. не здійснює всіх необхідних для закінчення злочину дій з незалежних від нього причин і усвідомлює це.

Запобіжні заходи – у *кримінальному процесі* передбачені *законом* заходи процесуального примусу, що застосовуються до *обвинувачуваного* (як виняток – до *підозрюваного*), до *підсудного*, а також до *засудженого* (до набрання *вироком* законної сили) за наявності достатніх підстав вважати, що він може уникнути *слідства* або *суду* чи перешкоджатиме встановленню істини у справі, або вестиме злочинну діяльність, а також для забезпечення *виконання вироку*. До З. з. належать: підписка про невиїзд, *взяття під*

варту, застава, нагляд командування військової частини, особиста порука, порука *громадської організації* або *трудового колективу*, віддання неповнолітнього під нагляд батьків, *опікунів,* піклувальників або адміністрації дитячої установи.

Запорізька Січ, Запорозька Січ – укр. військ.-політ. організація, авт. утворення у межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Московської держави. Існувала в XVI–XVIII стст., займаючи тер. сучасних, Дніпроп., Донец., Запоріз., Луган., Микол., Харків. та Херсонської обл. Утв. вихідцями з різних станів укр. сусп.-ва – як результат прагнення Вел. Князівства Литовського, пізніше – Речі Посполитої забезпечити охорону своїх пд.-сх. кордонів, з одного боку, і як наслідок еволюції соціально-екон. та політ. відносин на укр. Землях – з іншого. Низове (постійно або тимчасово перебувало у Нижній Наддніпрянщині – Запоріжжі) козацтво вперше фіксується джерелами наприкінці XV ст. З поч. XVI ст. низові козац. загони активно наймаються місц. литов. адміністраціями Наддніпрянщини для оборони прикорд. земель від татар набігів. У 1550-х рр. під керівн. канівського старости князя Д. Вишневецького (Байди) було збудовано перше достовірно відоме пост. укріплення – замок на дніпровському о-ві Мала Хортиця, який прийнято вважати першою Запорозькою Січчю, а сам акт – орг. початком запоріз. козацтва. Наступні Січі – Томаківська (до 1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1638–1652), Чортомлицька (1652–1709), Кам'янська (1709–1711, 1730–1734), Олешківська (1711–1728), Покровська (Нова) (1734–1775). Безпосередньо з військ.-орг. заходами Речі Посполитої у 1570-х рр. пов'язана поява реєстрового козацтва та початок його виділення в окрему профес.-станову групу на противагу неконтрольованому низовому козацтву. Землі, на яких перебували запорізькі козаки, вважалися нейтральними, а тому існування З.С. не регламентувалося законами сусідніх держав. Переселення і перебування на цих землях підданим Речі Посполитої заборонялося (конституція вального сейму від 19.IV.1590, ухвала Віленського сейму в липні 1593). Ось чому у 1-й пол. XVII ст. на З.С. постійно була залога

реєстрового козацтва. 1635 для контролю над Січчю побудована фортеця Кодак. Згодом З.С. стає осередком козацтва, що не потрапило до реєстру (випищиків). Відповідно кількість запоріз. (нереєстрованого) козацтва змінювалася залежно від чисельності козаків за реєстром. Пост. військова небезпека унеможливлювала систематичне активне госп. освоєння земель регіону. Позбавлене платні запоріз. козацтво поряд з промислами (рибальство та мисливство, соляні промисли, бджільництво (бортництво) тощо) та скотарством активно займалося військ. найманством і походами на землі васалів Османської імперії. Особливості соціальних джерел формування З.С. (значна кількість збіглого, особисто залежного селянства) законод. неврегульованість її існування сприяли утвердженню серед запорожців антиуряд. позицій та зробили З.С. центром соціального невдоволення та протестних рухів в укр. суспільстві. Січ бере активну участь у селянсько-козац. повстаннях 1-ї пол. XVII ст. та Нац.-визв. війні українськогоь народу 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького. 1654, присягнувши на вірність царю, запорожці переходять у цар. підданство. Проте питання про держ. належність їх території не регламентувалося. Під час укладання Андрусівського перемир'я 1667 між Річчю Посполитою та Моск. д-вою було визнано подвійне підданство запоріз. козаків. Принаймні з 1670-х рр. З.С. отримувала грош. та натур. жалування, військ. припаси та (інколи) зброю від Моск. д-ви. Бахчисарайський мирний договір 1681 між Кримським ханством, Туреччиною та Москов. д-вою визнав запоріз. козаків цар. підданими. Першим док-том, де офіційно зафіксовано існування З.С. як тер. структури, став «Вічний мир» 1686 між Річчю Посполитою і Моск. д-вою. Відповідно до нього З.С. визнавалася частиною цар. д-ви, окреслювався пн. кордон З.С. на правому (західному) березі Дніпра. З 1688 Моск. д-ва починає будувати на запоріз. землі фортеці (Кам'яний Затон та ін.). У Речі Посполитій до 1648 гетьман (старший) реєстрового козацтва нерідко ставав і кошовим З.С. Засновник Гетьманщини Б. Хмельницький був обраний гетьманом на Січі. У Гетьманщині, що успадкувала від З.С. назву «Військо Запорізьке», протягом кількох десятиліть З.С. претендувала на роль центру влади та намагалася

дем. або насильн. шляхом утвердити владу обраних нею гетьманів. Уперше цей конфлікт виявився 1657. Дії З.С., незадоволеної вибором І.О. Виговського гетьманом без її участі, стали початком громадян. війн у Гетьманщині. Серед обраних запорожцями гетьманів – І.М. Брюховецький, П. Суховій, М. Ханенко та ін. Поступове утвердження рос. влади в регіоні, спроби гетьмана Лівобереж. України І.С. Мазепи підпорядкувати З.С. своїй владі, активна колонізація земель у пд. лівобережних полках, норми міжнар. договорів, особливості внутр. та зовн. політики Росії та умови рос.-тур. війни поставили З.С. з 1680-х рр. в опозицію до Моск. д-ви, Гетьманщини взагалі та місц. влади у прилеглих козац. полках. Активізувалися відносини З.С. з Кримським ханством: з 1690 до 1694 щорічно укладалися угоди (усні скріплювалися присягою; письмові у формі присяжних листів сторін), осн. змістом яких було припинення воєнних дій, право запоріз. козацтва на заняття промислами в межах ханства та безмитну торгівлю з ним при визнанні З.С. у рос. підданстві. Угоди 1688 та 1692 передбачали нейтралітет З.С. у воєнних діях Кримського ханства протии Моск. д-ви (угода 1692 дозволяла добровольцям із З.С. брати участь у війні на боці ханства). Гострим питанням відносин З.С. із Моск. д-вою стало існування рос. фортець на запоріз землях. У 1700-х рр. Січ входить у прямий конфлікт з цар. та гетьм. урядами, проводячи блокаду (торгову) проти Гетьманщини та рос. фортець (принаймні з 1707), тимчасово відмовляючись підтверджувати присягу на вірність царю (з 1703), намагаючись укласти військовий союз з Кримським ханством проти Моск. д-ви. Як відомо, 1708 З.С. приєдналася до союзу гетьмана І.С. Мазепи зі швед. королем Карлом XII. Вона брала діяльну участь у війні цієї коаліції проти Рос. д-ви. 14.V.1709 рос. війська захопили та знищили січову фортецю. Влітку 1709 запоріз. козаки емігрували в межі Крим. ханства та Молдови. Мазеп. еміграція за участю запоріз. представників уклала військ. союз з Кримським ханством (23.I.1711) та договір про васалітет з Оттоманською Портою (05.III.1712). Прутський (12.VII.1711), Константинопольський (05.IV.1712) та Андріанопольський (13.VI.1713) договори Оттоман. Порти з Рос. д-вою приєднали землі З.С. до тур. володінь.

Статус З.С. в Оттоман. Порті можна окреслити як васальний від Кримського ханства. Крим визнав автономність управління З.С., недоторканність життя і власності запорожців, свободу релігії. Торгівля звільнялася від іноз. мита, запорожці отримали дозвіл займатися промислами на тер. Крим. ханства. Запоріз. військо отримувало регулярне жалування та військ. припаси і зобов'язувалися виставляти військо на вимогу хана. Рос. д-ва 26.V.1709 оголосила амністію для запорожців, що повертались у межі країни, і ставила поза законом решту, згодом (22.IV.1725) було заборонено торгівлю із З.С. Грамотою імператриці від 31.VIII.1733 проголошено амністію усьому запоріз. козацтву. У березні 1734 Росія остаточно прийняла запоріз. козацтво у своє підданство. Бєлградський та Константинопольський договори 1739, Ніські конвенції 1740 визнали запоріз. землі у складі Рос. імперії і визначили північно-східний кордон З.С. 1743 проведено розмежування, а 23.VIII.1744 грамотою імператриці підтверджено північний та встановлено східний кордон Січі. Розпорядженням Сенату від 04.VIII.1742 врегульовано питання про постачання та жалування запорожців з державної казни. 1735 біля січової фортеці для контролю над З.С. збудовано Новосіченський ретраншемент (фортецю) з рос. гарнізоном. У 1734–1750 та 1764–1775 Січ була підпорядкована Київ. генерал-губернатору, 1750–1764 – гетьману. З 1730-х рр. територія З.С. неухильно зменшувалася внаслідок утворення рос. урядом тут колоній іноземців (1752 – Нової Сербії, 1753 – Слов'яно-Сербії) спорудження численних фортець тощо. Після 1734 змінюється характер господарства З.С.: відбувається активне землероб. освоєння земель-пустошів. У зв'язку з цим з'являється значна кількість слобід, заселених селянами («військовими підданими»), які за користування землею сплачували податки до скарбниці З.С. та відбували громад. роботи. Гол. козац. повинністю залишалася військ. служба, сплачувалися податки з промислів. Зберігалася регульована можливість переходу селян у козацький стан і навпаки. З.С. формувалася на добровільних засадах з чоловіків незалежно від національності за умови правосл. віровизнання, знання укр. мови та після випробувального терміну. З.С. поділялася на січових (безшлюбних) та сімейних

козаків. У XVIII ст. з'являється також поділ на військових товаришів, зобов'язаних відбувати військ. повинність, і посполитих, що сплачували податки до скарбниці З.С. В орг. відношенні в мирний час З.С. поділялася на 38 куренів на чолі з виб. курінними отаманами. Під час воєнних та поліц. операцій З.С. організовувалася у полки. Найвищим органом влади була військова рада, що збиралася регулярно тричі на рік (1 січня, на Великдень та 1 жовтня) і за бажанням запорожців. У XVIII ст. регулярні військ. ради відбувалися лише 1 січня. На раді вирішувалися найважливіші питання військово-політичного життя авт. утворення – вибору кошового отамана та військової старшини і розподілу земель, війни і миру, воєнних походів, покарання кримінальних злочинців тощо. Рішення приймалися здебільшого шляхом досягнення компромісу, згоди, проте інколи процес виходив з-під контролю і супроводжувався насильством. На раді кошовий отаман та військ. старшина звітували за річну діяльність. Землі розподілялися на основі жеребу на один рік – між куренями, старшиною, духівництвом та сімейним козацтвом (у Новій Січі жеребкування орної землі вже не практикувалося). Існували також ради кошового отамана, а також паланкові збори, що вирішували переважно госп. справи сімейного козацтва. На чолі З.С. стояв кошовий отаман, який поєднував військ., адм., суд. і в певному розумінні духовну владу. У воєн. час він наділявся диктаторськими повноваженнями. Кошовий керував З.С., виконував роль найвищого судді, визначав духівництво для січової та паланкових церков, затверджував обраних на військ. раді старшин, розподіляв військ. здобич, прибутки З.С., монарше жалування, представляв З.С. у міжнар. відносинах тощо. Найважливіші справи кошовий вирішував колегіально, збираючи військ. раду. До військ. старшини належали: військовий суддя (здебільшого – заступник кошового), військовий писар, військовий осавул. Військ. суддя займався як крим., так і цив. справами, виконував роль скарбника та нач. артилерії. Військ. писар вів документацію З.С., облік прибутків та витрат. Військ. осавул здійснював нагляд за громад. порядком, відповідав за виконання суд. вироків, виконував інтендант роботу, контролював питання охорони іноз. послів та купців, керував військ. розвідкою.

Рангом нижче стояли військ. службовці – довбиш, пушкар, толмач, кантаржей, шафар, канцеляристи, шкільні отамани, булавничий, бунчужний, хорунжий. Місцеві щабелі влади в регіонах займали громад. отамани. Єдиним регулярним військ. підрозділом З.С. була залога січової фортеці, що перебувала на грош. та натуральному утриманні З.С. З.С. територіально поділялася на паланки – області з власним самоврядуванням. До 1768 їх було 5, згодом – 8, у 1770-х рр. – бл. 10. Щорічно на основі жеребу землі паланок отримували ті чи ін. курені. До виб. старшини паланки входили полковник, осавул, писар, підосавулій та підписарій. 05.VI.1775 З.С. окупували рос. війська. Маніфестом імператриці 03.VIII.1775 скасовано З.С. Землі Січі передано до Новоросійської та новоутв. Азовської губерній. Запоріз. козаки утворили Задунайську Січ у межах Осман. імперії (1775–1828), Чорноморське козацьке військо (з 1860 – Кубанське) (1788–1920) і Азовське козацьке військо (1828–1865), де зберігали свої орг. та управл. структури.

Заратуштра, Заратустра (грец. Ζωροάστρης – Зороастр; др. пол. VII ст. до н.е. – перш. пол. VI ст. до н.е.) – мислитель і пророк, реформатор давньоіран. релігії, яку згодом назвали зороастрійською (зороастризмом). Наукою доведено, що З. є автором гат (гімнів) найдавнішої частини *Авести*. Своє вчення З., на думку дослідників, проповідував у Сх. Ірані, Афганістані, країнах Серед. Азії. Все своє життя прагнув перебудувати світ на засадах добра і справедливості, закликав дотримуватися найдосконаліших з усіх законів Мазди – верховного і єдиного бога, втілення правди, справедливості, розуму тощо.

Застереження про непорушність обставин (лат. clausula rebus sic stantibus) – середньовічна доктрина, згідно з якою договір зберігає чинність, якщо не змінюються обставини, за яких він був укладений.

Заточник Даніїл (літ. псевдонім; справжнє прізвище не встановлено) (XII ст.) – автор визначного твору давньоруської літератури «Слово Даніїла Заточника». В новій редакції XIII ст. – «Моління Д.З.».

«Західні Індії» – назва земель, відкритих наприкін. XV – на поч. XVI стст. (африканські острови, Центральна Америка тощо), що випливає з помилки середньовічних мандрівників (Христофор Колумб), які вважали, що відкрили шлях до справжньої (Східної) Індії. У 1524 р. при іспанському королі було створено раду у справах Індій – перший у світі централізований орган колоніальної адміністрації. Рада була вищим законодавчим органом для *колоній,* призначала вищих чиновників та виступала верховною апеляційною інстанцією для колоніальних судів. Назва «З. І.» зберігалася в документах до кінця XVI ст.

Зборівський договір 1649–1650 – перша козацька конституція, укладена 08.VIII.1649 під Зборовом (тепер Терн. обл.) між гетьманом Б. Хмельницьким та урядом Речі Посполитої. Згідно з угодою зберігалися вольності Війська Запорозького. Козац. реєстр збільшувався до 40 тис. осіб. Під управління геть. адміністрації переходили Київ., Брацл. та Чернігів. воєводства; цю територію мали покинути польс. війська. Всі посади у названих воєводствах могли заступати тільки укр. шляхтичі правосл. віри. Євреям та єзуїтам заборонялося проживати у вказаних воєводствах. Київ. митрополитові надавалося місце в польс. сенаті – верхній палаті польс. парламенту. Чигирин переходив у володіння гетьмана. На польс. сейм покладалося питання про ліквідацію уніат. церкви в Україні. Мало бути проголошено і заг. амністію учасникам козац. повстання. У січні 1650 польс. сейм формально затвердив умови З. д. 1649. Уперше в історії укр.-польс. відносин XIV–XVII стст. польс. уряд визнав статус «Автономії» частини укр. земель, що перебували у складі Речі Посполитої. На цій території зберігалися створені в ході Національно-визвольної війни (революції) політ. устрій, адм.-тер. поділ (полково-сотенний), аналогічний тому, що був створений та затверджений Конституцією «Інструмент управління» (1653) в Англії за доби протекторату Кромвеля (1653–1658), а також козац. суд, 40-тисячна нац. армія (реєстрові козаки) тощо. Підрозділам польск.-лит. армії заборонялося прибувати сюди і розташовуватися на постій. Б. Хмельницький розглядав З.д. 1649–1650 як тимчасовий і намагався фактично

творити нову держ. організацію на тер. козацької України, незважаючи на форм. умови і використовуючи ті права, які давали йому статті З.д. Фактично виникла Українська козацька д-ва під назвою «Військо Запорозьке».

Звичаєве право – система санкціонованих д-вою *звичаїв правових,* які є *джерелом права* у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється шляхом пост. дотримання упродовж тривалого періоду *звичаїв* нормативного характеру, відображає *правову культуру* і *правову свідомість* народу, а водночас й інтереси панівних верств сусп-ва. З.п. в Україні сягає своїм корінням правових звичаїв Скіфської, Антської та Давньоруської держав, частину яких згодом було записано у «Правді роській» та ін. актах князівського зак-ва, які швидше фіксували звичаєві норми, ніж творили нові. «Руська Правда» і неписане право, що доповнювало її, зберігали свою силу і в наступні періоди укр. історії – в Галицько-Волинській державі, Великому князівстві Литовському, Українській козацькій державі (на Запорозькій Січі, Гетьманщині).

Звичай – соціальна норма, правило поведінки людей, що склалося у процесі співжиття людей у результаті фактичного його застосування упродовж тривалого часу. З. виникає разом з людським сусп-вом і є осн. формою соціального регулювання поведінки членів громади за родового ладу. Дотримання З. забезпечується засобами громад. впливу на порушника (позбавлення вогню, притулку, води, їжі, вигнання з роду, страта тощо) або схваленням заходів, застосованих до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (кровна помста). З поділом сусп-ва на класи і виникненням *держави* З. може стати *звичаєм правовим*, дотримання якого забезпечується держ. примусом.

Звичай правовий – *звичай*, санкціонований д-вою і цим перетворений на *джерело права*. Звичай санкціонується д-вою у процесі суд-ї або адм-ї діяльності шляхом офіц. закріплення у нормат. актах можливості використання З.п. для регулювання

певних сусп. відносин або «мовчазної згоди» влади на факт. Застосування З.п. у певних правовідносинах або включення З.п. у законодавчі акти – зводи *звичаєвого права*. У процесі санкціонування д-вою відбувається відбір З.п., і юрид. сили набувають лише ті звичаї, які відповідають інтересам панівних верств. Система З.п. становить *звичаєве право*.

Звід законів – універсальна форма систематизації зак-ва, здійснювана з метою удосконалення правового регулювання сусп. відносин, забезпечення більшої стабільності й доступності зак-ва, зміцнення *законності* і підвищення *правової культури* гр-н. Формування З.з. охоплює всі відомі види ситематизації зак-ва: *інкорпорацію, кодифікацію і консолідацію*.

Звід законів Російської імперії (1832 р.) – систематизований збірник різних законів царської Росії, розміщених у тематичному порядку. Складений 1826–1830 як витяг з «Повного зібрання законів», звід почав діяти з 01.01.1835 (перше видання 1832, наступні – 1842, 1857). Після 1857 повністю не перевидавався, виходили тільки окремі томи. Звід складався з 42 тис. статей, об'єднаних у 8 розрядів і вміщених у 15 томах. 1892 після *судової реформи 1864* окремим 16-м томом вийшли «Судові статути». В 1–3-му томах Зводу містяться осн. закони, держ. і губ. установлення тощо; в 4-му – статути про рекрутські та земські повинності; в 5–8-му – статути про *податки, мита, шинковий збір* та ін.; в 9-му – закони про стани та їхні права; в 10-му – закони цивільні та межові; в 11 і 12-му – статути кредитних установ, торгові, постанови про фабричну, заводську і ремісничу пром-сть тощо; в 13–14-му – статути благочиння (лікарський, про паспорти та втікачів, про утримання під вартою та ін.) і в 15-му – кримінальні закони.

Звід законів Юстиніана – див.: *Корпус юріс цивіліс*.

Зговір, змова (англ. conspiracy) – в країнах англосаксонської правової сім'ї кримінально карана угода двох чи більше осіб з протиправними намірами.

Зевгіти (грец. zeugitai) – після *реформ Солона* одна з чотирьох категорій корінного вільного населення Афін, яка мала 200 мір збіжжя, олії або вина прибутку (доходу). Складалася із землеробів, що за реформою вперше отримали право брати участь у *Народних зборах*. Під час воєнних дій становили основу важкоозброєної піхоти.

Зевс, Дій, Деус (рим. Юпітер) – верховний бог у грецькій міфології, володар світу, батько богів і людей, глава олімпійської сім'ї богів. Ім'я З. індоєвропейського походження і означає «світле небо» (порівн. індоєвропейське deiuo – «денне сяюче небо»; ст.-інд. deva – «бог», dyaus (дьяус) – «небо»; грец. Ζεύς, род. відм. Διός – «Зевс, бог ясного неба»). З. – син Кроноса і Реї, належав до третього покоління богів, яке скинуло панування другого покоління – титанів. З. зі своїми братами Посейдоном і Аїдом розділили сфери впливу між собою. З. дісталося панування на небі, Посейдону – на морі, Аїду – у царстві мертвих. З доби патріархату З. локалізується на горі Олімп і іменується Олімпійським.

Зеленський Володимир Олександрович (25.I.1978) – український державний діяч, політик, шоумен, актор, комік, режисер, продюсер та сценарист, шостий Президент України з 20 травня 2019. Юридичну освіту здобув у Криворізькому економічному інституті Київського економічного університету ім. В. Гетьмана. За фахом ніколи не працював. Лідер партії «Слуга народу», зареєстрованої у грудні 2017. 21.I.2019 партія «Слуга народа» на своєму з'їзді висунула З. кандидатом у президенти, а 30.I.2019 ЦВК офіційно зареєструвала його кандидатуру на чергових виборах нового президента. За результатами голосування 31.III.2019, З. у першому турі посів перше місце, набравши 30,24 % голосів (проти 15,85 % за Петра Порошенка, який також вийшов до другого туру). 21.IV.2019 у другому турі З. переміг свого опонента за результатом у 73,22 % підтримки проти 24,45 % за чинного (на той час) президента.

Земельні права в Англії – особливий інститут середньовічного права, що включав в себе власне володіння, держання (tenancy) і обсяг володільницьких прав, правових інтересів (estate); при цьому права на нерухомість мали двоякий характер: особі належало або володіння річчю, або так звані майбутні права – «поворотні права» (reversion) та «вичікувальні права» (remainders).

«Землеробський закон» – збірник візант. права, що регламентував правові відносини на селі; пам'ятка права. Створено приблизно у VII–VIII стст. Широко використовувався у Середні віки не тільки у Візантії, а і в д-вах південних слов'ян, де називався «Словенським законом». «З. з.» – важливе джерело для вивчення візант. села.

Земська реформа 1864 – реформа 60–70-х років XIX ст., проведена в Рос. імперії, зокрема в Україні з метою пристосування самодерж. ладу до потреб капіталіст. розвитку країни шляхом запровадження місцевого (земського) самоврядування. У губерніях та повітах створювалися виборні земські установи – губ. і пов. земс. зібрання (розпорядчі органи) та губ. і пов. земс. управи (викон. органи). Органи земс. самоврядування було запроваджено в Україні неодночасно: спочатку, у 1865–1870-х рр., – у лівобереж. і пд. укр. губерніях (Харків., Полт., Черніг., Херсон., Катериносл. і Таврійській), а на поч. XX-го ст. (1904–1911) – у Київ., Поділ. і Волин. губерніях.

Земське право (нім. Landrecht) – у середньовічній Німеччині місцеве право (право окремих земель), загальні для всього вільного населення норми, які застосовувалися в судах графської юрисдикції.

Земські грамоти – цар. грамоти у Росії XVI–XVII стст., які надавали місц. населенню і посадським людям право на створення земс. органів самоврядування. Грамоти встановлювали склад, порядок обрання та функції земс. установ, порядок їх взаємин з ін. органами держ. влади.

Земські суди – 1. Станові суди для розв'язання цив. справ шляхти у феодальних Литві та Польщі, в т.ч. на загарбаних ними укр. землях. Компетенцію З.с. визначали *Литовські статути*. В Україні З. с. запроваджено після Люблінської унії 1569. На Лівобереж. Україні вони існували до її приєднання до Росії 1654; в 1760–1763 були відновлені як суди козац. старшини. З 1769 вони діяли на підставі загальнорос. зак-ва. 1782 цар. уряд ліквідував З.с. на Лівобереж. Україні, а 1795 – на Правобереж. Україні; 2. Повітовий поліц. орган у Росії (1775–1861), який виконував вироки суддів, провадив попереднє слідство, а в деяких випадках брав справи до розгляду («нижчий» З. с.); 3. Губ. становий суд у Росії (1775–1796). Як апеляц. інстанція, він вирішував крим. та цив. справи дворян, розглянуті в повіт. суді («верхній» З.с.).

«Зібрання малоросійських прав» 1807 – пам'ятка права поч. XIX ст., остання з численних спроб кодифікації «малоросійського права». Зібрання упорядковане Комісією для складання законів (1804–1807). Фактично це була компіляція цив.-прав. норм з *Литовського статуту* та польс. переробок збірників нім. міського права, що застосовувалися на укр. територіях упродовж XVI–XVIII стст. Дія «З. м. п.» 1807 мала поширюватися на Київ., Черніг., і Полт. губ. Планувалося, що Зібрання стане одним із розділів «*Книги законів Російської імперії*». «З. м. п.» 1807 складалося з трьох частин, поділених на розділи і параграфи (викладені у 5 рукопис. книгах). Найповніше представлено норми, що стосувалися майнових, шлюбно-сімейних та спадкових відносин. Написане рос. мовою. Оскільки укладання «Книги законів Російської імперії» не було доведено до кінця, то й «З. м. п.» 1807 фактично не діяло. Пам'ятка зберігається у Рос. держ. істор. архіві в Петербурзі. Її виявив укр. правознавець А.П. Ткач у 50-х рр. XX ст. Опубл. 1993 Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Зіммій, Зиммій – християнин чи іудей, який проживав на території ісламської держави і користувався її покровительством.

Златоуст Іоанн (345–407 рр.) – константинопольський єпископ. Народ. в м. Антиохія у багатій христ. родині. Одержав блискучу класичну освіту, став адвокатом. Незабаром став ченцем, 398 р. стає архієпископом Константинополя. Політико-правові сюжети містять його широковідомі твори «Бесіди на послання до Римлян», «Бесіди на Псалми» та ін. У своєму тлумаченні «Послання до римлян» апостола Павла вимагав від усіх віруючих суворого виконання приписів Біблії, покори політичній владі. Усяка влада від Бога «у нагороду добрим і на кару злим». Водночас він мав мужність визнати, що не будь-який цар або князь діють за законом Божим. «Істинний цар той, хто панує над гнівом, заздрістю й насолодами, хто все підкоряє Закону Божому, хто, зберігаючи світлий розум, не дозволяє страстям панувати над душею». Отже, Бог, заснувавши розмаїття влади і покору їй, – писав Златоуст, – вимагає від володарів і відповідних високих моральних якостей.

Злодій, крадій – у сучасн. значенні *злочинець*, що вчинив крадіжку.

«**Злодій у законі**» – на жаргоні *злочинців* профес. злодій, який дотримується злодійських «законів» і визнається злочинним світом найавторитетнішим з наданням йому особливого статусу, що використовується для підтримання певного порядку в злочин. середовищі.

Злочин – суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на держ. лад, політ. й екон. систему, власність, особу, політичні, трудові, майнові та ін. права і свободи гр-н, а також інше передбачене крим. законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на правопорядок.

Злочинець – особа, винна у вчиненні суспільно небезпечного діяння (*злочину*).

Злочини міжнародного характеру, міжнародні кримінальні злочини – суспільно небезпечні умисні діяння, що посягають на міжнар. правопорядок, завдають шкоди мирному співробітництву держав. Відповідальність за вчинення З.м.х. передбачено міжнар.-правовими актами універсального (Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988, Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 та ін.) або регіонального (Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 та ін.) значення. Справи про вчинення З.м.х. розглядають виключно нац. суди. (Див.: *Злочини проти миру і людства*).

Злочини проти миру і людства – протиправні діяння, що загрожують основам існування націй і держав, їх прогрес. розвитку і мирному міжнар. спілкуванню. Ці злочини належать до найтяжчих *злочинів міжнародного характеру*, за них д-ви несуть міжнар.-правову, а фіз. особи (як правило, посад. особи д-ви) – кримінальну відповідальність.

Злочинів класифікація – 1. Правопорушення; 2. Проступок (провина); 3. Злочин (важкий злочин). (Див.: *Місдімінор; Фелонія*).

Змагальність у судовому процесі – одна з осн. конст. засад цив. і крим. *судочинства* (п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України), що означає таку побудову суд. процесу, яка дозволяє усім особам – учасникам певної справи обстоювати свої або представлені ними права та законні інтереси, свою позицію у справі. Принцип З. у с. п. є процесуальною гарантією всебічного, повного та об'єктивного з'ясування судом обставин цив. або крим. справи, ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого рішення у справі.

«Знаряддя управління» (інакше – «Інструмент управління») – Конституція Англії, схвалена наприкінці 1653. Підготувала умови для переходу до військової диктатури. Відповідно до Конституції вища законодавча влада в країні передавалася главі

держави – лорду-протектору – спільно з однопалатним парламентом. У виборах парламенту могли брати участь тільки громадяни з доходом більше 200 фунтів стерлінгів на рік. Від міст до парламенту обиралося 133 депутати, а від графств – 265 депутатів. Вища виконавча влада теж належала лорду-протектору спільно з Державною Радою. Лорд-протектор командував армією, відав зовнішніми відносинами держави, призначав вищих посадових осіб. Лордом-протектором було призначено Олівера Кромвеля. Місцеве управління було зосереджене в руках генералів армії, які стояли на чолі 11 військових округів. Після смерті у 1658 К. його наступником на короткий час став його син Річард, який не мав авторитету, не користувався підтримкою в армії та народу. Менше ніж через рік він пішов у відставку і влада перейшла до рук вищих офіцерів. 1659 за підтримки шотландської армії монархія в Англії відновлюється. Новим королем стає Карл II, син страченого 1649 короля Карла I.

Золота булла – первісно кругла печатка у формі медалі, карбованої з двох боків золотом, згодом – правова форма або офіц. назва законод. актів (грамот, *ордонансів*) конституц. характеру в середньовічних європ. д-вах, які скріплювалися з огляду на їх особливе держ. і правове значення золотою печаткою (буллою).

Золота булла 1356 – осн. законод. акт Священної Рим. імперії німецької нації. Затверджена Карлом IV і оприлюднена на підставі ухвал імперських сеймів у Нюрнберзі (січ. 1356), а згодом у Меці (груд. 1356). Вона узаконювала та упорядковувала вибори імператора Священної Рим. імперії, що фактично здійснювалися з XIII ст. князями-виборцями – курфюрстами. З.б. встановила склад колегії виборців, до якої увійшли 7 наймогутніших в імперії князів (3 – духовних і 4 – світських), що мали право обирати імператора. Детально регламентувалася процедура обрання, визначалися ранги, привілеї та обов'язки курфюрстів, їх участь в управлінні країною та придворному житті. Князі-виборці визнавалися рівними імператорові, мали право суду над ним і право його зміщення, користувалися такою ж «священністю і недоторканністю».

Золота Орда – військ-феод. д-ва, заснована у 40-х рр. XIII ст. монг. ханом *Батиєм*, онуком *Чингізхана*. Успадкувавши один з чотирьох великих улусів Монг. імперії – улус свого батька Джучи (старшого сина Чингізхана), Батий розширив його у результаті завойовн. походів 1236–1240. До З.О. ввійшли Зх. Сибір, Половецькі степи (Дешт-і-Кипчак) і Крим. Влада З.О. простягалася від Іртиша і Нижньої Обі на сх. до Нижнього Дунаю і Фінської затоки на зх., від оз. Балхаш на пд. до Новгородських земель у районі Північного Льодовитого ок. Давньорус. князівства не входили до складу З.О., але платили данину і перебували у васальній залежності, а в ряді важливих політ. питань (призначення князів, зобов'язання подавати З.О. військ. допомогу тощо) підлягали ханській владі. Центром З.О. стало Нижнє Поволжя, де Батий заснував (біля сучас. Астрахані) столицю – Сарай-Бату, перенесену після його смерті ханом Берке (1255–1266) до Сарай-Берке (у районі сучас. Волгограда). Держ. устрій З.О. мав напіввійськ. характер. Спочатку З.О. формально підкорялася великому монг. ханові у м. Каракорумі (на тер. сучас. Монголії), але за Берке здобула повну незалежність. З.О. поділялася на менші улуси, на чолі яких стояли 13 синів Джучи. Інколи для вирішення найважливіших держ. проблем хан скликав курултай – з'їзд військ.-феод. знаті. Держ. справами управляв призначений ханом бекляре-бек (князь над князями), окр. галузями (диванами) – візири з помічниками (наїбами). В міста і області призначалися управителі (наруги) та воєначальники (баскаки). Панівний прошарок у З.О. складався з представників правлячої династії – царевичів (огланів), які мали у З.О. свої земельні наділи, бегів (нойонів і тарханів), воєначальників (темників, тисяцьких, сотників). Не маючи єдиної етн. та господ. основи, З.О. була крихким державним утворенням. До її складу, крім малочисельних нащадків, власне, монголів, входили половці, татари, туркмени, киргизи, волзькі болгари, мордва, хорезмійці, греки та ін. Нас. Улусів З.О. сплачувало позем. податки, натуральну ренту, податки з виноградників, ариків, податок з худоби, виконувало шляхову, мостову, гужову повинність. Основою правової системи З.О. була «*Яса*» Чингізхана (існувала посада – хранитель «Яси»), діяло звичаєве право племен і народностей.

Після прийняття (1312) ханом Узбеком ісламу в З.О. дедалі ширше застосовується мусульм. право. Після смерті Батия (1255), а особливо після хана Менгу-Тимура (1266–1282) у З.О. загострилася міжусобна боротьба серед царевичів дому Джучи. При ханах Туда-Менгу (1282–1287) і Талабузі (1287–1291) факт. правителем З.О. став темник Ногай. За владарювання ханів Узбека та Джанібека (1342–1357) було відновлено єдність З.О., і вона досягла найбільшої військ. могутності. Влада стала централізованою, курултаї більше не скликалися, улуси перетворено на адм. області з призначуваними правителями – емірами. Однак після вбивства Джанібека знову загострилися міжусобиці. З 1357 до 1380 на чолі З.О. перебувало 25 ханів. У 1360–1370 З.О. управляв Мамай, зять хана Бердибека. Після розгрому Мамаєвого війська в Куликовській битві 1380 об'єднаними силами Русі та поразки цього хана в тому ж році від Тохтамиша влада перейшла до останнього (1380–1395). Після кількох поразок від Тимура (1389, 1391, 1395–1396) З.О. розпалася. На її території виникли Сибірське ханство, Ногайська орда, Кримське ханство, Казанське, Узбецьке, Казахське ханства. Наступницею З.О. стала Велика Орда, що зміцніла за хана Ахмата (1459–1481). Кримський хан Менглі-Гірей завдав у 1486–1491 ряд поразок Великій Орді, і вона остаточно занепала.

Золота п'ятірка римських юристів – найвідоміші юристи періоду ранньої імперії: Гай, Папініан, Павло, Ульпіан та Модестин. 426 р. спеціальним законом про цитування юристів положенням цих п'яти юристів була надана чинність закону. Їх положення стали важливою частиною кодифікації імператора Юстиніана «Corpus juris civilis» (Зводу римського цивільного права). Ця частина – Дигести (гр. – Пандекти) складається з 50 книг, що містять фрагменти з близько 2 тис. робіт 39 юристів I ст. до н.е. – III ст. н.е. Майже половину дигест складають положення з праць «Золотої п'ятірки» римських юристів.

Зоряна палата (англ. court of star chamber) – спеціальне відділення Таємної ради, створене Генріхом VII (1487) у Середньовічній Англії, з функціями надзвичайного суду для боротьби з

противниками королівської влади. Надалі перетворилася на судовий трибунал, що розглядав в основному політичні справи (застосовуючи методи *інквізиційного процесу*). Була знищена 05.07.1641 актом *Довгого парламенту*.

Зрада – treason (лат. tradere – акт віроломної зради) – категорія найтяжчого злочину у кримінальному праві Англії, яке каралося смертною карою.

І

Іван Павло ІІ – 264-й Папа Римський, шостий суверенний голова міста-держави Ватикан. Святий Католицької церкви, канонізований 2014. Перебував на чолі Католиц. церкви протягом двадцяти шести з половиною років, що є другим за тривалістю понтифікатом після Папи Пія ІХ, який займав цю посаду 32 роки. Іван Павло ІІ – перший в історії Папа-слов'янин, а також перший Папа-неіталієць з часів голландця Адріана VI, що служив з 1522 до 1523. Поет і поліглот, актор, драматург і педагог. філософ історії, феноменолог, містик й представник християнського персоналізму. Навчався на філос. ф-ті Ягеллонського ун-ту, згодом вдосконалює свої знання на філос. ф-ті Домініканського Папського міжнародного коледжу Ангелікум у Римі. 1947 – здобуває ліцензіат з богослов'я, навч. в ун-тах Фрібура (Швейцарія) та Лувена (Бельгія). 1948 завершує працю над докторатом і повертається до Польщі. 16 жовтня 1978 (після смерті папи Павла VI і короткого правління папи Івана Павла І) кардинала Кароля Юзефа Войтилу обрано 264-им Папою Римським під іменем Івана Павла ІІ. Уже після трьох місяців обрання Іван Павло ІІ приймає у себе з візитом міністра закордонних справ СРСР А. Громика. Ця зустріч започаткувала ряд інших цікавих контактів, що відбулися у Ватикані. Це насамперед історична зустріч папи з Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим, що мала місце 1 грудня 1989. Це була перша і досі остання в історії зустріч глави Ватикану з найвищим комуністичним достойником. Папа

Іван Павло II – перший понтифік, який спокутував за численні гріхи католицької церкви. Фахівці-релігієзнавці підрахували, що усього з моменту обрання Папою Іван Павло II вибачився з різних причин біля 100 разів. Найперше вибачився перед італійцями за недосконале володіння їхньою мовою. Перед великим китайським народом вибачився за допущені католиц. церквою помилки часів колоніалізму. Вибачався перед індіанцями та африканцями, а також іудеями за антисемітизм церкви. 1992 публічно вибачився перед покійним не одне століття Галілео Галілеєм, оголосив рішення інквізиції помилковим і реабілітував вченого, повернувши йому «право бути законним сином церкви». Пізніше були реабілітовані Джордано Бруно, Савонарола, Ян Гус і Мартін Лютер та ін. У зверненні до жінок світу щиро каявся у співучасті церкви у їх пригніченні, приніс вибачення за несправедливість і дискримінацію в оплаті праці, кар'єрі і в усьому, що стосується демократичних прав і обов'язків громадян. У Києві відразу ж після приїзду в аеропорту визнав провину за «помилки, здійснені католицькою церквою у далекому минулому і недавньому минулому стосовно українського православного люду». 26-річний понтифікат Івана Павла II став третім за тривалістю в історії Католицької Церкви після правління Святого Петра і блаженного Пія IX. За цей час понтифік здійснив 250 пастирських поїздок, у тому числі 104 закордонні подорожі, подолавши шлях, який більше ніж втричі перевищує відстань від Землі до Місяця. У ході цих вояжів він відвідав 1 022 міста на всіх континентах і провів за межами Ватикану в цілому понад два роки – 822 доби. Ще один рекорд, встановлений Папою, пов'язаний з кількістю віруючих і паломників, до яких він безпосередньо звернувся за роки свого понтифікату. Тільки у ході загальних аудієнцій ця чисельність склала близько 17 мільйонів віруючих.

Ігор (р. н. невід. – 945) – вел. князь київський з 912, факт. родоначальник династії *Рюриковичів*. Згідно з «*Повістю временних літ»* чоловік *Ольги* і батько *Святослава*. Продовжував діяльність свого попередника *Олега* щодо зміцнення давньоруської держави – *Київської Русі,* підкорив своїй владі східнослов'ян.

племена між Дністром і Дунаєм, придушив повстання древлян, які не захотіли коритися І. на початку його князювання. На відміну від свого попередника І. вимагав від підданих не лише військ. допомоги під час війни («раті»), а й щорічної данини, стягуваної з мешканців краю у вигляді «полюддя». В літописних джерелах згадуються військ. походи І. в Закавказзя (913 і 943–944) та Візантію (941 і 944). Перший серед руських князів вступив у боротьбу з печенігами, з якими уклав бл. 915 перемир'я на 5 років. У результаті військ.-дип. діяльності І. було укладено *Руcько-візантійський договір 944*. За даними літопису, вбитий древлянами під час спроби повторно зібрати з них данину 945.

Ідея (гр. idea – поняття, уявлення) – 1. Сукупність понять, уявлень про дійсність у свідомості людини, що виражає його відношення до навколишнього світу. 2. Основний, суттєвий принцип світосприйняття. 3. Основна думка, задум, що визначає зміст чого-н. (напр., І. роману). 4. Намір, план (напр., І. економічного розвитку).

Іджма (араб. «з'єднання», «згода») – одне з джерел мусульманського права, судження з релігійно-правових питань, висловлені сподвижниками Мухаммеда і авторитетними богословами.

Ідиш, їдиш (ідиш yidisch, від нім. judisch – єврейський) – мова частини євреїв, які проживають в Європі, Америці, Південній Африці та Ізраїлі, заснована на німецьких діалектаї.

Ієринг Рудольф (1818–1892) – нім. правознавець, автор концепції «юриспруденції інтересів». Широко відомим став завдяки своїм працям «Дух римського права на різних сходинках його розвитку», «Мета в праві», «Боротьба за право».

ICAN, International Campaign to Abolish Nuclear Weapons – всесвітній рух громадян за ядерне роззброєння. На поч. 2019 до складу ICAN входять 468 партнерських організацій з 101 країни, серед яких представники п'яти ядерних держав – США, РФ, КНР, Великобританія і Франція. 2017 організація цілком заслужено стала лауреатом

Нобелівської премії миру «за роботу щодо привернення уваги до катастрофічних гуманітарних наслідків будь-якого використання ядерної зброї та за новаторські зусилля для досягнення заборони такої зброї на основі «*Договору про боротьбу з ядерною загрозою*».

Ікта (араб. «наділ», «ділянка») – 1. В Арабському халіфаті пожалуване за службу землеволодіння. 2. Умовне дарування земельного наділу (подібне до бенефіція) в країнах Близького та Середнього Сходу за Середньовіччя. І. підлягала оподаткуванню.

Іларіон (XI ст., точні дати народж. і смерті невідомі) – митрополит Київський (1051–1054 рр.), сподвижник Ярослава Мудрого, спільно з яким уклав Церковний статут руської православної церкви. Автор політичного трактату «Слово про Закон і Благодать». Історія людства представлена у викладі І. як послідовна зміна епох, пережитих народами: *час язичництва*, коли люди жили в «ідольському мороці», «у служінні бісам», змінилася епохою закону, що був даний Богом через пророка Мойсея єврейському народу для «підготовки його до сприйняття істини і благодаті». Це – час Старого Завіту. Його змінила епоха християнства – епоха істини і благодаті, Нового Завіту. «Закон через Мойсея даний» – символ Старого Завіту, іудаїзму. Новозавітний закон І. трактує як засіб подолання пороків людей, підготовки до «благолаті й істини», тобто до сприйняття християнства, Бога. У І. закон – благодать – істина не протиставляються, а розглядаються в історичному і логічному зв’язку як умова і шлях до пізнання благодаті й істини.

Ілку, ільк (ак. ilkum – ходіння) – різновид державної, царської землі у Ст. Вавілоні – невідчужувана земельна ділянка разом з будинком і садом, виділена царем за службу воїну (редуму чи баіруму).

Ілоти (грец. heilotai) – місцеві (корінні) жителі Мессенії, які стали державними рабами Спарти внаслідок завоювання їх спартіатами. Під час військових дій І. виконували роль служників при спартіатах та були легкоозброєними воїнами. Життя І. охоронялося законом.

Ільїн Іван Олександрович (1882–1954) – російський філософ, письменник, публіцист. Після закінчення Московського університету викладав у ньому. 1922 р. був висланий радянською владою разом з іншими вченими за кордон. Ідеолог Російської загальновійськової спілки (створена 1924 в Білій еміграції під керівн. генерала П.Н. Врангеля, існує до сьогодні). Гегельянець, один з ідеологів російського месіанства та фашизму, критик комунізму й ліберально-демократичного Заходу. Заперечував право українського народу на самовизначення та створення власної незалежної держави. Здійснив вплив на світогляд багатьох російських правих мислителів, політиків, зокрема О. Солженіцина. Осн. праці: «Поняття права і сили» (1910), «Ідея особистості у вченні Штірнера» (1911), «Націонал-соціалізм. Новий дух» (1933), «Основи боротьби за національну Росію» (1938), «Про фашизм» (1948), «Наші завдання. Історична доля і майбутнє Росії. Статті 1948–1954 рр.» та ін.

Імам (араб. «провідник», «той, що керує молитвою») – 1. Духовний глава мусульман в окремій країні, інколи наділений світською владою. 2. Священник в мечеті. 3. Основоположник кожного з чотирьох релігійно-юридичних *толків сунізму*. 4. Глава *шіітів*.

Іммедіатизація – процес перетворення ар'єр-васалів в безпосередніх васалів короля.

Імператор (лат. imperator – повелитель, полководець, «той, що має повну владу») – титул деяких монархів, більш високий порівняно з королем, царем. Спочатку цим титулом іменували полководців-переможців у Респ. Римі (509–27 до н.е.): надавався сенатом або військом. З ліквідацією респ. правління і переходом до монархії, починаючи з Августа (63 до н.е. – 14 н.е.), І. офіційно називали правителів Рим. імперії. Після падіння Західної Рим. імперії 476 титул І. зберігся на Сході, у Візантії; на Заході він був відновлений *Карлом Великим*, якого у 800 проголосили рим. І. Від 962 герм. королі, які захопили Пн. Італію, стали іменувати

себе І. Священної Рим. імперії германської нації. З XV ст. титул І. цієї імперії майже безперервно залишався за австр. монархами. 1721, після Ніштадського миру, титул І. прийняв рос. цар Петро І. Усі наст. рос. царі до Миколи II включно, теж іменувалися І. 1804 І. Франції проголошено Наполеона Бонапарта. З об'єднанням Німеччини 1871 прусський король Вільгельм І був проголошений І. (кайзером) германським. 1876 англ. королева Вікторія прийняла титул імператриці Індії. Італ. король з 1936 носив титул І. Абіссінії. І. проголошували себе правителі Бразилії, Гаїті, Ефіопії, Мексики, Сіаму та ін. Титул І. існував у Китаї до Сіньхайської революції 1911. В Японії існує донині.

Імперії період (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.) – період історії Стародавнього Риму, протягом якого державна влада була максимально централізована та сконцентрована в руках *імператора*. Перехідним періодом від *республіки* (див.: *республіки період*) до необмеженої монархії в Стародавньому Римі був період *принципату* (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.). Остаточний перехід до необмеженої монархії – *домінату* відбувся 284 р. (правління Діоклетіана. – Див.: *Домінат, Реформи Діоклетіана і Константина*).

Імперіум (лат. imperium) – 1. Вища військова, адміністративна та судова влада, що належала диктатору, консулам, преторам і начальникам кінноти у Стародавньому Римі, а також римським намісникам в провінціях (проконсулам, пропреторам); 2. Імперія, позначення території монархічної держави на чолі з імператором, застосовувалось до Римської світової держави (Imperium Romanium), до Візантії і монархії Карла Великого, а також до світових колоніальних держав за Середньовіччя і Нового часу.

Імперія (від лат. imperium – влада, панування, держава) – 1. Монархічна д-ва, глава якої має титул *імператора*. 2. Форма держ. устрою великої колоніальної д-ви. Це, як правило, багатонац. д-ва, утворена шляхом насильницького (рідше – добровільного) приєднання незалежних досі держав або їх частин. Система держ. органів управління в І. гранично централізована. Представники імпер. влади (*намісник, губернатор, генерал-губернатор тощо*)

користуються на місцях практично необмеженою владою. Їх основне завдання – протидія будь-яким проявам *сепаратизму*, прагненню до *автономії* чи *суверенітету*. Допускається створення місц. органів самоврядування, до компетенції яких віднесено вирішення малозначущих питань. Правова система ґрунтується на принципах права *метрополії*. Для правового статусу населення І. нерідко характерні дискримінац. ставлення до представників нац. меншин, відсутність або істотне обмеження найважливіших політ. прав і свобод. У XX ст. відносини між метрополією і *колоніями* модернізуються. Прикладом може бути трансформація Британської імперії на *Співдружність*, очолювану Великобританією, до складу якої входить понад 40 держав – кол. брит. колоній; 3. В Стародавньому Римі – вища державна влада народу. 4. Вищі повноваження *магістратів* часів Республіки, що надавалися їм або шляхом виборів, або через прийняття особливого закону. 5. Пожиттєва вища влада *імператора* Риму. 6. Територія, на яку поширювалася влада *імператора*.

Імперська конституція Німеччини від 16 квітня 1871, ін. «Конституція Бісмарка» – конституція Німецької імперії, що діяла з 1871 до 1919; заснована на конституції Північнонімецького союзу (включав 26 суб'єктів: королівств – Прусія з Лауенбургом, Баварія, Саксонія, Вюртемберг, герцогств – Баден, Гессен, Мекленбург, Брауншвейг, 17 ін. малих земель та вільних міст, а з 1911 – Ельзасу-Лотарінгії). Передбачала великий вплив короля Пруссії, який за посадою був також президентом союзу або німецьким імператором. Він призначав рейхсканцлера і імперських посадових осіб. Рейхсканцлер контрасигнував розпорядження імператора і очолював бундесрат. Конституція передбачала наявність бундесрату (представництва держав-суб'єктів імперії, з правом вето Пруссії на зміни конституції) і рейхстагу, що обирався загальним голосуванням громадян чоловічої статі, згідно з початковою редакцією конституції на 3 роки, а з 1888 – на 5 років. Конституція не містила переліку буржуазно-демократичних свобод та прав людини і громадянина. Послугувала взірцем для конституції Японії 1889.

Імпічмент (англ. impeachment) – офіційне звинувачення, що висувається здебільшого нижньою палатою парламенту проти вищої посадової особи з наступним притягненням його до відповідальності у вигляді відсторонення від посади і передачі справи до кримінального суду.

Імунітет (лат. immunitas – звільнення від повинностей, пільга) – надана феодалові на основі королівської грамоти, владна правоспроможність-привілей здійснювати на власній території ряд державних функцій (фінансових, судово-поліцейських, військових). У середньовічній Європі здебільшого привілеї великих землевласників, що полягали в наданні їм політичної влади над населенням вотчини. Оформлювалися королівськими грамотами, які надавали магнатам право на ведення судових справ (як правило, нижчої юрисдикції), право збирати податки, здійснювати поліцейські та військово-адміністративні функції, здебільшого в межах їхніх володінь. Імунітетна грамота забороняла доступ на «імунітетну територію» королівським посадовим особам.

Інавгурація (від лат. inauguro – посвячую) – 1. В Стародавньому Римі – урочистий акт введення посадової особи на посаду. 2. Урочиста процедура вступу на посаду глави держави.

Інвеститура (лат. investire – одягати) – у середньовічному праві Західної Європи юридичний акт передачі сеньйором васалу земельного фонда (лена), посади, сану, що закріплював васальну залежність (*васалітет*) та супроводжувався урочистим символічним обрядом: переданням сеньйором васалу грудки землі, рукавички, зброї, прапора тощо, які символізували владу, право власності. Особливе місце займала церковна І., що полягала у призначенні на церковну посаду й введенні в сан з врученням посоха та обручки – символів нерозривного зв’язку з церквою.

Індепенденти – прихильники релігійно-церковної течії, одного з напрямів протестантизму. В період Англійської буржуазної революції – політична партія, що висловлювала інтереси

радикального спрямування середніх прошарків міської буржуазії та нового середнього й дрібного дворянства (політ. лідер – О. Кромвель).

Індія, Республіка Індія (Bhārat, Bhārat Inktarashtra; India, Republic of India) – д-ва на Пд. Азії, сьома за територією і друга за чисельністю населення країна світу. Більша її частина розташована на п-ві Індостан. Тер. – 3,3 млн км^2. Нас. – 1 019,9 млн осіб (1999). Столиця – м. Делі (Нью-Делі). Адм.-тер. поділ – 22 штати, 6 союзних територій і одна столична територія. Штати поділяються на райони. Держ. мови – гінді та англійська. Грош. одиниця – індійська рупія. Нац. свято – День Республіки (26 січня). І. – одна з найдавніших держав світу. Вже в XXVIII–XVIII стст. до н.е. в басейні р. Інд існувала високорозвинена Харапська цивілізація. В подальшому на її території формуються кілька великих держав-імперій: Магадхо-Маурійська (IV–III стст. до н.е.); імперія Великих Моголів (XVI–XVII стст.) та ін. 1858 І. стала частиною Британської колоніальної імперії. Однак нац.-визвольний рух, очолюваний М.К. Ганді, завершився 1947 проголошенням незалежності І. Державний лад Індії визначений Конституцією 1950. Її перша редакція була прийнята 1949 Установчими зборами, сформованими за результатами непрямих виборів. Частина розділів Конституції набула чинності трохи пізніше – 26.01.1950, і саме цей день вважається офіційною датою її прийняття. Відтоді до конституції неодноразово вносилися зміни, але гол. зміст її залишився непорушним. І. – парлам. республіка. Законод. влада належить двопалат. парламентові. Нижня палата (лок сабга) – формується за результатами заг. і прямих виборів. Макс. кількість її членів – 550 (20 депутатів представляють населення т.з. союзних територій; двох депутатів призначає президент для «адекватного представництва англо-індійської громади»). Вибори депутатів здійснюються за мажоритарною системою відносної більшості. Строк повноважень нар. палати – 5 років. До складу верх. палати – ради штатів (раджія сабга) – входить не більше 250 депутатів, 12 із них призначає президент серед осіб, що мають спец. знання або практ. досвід у сферах л-ри, науки, мист-ва і громад. діяльності.

Представників штатів обирають члени їх законод. зборів, які отримали мандат за результатами виборів. У такий спосіб до верх. палати обирають і представників від союзних територій. Кожні два роки третина складу верх. палати оновлюється. Серед палат парламенту домінує нижня палата, яка переважно розглядає важливі фінансові законопроєкти, контролює уряд (рада міністрів несе колективну відповідальність перед нар. палатою). Виконавча влада формально належить президентові. Він здійснює свої повноваження «за порадою ради міністрів», зокрема він може накласти вето на закон, прийнятий парламентом, розпустити нар. палату, видавати укази, що мають чинність закону тощо. Президент обирається за результатами непрямих виборів, а саме: колегією виборщиків, до складу якої входять обрані члени федерального парламенту і законод. зборів штатів. Строк повноважень президента – 5 років, він може бути переобраний ще на один строк. Реально викон. владу здійснює рада міністрів, серцевиною якої є кабінет міністрів. Міністри повинні бути членами однієї з палат парламенту. Очолює раду міністрів і кабінет прем'єр-міністр. Прем'єр-міністра і за його поданням ін. міністрів призначає президент. У країні діє єдина система судів, яку очолює Верховний суд. Функцію конст. контролю здійснюють суди заг. юрисдикції. За формою держ. устрою І. – федерація (штати, союзні території і столична територія). Законод. владу в штатах здійснюють їх законод. збори (легіслатури). У більшості штатів вони складаються з двох палат. Викон. влада в штатах формально належить губернаторам, яких призначає президент, однак реально її здійснюють уряди – ради міністрів на чолі з головними міністрами. Порядок формування урядів штатів та їх відносин із законод. органами ґрунтуються на принципах, визначених для відповідних федер. органів. Федер. конституція визначає поділ компетенції між федерацією та її суб'єктами. Для цього в ній виокремлено три сфери повноважень: сферу виключних повноважень федерації, сферу виключних повноважень штатів і т.з. сферу конкурування компетенції федерації і штатів, або сферу компетенції, що збігається. В разі конкуренції між федеральним законом і законом штату діє федер. закон. Дип. відносини України з І. встановлено 17.01.1992.

Індуїзм (санскр. гіндумата) – комплекс реліг. вірувань, реліг.-соціальна організація значної частини населення Індії; одна з найпоширеніших релігій світу. Основу І. становить кастовий поділ суспільства та визначене ним панівне становище брахманів. Склався у серед. І тис. н.е. на основі ведичної релігії і брахманізму. Ідейними джерелами І. є давні індійські священні тексти: Веди, Закони Ману, Махабгарата, Рамаяна, Упанішади та ін.

Індульгенції (лат. indulgentia – милість) – 1. У римському праві – помилування з приводу якоїсь події; 2. Грамоти, що продавалися в період Середньовіччя західною (римсько-католицькою) церквою «в спокуту гріхів». Під час Реформації була висунута вимога припинити продаж І.

Інквізиція (лат. inquisition – розслідування, розшук) – трибунал католицької церкви, створений 1231 р. для боротьби з єресями; під назвою «Конгрегація святої канцелярії» проіснував до 1965 р. І. виконувала функції боротьби з інакомисленням. Звинувачені зазнавали тортур, їхнє майно конфісковувалося. Вищою мірою покарання для осіб, визнаних церквою єретиками, було спалення на багатті, здійснюване світською владою. З 1233 р. І. передана у відання ордену домініканців. І. використовувалася також римокатолицькою церквою для розправи над непокірними феодалами, багато з яких визнавали себе її васалами.

Інквізиційний процес – слідчо-розшуковий процес з кримінальних (переважно політичних і релігійних) справ у ряді країн середньовічної Західної Європи, під час якого розслідування злочинів здійснюється безпосередньо судом, тобто функції суду, захисту та звинувачення перебувають в руках одного і того самого органу.

Інкорпорація (від лат. incorporatio – включення до складу) – систематизація в одному збірнику законодавчих актів, опублікованих у різний час.

Інн (англ. inn's of court) – замкнута корпорація суддів з належним їм двором в Англії, де велась підготовка майбутніх суддів і правозахисників (*баристери* і *соліситери*).

Інституції – назва елементарних підручників римських юристів, що давали систематичний огляд чинного (здебільшого приватного) права. Найдавнішими з тих, що дійшли до нас, є І. римського юриста II ст. Гая. На його думку, будь-яке право належить або до *осіб*, або до *речей* (включаючи зобов'язання), або до *позовів*. Така система викладу матеріалу отримала назву *інституційної.* У VI ст. на основі І. Гая з використанням матеріалів інших юристів-класиків були складені І. Юстиніана. *Інституційна система* отримала поширення у новий період. Її принципи покладені в основу французького цивільного кодексу 1804 р. (Див.: *Кодекс Наполеона*).

Інституції Гая (Institutiniones Gai) – посібник з основ рим. права, насамперед цивільного. Укладені знаменитим римським юристом *Гаєм* у II ст. Вони складалися з 4-х книг: перша книга – особи, друга і третя – речі, четверта – дії. Зрозумілість і дохідливість написання зробила їх надзвичайно популярними.

Інституції Юстиніана (Institutiones Justiniani) – найкоротша частина Corpus juris civilis (див.: *Корпус юріс цівіліс*), створена як посібник для студентів першого року навчання в рим. юрид. школах. Її уклади Дорофей і Теофіл під керівництвом Трібоніана, які запозичили основний матеріал з Інституцій Гая та допоміжний – з ін. творів. І.Ю. оприлюднені 21.02.533 і набули чинності водночас з *Дигестами Юстиніана*.

Інституційна система – система розташування норм цивільного права за зразком Інституцій римського юриста Гая (середина II ст.).

Інтеграція (від лат. integratio – відновлення, поповнення) – взаємне пристосування, розширення економічного та виробничого співробітництва країн, інтернаціоналізація господарського життя; процеси, спрямовані на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів з метою протистояння деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам.

Інтелектуальна власність – це виключні права на результати людської розумової діяльності. Поняття І. в. було введене (запроваджене) Конвенцією про створення Всесвітньої організації інтелектуальної власності 1967 р. Інститут права І. в. традиційно поділяється на *авторське право* (твори літератури, мистецтва, науки) і *право промислової власності* (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки, знаки обслуговування, фірмові найменування, зазначення походження товарів, ноу-хау).

Інтелігенція. Інтелігенція та інтелектуали (як явища в соціологічному та історичному контекстах). Термін «інтелігенція» (від лат. intelligens – обізнаний, тямущий, розсудливий; знавець, фахівець) використовують нині для означення: 1) верстви людей, представники якої професійно займаються розумовою, передусім творчою, працею, розвитком та поширенням к-ри; 2) представників духовного проводу народу. Вважається, що люди, яких називають інтелігентами, як правило, позбавлені забобонів, толерантні, ментально мобільні. Новий брит. «Коллінс. Великий тлумачний соціологічний словник (1999) також розрізняє два, але дещо іншого значення терміни «інтелігенція»: 1) соціальна страта (верства) інтелектуалів, які добровільно покладають на себе відповідальність за визначення і спрямування найкращого майбутнього розвитку своєї *нації*; 2) сукупність освічених, але позбавлених власності осіб з амбітною свідомістю щодо значущості власної ролі у вирішенні або загальнонац. проблем, або завдань к-ри, що виходять за нац. межі. В першому з цих визначень термін «інтелігенція» тлумачиться через більш поширений на Заході термін «інтелектуали» (від лат. intellectus – розуміння, розум, пізнання). Але цілком очевидно, що хоча обидва ці терміни («інтелігенція»

та «інтелектуали») можуть вживатися для означення соціального прошарку людей, фахова справа яких пов'язана з виконанням складних інтелектуальних дій, однак вони не є тотожними. Дійсно, повної синонімії в цих термінів немає. Більше того, їх можна навіть протиставити. Напр., у такому контексті: інтелігентність – це соціально-культ. сутність особистості, а інтелектуальність – соціально-професійні якості людини. Або в такому: інтелектуали – це люди з видатними природними розумовими здібностями, які здатні генерувати нові знання; інтелігенти – це люди, які є виразниками нар. совісті та моралі, які формують соціальні й істор. цілі народу, а також зберігають його духовні цінності. Термін «інтелігенція на Заході не набув поширення, хоча спроби ввести його у вжиток робилися не одноразово. Більш вдалими виявилися спроби долучити до традиційного значення терміна «інтелектуали» деякі із тих значень, які передавало слово «інтелігенція». Напр., коли в англ. мові з'явилося слово «інтелігенція», то воно одразу ж набуло глузливого сенсу, а традиційне для Англії слово «інтелектуали» почало вживатися в більш широкому значенні, що частково перекривало значення терміна «інтелігенція», – люди, які використовують свій інтелект для розвитку к-ри. У Франції філософ і політ. діяч К.-А. Сен-Сімон (1760–1825) для означення вчених, які своєю працею і знаннями сприяють розвиткові сусп.-ва, вживав термін «авангард», під яким з певним застереженням можна розуміти «інтелектуалів». Прошарок людей, яких почали називати інтелігентами (слово «інтелігент» увів в ужиток рос. письменник Д. Бобрикін у 60-х рр. XIX ст.), з'явився в *Рос. імперії* в 40-х рр. XIX ст. Це були здебільшого вихідці з різночинців та декласованих дворян. Їх ідейними батьками були П. Чаадаєв, лідери *слов'янофілів* та *західників*. Ці люди активно включалися в народницький рух (див.: *Народництво*), проявивши вже тоді риси, які надалі стали визначальними для рос. інтелігенції. Їхнє ставлення до народу було опосередковане уявленнями, які рос. філософ Г. Федотов назвав «поєднанням ідеалізму з відсутністю національного ґрунту під ногами». Витоки укр. інтелігенції багато в чому подібні на витоки рос. інтелігенції, однак від самого початку становлення першої для неї була характерна

більш реальна, а не удавана укоріненість у народі. Адже укр. інтелігенція була національно орієнтована. Соціальний склад «*Кирило-Мефодіївського товариства»* показує, що його учасники докорінно відрізнялися й від членів масонських лож (див.: *Масонство*), і від учасників політ. гуртків 1-ї чв. XIX ст. Серед членів т-ва не було багатих поміщиків, переважали діти середніх, а то й бідних дідичів, поповичі, дрібні урядовці, вихідці з селян. Учасники Кирило-Мефодіївського т-ва не уникли деякого месіанства, коли говорили про особливу роль України у визволенні слов'ян. народів, але більш важливим було те, що в програмі т-ва (див.: «*Книга буття українського народу»)* найважливішим завданням для реального часу було визнано боротьбу проти кріпацтва, яка повинна була провадитися шляхом пропаганди, але не лише серед кріпаків, а й серед укр. дворянства. Д. Дорошенко вважав, що саме членів Кирило-Мефодіївського т-ва та подібних на них людей стали називати в Україні інтелігенцією. Це була та верства, яка в 40-х рр. XIX ст. у сфері інтелектуального життя та ідейного провідництва прийшла на зміну представникам козацької старшини та родовитого дворянства. На прикін. XIX ст. припадає період підготовки українців до змагань за нац. незалежність. Саме тоді були створені орг.-ції: «стара» та «молода» громади Києва, громади Одеси, Полтави, Чернігова (див.: *Громади*), десятки наук. т-в, часопис «*Киевская старина*» та ін. Всі вони робили чималу культ. і нац. справу, ідейно об'єднуючи українців. У цей саме час народжується нове покоління, яке вже не задовольняється суто культурницькою діяльністю, а ставить далекосяжні орг.-політ. цілі. На зламі XIX і XX стст. засновуються «*Братерство тарасівців»* (1897), *Революційна українська партія* (1899), згодом – *Українська соціал-демократична робітнича партія*; гуртки та групи укр. есерів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*); *Українська радикально-демократична партія* (згодом – *Товариство українських поступовців*), які були типовими партіями укр. інтелігентів. Гасла з вимогою незалежності України, висунуті РУП, захоплюють *Галичину* і *Буковину*, ці самі гасла проголошує *Українська народна партія* під проводом *М. Міхновського*. *Ю. Бачинський* у книзі «*Україна irredenta*» (1895) ставить за

мету – створення Укр. соборної д-ви. Укр. інтелігенція стала провідною силою *української революції 1917–1921*. Але тоді побудувати незалежну Україну не вдалося. Тому після революції деякі політики почали переглядати роль інтелігенції в сусп-ві та д-ві. Зокрема, *Д. Донцов* та *В. Липинський «*залишили» інтелігенції лише сферу духовності, а її роль у справі державотворення вважали другорядною. Однак у процесі укр. революції й *громадянської війни в Україні 1917–1921* виросли й нові кадри укр. інтелігенції, які вірили [не без допомоги націонал-комуністів (див.: *Націонал-комунізм*) на зразок *М. Скрипника*], що саме вони перебувають в авангарді боротьби за кращу долю України. Укр. інтелігенція 20–30-х рр. XX ст. твердо трималася самостійницьких позицій, відчуваючи за собою велику нар. силу, якою було укр. селянство. Після знищення «старої» укр. інтелігенції в УСРР провідну націє творчу роль укр. інтелігенція відігравала лише в еміграції (див.: *Українська діаспора*). Нова поросль укр. інтелігенції в УРСР почала подавати сигнали про своє існування лише в 1960-х рр. (див.: *Шістдесятники*). Цю естафету підхопили укр. дисиденти 1970–80-х рр. (див.: *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні*). Помітне відродження впливу укр. інтелігенції на сусп-во проявилося напередодні проголошення держ. незалежності. Саме інтелігенція стала проводом *Народного руху України,* ін. нац.-патріотичних орг-цій. Не менший внесок вона зробила і для Помаранчевої революції 2004. (Див.: *Інтелігенція українська*).

Інтелігенція українська, витоки традицій та їх розвиток. Укр. інтелігенція в загальновживаному значенні цього терміна як духовний провід народу сформувалася переважно в XIX ст. на ґрунті певних соціальних традицій, що віками розвивалися на укр. теренах. Виразниками цих традицій у давні часи була протоінтел. – духовно багаті, а в більш пізні часи ще й високоосвічені особистості. В додерж. період людської історії домінуючою формою духовного життя була релігія, а своєрідною» протоінтелігенцією були жерці. Саме від духовних осіб племінних княжінь древлян, полян, волинян, сіверян VI–IX стст. веде свій «родовід»

давньоукр. протоінтел. Визначною віхою в історії розвитку України-Руси було її поступове хрещення впродовж IX–X стст. (див.: *Хрещення Київської Русі*) за князів Аскольда, Ольги та Володимира Великого. Церква монополізувала сусп. функції збереження й відтворення культур. доробку всього суспільства, а отже й процес духовного збереження та відтворення самої протоінтелігенції (див., напр., *Літописання*), і водночас стала джерелом державотворчої ідеології, вихователем народних мас на основі *Десяти заповідей Мойсея* тощо. Ці обставини істотно вплинули на усвідомлення протоінтел. свого призначення в сусп-ві та обумовили певні зрушення в її соціальній природі. По-перше, церк. протоінтел. формувалася за рахунок різних верств сусп-ва – і демократ. «низів», і феод. «верхів», адже до сану церковнослужителів міг потрапити будь-хто з віруючих, по-друге, церк. протоінтел. за своїм ставленням до держави була переважно однорідною – вона захищала і підтримувала інтереси владної верхівки. Соціальна ієрархія та сусп. стандарт того часу жорстко регламентували діяльність протоінтел. Втім з часом у діях «протоінтелігенції» як когорти освічених людей почали проявлятися дуалістичність природи освіченості: у процесі самовідтворення вона продукувала як тих, хто обслуговував держ. систему, так і опозиціонерів, духовних «дисидентів», речників численних «єресів». З часом дуалістичність стала родовою ознакою інтелігенції. За козац. доби соц. статус протоінтел. залишався загалом незмінним, натомість зросла її націотворча роль у житті укр. сусп-ва. Вона стала продуцентом гол. політ.-патріот. ідей: як тих, що інтегрували (об’єднували) тогочасне укр. сусп-во, так і тих, що дезінтегрували його. Особливо яскраво це проявилося в подіях *національної революції 1648–1676*. Набув розвитку й процес виходу певної частини протоінтел. з-під опіки церкви: поряд з православним духовенством на Україні з’явилося духовенство католицьке, уніатське. Це призвело до збільшення в її соціальному складі питомої ваги світської протоінтел. (напр., частина козац. адміністрації), яка підпорядковувалася Укр. козац. д-ві. 1633 з’явився перший вищий навч. заклад – Київ. колегіум (див.: *Києво-Могилянська академія*), який став гол. осередком підготовки вітчизн. інтелектуальних сил і діяв за зразками західноєвроп. ун-тів. У колегіумі навчалися діти різних

станів – віл аристократії до селян і козаків, а чисельність слухачів наприкінці XVII ст. сягнула 1 000 осіб. У цьому навч. закладі вчилися філософ *Г. Сковорода,* просвітитель *Я. Козельський*, композитор *М. Березовський*, рос. вчений М. Ломоносов, лікар П. Підгорецький та баг. ін. Професорів і вихованців Києво-Могилянської акад. наприкінці XVII – поч. XVIII стст. масово запрошували до Санкт-Петербурга, Москви для європеїзації тамтешньої освіти (Симеон Полоцький, Арсеній Сатановський, Єпіфаній Славенецький, Феофан Прокопович та ін.). У Західній Україні продукуванням протоінтел. займався заснований 1661 Львівський ун-т. XVIII ст. традиційно вважається періодом майже цілковитої русифікації укр. протоінтел. Саме тоді Російська імперія, насамперед часів правління Петра I та Катерини II, зробила наголос на цілеспрямованій підготовці через систему вищої освіти таких інтелектуальних сил, які б обслуговували потреби царату. Підготовка кадрів протоінтел. вийшла з-під опіки церкви і повністю потрапила під тотальний контроль д-ви. Посилився процес відповідної професіоналізації соціальних функцій протоінтел., «збільшення реєстру видів її розумової діяльності», особливо технічного і природничого спрямування. Незважаючи на «одержавлення» протоінтел., дедалі більше освічених людей ставали «вільнодумцями». Гол. верствами-постачальниками кадрів протоінтел. стали козацька старшина, шляхта (дворянство) та духовенство. Саме у XVIII ст. почалося виокремлення з протоінтел. Власне, інтелігенції як особливої соціальної верстви. З рядів збіднілого дворянства, духовенства, міщан виходили окремі особи, які пов’язували своє існування виключно з інтелектуальною працею. Для них така праця ставала єдиним засобом заробітку й особистої кар’єри. Вони відривалися від життєвих інтересів своїх станів й формували нову соціальну верству. Наприкінці XVIII ст. на тлі русифікації, яка ще більше посилилася, розпочався також і зворотний процес дерусифікації вітчизн. протоінтел., про що засвідчили поява «Енеїди» (1798) І. Котляревського й подальший розвиток «малорусской» літ., особливо в Харкові, де 1805 постав перший у підрос. Україні ун-т (див.: Харківський національний університет) і значно активізувалося нац.-культ. життя. Переломним етапом у соціально-істор. генезі інтелігенції стало XIX ст.

Гол. рисами її розвитку були: по-перше, стрімке кількісне зростання; по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу (феномен різночинної інтелігенції; див.: *Різночинці*); по-третє, колосальне зростання впливу в сусп.-політ. житті; по-четверте, її оформлення в специфічну, окрему верству; по-п'яте, і це було найістотнішим, почала інституціоналізуватися традиція духовної опозиційності до д-ви. Першим ідейно-орг. оформленням новочасної укр. інтелігенції стало *Кирило-Мефодіївське товариство*. Захоплення козац. минулим зв'язувало кирило-мефодіївців з духовною спадщиною старшинської верстви. Однак швидко виявилися й розбіжності: старшинська ідеологія була консервативною й спрямовувалася на захист колиш. привілеїв, а новий напрям звертав увагу насамперед на духовну творчість народу, його потяг до рівності, в т.ч. у взаєминах між народами. Інтелігент. покоління 1860–1870-х рр. знайшло свої духовно-орг. форми в *громадах.* У громад. ідеології народ і надалі залишався осн. поняттям, але ставлення до історії змінилося. Місце *романтизму* зайняв раціоналістичний позитивізм, запроваджувався навіть суворий інтелігент. Освіт. ценз: чл. громади могли бути лише особи з вищою освітою. Реакція часів імп. Олександра III ослабила громади, обмеживши провідну роль інтелігенції виключно культурницькими справами. Наслідком цього стала поява нових ідейно-орг. тенденцій у середовищі молодої інтелігенції. Саме тоді в укр. сусп.-політ. лексиконі з'явилося поняття «національно свідома людина», яке стало загальновживаним і стосувалося переважно інтелігенції. Нова генерація інтелігентів на зламі XIX–XX стст. дала нові, вже суто політ., парт. формування. За даними перепису нас. 1897, у підрос. Україні чисельність тих, хто займався адм., суд., лікарською, санітарною й виховною діяльністю, здійснював громад. й станову службу, провадив приватну юрид. практику, служив у поліції, працював на наук., літ. й мистецькій ниві, становила 134 352 особи. Найчисленніший загін серед них становили педагоги – 49,6 тис.; далі йшли медики – 24,6 тис.; науковців, літераторів і митців було 4,8 тис. осіб; приватною юрид. практикою займалися 3,1 тис. осіб. У цілому ж частка цих людей серед працюючого нас. була невеликою. Так, у Пд.-Зх. краю (Київська, Волинська та Подільська губернії) вона становила 2 %

(у т.ч. українців – 0,5 %). Укр. нац. інтелігенція на рубежі XIX–XX стст. формувалася майже виключно за рахунок людей з гуманітарною освітою. Остання обставина зумовила ще одну якість укр. інтелігенції: вона на поч. XX ст. перетворилася на інтелектуально-політ. еліту, очоливши політ. провід. нації (див.: *Революційна українська партія, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська радикально-демократична партія, Товариство українських поступовців, Українська народна партія).* Всі ці партії були типовими інтелігентськими угрупованнями літераторів, публіцистів, науковців, студентів, земських службовців. За умов імперської асиміляції старих укр. правлячих соціальних верств і станів (шляхетсько-старшинських) та уповільненого розвитку й русифікації нових (нац. *буржуазії*) укр. інтелігенція стала одноосібним лідером спочатку нац.-культ. відродження, а на рубежі XIX–XX стст. – нац.-визвол. руху. Вона не тільки генерувала нові політ. концепції, а й намагалася їх практично реалізувати. Вона усвідомлювала себе не інакше, як духовним лідером і просвітителем нар. мас. Це наочно проявилося в укр. публіцистиці поч. XX ст. (*М. Грушевський, Д. Донцов, С. Єфремов, М. Міхновський, І. Франко, Л. Юркевич* та ін.). За визначенням *І. Лисяка-Рудницького*, увесь період укр. історії 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. був «інтелігентською добою». На укр. теренах Австрійс. Імперії (з 1867 – Австро-Угорщина) розвиток інтелігенції мав подібні риси. 1830-ті (див.: «*Руська трійця» – І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич, «Русалка Дністрова»)* й 1840-ві рр. (див.: *Революції 1848–1849 в Європі, Головна руська рада*) започаткували духовно-політ. оформлення провідної укр. верстви. В соціальному відношенні її склад формувався спочатку переважно з духовенства, в подальшому він поступово змінювався, й у 1890-х рр. це вже була модерна, світська верства. Одночасно еволюціонувала сусп.-політ. ідеологія західноукр. інтелігенції. Розрізнені ідеї 1848 щодо самоврядування українців *Галичини, Буковини, і Закарпатської України* в рамках окремого коронного краю (див.: *Коронний край*) у межах Австрії в ході боротьби з польс. підкоренням, з силами політико-культ. *москвофільства* й айстро-польс. угодовства оформлюються в більш виразний політ. світогляд народовства (див.:

Народовці). В 1890-х рр. стають чітко окресленими всі галицькі політ. напрями, в межах яких діяла західноукр. інтелігентська провідна верства до 1918 (див.: *Українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія*). Наприкінці XIX ст. набула сталого характеру співпраця інтелігенції Зх. та Сх. України. 11 груд. 1873 з ініціативи громад. і культ. діячів Центр. та Сх. України під керівом *О.Кониського* постало *Літературне товариство імені Шевченка* у *Львові,* що мало на меті створити на укр. теренах, не підвладних рос. цензорам, ґрунт для вільного розвитку укр. літ. Фундаторами-меценатами т-ва були М. Жученко, *Є. Милорадович,* Д. Пильчиков та ін. У зв'язку з необхідністю розгортання укр. наук. роботи, загальмованої в підрос. Україні внаслідок *Емського акта 1876,* Літ. т-во ім. Шевченка з ініціативи О. Кониського й *В. Антоновича* 1893 реорганізоване в *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові. Одним з позитивних наслідків «*нової ери*» (польс.-укр. угоди 1890–1894) стало заснування у Львів. ун-ті каф-ри «Всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» (1894), яку очолив М. Грушевський. Саме під його кер-вом (1897–1913) НТШ набуло всеукр. значення й престижу в наук. світі. Загальнонац. подією, ініційованою спільними зусиллями інтелігенції Сх. і Зх. України, стали урочистості в *Полтаві* з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському (серп. 1903). У цій акції взяла участь представницька делегація західноукр. інтелігенції. Доба *Першої світової війни* актуалізувала західноукр. питання, поставивши його в центр уваги вітчизн. сусп.-політ. думки. Всебічному обговоренню цієї проблеми, у свою чергу, прислужилися сотні західноукр. інтелігентів, які як військовополонені, виселенці, заручники чи біженці потрапили в *Наддніпрянську Україну*, отримавши щасливу, хоча й несподівану нагоду активно спілкуватися зі своїми східноукр. колегами. Завдяки цьому багато підрос. українців заново відкрили власну етнічну приналежність. Невдовзі від формулювання ідейних постулатів нац. руху під австрійс. чи рос. займанщиною західно- та східноукр. інтелігенти перейшли до практичної участі в буд-ві нац. державності 1917–1920. Інтелігенція винесла на своїх плечах *українську революцію 1917–1921* й буд-во новітньої укр. д-ви. Однак поразка

незавершеної укр. революції викликала природну в таких ситуаціях реакцію проти тогочасного інтелігентського проводу. З одного боку, це була реакція проти світоглядних засад тогочасної інтелігенції – у першу чергу, проти характерної для епохи індустріалізації переоцінки можливостей розуму, що прагнув підкорити ірраціональне життя почуттів і вольових поривань, а тому перешкоджав вільному розгортанню первісних стихійних сил людської природи (прикладом такої реакції є праці *Д. Донцова* та ідеологія *націоналізму);* з іншого – це була реакція проти того, щоб процесом розбудови державності керували ті, хто потенційно був в опозиції до д-ви. За інтелігенцією мали б залишитися лише провідні духовні функції й сервісна роль у держ. і госп. організації сусп-ва (класократична концепція *В. Липинського,* прийнята гетьман. рухом). Однак нові істор. обставини знову висунули саме інтелігенцію на перше місце. Провід легального орг. життя західноукр. земель у період між двома світ. війнами залишався в руках інтелігенції, яка під дещо зміненими назвами продовжувала відстоювати традиційні нац.-демократ., радикальні й соціаліст. ідеї. Упродовж 1920–30-х рр. в УСРР, як і в попередні часи, гол. роль інтелігенції, крім обслуговування держ., парт., освіт., госп. апарату й надання послуг, полягала в продукуванні культ. цінностей. У короткій добі «українізації» (див.: *Українізації політика)* вітчизн. інтелігенція переступила рамки урядового курсу й ініціювала реальне нац. відродження 1920-х – поч. 1930-х рр., що заповнило окремі лакуни в укр. к-рі й піднесло нац. к-ру на вищий щабель. Рівночасно інтелігенція виступала й найчисленнішим споживачем культ. цінностей. Зростання кількості інтелігенції в 1920-х рр. проходило досить повільно, хоча в цілому відповідало вимогам часу. За даними перепису населення 1926, в УСРР налічувалося 207,9 тис. представників інтелігентських професій (в т. ч. 44,7 тис. керівного персоналу пром-сті й транспорту, буд-ва, держ. установ; 11,6 тис. священнослужителів). Наприкінці 1920-х рр. стара інтелігенція становила 2/3 загалу інтелігенції. Потреби прискореної індустріальної модернізації спричинили масову пришвидшену підготовку інженерно-тех. та культ.-освіт. кадрів, т. зв. нової інтелігенції. На 1939 у республіці було 839 616 «робітників розумової праці». Репресії сталінського (див.: *Й. Сталін)*

режиму 1930-х рр. значною мірою спрямовувалися проти укр. інтелігенції – виразного носія *ідентичності національної*. Внаслідок *голодомору 1932–1933 років в УСРР* значних втрат зазнала одна з наймасовіших інтелігентських категорій – сільс. учительство. Крім смертей від голоду, масовим явищем стала вимушена еміграція, насамперед до Росії. Лише 1932 республіку залишило бл. 5 тис. педагогів. Чимало репресованих укр. інтелігентів після відбуття покарання, остерігаючись подальших репресій, залишалося мешкати у віддалених від України регіонах. Під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945* значна кількість вітчизн. інтелігенції була евакуйована до Сибіру та Середньої Азії, звідки повернулася на Батьківщину лише її частина. За доби *СРСР* лише шляхом чисток і репресій у підрад. Україні *більшовикам* вдалося сформувати «державницьку» компарт.-бюрократичну інтелігенцію апаратників, що підпорядковувалася моск.-компарт.-бюрократичній верхівці. Однак поряд з панівною компарт.-бюрократичною інтелігенцією в УСРР-УРСР існувала (причому за чисельністю вона переважала) культ.-освіт. й тех. інтелігенція, аполітична й в своїй більшості позапарт., позбавлена впливу в сусп.-політ. житті. Як правило, інтереси цих двох груп інтелігенції були взаємопротилежними. Міжвоєнна укр. еміграція 1920–1930-х рр. (див.: *Еміграція українського населення)* створила ряд н.-д. установ та навч. закладів – у Берліні (Німеччина), *Варшаві, Відні,* Подєбрадах, Празі (обидва – Чехія) та ін. містах. У заснуванні й функціонуванні цих установ чільну роль відіграла саме інтелігенція (див.: *Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Український вільний університет, Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український соціологічний інститут* у Відні, *Український соціологічний інститут* у Празі, *Український техніко-господарський інститут*). Тисячі колиш. військових з *еміграції військовиків* отримали в цих вишах вищу освіту, поповнивши лави інтелігенції. *Друга світова війна* спричинила нову хвилю укр. еміграції, що складалася переважно з переміщених осіб (значною мірою з інтелігентів), які утримувалися 1945–1951 у таборах у зх. окупаційних зонах Німеччини, Австрії та в Італії. Наприкінці 1940-х –

поч. 1950-х рр. українці, які перебували в тимчасових таборах, переселилися на постійне проживання до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бельгії, Бразилії, Великої Британії, Венесуели, Нової Зеландії, Франції та ін. країн. Своєрідним символом віри «діпістів» (від англ. «displaced person» – «переміщені особи») став памфлет *І. Багряного* «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946). Чергова хвиля еміграційної інтелігенції покликала до життя нові або реанімувала старі дослідницькі центри та навч. заклади, які сприяли, зокрема, з'ясуванню сутності рад. *тоталітаризму,* виявленню й оприлюдненню відомостей про голодомор 1932–1933 в УСРР, *«розстріляне відродження».* Саме в цих установах розвивалася альтернативна офіціозній радянській – нац. укр. історіографія (див. також *І. Багряний, Інститут з вивчення СРСР, А. Жуковський, Г. Костюк, П. Курінний, Ю. Лавріненко, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, УВУ у Мюнхені, Ю. Шевельов).* Протидіючи рос. імперській загрозі, що набирала сили під прикриттям СРСР, частина укр. еміграційної інтелігенції активно співпрацювала з видатним польс. інтелектуалом, речником польс.-укр. порозуміння *Є. Ґедройцем* та редагованим ним паризьким час. *«Kultura»* («Культура»). У повоєн. УРСР влада, вбачаючи потенційну небезпеку у відроджених за часів війни патріотичних почуттях українців, інспірувала в 2-й пол. 1940-х рр. потужну кампанію викриття «українського буржуазного націоналізму», своїм вістрям спрямовану проти вітчизн. інтелігенції та її найвідоміших представників (істориків, літераторів, митців, у т. ч. й покійних) – *М. Грушевського, О. Довженка, І. Крип'якевича, М. Петровського, М. Рильського, В. Сосюри, Ю. Яновського* та ін. Інтелігенція становила ядро інтелектуального опору тоталітарному режимові, це виразно проявилося вже під час «відлиги» доби правління *М. Хрущова,* яка зробила можливим повернення в Україну уцілілих після таборів і заслань колиш. активістів нац. відродження 1920-х рр. (див.: *Десталінізація).* Переважно інтелігентськими за складом учасників були *дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні* (див. також: *Б. Антоненко-Давидович, Ю. Бадзьо, І. Гель, А. Горська, І. Дзюба, В. Марченко, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл, Шістдесятники* та ін.). Наприкінці 1980-х рр. інтелігенція стала проводом *Народного руху*

України, який справив значний вплив на процес здобуття Україною незалежності. Однак уже наприкінці 1990-х рр. соціологи радше песимістично характеризували вітчизн. освічені верстви, зауважуючи, що вищий рівень професійності й освіти укр. інтелігенції, порівняно з «народними масами», не спрацьовували як чинник її елітності щодо цивілізованої трансформації України, розвитку її державності, відродження *української мови* й укр. к-ри. Події Помаранчевої революції 2004 і особливо Революції гідності 2013–2014 спростували песимізм вітч. соціологів і засвідчили значний конструктивний опозиційний потенціал укр. інтелігенції, її спроможність відігравати активну роль у сусп.-політ. житті початку XXI ст.

Інтендант (фр. intendant) – призначуваний королем глава провінції у середньовічній Франції (XV–XVIII стст.), який володів адміністративною, фінансовою та судовою владою.

Інтердикт (лат. intebdictum – заборона) – 1. В Стародавньому Римі – наказ *магістрату* (прийнятий на прохання однієї із сторін у судовій справі для прискорення її розгляду), за яким справа розглядалася без вислуховування свідків та детального вивчення справи; 2. Тимчасова заборона нести богослужіння, що накладалася католицькою церквою (іноді – на всю державу). В такі періоди піддані звільнялися від обов'язку присягати на вірність монарху (який вважався відлученим від церкви).

Інтерпелляція (лат. interpellatio) – в ряді зарубіжних країн звертання групи депутатів до уряду чи окремого міністра з вимогою дати пояснення з приводу внутрішньої і зовнішньої політики, що проводиться кабінетом.

Інтерпол (англ. Interpol – словоскорочення від International Criminal Police Organization) – див.: *Міжнародна організація кримінальної поліції.*

Інтерцесія – право посадових осіб (*магістратів*) у Римі протидіяти рішенням своїх колег. Найчастіше застосовувалося *народними трибунами* проти *консулів*.

Інформативність – міра інформації, яку містить історичне чи юридичне джерело, матеріал, дисципліна тощо.

Іоанн Солсберійський (?–1180) – філософ, автор богословських і політичних трактатів. Народився в англ. колонії (Солсбері). Освіту одержав у Франції. З 1161 р. – секретар архієпископа Кентерберійського, з 1176 р. – єпископ Шартра. На відміну від творів середньовічних схоластів в своїх працях застосовує раціональні, формально-логічні докази, залучає для переконливості аргументації праці античних авторитетів (Платона, Арістотеля, Сенеки, Плутарха, Цицерона). Наприклад, в трактаті про природу світського правління «Полікратикус» мислитель порівнює державу з людським тілом, у якому первенствує душа – служіння Богу, «государ же займає в державі місце голови і має підкорятися одному тільки Богові…». Закон і його юридичну силу автор трактує як «мудрість знаючих, виправлення свавільних, підстава суспільству й порятунок від усякого злочину».

Іпатіївський літопис – один з найдавніших давньоруських літописних зводів (редакцій). Складений в Україні наприкін. XIV – на поч. XV стст. Назва походить від Іпатіївського монастиря у Костромі, в якому зберігався список літопису і де його на поч. XIX ст. виявив рос. історик М.М. Карамзін. Ін. відомі списки – Хлєбніковський (має самост. значення), а також похідні від нього – Погодінський, Єрмолаївський і Краківський. І. л. поєднує в собі три гол. джерела: «*Повість временних літ*» (від найдавніших часів до 1117; до І. л. включено її 3-ю редакцію), *Київський літопис* (1118–1199) і *Галицько-Волинський літопис* (від поч. XIII ст. до 1291). Кожна з цих частин має самост. значення, водночас І. л. є цілісним твором. Літопис пройнятий ідеєю єдності Русі і заклику до захисту руських земель від зовн. ворогів. Іпатіївський список (рукопис) зберігається у Б-ці РАН (Москва). Вперше І. л. опубліковано 1843 в «Полном собрании русских летописей» (т. 2), повністю текст його видано 1871 і перевид. 1908. 1962 видання 1908 відтворено фототипічним способом.

Іпотека (лат. hypotheca, грец. hypotheke – застава) – 1. В античному (греко-римському) праві форма встановлення застави без переходу володіння до кредитора; 2. Вид застави нерухомого майна (землі, будівель) з метою отримання іпотечного кредиту.

Іригація – система штучного зрощування земель у державах Стародавнього Сходу, необхідна для ведення сільського господарства у кліматично несприятливих (засушливих) умовах. Іригаційна система пильно охоронялася та перебувала у безпосередньому управлінні глави держави.

Ірклїївський полк – адм.-тер. і військ. одиниця Лівобереж. України з центром у м. Ірклїїв (тепер Черкас. обл.). Існував у 1648–1649 і 1658–1663. Сотенні центри (1648–1649): Бурімка, Васютинці, Вереміївка, Ірклїїв, Малий Канівець. Полковники: М. Телюченко (1648–1649), М. Панкевич (1658–1663). 1649 І. п. поділено між *Лубенським полком* і *Кропивнянським полком,* 1663 об'єднано з *Переяславським полком.*

Іслам (араб. «муслім» – «покірність») – одна з трьох світових релігій (нарівні з буддизмом та християнством), що відіграла провідну роль у творенні арабської держави на Аравійському півострові в період середньовіччя. Бере свій початок з VII ст. Засновником І. вважається пророк Мухаммед. Головними принципами релігії вважалися визначеність і незмінність людської долі (фаталізм), покірність єдиному богові Аллаху, щоденна п'ятиразова молитва (намаз), сплачування податку для бідних (зак'яту), а також дотримання місячного посту (рамадану). Джерело і єдиний закон І. – «*Книга книг*» – *Коран*. Проголошує рівність всіх віруючих перед законом. Влада належить Богові, здійснюється через його представника – пророка Мухаммеда, а далі – заступників пророка – *халіфів*, які стояли на чолі мусульманських общин. (Див.: *Іслам політико-доктринальний; Іслам ортодоксальний; Іслам синкретичний; Теодемократія*).

Іслам політико-доктринальний – реформований у XIX–XX стст. іслам, що прагне увібрати в себе новітні ліберальні і демократичні ідеї (законність в діях правителя, відособлення дій суду від виконавчої влади, формування трьох гілок влади). Сьогодні доповнюється *синкретичним ісламом.* (Див.: *Теодемократія*).

Іслам ортодоксальний – сповідує традиційні ідеї суверенітету Всевишнього і підпорядкованості та вторинності влади глави держави (халіфа, президента).

Історизм, історичний погляд на суспільні явища – полягає у тому, що всі суспільні явища оцінюються виключно як приналежність конкретного історичного часу, як такі, що мали своє виникнення і занепад, набули тільки власного історичного вигляду і форми, а також у тому, що ці явища оцінюються у взаємозв'язку з іншими, які належали певній добі, й у тому, що історичний процес є об'єктивним.

Історія держави і права зарубіжних країн, загальна історія держави і права – це суспільно-політична наука (зокрема, історико-правова), вивчення якої необхідне для формування у студентів-першокурсників загальноюридичної культури, підготовки їх до подальшого засвоєння галузевих юридичних дисциплін. Вона вивчає держави і право провідних (зарубіжних) країн світу в процесі їх виникнення і розвитку в конкретно-історичній обстановці, в хронологічній послідовності, на основі виявлення як загальноісторичних закономірностей цих процесів, так і закономірностей, діючих в рамках тих історичних епох, які є найважливішими етапами в розвитку конкретних суспільств. Як самостійна сфера наукового знання вона бере свій початок з кінця XVIII–XIX стст. Визначну роль в накопиченні історико-правових знань відіграла історична школа права в Німеччині (Г. Пухта, Ф. Савіньї та ін.). Пізніше праці представників цієї школи змінюють дослідження з більш широким охопленням різних країн та історичних епох. Мета ІДПЗК як науки – збір, опис, оцінка фактів, виявлення історичних закономірностей розвитку держави і права. Її основні

методи – діалектизм, конкретно-історичний, порівняльно-правовий, логічний, системний, статистичний, моделювання. Тісно взаємодіє з всесвітньою історією, теорією держави і права, історією вчень про державу і право, політологією, історією держави і права України, допоміжними історичними та історико-юридичними дисциплінами та ін. ІДПЗК поділяють на такі основні періоди: 1) Історію держави і права стародавнього світу (VI ст. до н.е. – V ст. н.е.); 2) Історію держави і права середніх віків (V–XVII стст.); 3) Історія держави і права нового часу (XVIII – поч. XX стст.); 4) Історія держави і права новітнього часу (1918–2010 рр.).

Історіографія – опис історії, історична література. Історія історичної науки в цілому, сукупність досліджень, присвячених певній добі чи конкретній темі. Галузь історичної (історико-юридичної та ін.) науки, що вивчає її історію, зміну методів досліджень та напрямів.

Історична школа – об'єднання дослідників за певною ознакою: подібність тематики досліджень, єдина методологія, подібні висновки тощо. (Див.: *Історична школа права* та ін.).

Історична школа права – один з провідних напрямів у правовій науці кін. XVIII – пер. пол. XIV стст. Виникла у Німеччині. Була спрямована проти раціоналізму Просвітництва та ідей *Великої французької революції* кін. XVIII ст. У центрі теор. досліджень представників школи були питання виникнення права та історія його розвитку. Фундатором І.ш.п. вважається нім. юрист, професор Геттінгенського ун-ту Г. Гуго (1764–1844) – автор «Підручника природного права як філософії позитивного права, особливо приватного права» (1788). Він доводив, що юриспруденція складається з «юридичного ремесла», тобто юрид. догматики, у сфері якої перебуває чинне позит. право, і «елегантної юриспруденції» – філософії та історії позит. права. Критикуючи представників теорії *природного права,* Г. Гуго розглядав позит. право як штучну конструкцію. На його думку, лише філос. та істор. фактори становлять не тільки «елегантну», а й «учену ліберальну юриспруденцію, розумну основу наукового пізнання права».

Найпослідовнішими прихильниками Г. Гуго були професор Берл. ун-ту, міністр Пруссії щодо перегляду законів (1842–1848) Ф.К. фон Савіньї (1779–1861) та його колега по ун-ту Г.Ф. Пухта (1798–1846). В узагальненому вигляді І.ш.п. взяла на озброєння такі гол. ідеї: твердження, за яким усе в праві вирішується шляхом регулювання згори, право є «юридичним марновірством»; не розум, не раціоналізм, а принципи історизму є провідними у вивченні правових процесів; історичність права – це його органіч. зв'язок з нар. життям, поєднання різних ланок у розвитку права; принцип історизму – єдиний критерій «правильності і розумності» права; головне у вивченні історії права – дослідження виключно першоджерел, тобто *звичаєвого права*. І.ш.п. об'єктивно зробила значний внесок у розвиток правознавства в країнах Європи. Саме їй правознавство завдячує широким використанням в наукових дослідженнях принципів історизму, ідей істор. наступності в розвитку сусп-ва, д-ви, права, правової культури. У середовищі укр. правознавців ставлення до І.ш.п. було неоднаковим. Концептуальні основи цієї школи критикували Б.О. Кістяківський, М.І. Туган-Барановський. Водночас такі вчені, як М.Ф. Владимирський-Буданов, Ф.І. Леонтович, О.Ф. Кістяківський та П.С. Єфименко, використовували ідеї І.ш.п. у своїх дослідженнях. Впливом школи позначені праці *Комісії для вивчення звичаєвого права України і Комісії для вивчення історії західноруського та українського права*, які діяли в системі ВУАН.

Іудейське право, Мойсеєве право – сукупність приписів, викладених у *Старому завіті* у так званому *П'ятикнижжі Мойсея*, або *Торі* (єврейською мовою означає «закон»), що регулюють суспільні відносини на основі біблейських норм. Іудейське право мало багато спільних рис з давнім вавилон. правом, особливо в тій частині, що стосувалася казуїстики та принципу помсти. Основи І.п. подають друга (Вихід), третя (Левіт) та п'ята (Второзаконня) книги Мойсея. Вміщені в них правові норми не систематизовані і становлять сукупність значної кількості різноманітних правил, що характеризуються як реліг. церемонії та обряди. І.п. є поєднанням релігії і права як двох сторін одного явища – правил поклоніння богові й дотримання порядку, що забезпечує співіс-

нування членів сусп-ва. Ці правила складені духівництвом із посиланням на договір з Ягве, тобто Богом в *іудаїзмі*, і визначалися як вираз волі самого Бога. В І.п. вперше за доби античності було зроблено спробу формулювання абстрактних заповідей закону. Десять заповідей Ісуса Христа сформульовані ним у Нагірній проповіді не на основі казуїстичної техніки на зразок «якщо ти вчиниш те чи те…», а на принципі правил загальнолюдських відносин – «ти не повинен…» тощо.

Ічнянський полк – адм.-тер. і військ. одиниця Лівобереж. України з центром у м. Ічні (тепер Черніг. обл.). Існував у 1648–1649. Є відомості про створення І. п. як військ. одиниці ще у 40-х рр. 17 ст., коли він виконував сторожову службу в прикорд. зоні. Сотенні міста невідомі. Полковники: П. Головацький (1648–1649) і С. Головацький (1649). Після 1649 – у складі Прилуцького полку. Під час Нац.-визв. війни укр. народу 1648–1657 брав участь у битвах, зокрема під Пилявцями і Збаражем.

Ішшаку – правитель Ашшуру (столиці Ассирії), який мав адміністративну владу, був верховним жерцем і командуючим військом під час військових дій.

Ї

Їдиш – див. *ідиш.*

Й

Ймовірність у судово-психіатричній експертизі – міра об’єктивної можливості виникнення випадкового явища. Використання судово-психіатричною експертизою категорії «ймовірність» обумовлене недосконалістю знань, неможливістю врахувати всі фактори, які викликають певне явище. У судовій психіатрії ймовірними є: повний діагноз психічної хвороби; визначення здатності особи усвідомлювати свої дії (у т. ч. у минулому та майбутньому) і

свідомо керувати ними; прогнозування перебігу псих. хвороби та її можливих наслідків; передбачення повторення психічно хворим суспільно небезпечного діяння. Тобто визнання особи неосудною, недієздатною, призначення судом певного примусового заходу мед. характеру значною мірою ґрунтуються на Й.

Йога (санскр. yoga = зосередженість) – учення про методи й прийоми керівництва психікою та психофізіологією людини як основа давньоіндійських релігійно-філософських систем; стверджує, що шляхом дихальних, фізичних і моральних тренувань можна вийти з-під впливу почуттів і законів природи.

Йоготерапія (від *йога* + *терапія*) – лікування хвороб і запобігання їх методами йоги.

К

Кааба (ар. ka'bah, від ka'b = куб) – мечеть у Мецці, збудована у формі чотирикутної будівлі з сірого каменю з плоским дахом; із давніх часів слугує місцем паломництва мусульман.

Кабала (тур. kabala, від ар. qabala) – 1. Борговий обов'язок у Великому князівстві Литовському та Московській державі (XIV–XVII стст.), що ставив позичальника в особисту залежність від взаємодавця. 2. Повна, досить важка економічна залежність.

Кагал (від давньоєвр. Kahal – зібрання, громада) – назва системи самоврядування євр. населення у Речі Посполитій, Рос. імперії, у т.ч. на українських землях; орган, що стояв на чолі окр. євр. громади і виконував посередницькі функції між нею і д-вою.

Каган (давньотюрк. Kagan – найвищий титул правителя, запоз. з кит.) – титул глави д-ви у багатьох тюркомовних народів періоду раннього Середньовіччя. Термін К. вперше згадується у кит. літописах 312 як титул володарів надплемінного об'єднання жужжанів. У середині VI ст. його прийняли правителі Тюркської

держави (*каганату*), після чого він перейшов до ін. тюркомовних народів і держав – аварів, хозарів, печенігів та ін. Певний час (згідно із свідчень «Повісті временних літ) сх.-слов'янські племена полян та сіверян сплачували *Хазарському каганату* данину. У 883–885 київ. князь Олег тимчасово визволив ці племена від хазарської данницької залежності. Остаточно скинув хозарське іго у 60-х рр. X ст. великий київський князь Святослав Ігорович. Після цього титул К. використовували великі київ. князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий та ін., підкреслюючи незалежність своєї держави від Візантії, Хозарського та Печенізького каганатів.

Каганат – форма організації держ. влади тюркомов. народів на чолі з *каганом* у IV–X стст. (напр., *Тюркський каганат, Аварський каганат, Хозарський каганат, Печенізький каганат*).

Каді, кадій, казі (араб.) – в мусульманських країнах – суддя, призначений главою держави для розгляду цивільних і кримінальних справ і винесення рішення на основі норм шаріату і адатів. В період середньовіччя заміняв також нотаріуса, призначав опікунів сиротам, слідкував за виконанням вироків та рішень за кримінальними та цивільними справами. Рішення К. оскарженню не підлягало, й нерідко він виступав як творець права.

Казуальна форма викладу статей – форма, що виросла з судового рішення з конкретної справи; норма права формулювалася так само, як і рішення суду у приватному випадку, *казусі*.

Казуальний виклад законів – як правило, ці закони починаються із слова «якщо», після чого йде опис конкретної ситуації (казусу), якої стосувалася конкретна норма цивільного чи кримінального права: «якщо людина виб'є зуб рівну собі – слід вибити їй зуб» (Ст. 200 «Законів Хаммурапі»); «якщо причинить тілесне пошкодження і не помириться з потерпілим, то нехай і їй самій буде вчинене те ж саме» (Табл. 8 «Законів XII Таблиць»). Отже, найхарактернішою рисою казуїстичної побудови правил і норм є використання принципу: «якщо – і – то – інакше».

Казуїстика – 1. Застосування чинних норм права до окремих випадків (казусів). 2. У стародавній та середньовічній юриспруденції і богослов'ї – застосування до окремих випадків загальних догматичних положень.

Казус (лат. casus – випадок) – подія, що настає поза вольовими діями суб'єкта і тому не може бути передбаченою за певних умов. К. є також випадкова дія особи, що має зовнішні ознаки *проступку (злочину)*, але позбавлена елемента *вини* і тому не тягне юридичної відповідальності. Від К. слід відрізняти поняття *непереборної сили.*

Казус беллі (лат. casus belli – привід до війни) – формальний привід до розв'язування війни однією д-вою проти іншої. У класичному міжнар. праві К.б. вважався законною підставою для початку воєн. дій, а також слугував виправданням війни (агресії). Тісно пов'язаний з доктриною справедливої війни (bellum justum), згідно з якою не можна починати війну без справедливої причини (justa causa).

Казус юридичний – див.: *Випадок (казус) у праві.*

Кайзер (нім. Kaiser, лат. caesar – цезар) – титул глави Німецької імперії.

Кальвін Жан (1509–1564) – відомий діяч Реформації, основоположник *кальвінізму*. Народ. у Франції, юрист за освітою. 1534 р. рішуче порвав з католицизмом. 1536 р. переїхав до Женеви, видав свою гол. працю «Настановлення в християнській вірі». Тут почав втілювати своє вчення в життя: намагався втручатися в дії магістрату, обраних общиною пасторів, організував Женевську академію, яка готувала нове протестантське духовенство, сприяв поширенню кальвінізму в Західній Європі.

Кальвінізм – протестантське віровчення, що виникло в процесі Реформації у XVI ст., засновником якого був Ж. Кальвін. В основі вчення лежать ідеї абсолютного приречення та божественного невтручання у закономірності розвитку світу.

Камерон Девід (09.X.1966) – прем'єр-міністр Великої Британії (з 11.V.2010 до 13.VII.2016), лідер консервативної партії у 2005–2010 очолив коаліційний уряд з ліберальними демократами, ставши наймолодшим прем'єр-міністром країни за останні 198 років. Навч. в Ітонському та Брейсноузькому коледжі Оксфордського ун-ту, який закінчив зі ступенем бакалавра в галузі політології, філософії та економіки. Освіту закінчив 1988 з відзнакою, після чого протягом чотирьох років працював у науково-дослідн. відділі консервативної партії. 2001 потрапив до парламенту і 2003 призначений заступником голови консервативної партії. 20.X.2005 став головою Консервативної партії. Під час парламентських виборів 2010 консерватори, очолювані Камероном, отримали переважаючу більшість місць у парламенті (306), однак для оформлення більшості не вистачило 20 голосів і вони вимушені були увійти в коаліцію з ліберальними демократами, сформувати уряд, в якому Девід Камерон став прем'єр-міністром. 25 жовтня 2014 Камерон відмовився збільшувати внесок у бюджет Євросоюзу, який просив додатково виділити 2,1 мільярда євро, що призвело до затяжного конфлікту між сторонами і врешті-решт до виходу Великої Британії з ЄС. Цинічна і нахабна позиція уряду Великої Британії стосовно надання їй «якогось особливого статусу» підтвердила думку окремих європ. політиків та експертів про те, що Великобританія є «троянським конем» США в ЄС, яка свідомо заважає більш стрімко розвиватися економіці співтовариства і насамперед економікам ФРН та Франції. У червні 2016 пройшов референдум про вихід Британії із ЄС, 51,9 % учасників якого проголосували за вихід. 13 липня королева Єлизавета II прийняла відставку Девіда Камерона, про яку існувала попередня домовленість з прем'єр-міністром.

Кампанелла Томмазо (до постригу 1582 в ченці – Джованні Доменік; 05.IX.1568–21.V.1639) – визначний іт. мислитель і письменник соціалістичного спрямування. У 14 років став ченцем-домініканцем, звинувачувався в єресі, очолював змову проти іспанського панування в Італії. Був засуджений до смертної кари, провів у тюрмах інквізиції 33 роки, де і написав всесвітньо відомий твір «Місто Сонця» (1602, опубл. 1623), в якому яскраво описав життєвий устрій утопічного міста-держави – «Міста майбутнього».

Канон (грец. kanon – правило, припис) – зведення положень, норм канонічного права догматичного характеру.

Канонікон – подвірний грошовий податок з селян, що разом з *сіноною* збирався з візантійських селян. К. поширювався й на безземельних селян.

Канонічне право (лат. jus canonicum) – сукупність правових норм, встановлених церк. канонами (правилами). У християнстві канонами вважають символ віри, вчення Ісуса Христа та апостолів, книги Святого Письма (Старий Завіт і Новий Завіт), сукупність правил богослужіння, постанови вселенських соборів з питань управління справами церкви тощо. К.п. охоплювало також позацерк. правовідносини: шлюбно-сімейні, майнові, кримінальні, міжнародні. За доби Середньовіччя зберігали і розвивали установки і схеми християнської схоластики юристи школи К.п., так звані «каноністи». Засновником цієї школи вважається італ. монах Граціані, який 1151 у Болоньї уклав тем. збірник, що одержав назву «Декрет Граціані». В подальшому останній був суттєво доповнений. Перероблена і видана 1582 зб. Граціані одержала назву «Звід канонічного права» («Corpus juris canonici»). Від 1984 діє новий Канонічний кодекс, норми якого не є правовими в повному значенні цього слова, оскільки не мають юридичної санкції, а застосовуються лише д-вами, які визнають їх. Склад канонів не є однаковим у канон. кодексах катол. і правосл. церков. У католицизмі джерелами К.п. були постанови вселен. соборів, витяги із

папських булл та енциклік, ряд положень Біблії, уривки з творів «отців церкви», а також норми звичаєвого і рим. права. У православ'ї К.п називалася сукупність канон. норм, що містяться у рішеннях вселенських та деяких ін. соборів (до IX ст.), а також у висловлюваннях «отців церкви» і звичаях, освячених церковною традицією.

Кант Іммануіл (22.IV.1724–12.II.1804) – нім. філософ, чл. Берл., Петерб. і Сієнської академії наук, один з фундаторів нім. класичної філософії і лібералізму, політ. і правової думки, професор Кенігсбергського університету. Осн. пустулати філос.-правового світогляду К. викладено в його працях: «Критика чистого розуму» (1781), «Пролегомени» (1783), «Відповідь на запитання: що таке Просвітительство?» (1784), «Ідеї загальної історії з космополітичного погляду» (1784), «Основи метафізики моралі» (1785), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності до судження» (1790) та багатьох ін. К. одним з перших сформулював концепцію світового союзу незалежних правових держав. Такий союз, вважав він, мав би виступати в ролі охоронця свободи і незалежності суверенних держав, гарантом вічного миру.

Канцлер (від лат. cancellarius) – 1) вищі посадові особи або чини в деяких державах; 2) глава уряду в Німеччині.

Каперство (голл. kaper – морський розбійник) – здійснюване на основі офіційного дозволу переслідування і захоплення приватними морськими суднами іноземних комерційних суден.

Капетинги (Capetiens) – третя за рахунком династія французьких королів, представники прямої лінії якої правили королівством з 987 до 1328. У 987 Гуго Капет, граф Паризький, був обраний королем Франції (987–996). Його прямі нащадки залишалися на престолі весь період зрілого Середньовіччя: Роберт Благочестивий (996–1031), Генріх I (1031–1060), Філіп I (1060–1108), Людовік VI (1108–1137), Людовік VII (1137–1180), Філіп II

Август (1180–1223), Людовік VIII (1223–1226), Людовік IX Святий (1226–1270), Філіп III Відважний (1270–1285), Філіп IV Красивий (1285–1314), Людовік X (1314–1316), Іоанн I (1316), Філіп V Довгий (1316–1322), Карл IV Красивий (1322–1328). Представники династій Валуа і Бурбонів, що послідовно наслідували Капетингів у керівництві французькою державою, були нащадками молодших, бічних ліній цього роду.

Капітація – подушний податок у Франції, запроваджений Людовіком XIV (1643–1715 рр.) для покриття військових витрат.

Капітулярії (від лат. capitulum – розділ, стаття закону) – нормативні акти (закони та розпорядження) франкських королів династії Каролінгів (VII–IX стст.) з роз'ясненнями варварських правд і викладом питань про порядок управління королівськими землями, фінансами, митною і військовою справою, а також питань феодальної залежності.

Каразін Василь Назарович (30.I.1773–04.XI.1842) – визначний укр. вчений, винахідник, освіт. і громад. діяч. Походив з грец. (серб.) роду Караджі, що переселився у XVIII ст. в Україну. По матер. лінії тісно пов'язаний з провідними укр. старшин. родами Слобожанщини. Перебував на військ. службі, навч. у Гірничому корпусі (Санкт-Петербург) – на той час найкращому вищому навч. закладі Росії, де здобув глибокі знання з математики, хімії, фізики, медицини, оволодів основними європ. мовами. Засновник Харків. у-ту (1805), ініціатор створення одного з перших в Європі Міністерства народної освіти в Росії. Багато уваги приділяв самоосвіті та самовдосконаленню. Був людиною ініціативною, енергійною та цілеспрямованою. Запропонував цареві Олександру I програму царювання у дусі довіри до громад. думки. Склав ряд лібер. проєктів перебудови держ. управління в Росії. За його проєктом було реорганізовано, зокрема, мін-во нар. освіти, де він працював керуючим справами гол. управління училищ (до 1804). К. склав «правила народної освіти», проєкти університ. і

академ. установ, створив друк. орган м-ва «Щомісячні твори про успіхи народної освіти». К. як багатогранний і великий вчений-новатор – автор ряду важливих відкриттів у галузі техніки, органіч. і неорганіч. хімії, агрономії, селекції, запропонував створення мережі метеоролог. станцій по всій державі тощо. З ініціативи. К створено Філотехнічне Т-во (1811–1818) для популяризації та поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості. К. займався народ. школами, жін. освітою, держ. архівами, наук. дослідженнями. Основну увагу у своїй наук. діяльності приділяв сільс. госп.-ву, вважаючи його екон. основою Росії: він вирощував та створював нові сорти хліб. культур, здійснював дослідж. з удобрюв. ґрунтів, вдосконалення т. зв. «китайського молот. станка». Значну увагу вчений приділяв орган. та неорган. хімії: розробив простий спосіб виготовлення високоякісного цементу, працював над способами перепалюв. деревини у вугілля та отримання з нього таких цінних продуктів як дьоготь, смола, скипидар, оцт та ін. В.Н. знайшов спосіб виробн. дешевого господ. мила та рослинних олій, а також присореного виробн. свічок зі стеарину, воску, «апасидору» та різних тваринних жирів, які горіли яскравим світлом без кіптяви. Вчений розробив спосіб виготовл. спирту не тільки з зернового хліба, але й з картоплі, здешевивши процес вигону техн. спирту. Зробив багато корисного у сфері консервув. та зберіг. плодів.

Карамзін Микола Миколайович (01.XII.1766–22.V.1826) – рос. історик, письменник і публіцист, чл. Рос. академії з 1818, почес. чл. Петерб. АН з 1818. Навч. у приват. пансіоні в Москві (до 1783). Відвідував лекції у Моск. ун-ті. Обґрунтовував непорушність російського самодержавства. У 1789–1790 К. подорожував по Європі, зокрема містами революційної Франції. Зустрічався з Гьоте, слухав промови «монтаньярів» – Дантона, Робесп'єра. Враження від поїздки і негативне ставлення до Великої французької революції він виклав у «Листах російського мандрівника» (1791–1792). 1803 одержав офіційне звання придворного історіографа. Чималу роль у відставці та опалі Сперанського зіграла

«Записка про давню і нову Росію» (1811) К. У «Записці» критикувалися спроби реформ і пропоновані нововведення з ініціативи Сперанського. Автор 12-томної «Історії держави Російської» (1816–1829).

Кардинал Рішельє – видатний політик-реформатор, якого наблизив до себе після 1610 король Людовік XIII (Справедливий). Під керівництвом Р. переможно завершилася боротьба проти бунтівних феодалів та гугенотів, по-новому була використана система інтендантів для нагляду за місцевою владою, збором податків та здійснення правосуддя. Важливими етапами реформатор. діяльності Р. були едикт проти дуелей (1626), Королівська декларація про знесення замків (1626), едикт, який забороняв судовим установам втручатися в державні справи та адміністрацію. Дуелі позбавляли життя багатьох представників дворянського стану і, на думку Р., порушували Божий закон про заборону убивства. Санкції до дуелянтів були ретельно продумані: 1/3 частина майна дуелянтів конфіскувалася, винуватця виганяли на три роки з країни, організаторів у випадку повторності злочину карали смертною карою або позбавленням дворянства їх та нащадків, а також їм категорично заборонялося займати державні посади. Рішельє стояв біля витоків політики меркантилізму. Він заохочував створення королівських мануфактур, заморських кампаній, розвиток торгового флоту, створив Французьку Академію наук (1634). Запроваджується ефективна система управління державою з глибокопродуманою ієрархією посадових осіб: зокрема, при монарху існувала Державна рада (Таємна рада, апарат канцелярії), Рада департаментів, Рада прийомів, Генеральний контролер фінансів, чотири держсекретарі, Мала королівська рада. З XIV запроваджується посада Прокурора Франції. Система судів включала суд архієпископа, королівський суд, суд римської курії. Пильний контроль за місцевими судами здійснювали згадувані вище інтенданти.

Карл Великий (лат. Carolus Magnus, Charlemagne, Charles I le Grand; 02.IV.742–28.I.814) – король франків з 768, імператор з 800. Від імені К.В. походить назва королів. та імп. династії Каролінгів. За К.В. Франкська д-ва досягла найвищого розквіту – було здійснено майже 50 успішних військ. походів, в наслідок яких територія д-ви збільшилася вдвічі. К.В. провів ряд важливих реформ, намагався реалізувати ідею христ. д-ви – «Граду Божого» на землі, започаткував «Каролінгське відродження», здійснював уніфікацію звичаєвого права франків та завойованих народів. Зберіг принцип «множинності права», залишив старі закони, проте кожен регіон отримав свій доповнений або наново укладений (записаний) кодекс. Кожен житель д-ви повинен був знати основні закони та дотримуватися їх. Систематично видавав загальнодерж. укази – *капітуляції*, які містили статті крим., цив., реліг. зак-ва, каноніч. та моральних настанов. К.В. провів адм. реформу, уніфікувавши систему управління під впливом римської традиції. Утворив два віцекоролівства. Територія д-ви складалася з провінцій, поділених на графства і сотні. Прикорд. військ. областями (марками) керували маркграфи. Володіння імператора мали окр. статус; центром держ. правління був імперат. двір з пост. адм. апаратом. Двічі на рік К.В. скликав аг. збори феод. аристократії для обговорення держ. справ; остаточне рішення приймав сам К.В. Місц. управління здійснювали графи та єпископи, яких призначав імператор. У графів були заступники – віцеграфи, віконти; їм підпорядковувалися сотники. Великі землевласники отримували імунітетні грамоти, у своїх володіннях самі виконували суд. та адм. функції. Кадри для управління готувала придворна академія. К.В. розвинув систему васалітету (приватне зобов'язання), що мала своїми юрид. витоками римську «комендацію» і закони герм. Військ. товариства. Кожен великий чи серед. землевласник дублював держ. службу королю приват. службою ін. людині. За К.В. було проведено суд. реформу. Король скасував обов'язок населення бути присутнім на всіх без виключення суд. зібраннях; достатньо було з'являтися на такі зібрання тричі на рік. Правосуддя здійснювали трибунали (суди першої інстанції), які складалися з виб. людей (скабінів), які згодом ставали держ. службовцями. Граф головував на щоміс. сесіях і оголошував вирок. Існували

три види судів: королів. суд (суд другої інстанції) на чолі з К.В. або двірцевим графом (розглядав справи за апеляціями на рішення графських судів; інколи вирішувалися справи у першій інстанції); Божий суд (апеляційний), який зводився до випробування водою, розпеченим залізом чи суд. поєдинком; суди духівництва, що розглядали справи за ознаками образи Бога. К.В. системно проводив християнізацію д-ви, юридично закріплював закони життя церкви, зверхність корол. влади щодо церковної, призначав на високі церк. посади, уніфікував літургії, здійснював реформу монастирів. Продовжував юридично закріплювати систему феод. відносин. Запровадив систему срібного монометалізму, удосконалив систему мір. Закріпив за гр-нами д-ви систему обов'язків: складати присягу на вірність королю, добровільно приймати васальну залежність, знати церк. обряди і виконувати їх тощо.

Карл XII (Karl XII; 17.VI.1682–30.XI.1718) – король Швеції з 1697, полководець. Під час Північної війни 1700–1721 вів військ. дії проти коаліції Росії, Данії, Пруссії, Саксонії та Польщі. Висадкою десанту під Копенгагеном К. XII змусив Данію вийти з війни за Травендальським мирним договором 1700. Того самого року (19.XI) розгромив рос. війська під фортецею Нарва. Протягом 1700–1706 зайняв більшу частину території Речі Посполитої та Саксонії, змусивши капітулювати польс. короля (він же – саксон. курфюрст) Августа II. 1704 Річ Посполита (після обрання королем Станіслава Лещинського) стала союзником Швеції. Влітку 1708 К. XII розпочав бойові дії проти рос. військ у Білорусі. Його метою були детронізація Петра I і частковий поділ земель Моск. царства, зокрема відторгнення Лівобереж. України. 21.IX.1708 К. XII вступив на тер. Гетьманщини (біля с. Дрокова на Стародубщині). Ще в 1-й пол. 1708 він уклав союзн. договір із гетьманом І.С. Мазепою. Після приєднання до І.С. Мазепи та К. XII військ Запоріз. Січі у с. Великі Будищі 09.IV.1709 було укладено другий укр.-швед. союзниц. договір. 27.VI.1709 відбулася Полт. битва між швед. та рос. військами, в результаті якої армія К. XII зазнала поразки. Разом з рештками військ, укр. старшинами та запоріз. загоном К. XII був змушений рятуватися втечею на тур. територію – в м. Бендери (сучасна Молдова). Там 10.V.1710 спец. дипломом

підтвердив положення *Конституції Пилипа Орлика* та обрання *П. Орлика* новим гетьманом Війська Запорозького. К. XII прибув до м. Штральзунда (Померанія), де очолив швед. армію. К. XII надав притулок у Швеції укр. політ. емігрантам (еміграц. уряду П. Орлика) та їх родинам. З 1716 осн. увага К. XII звернена на завоювання Норвегії (належала Данії). Того ж року Англія розриває союз зі Швецією через підтримку останньою прихильників реставрації династії Стюартів. Після укладення Амстердамського договору 1717 між Росією, Францією та Пруссією Франція розриває союз із Швецією і К. XII був змушений розпочати мирні переговори з Росією. К. XII загинув під час облоги фортеці Фредрікстад у Норвегії за нез'ясованих обставин.

Карл Мартел – син Піпіна Геристальського і спадкоємець його посади майордома об'єднаного Франкського королівства. Він одноособово управляв державою з 715 до 741, не підпорядковуючись номінально царюючим королям із династії Меровінгів, які практично самоусунулися від виконання владних повноважень. Коли К. М. прийшов до влади, королівство було на межі розпаду, воно втратило владу в зарейнських землях, йому загрожувало кінне військо арабів, які 711 ввірвалися з Африки в Іспанію і захопили більшу частину Піренейського півострова, загрожуючи Галлії. Війни з арабами, що розпочалися з 720, показали повну недієздатність франкського війська, яке складалося виключно з піхоти. З метою створення кінного рицарського війська, а також зміцнення соціальної бази ранньофеодальної держави К. Мартел передав багато церковних та монастирських земель у вигляді бенефіція представникам франкської знаті, які, в свою чергу, роздавали ці землі якомога більшій кількості осіб за умови відбування кінної військової служби. Залізне спорядження вершника коштувало, як для того часу, досить дорого – 45 солідів (приблизно вартість 45 биків) і кожен воїн мав сам його купувати. Завдяки цим заходам 732 у битві при Пуатьє араби були розбиті, а їх рух на схід було зупинено. Отже, бенефіціальна реформа дозволила Карлу за відносно короткий час створити потужну армію і фактично захистити Європу від арабського завоювання.

Після битви при Пуатьє Карл одержав почесне прізвисько «Мартелл» – Молот. Син Карла Мартелла, Піпін Короткий остаточно вигнав арабів із Галлії, продовжив закріплювати успіхи франків за Рейном, завершив підкорення Тюрінгії. За сприяння папи римського цей франкський майордом ув'язнив у монастирі останнього короля з династії Меровінгів і 751 сам зайняв трон. Від нього пішла нова династія – Каролінгів.

Карний розшук – комплекс оперативно-розшукових та інших передбачених *законодавством* заходів з метою виявлення осіб, які переховуються від *слідства* й суду.

«Кароліна» (1532 р., Німеччина) – загальнонімецьке кримінальне і кримінально-процесуальне уложення, назване на честь короля Священної Римської імперії німецької нації Карла V Габсбурга (1519–1596), за часів правління якого й було укладене. Прийняття К. було спрямоване на посилення централізації влади. К. зазначалася суворістю покарань, що були встановлені; мала на меті сприяти якнайшвидшому придушенню селянських рухів у період після Селянської війни 1525 р. та зробити місцеві закони більш жорсткими щодо кримінальних покарань. Так, на зміну *змагальному процесу* приходить *інквізиційний*. Широко застосовуються тортури, оскільки в той час головним доказом вини вважалося особисте зізнання звинуваченого у скоєнні злочину; гласність (під час розгляду судової справи) поступалася принципу таємності. К. стала основним джерелом німецького кримінального права XVI–XIX стст. і діяла як «загальний закон» до прийняття *Германського цивільного уложення 1900 р.*

Картель (нім. Kartell, фр. cartel, іт. cartello – букв. картка) – форма монополітичної угоди між фірмами для визначення спільної цінової політики, але за збереження їх господарської і фінансової самостійності.

Касаційна інстанція – в цивільно-процесуальному, господарському та кримінально-процесуальному праві судова інстанція – це суд, що розглядає справу за *касаційною скаргою* або касаційним поданням *прокурора* на *рішення, вироки, ухвали суду* першої інстанції і постанови *судді*, що набрали законності. К. і. – суд, безпосередньо вищий стосовно суду, який виніс вирок чи ухвалив рішення.

Касаційна скарга – подається учасниками процесу до *касаційної інстанції* на вирок або *судове рішення,* яке набрало законності. К. с. на вирок подається *засудженим*, його *захисником* і *законним представником*, виправданим, *потерпілим*, його представником, *цивільним позивачем* і *цивільним відповідачем* та їхніми представниками в частині *цивільного позову* в місячний строк з моменту проголошення вироку або засудженим, який перебуває під вартою, – протягом того ж строку з моменту вручення йому *копії* вироку.

Касаційне подання – акт прокурорського реагування на незаконні чи необґрунтовані: а) *вироки*, ухвали і постанови апеляційного суду, винесені ним як судом першої інстанції, та б) вироки і постанови апеляційного суду, винесені ними в апеляційному порядку. К.п. на судові рішення, зазначені в п. а), має право подати *прокурор*, який брав участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції, чи прокурор, який затвердив обвинувальний висновок. К. п. на судові рішення, зазначені в п. б), має право подати прокурор, який брав участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції.

Касація (лат. cassatio – скасування, знищення, від casso – розбиваю, руйную) – 1. Оскарження до вищестоящого *суду судових рішень, вироків*, що набрали законності (*прокурор* вносить подання); 2. Перевірка вищим судом законності та обґрунтованості вироків і рішень суду, що набрали законності (за матеріалами, що містяться в справах, і додатково наданими); 3. Перегляд,

скасування судового рішення нижчої інстанції вищою інстанцією з причин порушення нижчою інстанцією законів і недотримання нею норм *судочинства*.

Касити – один з союзів гірських племен Загросу, що вторгнувся у Вавилонію 1742 р. до н.е. В період 1595–1155 рр. до н.е. у Вавилоні правила каситська династія. За цієї доби рабовласницька Вавилонська держава переживає кризу та повернення до ідеалів родоплемінного ладу.

Каста (лат. castus – чистий, незайманий, бездоганний) – порівняно замкнута, спадкова, ендогамна соціальна спільнота в ряді країн Азії, відокремлено існуюча внаслідок виконання специфічних професійних функцій.

Катерина II Олексіївна (21.IV.1729–06.XI.1796) – рос. імператриця (з 28.VI.1762). Нар. і виховувалась у збіднілій родині мол. брата – одного з нім. курфюрстів. 1744 прибула до Росії, де 1745 стала дружиною вел. князя Петра Федоровича (майб. імператора Петра III). Внаслідок держ. перевороту 28.VI.1762 усунула від влади, а згодом організувала вбивство Петра III, що дало їй можливість посісти престол. Коронована восени 1762 в Москві. Не маючи юрид. підстав для отримання титулу імператриці, у маніфестах від 28.VI і 6.VII.1762 зафіксувала видимість «народного обрання». Видавала себе за прихильницю розповсюдженого в Європі т. з. освіченого абсолютизму, в 60-х рр. неодноразово висловлювала думки лібер. характеру, підтримувала зв'язки з *Вольтером, Д. Дідро* та ін. просвітителями. Разом з тим осн. метою своєї внутр. і зовн. політики вважала зміцнення самодерж. монархії. За правління К. II законотв. діяльність була спрямована на збереження кріпосного права і підвищення правового статусу дворянства – соціальної бази монархії. Маніфестом імператриці від 19.IX.1765 розпочато генеральне межування – точне визначення межзем. володінь окремих осіб, селян, громад, міст, церков тощо. Було юридично оформлено право власності поміщиків на землі, зміцнено майнове становище дворянства. Ряд указів

закріплював поміщ. владу над селянами. Законод. актами К. II запровадила кріпосне право в Україні (1763, 1783). Укр. шляхту та козац. старшину включено до рос. дворянства. Щодо України законод. діяльність К. II була спрямована на повну ліквідацію її автономії. 1764 остаточно скасовано гетьманство. 04–05.VI.1775 рос. війська зайняли і зруйнували Запоріз. Січ. 03.VIII.1775 К. II видала маніфест про ліквідацію Запоріз. Січі, назвавши її автономію «політичною потворністю». 1781 в Україні ліквідовано полкову і сотенну адміністрацію, а 1783 – укр. козац. військо. Продворян. курс К. II і посилення кріпаччини стали причинами сел. війни 1773–1775 під проводом О.І. Пугачова. За К. II була створена система адм. управління на місцях, що в осн. рисах збереглася до 1917. К. II провела також суд. реформу, відповідно до якої в основу судоустрою і судочинства було покладено становий принцип. Після ліквідації автономії України 1786 був створений «Екстракт з указів, інструкцій та установлень», що містив норми як укр., так і рос. права. Наслідком про дворян. внутр. політики К. II стала Жалувана грамота дворянству від 21.IV.1785, за якою дворянство різко відмежовувалося від ін. станів, отримувало багато пільг і переваг. 1797 дія Жалуваної грамоти була поширена на укр. дворянство. 21.IV.1785 видано Жалувану грамоту містам, що визначала структуру, порядок створення та компетенцію органів міського самоврядування. Важливим між нар.-правовим актом К. II стала «Декларація про озброєний нейтралітет» (1790), спрямована проти прагнення Англії до гегемонії на морі. Під час *Великої французької революції* К. II розірвала дипл. стосунки з Францією (1793) та уклала антифранц. угоду з Англією і Пруссією.

Каудилізм – політична система, характерна для латиноамериканських держав XIX ст., що будується не на конституційно-правовій основі, а на традиціях і харизматичному авторитеті лідера – *каудильо*. Для цієї системи характерні також застосування сили для вирішення політичних питань. Виник на першому етапі національно-визвольної боротьби народів Центральної і Південної Америки проти іспанських та португальських колонізаторів,

яку очолили креоли – місцеві феодали іспанського походження. Вони створювали загони із залежних селян, що воювали проти іспанських колоніальних військ, утворювали перші латиноамериканські держави, встановлюючи в окремих з них одноосібні диктатури і стаючи диктаторами – *каудильо*.

Каудильйо (ісп. caudillo – проводир, лідер, ватажок) – 1) у Середні віки в Іспанії – командувач війська; 2) у XIX ст. у країнах Лат. Америки – вождь, впливовий діяч у політ. партії, регіоні, д-ві; 3) у 1939–1975 рр. в Іспанії – офіц. титул глави д-ви Ф. Франко.

Каутський Карл (16.10.1854, Прага – 17.10.1938, Амстердам) – один з теоретиків німецької соціал-демократії, ідеолог та лідер центристів у 2-му Інтернаціоналі. Прихильник теорії насильства. Пояснював виникнення держави та класів наслідком воєн, насильницького підкорення одного племені іншим. Лише там, де є насильство, – вважав мислитель, – виникає поділ на класи: один з них панує, інший – пригноблюється, експлуатується.

Каффара – релігійне спокутування в шаріаті як міра покарання.

Каштеляни – польські королівські чиновники, які займалися спочатку наглядом за будівництвом укріплень, а пізніше керували князівським містом.

Квестор (лат. quaestor) – 1. Один з магістратів Стародавнього Риму, який виконував спочатку судові функції, розслідував деякі кримінальні справи, пізніше – відав казною, архівом, виконував функції помічника правителя провінції; 2. Головний юрист у Візантії, голова консисторії, який очолював виконавчу владу спільно з магістром; 3. Поліцейський чин в Італії.

Квірин – первісно верховне божество племені сабінян; згодом бог народних зборів сабінян («Co-viria» – зібрання мужів), якого останні вшановували на пагорбі Квірінале. З входженням

сабінян до складу римського народу Квірин увійшов до римського пантеону, став покровителем усіх римських громадян. Quirinus («списоносний») стає епітетом Ромула – засновника Риму. Існував храм бога Квірина. У пізніші часи К. витіснений культом Юпітера і Марса.

Квірити – самоназва членів первісної римської общини – *цивітас*, які поклонялися богу Квірину. Первісно Квірин був богом, якого вшановували лише сабіняни на пагорбі Квіринале. Увійшов в римський пантеон після укладання Ромулом миру з царем сабінян Титом Тацієм. В наступний період Квірин стає богом народного зібрання, звідки виникає назва усіх римлян – «римський народ квіритів» або просто «квірити». В епоху Римської республіки – назва її громадян, що вживалася в офіційних повідомленнях. Члени *курій,* сукупність яких склала в процесі формування Римської держави римську громаду (носіїв т.зв. *квіритського права* та квіритської власності).

Квіритське право – складова частина рим. цив. права. Найдавніше суто рим. право, що регулювало майнові відносини між рим. громадянами (*квіритами*, звідси назва). Зазначалося обтяжливим формалізмом, стійким консерватизмом. Осн. джерелом К.п. були *Закони XII Таблиць*.

КДБ СРСР (Комітет державної безпеки СРСР) – провідна спецслужба Радянського Союзу, що діяла на правах союзно-респ. держ. к-ту в системі органів держ. управління. Наступниця ВЧК – ОДПУ – НКДБ – МДБ. Засн. 13.03.1954 указом Президії ВР СРСР на підставі пост. ЦК КПРС «Про роботу органів державної безпеки» від 12.03.1954. На КДБ покладалося завдання охорони держ. безпеки Рад. Союзу. Після смерті Й.В. Сталіна та арешту Л.П. Берії держ. статус органів держбезпеки був різко понижений: їх виокремлено з МВС СРСР, їхня діяльність віднині здійснювалася під керівництвом КМ СРСР та жорстко контролювалася ЦК КПРС. Осн. завданнями діяльності КДБ вважалися: виявлення військових загроз для СРСР; добування розвід. інформації про військ.,

екон., н.-т. потенціал іноз. держав; недопущення підривної діяльності іноз. спецслужб, закорд. антирад. центрів і ворожих елементів всередині країни; охорона держ. кордонів; забезпечення особистої недоторканості та безпеки керівників КПРС та СРСР тощо. Система органів КДБ будувалася з урахуванням нац.-держ. устрою д-ви, тер. поділу СРСР і спец. внутріорг. принципів. Федерат. устрій СРСР визначив утворення союзно-респ. КДБ СРСР, а в союзних і авт. республіках – КДБ цих республік. Система органів і військ КДБ СРСР припинила своє існування 1991 в зв'язку з розпадом СРСР.

КДБ УРСР (Комітет державної безпеки УРСР) – держ. орган (з 1954 – КДБ при РМ УРСР, з 1978 – КДБ УРСР), що входив до союзно-респ. системи органів держ. безпеки кол. СРСР і був ліквідований постановою ВР України «Про створення *Служби національної безпеки України*» від 20.09.1991. (Див.: *КДБ СРСР*).

Кейнс Джон Мейнард (05.VI.1883–21.IV.1946) – визначний англ. економіст, засн. кейнсіанського напряму в екон. теорії, основоположник соціального лібералізму. Вважається одним із засновників макроекономіки як самостійної галузі науки. Народився в родині проф. логіки та економіки Д.Н. Кейса. Впродовж 1902–1906 навч. в Королівському коледжі при ун-ті в Кембріджі, виявивши неабиякі здібності до математики та прикладної економіки. Студентом К. слухав лекції А. Маршалла, був одним з найталановитіших його учнів. З 1908 до 1915 на постійній основі читає лекції з економ. теорії та математики для студентів Кембриджського ун-ту. Одночасно набуває і суспільного визнання: з 1911 до 1945 понад 30 років обіймає посаду редактора «Economic Journal» – найавторитетнішого наукового екон. видання Європи, офіційного друкованого органу Королівського економічного товариства. Автор знаменитої праці «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (1936). Написана незабаром після «великої депресії» 1929–1932 рр., вона доводила, напротивагу ленінській теорії «загниваючого капіталізму», що ринкова економіка не втратила здатності до динамічного розвитку. На думку Кейнса,

криза, що її охопила, – явище тимчасове, породжене не пороками капіталізму, а вільної конкуренції, біржових спекуляцій і рантьє, не зацікавлених у розширенні виробництва. Що пропонує Кейнс? Щоб держава взяла на себе відповідальність за забезпечення зайнятості і сприяла зростанню виробництва за допомогою регулювання кредитів і грошового обігу, а також організації громадських робіт за рахунок бюджетного фінансування. Поширення ідей кейнсіанства досягло піку в 60-і роки. Вони одержали свій подальший розвиток у концепціях постіндустріального суспільства (Дж. Гелбрайт), стадій економічного зростання (Р. Ростоу), держави благоденства (Г. Мюрдаль) та ін. Однак нищівна поразка «реального соціалізму» в СРСР (із його плановою економікою) наприкінці 80-х років XX ст. остаточно підірвала довіру до кейсіанства, стимулювала повернення в теорії до цінностей класичного лібералізму.

Кельзен Ганс (11.X.1881–19.IV.1973) – австр. і амер. юрист, філософ права. Проф. Віден. (1919–1929), Кельн. (1930–1933) та Женев. (1933–1940) ун-тів. 1940 емігрував до США; з 1942 проф. Каліфорн. Ун-ту (м. Берклі). Досліджував аг. теорію права і д-ви, питання міжнар. права (співвідношення держ. суверенітету і міжнар. права, принципи діяльності ООН тощо). У працях «Комуністична теорія права» (1949, 1953) і «Політична теорія більшовизму» (1951) виступив з критикою марксистської теорії права. Осн. праця К. – «Чиста теорія права» (1934, друге розширене вид. 1960). Правова теорія, викладена в ній, отримала в науці назву «нормативістської», оскільки право розглядається в ній поза комплексом соціальних явищ і зводилося до сукупності норм абстр. зобов'язання. Своє вчення К. називав «чистою» теорією права, тобто очищеною від усього неюридичного, оскільки, на його думку, юрид. наука не повинна зачіпати питання соціології, політики, моралі, історії. Вона покликана займатися тільки нормами належ. поведінки (тобто права), що не залежать від світу сущого (дійсності), мають свої лог. зв'язки, систему, правові поняття та ін. Особливістю системи права у К. є вчення про її «багатоступеневий» (ієрархічний) характер (від «основної норми», з якої

випливає Конституція) до т.з. «індивідуальних правових норм» – судових рішень, угод, актів застосування норм права тощо. Автор багатьох ін. праць: «Проблеми суверенітету і теорія міжнародного права» (1920), «Загальне вчення про державу» (1925), «Філософські підстави вчення про природне право і правовий позитивізм» (1928).

Кенгуру-гільйотина – право спікера палати общин у Англії, надане йому 1909 р., обирати на власний розсуд ті поправки до проєктів рішень, які варто обговорити в парламенті, і відкидати решту.

Керл (староангл. ceorl – букв.: людина) – вільний селянин-общинник у англів і саксів.

Києво-Печерський патерик (грец. πατερίκόν, від πατὴρ – батько, отець) – збірник легенд про життя святих отців Києво-Печерського монастиря та окр. світських діячів. На ньому позначилися впливи поширених у Візантії Синайського (Лимонаря), Єрусалимського, Афонського, Скитського патериків, які використовувалися у богослужб. практиці й були відомі в Русі-Україні не пізніше XI ст. Перші історії, що увійшли до К.-П. п. написані на поч. XIII ст., але сам він як цілісна праця створився пізніше. Його основу становлять: листування володимирського єпископа Симона і києво-печер. ченця Полікарпа 1223–1233; 9 оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря; послання Полікарпа до печер. ігумена Акиндина з 11 оповіданнями про життя печер. подвижників. У серед. XIII ст. К.-П. п. було доповнено «Житієм Феодосія Печерського», «Житієм Антонія Печерського», розділом з «Повісті временних літ» про печер. чорноризця Нестора-літописця, «Словом про створення церкви Печерської» Симона та розділами з ін. літопис. пам'яток. 1635 вийшов друком польс. мовою, а 1661 виданий церковнослов'янською мовою друкарнею Києво-Печерської лаври. Від своїх іноз. прототипів К.-П. п. відрізняється тим, що поряд з традиц. моментами – описанням чудес печер. подвижників – значне місце в ньому посідає висвітлення

реальних подій XI–XIII стст. – історія Києва та Печерської лаври, гол. чином її поч. періоду (буд-во Успенського собору, внутр. життя монастиря, його побут і звичаї, відносини між церквою та князів. владою, між монастирем і мирянами тощо). Поряд зі зеличенням церкви в цілому і Києво-Печерського монастиря, зокрема, патерик пропагував єднання Русі-України, засуджуючи князів. чвари (міжусобні війни), пробуджував почуття нац. згуртованості й патріотизму. В роки монг.-татар. навали він нагадував про минувшу могутність Київської Русі, обґрунтовував необхідність боротьби укр. народу за свободу і незалежність, за відродження власної держави. К.-П. п. є цінним джерелом вивчення історії д-ви та суспільно-політичних відносин часів Русі-України.

Київська Русь, Русь, Давня Русь, Давньоруська держава – східнослов'ян. д-ва IX – 1-ї третини XIII стст. Назва «Київська Русь» запроваджена дослідниками історії Давньоруської держави, в першоджерелах здебільшого використовувалися поняття Русь, «Руська земля». К. Р. виникла на власній соціально-екон. і культур. основі в процесі тривалої соціально-екон. та політ. консолідації східнослов'ян. племен в умовах пост. загрози з боку сусід. кочових племен (гуннів, хозар, авар, мадьяр, печенігів, торків, чорних клобуків, половців та ін.). Початок державотв. процесів в Україні-Русі у літописах пов'язується із заснуванням у Середньому Подніпров'ї града Києва на території слов'ян. племені полян, що прийшло сюди із заходу (носії празько-корчакської археологічної культури) після вторгнення в Паннонію гуннів на чолі з Атилою. Навколо нього поступово формувалося, зміцнювалося і ставало більшим та міцнішим міжплемінне об'єднання на чолі з місц. князівською династією Києвичів (від Кия до Аскольда і Діра), яке в наук. л-рі традиційно називають Руссю чи «Руською землею». Ін. центром політ. консолідації різноетнічних земель на півночі Європейської рівнини стає Новгород – центр західнослов'янського племені – переселенця із Західної Галичини (району м. Хелм). Лідер новгород. знаті Олег (за легендою родич або воєвода Рюрика) 882 об'єднав Київ і Новгород під своєю владою, що і прийнято вважати часом утворення К. Р. як ранньофеод. д-ви.

За соціальною структурою і правовим статусом населення К.Р. поділялося на: панівну верству (великі, удільні та місц. князі; верхівка з дружинників і княжих слуг, згодом бояри («кращі люди»); міські багатії; купці – «гості»; вище духівництво); особисто вільну середню верству (вільні общинники – «люди»; ремісники та дрібні торговці; рядове духівництво); феодально залежне населення (смерди, рядовичі, закупи, вотчинні ремісники тощо) та невільники (холопи, челядь). Окрему групу складали ізгої. Територія К. Р. формувалася поступово. За часів Олега вона простяглася від р. Рось на Півдні до Ладозького та Онезького озер на Півночі і від витоків Прип'яті на Зх. до гирла р. Оки на Сх. Ігор, Ольга та Святослав приєднали землі слов'ян. племен уличів, тиверців, в'ятичів, Саркел (Білу Вежу на Дону) та Тмуторокань (на Кубані) тощо, а Володимир Великий та Ярослав Мудрий – території волинян, дулібів, білих хорватів, ятвягів, деякі землі Прибалтики тощо. У 2-й пол. X – 1-й пол. XII стст. територія К.Р. розширювалася на Пд. Зх. За рахунок витіснення і часткової асиміляції сусід. кочових племен і на Пн.-чі шляхом поступової колонізації земель карелів, черемисів, угрів, фінів та ін. Як наслідок, територія К. Р., до складу якої входили і деякі неслов'ян. народи, простяглася від Чорного моря до Фінської зат. Балтійського моря та від Закарпаття до серед. течії Волги. З 2-ї пол. XII ст. у період феод. роздробленості почався об'єктивний процесс політ. дезінтеграції та виходу окремих князівств з-під влади Києва. Монг. навала під проводом хана Батия у серед. XIII ст. призвела до втрати держ. незалежності К. Р. та її остаточ. розпаду. В політ. історії К. Р. можна виділити кілька етапів: консолідації державності, що пов'язується з князюванням Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964), Святослава (964–972) та Володимира Великого (980–1015); розвитку д-ви, що найбільше виявився за правління Ярослава Мудрого (1016, 1019–1054), а також Володимира II Мономаха (1113–1125) та Мстислава Великого (1125–1132); поступового розпаду державності за номінал. збереження єдності К. Р. та зверхності вел. князя київського, коли найсильніші доцентрові тенденції спостерігалися під час княжіння у Києві Ярополка Володимировича (1132–1139), Всеволода Ольговича (1139–1146), Ізяслава Мстиславича (1146–1154) та Ростислава Мстиславича

(1158–67); занепаду Києва, який почався з розгрому міста 1169 військами володимиро-суздал. князя Андрія Боголюбського і тривав до ординської навали; останній етап характеризувався загостренням міжусоб. боротьби та переміщенням центру політ. життя до Галицько-Волинського князівства і Владимиро-Суздал. землі. За формою держ. устрою К. Р. булла ранньофеод. імперією, що періодично набувала ознак міжкнязів. федерації або конфедерації під колект. правлінням династії Рюриковичів, а часом перетворювалася на конгломерат самост. князівств, пов'язаних складними відносинами сюзеренітету-васалітету і міжкнязів. угод та форм. визнанням єдності К. Р. і першості великого князя київського. За формою правління К. Р. була ранньофеод монархією. Носієм вищої влади у д-ві вважався великий князь київський. У IX–X стст. його повноваження обмежувалися керівництвом військ. походами, організацією охорони кордонів, торг. караванів до Візантії, дип. діяльністю, збиранням данини та здійсненням судочинства. Згодом він став розглядатися як верх. володар і розпорядник усієї Землі руської, а до його функцій увійшли буд-во та охорона шляхів, сторожових фортець, забезпечення спокою в д-ві, наділення землею і призначення на вищі державні посади, поширення християнства. Пост. дорадчим органом при Великому київському князі була княжа рада з княжих мужів (верхівки дружинників, великих бояр, вищих церк. ієрархів тощо), яка пізніше стала називатися боярською думою. До структури центр. органів влади входили князів. з'їзди – снеми, на яких вирішувалися питання війни та миру, держ. устрою тощо. У снемах, крім, власне, князів Рюриковичів, брали участь найавторитетніші бояри, вищі церк. ієрархи та ін. представники феод. верхівки. Значення княжих з'їздів особливо різко зростає у період феодальної роздробленості. Демокр. елементом у системі органів влади було народне віче. Випадки обрання на віче князів і затвердження «рядів», тобто договорів з обраними монархами, можна вважати початками вітчизн. конституціоналізму як держ.-правової практики. Місц. управління здійснювалося через племін. князів, що захищали інтереси нац. меншин, або князів-намісників із синів або ін. близьких родичів великого князя. На окр. територіях застосовувався десятковий лад: літописи згадують десяцьких, соцьких, тисяцьких.

Прибл. з XI ст. почав здійснюватися перехід до двірцево-вотчинної системи управління, яка поєднувала управління через бояр-вотчинників і через службовців княж. двору (конюших, стольників тощо), за якими на додаток до осн. функцій закріплювалися обов'язки щодо нагляду та управління окр. територіями. В державному апараті певні владні функції у центрі й на місцях мали воєводи, посадники, волостелі, тіуни, мечники, сотники, вірники, ключники, дітські, отроки, ябедники. Княжі урядовці часто-густо не діставали грошового утримання з центру, а використовували на свої потреби частину коштів, які збиралися з місц. населення (принцип кормління). Органом місц. самоврядування на селі була верв – спершу родова, а згодом тер. сільська громада. Члени верві мали спільну власність на землю та сільськогосп. угіддя, були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за вчинені злочини та сплату данини. Цементуючим ядром війська були дружини великого князя та дружини його васалів. У разі необхідності організовувалися також нар. ополчення, залучалися найманці (торки, берендеї, чорні клобуки та ін.). Судочинство було невіддільне від адм. влади, а суддями були великий князь, удільні князі, інші князі, посадники у містах, волостелі або їхні помічники. Церк. люди підлягали церк. суду, де функції суддів виконували архімандрити, архієпископи, єпископи, митрополити. Найважливішими правовими джерелами К. Р. вважаються звичаєве право, договори Київської Русі з Візантією та Хазарією X ст., «Руська правда» та ін. акти князів.-го зак-ва (устави, уроки, уставні грамоти тощо). Істотну роль відігравали джерела церк. права, насамперед Церковні статути Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а також джерела іноземного, переважно візант. походження: Номоканони (відомі на Русі як кормчі книги), Еклога, Прохірон, болгар. «Закон судний людям» тощо. Дискусійним є питання про використання у К. Р. окр. положень рим., сканд (варязького) та іуд. (хозарського) права. Занепад К. Р. пояснюється багатьма причинами. Серед них дослідники називають: геополітичне розташування України-Руси на південному сході Європи – на межі зі степом (відсутність захищених природ кордонів), часті напади половців та ін. кочовиків (з 1061 до 1210 половці вчинили 46 набігів на К. Р.); монг. навалу; княжі

чвари та міжусобиці; ворожі дії володимиро-суздал. князів; неспроможність замирення з Польщею, Угорщиною і Литвою; слабкість держ. устрою, брак ідеї укр. корони; денаціоналізацію та деідеологізацію правлячої верстви, немічність боярства, духівництва і міщанства, брак патріотизму і войовничого темпераменту русів; «демократичний хаос»; надзвичайну родючість українських чорноземів, що притягували звідусіль завойовників, тощо. Досвід К. Р. є важливою складовою загальнолюдської та світової політико-правової та історико-культурної спадщини.

Київське воєводство – адм.-тер. одиниця в Україні в XV–XVIII стст. Адм. центр – Київ, з 1667 – Житомир. Тер. основою для К. в. стала Київська земля, яка почала складатися ще у Давньорус. д-ві. Воєводство утв. 1471 у складі *Великого князівства Литовського* після ліквідації *Київського князівства*. Складалося з повітів: Київського, Овруцького, Мозирського, Житомирського, Черкаського, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Путивльського (невдовзі останні три приєднало Моск. князівство). За умовами *Люблінської унії 1569*, воєводство відійшло до Польщі у складі *Речі Посполитої*. На тер. К. в. діяли Литовські статути. На час утворення до воєводства ввійшли землі переважно на захід від Дніпра і лише порівняно невелика частина Лівобережжя. Правобережна частина воєводства поділялася на Київ., Житом. і Овруц. повіти. Ймовірно, на самому Люблін. сеймі або невдовзі після нього від К. в. було відокремлено Мозир. повіт і передано у склад Мінського воєводства. За період від Люблін. унії і до Нац.-визв. війни укр. народу середини XVII ст. межі К. в. просунулися далеко на схід. Згідно зі *Зборівським договором 1649* у К. в. обмежувалася влада польс. шляхти; Овруц., Житом. і Київ. повіти було підпорядковано гетьм. управлінню. За умовами *Андрусівського перемир'я 1667*, у складі К. в. Речі Посполитої залишилися тільки правобережні землі за винятком Києва з прилеглою територією радіусом в 1 милю; останні відходили до Моск. д-ви на 2 роки, після чого вона мала повернути їх Польщі. Проте останній так і не вдалося одержати ці землі; навпаки, Росія навіть дещо розширила прилеглу до Києва територію. Лівобережна частина К. в. з 2-ї пол. XVII ст. входила до складу *Гетьманщини*: у 1667–1781

воєводство межувало на сході з Миргородським, Лубенським, Переяславським, Київським і Чернігівськими полками, а після ліквідації 1781 полково-сотенного устрою тут було утворено *Київське намісництво* у складі Росії, з яким і межувало К. в. Польщі. Загалом ареал К. в. накладається на тер. ряду тепер. областей України (більшої частини Київ., Черкас., Рівн. і Житомирської, частини Хмельн., Вінн., Кіровоградської), а також частини Гомельської обл. Білорусі. На чолі К. в. стояв воєвода – головний керівник адм. влади; він мав також певні суд. функції. Його призначав король. Другою особою у воєводстві був каштелян. К. в. мало свій сеймик і посилало депутатів до Варшави на сейм. Повіти були військ. і суд.-адм. округами. Шляхта кожного повіту становила окр. військ. відділ, що їх у межах воєводства об'єднував під своєю командою воєвода. На тер. воєводства діяли *гродські суди, земські суди і підкоморські суди*; у період без королів'я – *каптуровий суд*. Апеляц. установою для шляхти К. в. (як і для Брацлавського та Волинського воєводства) спочатку був *Луцький трибунал*, а з 1589 – *Головний люблінський трибунал*, до якого обирали по 4–5 депутатів від кожного воєводства. Після другого поділу Речі Посполитої (1793) тер. К.в. відійшла до Рос. імперії: спочатку вона частинами увійшла до Ізяславського, Брацлавського і Мінського намісництв, 1795 – до реорганізованих Брацлав. і Мінського намісництв та утворених Волинського і Вознесенського намісництв; ще частину його території було приєднано до Київ. і Чернігів. намісництв, що існували з 1781. З 1797 більша частина території колишнього К. в. на багато десятиліть увійшла до складу *Київської губернії*, а також до Волинської, Подільської і Мінської губерній Рос. імперії.

Київське князівство – одне з давньоруських князівств, що виникло у 2-й пол. XII ст. внаслідок феодальної роздробленості *Київської Русі*. Його територія (кол. землі полян і древлян) локалізувалися з правого боку Дніпра (за винятком невел. прилеглої до Труханового о-ва смуги на Лівобережжі), у XII–XIII стст. простягалася на захід до річок Случ і Горинь, на північ – до р. Прип'яті, на південь – до р. Росі. З 2-ї пол. XII ст. К. к. перебувало під владою владимиро-суздальських, чернігівських, смоленських та галицько-волинських князів. 1240 його захопили монг.

війська *Батия*. З 1243 перебувало під зверхністю владимиро-суздальських князів. З 1362 після входження до складу *Великого князівства Литовського* набуло статусу удільного князівства з власною князів. династією з роду Гедиміновичів. Після позбавлення 1394 Володимира Ольгердовича влади до Києва було призначено намісника. 1442 К. к. відновлено. 1471 перетв. на Київське воєводство Вел. князівства Литовського.

Київське намісництво – адм.-тер. одиниця Лівобережної України у складі Рос. імперії у 80–90-х рр. XVIII ст. Адм. центр – Київ. Підготовка до утворення у межах Лівобереж. України 3 намісництв – Київ., Черніг. і Новгород-Сіверського – почалася ще 1779 з метою ліквідації автономії України та її полково-сотенного адм.-політ. і військ. устрою та уніфікації всієї системи адм. і суд. органів у Росії. К. н. утворено згідно з указом цар. уряду від 16.IX.1781. Фактично існувало у 1782–1796. За даними ревізії 1782, у К. н. було 11 міст, 43 містечка, 3 857 сіл, хуторів, слобід з нас. 389 610 осіб чол. статі (крім дворян). Його очолював намісник, що мав надзв. повноваження від царя. До складу К. н. увійшла значна частина території колишніх Київ., Переясл., Лубен. та Миргород. полків, а також невеликі тер. Гадяцького, Ніжинського і Прилуцького полків. Намісництво поділялося спочатку на 11 повітів: Київський, Голтвянський, Городиський, (з 1789 – Градизький), Золотоніський, Козелецький, Лубенський, Миргородський, Остерський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський. 1791 до К. н. було приєднано Зіньківський, Гадяцький і частину Лохвицького пов. з Черніг. намісництва. Після третього поділу Польщі (1795) до К. н. 1796 було включено Димерський, Канівський, Корсунський, Богуславський і Васильківський повіти *Київського воєводства*. Після ліквідації К. н. указом рос. імператора Павла I від 12.XII.1796 територія К. н. в основному увійшла до складу *Київської губернії* та *Малоросійської губернії*.

Київський літопис – одна з найдавніших істор. і літ. пам'яток Київської Русі. Охоплює події 1118–1200. Складений у Видубицькому монастирі (Київ) на основі ін. літописних зводів (чернігівського, галицького та ін.), які не збереглися. Є продовженням

«Повісті временних літ», складовою частиною Іпатіївського літопису. Авторство К. л. точно не встановлено. Існує припущення про те, що його створив ігумен Видубицького монастиря Мойсей. М.І. Костомаров, однак, доречно зазначав, що літопис охоплює період, значно більший за тривалість життя однієї людини, а отже, не може бути складений однією людиною. До записів за роками у К. л. включено оповідання, об'єднані в цикли: напр., про князя Ізяслава Мстиславича (вел. князь київський у 1146–1149, 1151–1154), про Мстислва Ростиславича Хороброго і вел. князя київського Мстислава Ізяславича. Крім таких циклів, у К. л. є повісті: про вбивство киянами князя Ігоря Чернігівського (1147), звіт київ. посла Петра Бориславича князю Володимиру Галицькому (1152), про вбивство князя Андрія Боголюбського (1174) та ін. Починаючи з 1070, автор повідомляє про половец. напади і походи руських князів проти половців. У К. л. багато відомостей і про галиц. справи: перебування візант. царевича Андроніка при дворі галиц. князя Ярослава Осмомисла, конфлікт князя із сином Володимиром, боротьба за галиц. стіл після смерті Ярослава і утвердження в Галичі Володимира Ярославича. В пам'ятці вперше зустрічається слово «Україна» – в зв'язку з подіями в Переяславській землі 1187, зокрема неочікуваною смертю в поході проти половців (від тяжкої недуги) мужнього рицаря «Руської землі» переяславського князя Володимира Глібовича, за яким «Україна багато потужила…».

Київський полк – адм.-тер. і військ. одиниця *Гетьманщини.*Утв. 1648, існував до 1782. Полкове місто – Київ, з 1708 – м. Козелець (тепер Черніг. обл.). Згідно з реєстром, складеним після *Зборівського договору 1649,* полк налічував 1792 козаки, складався з 17 сотень, в т. ч. 4 у Києві. Сотенними центрами були Васильків, Білогородка, Ходосівка, Трипілля, Обухів, Бровари, Гостомель, Ясногородка, Макарів, Превари, Мотовилівка (2 сотні), Ворсівка, Овруч. У 1654 К. п. мав 22 сотні (у Києві, Василькові, Білогородці, Трипіллі, Обухові, Мотовилівці, Макарові, Бородянці, Гостомелі, Вишгороді, Димері, Ходосівці, Лісниках, Преварах, Рошівці, Чорнобилі, Карпилівці, Броварах, Острі, Козельці,

Бобровиці і Заворичах). Після Андрусівського перемир'я 1667 було два К. п. – лівобережний, а також правобережний (1667–1672), підпорядкований гетьманові *П.Д. Дорошенку*). 1669 до лівобережного К. п. приєднано частину *Переяславського полку* і *Ніжинського полку*. За ревізією 1764 в 11 сотнях К. п., розміщених на Лівобережжі (Бобровицькій, Бориспільській, Гоголівській, Київській, Кобижчанській, Козелецькій, Мринській, Морівській, Олишівській, Остерській і Носівській), налічувалося 3 міста, 14 містечок і 448 сіл. Припинив існування у зв'язку з ліквідацією російським урядом полково-сотенного устрою в Україні 1782. Полковники: О. Теплуцький (1648), М.-С. Кричевський (1648–1649), А. Жданович (1649–1653; 1656–1657), Є Пішко (1653–1654), П. Яценко-Хмельницький (1654–1656, 1657–1659), В. Дворецький (1659–1660; 1662; 1663–1668), І. Якименко (1659–1660), С. Третяк (1662–1663), Г. Карпович (Коровка-Вольський, 1682–1687), К. Мокієвський (1691–1708), Ф. Коровка-Вольський (1708–1712), А. Танський (1712–1731), М.А. Танський (1732–1747), М.М. Танський (1747–1751), Ю. Дараган (1751–1766), О. Безбородько (1774–1775; у 1797–1799 – канцлер Рос. імперії), Л. Лукашевич (1779–1782).

Київський синопсис, «Синопсис, или Краткое собрание от различных летописцев…» – перший короткий нарис історії України, виданий друков. Способом у Києві 1674. Автором К. с. вважається архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Деякі сучасні дослідники приписують авторство синопсиса відомому церк. та культур. діячеві XVII ст. П. Кохановському – авторові «Обширного синопсису руського». У К. с. описуються події від найдавніших часів до серед. XVII ст. Подано відомості про походження слов'ян, хрещення киян на березі Почайни за часів князювання Володимира Великого, боротьбу проти турків і татар тощо. Викладено історію Києво-Печерської лаври; у додатку вміщено перелік руських князів та польс. воєвод в Україні, укр. гетьманів і київ. митрополитів. Друга (1678) і третя (1680) редакції вже містять оповідання про Чигиринські походи кін. 70-х рр. XVII ст. Використовувався як підручник з історії до серед. XIX ст.

Перевидавався майже 30 разів. Поява К. с. була важливим етапом у розвитку укр. сусп-політ. думки, зокрема конкретно-історично засвідчує витоки формування в укр. еліти XVII ст. національної самосвідомості.

Київської Русі правова і політична думка – усні та писемні пам'ятки IX–XIII ст., в яких відображаються погляди прямих пращурів сучас. українства на право, д-ву, сусп-во і людину. Гол. джерелом вітчизн. політ.-правової ідеології того часу була своєрідна неписана «народна конституція», яка сама базувалася на безпосередній та найчистішій основі у вигляді звичаїв і традицій народу, виростала з повнокровних, незайманих зерен всенар. творчості корінних жителів східнослов'ян. князівств, відображала їх первісну морально-правову культуру, почуття, прагнення, здоровий глузд, сам дух епохи. Іменувалася така конституція «правдою», «стариною», «благодаттю» тощо. Правові і політ. погляди у давні часи формувалися і передавалися від покоління до покоління не в якихось суто юрид. текстах, а у заповітах, казках, переказах, оповідях, словах, сказаннях, повчаннях, билинах, легендах, піснях, обрядових приписах тощо. Разом узяті вони мали найпоширенішу узагальнену назву – «правди батьків», основою якої ставали стрімко еволюціонізуючі реліг.-міфол. уявлення і вірування давніх сх. слов'ян. Важливим зовн. джерелом К. Р. п. і п. д., особливо після хрещення Русі 988, стали Біблія, повчання і проповіді Василя Великого (329–379), Григорія Богослова (328–390), Іоанна Златоуста (354–407), а також візант. богословів Іоанна Дамаскина (675–719), Фотія (820–891) та ін. У цих творах містилися не тільки реліг. постулати, а й основи христ. світорозуміння, правові та політ. погляди Платона, Арістотеля, ін. антич. авторів. Поряд з каноніз. текстами розповсюджувалася певною мірою вільна від церк. догм думка про д-ву і право, висловлена в апокрифіч. творах, у перекладах праць Йосифа Флавія (I ст.), Козьми Індикоплова (VI ст.), у хроніках Іоанна Малали (VI ст.), Георгія Амартола (IX ст.), житіях і житійних легендах. Відчутного імпульсу власне правовій думці, крім бібл. Кодексу Мойсея (див. *Іудейське право*), надали кілька варіантів *Номоканону* (VI–VII ст.),

Еклога (VIII ст.) і *Прохірон* – візант. Зведення законів (IX ст.), «*Закон судний людям»* – південнослов'ян. переробка Еклоги. Найвизначнішим внутр. джерелом узагальнення, поширення і збагачення політ.-правової ідеології Київ. Русі стали ориг. вітчизн. твори – літописи священнослужителів, монахів, завдяки яким до нас дійшли і давньорус. правова та політ. міфологія, і відомості про державотв. процеси та осн. політ. настрої сх. слов'ян, тексти багатьох правових док-тів світського характеру тощо. В «Повісті временних літ» та ін. східнослов'ян. літопис. зведеннях не тільки описувалися події, а й висловлювалися судження про категорії добра та зла, справедливості та кривди, д-ви та особи, божественного закону (благодаті) й настанов світського характеру (правди, уроків, повчань тощо), нар. вірувань і християнства, свободи та ін. У літописах Бог ставився над людиною, д-вою та ін. земними утвореннями, а колективізм, соборність – над особистістю; оспівувалася справедливість як основа люд. бутя, пріоритет віддавався божественному закону й христ. моралі, пропагувалася ідея величі та єднання Київ. Русі, патріотизму. Значний внесок у розвиток К. Р. п. і п. д. зробили засновники чернецтва в Київ. Русі – Антоній Печерський (983–1073) і Феодосій Печерський (бл. 1036–1074). Антоній рішуче виступав проти підпорядкування візант. церкви папі римському. Він розглядав людину як вінець творіння Бога – рівну, вільну, але гріховну; князя – як богоугодного володаря. Сенс життя він вбачав у молитві, пості та праці. Ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій Печерський жив і творив поруч з Антонієм. У своїх повчаннях про терпіння, любов, піст, милостиню, покору, ходіння до церкви та ін., написаних дохідливо, у вигляді практ. порад і вміщених у зб. «Ізмарагд», Феодосій рішуче засуджував користолюбство, зажерливість, різко критикував князя Ізяслава за відхід від державниц. нтересів Київ. Русі, проклинав братовбивчу війну між ним і Святославом, обстоював непохитність божеств. законів, відданість православ'ю і водночас проповідував повагу до прав «кривовірів», «чужовірів», рівноправність інших народів, відстоював права «нагих і голодних», закликав можновладців «творити добрі діла і бути милосердними» як до руських людей, так і до чужинців. Феодосія можна вважати

одним із творців церк.-правової доктрини встановленого Богом династ. князювання на Русі, повне обґрунтування якої через півстоліття здійснив у «ПВЛ» диякон Нестор. Феодосій Печерський разом зі своїм сучасником – першим київ. митрополитом з руських Іларіоном були засновниками вітчизн. проповідн. школи, яка охоплювала майже все світоглядне вчення, у т.ч. тогочасну правову та політ. думку. Серед представників цієї школи – туровський єпископ Кирило (між 1130 і 1134 – бл. 1182); київ. Митрополит Клим (Климент) Смолятич (1147–1154), який боровся за незалежність руської правосл. церкви від Візантії; перший новгородський єпископ з руських Лука (1036–1060); чернець Зарубського монастиря Георгій та ін. У 1073 та 1076 для київ. князя Святослава Ярославича «з багатьох книг великих» було складено два «Ізборники Святослава». З одного боку, вони значно прискорили процес проникнення у давньорус. політ.-правову думку інтерпретованих ідей давньогрец. мислителів, а з іншого – вміщені тут вислови та афоризми морально-етич. характеру справили безпосеред. вплив на зміст вітчизн. правових настанов. Те ж саме можна сказати й про антологію афоризмів різних народів і різних епох під назвою «Пчела» (XI ст.). Вимоги поваги до закону як до Бога, твердження про його виняткову важливіфсть в організації держ. життя, про необхідність неухильного виконання закону, про невідворотну відповідальність його порушників перед Божим судом містяться у посланні Якова Чорноризця (XI ст.). Прагненням до поліпшення правового становища бідних, пом'якшення наслідків соціально-екон. нерівності людей, зменшення насильства над особою пройняте «Повчання» Володимира Мономаха (1117) своїм дітям. «Убогих не забувайте, – наказував великий князь своїм спадкоємцям, – а скільки можете годуйте і подайте сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не дайте сильним погубити людину». Князь також навчав синів бути мудрими і діяльними правителями Русі, оберігати гідність д-ви, любити освіту. Таким чином у політ.-правовій думці Київ. Русі утверджувалася ідеологія сусп. примирення, нейтралізації руйнівних процесів у д-ві шляхом законослухняності, упования на Бога, терпіння, смирення, задоволення своєю долею. Зразком у цій справі, як учив Володимир

Мономах, повинні бути праведники. У «Повчанні» простежується прагнення ствердити феод. правовідносини на основі досягнення «ідеального правління», домогтися єдності Київ. Русі, поставити держ. інтереси над особистими образами, поєднати христ. мораль з політикою д-ви, запобігти чварам, підкорити силу праву і чеснотам. Проблеми мистецтва держ. управління і політ.-правової моралі порушувалися у посланнях митрополита Никифора – Володимиру Мономаху (1121), митрополита Клима Смолятича – пресвітеру Фомі (1149), «Словах» Кирила Туровського (др. пол. XII ст.) та ін. Ці проблеми розглядалися крізь призму неоплатоніст. розуміння релігії, права, д-ви і людини, христ.-державн. ідей. Невід. автор «Слова о полку Ігоревім» (1187) підніс на найвищий рівень ідеологію патріотизму, відданості рідній землі, рішуче засудив князів. чвари, першим на Русі висловив думку про виникнення д-ви на грунті сусп. договору між князем і народом. Високими ідеалами гуманізму сповнений Києво-Печерський патерик. Ставитися до людей не за багатством, а за розумом, наближаючи до себе мудрих і справедливих, спираючись на «думців», закликало князя «Моління» Данила Заточника (кін. XII – поч. XIII ст.). Поряд з вихваляннням сильної князів. влади воно викривало зловживання князів, тіунів, висміювало боярство і навіть монастирське духівництво. Низку проблем запровадження високоморальної політики порушено у повчаннях архімандрита Києво-Печерського монастиря Серапіона Володимирського (1275). Патріотичним прагненням до політ. єднання рус. земель навколо Києва, до сильної, централіз. політ. влади князів пройнятий Галицько-Волинський літопис. Знайшовши практ. реалізацію у державотв. процесах, діяльності центр. і місц. органів влади, у договорах Русі з Візантією, у довготривалому творенні «Руської Правди» (XI–XII ст.) та ін. нормат. актів, К. Р. п. і п. д. справила згодом значний вплив на формування політ.-правової думки у Московському великому князівстві, Великому князівстві Литовському, Рос. централіз. д-ві, Речі Посполитій, яскраво відобразилось у право- і державотв. практиці укр. народу доби Гетьманщини.

Кирило і Мефодій – слов'ян. просвітителі, проповідники *християнства*, творці слов'ян. азбуки (глаголиці), перші перекладачі богослужб. Книг на слов'ян. мову, братії: молодший – Кирило (до прийняття чернецтва у 869 – Костянтин; 827–14.II.869); старший – Мефодій (815–6.IV.885). Займали різні високі посади у Візантійській імперії, а з 863 жили в Моравії та Паннонії, займалися проповідн. і просвітн. діяльністю, боролися із засиллям латиномов. нім. місіонерів. Переклали з грец. на слов'ян. мову осн. Богословські книги, зокрема Номоканон. Спряли прилученню слов'янства до універсальної греко-рим. юрид. системи. Канонізовані правосл. церквою як святі. Іменами цих рівноапостольних слов'ян. учителів було назване таємне т-во – *Кирило-Мефодіївське братство*, що діяло в Києві в серед. XIX ст. У Болгарії засновано орден «Кирило і Мефодій» та Міжнар. премія ім. Братів К. і М. Болг. Правосл. церква встановила День пам'яті К. і М. (24 травня), який з часом став святом нац. освіти й культури.

Кирило-Мефодіївське братство – таємна політ. орг-ція, утв. у грудні 1845 – січні 1846 в Києві. Існувало до березня 1847. Братство (в деяких ін. джерелах – товариство) виникло в середовищі різночинної інтелігенції, яка гуртувалася навколо Харків. та Київського ун-тів. Засновниками його були М.І. Гулак, *М.І. Костомаров*, В.М. Білозерський, до яких з часом приєдналися О.В. Маркович, О.О. Навроцький, І.Я. Посяда та ін. У квітні 1846 до К.-М. б. вступив *Т.Г. Шевченко*. Восени 1846 братство нараховувало 12 осіб. К.-М. б. утворилося як слов'янське, до нього могли бути залучені діячі визв. руху не лише України, Білорусі, Росії, а й Польщі, Болгарії, Чехії, Сербії, Хорватії. Понад 100 осіб із цих країн підтримували зв'язок з К.-М. б. У його Статуті і програмі передбачалося визволення усіх слов'ян. народів від гніту деспотизму та здійснення корін. соціально-політ. перетворень у слов'ян. країнах. Політ. програму викладено у «Книзі бутя українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», працях В.М. Білозерського (зокрема в його поясненні до статуту і записці про нар. освіту), М.І. Костомарова (записках про панславізм), М.І. Савича (про емансипацію жінок), Г.Л. Андрузького (конст. проєкт «Досягнення можливого ступеня

рівності і свободи переважно в слов'янських землях» та «Ідеал держави») та ін. Осн. завданнями К.-М. б. вважало знищення самодержавства, скасування станів, ліквідацію кріпосного права, визволення і об'єднання слов'ян. народів у федерат. республіку з парлам. ладом, з наданням кожному народові національно-культурної автономії, запровадження загальної освіти тощо. Серед членів братства не було єдиної точки зору на шляхи здійснення цих програм. завдань. Творчість Т.Г. Шевченка значною мірою згуртувала прихильників рев.-дем. поглядів, які стояли на більш радикальних позиціях (М.І. Гулак, О.О. Навроцький та ін.). Прихильники лібер. поглядів (М.І. Костомаров, П.О. Куліш та ін.) вважали за можливе здійснення програми шляхом просвітництва і реформ. Ці пропозиції були своєрідним виявом двох тенденцій у нац.-визв. русі – рев.-дем. і лібер.-буржуазної. Своєю активною пропагандою ідей слов'ян. єдності та прагненням до створення загальнослов'ян. демокр. федерації кирило-мефодіївці сприяли утвердженню патріот. свідомості слов'ян. народів. Рос. уряд визнав К.-М. б., попри його невеликий кількісний склад, небезпечним для існуючого монархічного ладу. За доносом провокатора О.М. Петрова К.-М. б. було викрито і розгромлено.

Китайська Народна Республіка, Китай – д-ва у Сх. і Центр. Азії. Тер. – 9,6 млн км^2. Нас. – 1320 млн осіб (2017): переважно китайці (92 %). Адм.-тер. поділ – 22 провінції, 5 авт. районів і 4 міста центр. підпорядкування. Держ. мова – китайська. Грошова одиниця – юань. Нац. свято – День проголошення республіки (1 жовтня). Історія держ. утворень на тер. К. налічує майже 4000 років (див.: *Періодизація історії держави і права Стародавнього Китаю*). Сучасна кит. державність сформувалася на поч. XX ст., коли в ході Сіньхайської революції 1911 китайським народом було скинуто ненависну маріонеткову маньжурську династію Цінь і проголошено Китайську Республіку. Державний устрій Республіки, що стала на шлях буржуазно-демократичних перетворень, було закріплено Конституцією Китайської Республіки 1912. 1.10.1949 проголошено Китайську Народну Республіку (далі – КНР). Перша конституція КНР ухвалена 1954 Всекитайськими зборами народних представників (далі – ВЗНП). Під час так званої «культурної

революції» політ. система К. була суттєво змінена, що знайшло своє відображення в К. 1975 р. Конституція 1978, що прийшла їй на зміну, кардинально не змінила концепцію побудови державного механізму та не накреслила чіткі плани виведення країни із затяжної суспільно-політичної кризи. Це здійснила чинна Конституція КНР, ухвалена після всенар. обговорення Всекит. зборами народних представників 4.12.1982. Згідно зі ст. 1 Конституції КНР – «соціалістична держава демократичної диктатури народу, керована робітничим класом і заснована на союзі робітників та селян». Соціалізм визнано «основним ладом Китайської Народної Республіки». За наполяганням Ден Сяопіна з 1982 в країні розпочинається активна модернізація усіх сфер народного господарства, що принесло КНР довгоочікувані зрушення в економіці, подвоєння валового національного продукту, вирішення проблеми забезпечення населення країни продовольством та одягом, предметами першої необхідності. Одним з ключових моментів вступу на шлях реформ стало повернення до традиційної багатоукладної економіки: відбулося реальне заохочення індивідуальних, кооперативних та приватних господарств. При цьому в багатолюдній країні домінує державна власність, як основна ланка соціалістичного суспільства. Офіційна лінія відводить для недержавних секторів іноземного й змішаного капіталу в економіці КНР допоміжну роль. Наслідком далекоглядних, логічно продуманих та зважених реформ у КНР є їхні вражаючі результати: дохід на душу населення (8481 дол.) за останні 40 років зріс у 22 рази; країна впевнено займає друге місце за обсягом ВВП (13,4 трлн. міжнар. дол., проти 20,5 у США); у 2018 р. зростання ВВП становило: 6,3 %; інфляція – 1,4 %; експорт (2018 р.) – 2,3 трлн; імпорт (2018 р.) – 1,6 трлн.

Кійяс, кіяс – у мусульманському праві принцип вирішення справи в суді за аналогією права, тобто застосування норм Корану, Сунни або іджми спорадично, прямо не передбаченому даними джерелами.

Кісас (араб. «відплата», «помста») – покарання за *принципом таліону* за вбивство і нанесення тілесних пошкоджень.

Кістяківський Богдан Олександрович (04.11.1868, Київ – 29.04.1920, м. Катеринодар, тепер Краснодар) – укр. правознавець, філософ, історик, доктор права, проф. Київського ун-ту (з 1917), академік УАН (з 1919). Син відомого київського професора (1833–1885), теоретика крим. права О.Ф. Кістяківського, брат І.О. Кістяківського (1876–1941). 1888 К. вступив на істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Вже у студент. роки перебував під сильним впливом політико-правових ідей М.П. Драгоманова, І.Я. Франка та М.І. Павлика, поділяв прагнення демокр. сил Росії перетворити Рос. імперію у федерат. республіку рівноправ. народів. За це К. виключили спочатку з Київ. ун-ту, а потім з Харків. і Юр'ївського (м. Дерпт, тепер Тарту, Естонія) ун-тів. 1895 виїхав за кордон для завершення освіти. Навч. на філос. ф-ті Берлін. ун-ту, у Страс. і Гейдельб. ун-тах. 1899 в Берліні захистив доктор. дис. з філософії. На поч. наук. діяльності захоплювався марксизмом, проте надалі дотримувався неокантіанських поглядів. Автор теорії правової соціальної держави. К. розвивав концепцію плюралізму методів дослідження соціальних явищ. Він намагався обгрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догм. юриспруденції з методами соціол. і психол. шкіл права. Вчений схилявся до думки про неможливість єдиного визначення права. Оскільки існує чотири підходи у визначенні права, остільки можливі й чотири визначення права: соціологічне, психологічне, державно-організаційне і нормативне. Вчений був прихильником теорії правового самовизначення д-ви. Право перебудовує д-ву і обертає її на правове явище, або творіння права. К. ототожнював правову і конст. д-ву, вважав, що правовою може бути як буржуазна, так і соціалістична д-ва. Розвиваючи класичну ідею солідаризму, К. вважав завданням д-ви досягнення загального блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Осн. праці: «На захист права» (1909), «Право як соціальне явище» (1911), «Проблема і завдання соціально-наукового пізнання» (1912), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» (1916) та ін.

Кістяківський Ігор Олександрович (1876–1941) – укр. юрист і державний діяч. Син О.Ф. Кістяківського, брат Б.О. Кістяківського. Закін. 1897 юрид. ф-т Київ. ун-ту із золотою медаллю за працю з історії рим. права. Потім виїхав до Німеччини, де протягом трьох років вивчав у місц. ун-тах рим. і цив. право. З 1900 – приват-доцент Київ. ун-ту (кафедра рим. права), стипендіант для підготовки професор. звання. 1903 переїхав до Москви, де викладав цив. процес у Моск. ун-ті. Був пом. голови І-ї Держ. думи Росії. У травні 1918 призначений держ секретарем, а в липні-листопаді 1918 був міністром внутр. справ в урядах Ф.А. Лизогуба та С.М. Гербеля. Очолював Держ. генеральну канцелярію, керував справами Ради міністрів за гетьмана П.П. Скоропадського. Був генер. суддею у складі Генерального суду, а від 3.VIII.1918 – сенатором Заг. зібрання Держ. сенату Укр. Д-ви (запровадженого засмість Ген. суду). Після падіння гетьман д-ви К. емігрував до Стамбула, а згодом – Парижа. Автор праць з рим. і цив. права: «Боргова відповідальність спадкоємця в рим. праві» (1900), «Поняття суб'єкта права» (1903) та ін.

Кістяківський Олександр Федорович (14.III.1833–13.I.1885) – укр. правознавець, історик, археограф і громад. діяч, доктор крим. права з 1868, професор з 1869. Закін. 1857 юрид. ф-т Київ. ун-ту. У серпні 1858 переїхав до Петербурга, де служив в Урядовому Сенаті та М-ві нар. освіти. У 1861–1862 – пом. редактора журн. «Основа», де 1862 була опубл. його праця «Характеристика російського і польського законодавства про кріпосне право щодо Малоросії», якою він привернув до себе увагу наук. кіл як талановитий дослідник. 1867 захищає канд., а 1868 докт. дисертацію. Осн. праці: «Про недопущення обвинуваченому способів ухилення від слідства і суду» (1868), «Вплив Беккаріа на російське кримінальне право» (1875), «Нариси волосного суду і народних юридичних звичаїв» (1872), «Найголовніші моменти розвитку науки кримінального права» (1876), «Розробка питання про пред'явлення цивільним судом питань цивільного права, які виникають при провадженні кримінального суду» (1877), а також «Елементарного підручника загального кримінального права» (1875), доп. і перевид. 1882. Його праця «Молоді злочинці та

установи для їх виправлення» (1878) не втратила актуальності і тепер. У кожному правопорушнику К. бачив насамперед молоду людину, яку треба виправляти вживанням доцільних заходів, бо «і найбільший злочинець здатний до виправлення». Він застерігав, що три чверті злочинців – це жертви неправедного сусп. життя. К. вперше зібрав, систематизував та опублікував зі своєю передмовою видатну пам'ятку українського народу – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879), а також уклав «Програму для збирання юридичних звичаїв та народних поглядів у галузі кримінального права» (1878).

Клан – проміжна соціальна ланка між родом і племенем. Складалася з 50–90 великих сімей-родів.

Клейноди козацькі – відзнаки, атрибути та символи військ. й цивільної влади в *Запорізькій Січі* та *Гетьманщині* в XV–XVIII ст. Клейноди були військові (держ.), січові, полкові, паланкові, сотенні, курінні та ін. Військові (держ.) К. належали всьому війську (державі) і вручалися особі, обраній на відповідну старшинську посаду. Після закінчення терміну К. передавалися новообраній особі. До головних К. відносилися *булава* і *бунчук* –відзнаки гетьманської влади та *кошокого отамана, корогва* – військова відзнака та відзнака окремого підрозділу, сурми, литаври, каламар та ін.

Клери – або «жереби» – земельні наділи, які були в Греції гомерівського періоду власністю общини і час від часу переходили з рук одних користувачів – повноправних членів общини – до інших. Перерозподіл К. відбувався шляхом жеребкування. Ті общинники, які мали кілька наділів, називалися «*поліклерою*», ті ж, хто втратив свій наділ, – «*аклерою*».

Клерухія (грец. kleruehiai, від kleros – земельний наділ + echo – володію) – військове поселення афінян у союзному полісі.

Клієнти (від лат. clientis – слухняний) – збіднілі родичі, безправні, завойовані чи прийшлі жителі, особисто вільні, але обмежені в правах, знаходилися під покровительством патронів із

числа римських патриціїв, одержували від них земельні наділи, а також їх родове ім'я, за що мали нести на їхню користь різноманітні повинності (перш за все військову), збагачуючи та захищаючи патрона.

Кмети – напівзакріпачені селяни в середньовічній Польщі (за Ельблонзькою книгою). Під час сільськогосподарських робіт вони три дні на тиждень повинні були працювати на поміщика.

Кнехт (нім. Knecht) – найманий працівник чи простолюдин взагалі у середньовічній Німеччині.

Кнут – партійний організатор у Палаті общин сучасної Англії, який контролює дотримання дисципліни голосування членами своєї фракції.

Ковалевський Максим Максимович (27.VIII.1851–23.III.1916) – укр. і рос. правознавець, історик, етнограф, професор Московського ун-ту, академік Петерб. АН з 1914. Закін. 1872 юрид. ф-т Харків. ун-ту. Освіту продовжив у Берліні, Парижі, Лондоні. Протягом 1877–1887 – професор держ. права і порівн. історії юрид. ф-ту Моск. ун-ту. Був широко відомим своїми порівняльно-правовими дослідженнями, працями з соціології і етнографії. Після усунення з посади професора кафедри (через опозиц. ставлення до самодержавства) читав лекції у Стокгольмі та Оксфорді, згодом – у Брюсселі, Чикаго та Сан-Франциско. В 1905–1916 викладав у Петерб. ун-ті. 1906 заснував партію дем. реформ. Того ж року був обраний до Держ. думи, а 1907 – Держ. ради. 1909 придбав журн. «Вестник Европы» і став його видавцем. Був головою Т-ва ім. Шевченка в Петербурзі, очолював енциклопед. видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Обстоював концепцію Всесвіт. федерації як єдиного міжнар. союзу самост. держав. Проблеми констит. держави, досвід держ. будівництва європейських країн досліджені в працях: «Державне право європейських держав», «Від прямого народоправства до представницького правління» (т. 1–3), «Походження

сучасної демократії» (т. 1–4). Різносторонньо вивчав звичаєве право народів світу: див. «Закон і звичай на Кавказі», «Сучасний звичай і давній закон» (обидві – 1886), «Родовий побут сьогодні та в недавньому і віддаленому минулому» (в. 1–2, 1905), «Походження старозаїмкового землеволодіння в Слобідській Україні» та «Общинне землеволодіння в Малоросії у XVIII ст.» та ін.

Когнати – кровні родичі по жіночій лінії у Стародавньому Римі.

Кодекс (лат. codex, спочатку – стовбур, колода, пізніше – навощені дощечки для письма, книга) – 1. Сукупність етичних норм, правил поведінки. 2. Єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано *норми права*, що належать до певної *галузі права* (напр., Цивільний к., Кримінальний к.). Видання К. здійснюється внаслідок *кодифікації*. Норми, вміщені в К., подано за певною системою з поділом на загальну і особливу частини.

Кодекс законів Умму-хана Аварського (Справедливого) – зб. звичаєвого права (*адату*), що діяв в *Аварському ханстві* впродовж XVI–XIX ст. Укладений Умму-Ханом Аварським (Справедливим), роки життя – кінець XVI – 1634. Зб. знайдено у Дагестані 1946. В основі кодексу – давнє звичаєве право горців Дагестану, яке діяло до прийняття ісламу. Характерні риси кодексу: визнання кровної помсти; відсутність поділу на матеріальне і процес. право; переважання норм крим. права; панування звинувачувально-змагального процесу та його публічність; широке застосування присяги як доказу; застосування як міри покарання вигнання з аулу; застосування *кругової поруки* при стягуванні штрафів і відшкодуванні матеріальних збитків.

Кодекс Наполеона (Code civil de France, 1804 р., Франція) – Цивільний кодекс Франції, французький цивільний кодекс, який був розроблений комісією (створена 13.VII.1800) у складі визначних юристів Франції – Тронше, Порталіса, Малльвіля та Бігo-Преамке) і прийнятий (21 березня 1804 р.) за участі Наполеона

Бонапарта. Складався з трьох частин або книг («Про особи», «Про майно і різноманітні видозміни власності», «Про різні способи, якими набувається власність»), регулював увесь комплекс майнових відносин Франції. Джерелами КН слугували римське право, революційне буржуазне законодавство, *кутюми*, *канонічне право*, праці юристів. В основу кодифікації покладено священний принцип захисту приватної власності та принцип рівності прав усіх французів. КН проголошував юридичну рівність учасників правовідносин, виключав усі можливі форми феодальної залежності, встановлював право на громадянський шлюб та право на розлучення, а також відокремив церкву від цивільно-правових відносин. Був поширений у багатьох країнах Європи і світу як зразок та джерело права (Бельгія, Баварія, Вестфалія, Голландія, Сицилія, Польща та ін.). У Франції норми КН діють до сьогодні, хоча до нього в XX ст. внесено ряд суттєвих змін і доповнень.

Кодекс правових норм («Маджаллат ал-Ахкам ал-Адлійя» – 1869–1876 рр., Османська імперія) – збірка норм цивільного та судового права, що закріплює 99 загальних принципів мусульманського права (основні критерії й вимоги, яким має відповідати будь-яка правова оцінка), а саме: принцип оцінювання діянь за цілями, які вони переслідують; принцип безстроковості переслідування за нанесені збитки та ін. Важливість закріплення таких принципів зумовлюється тим, що в *шаріаті* відносно небагато точних та однозначних норм, що пояснюють значення тлумачень *Корану* та *Сунни*.

Кодекс святості в П'ятикнижжі Мойсея – 3-тя книга (Левіт) *П'ятикнижжя Мойсея*, яка містить зібрання загальнообов'язкових норм для священнослужителів із коліна Левіна.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КпАП України) – кодифікований законод. акт, в якому систематизовано норми матеріального і процес. права про адм. відповідальність. Прийнятий 7.XII.1984. Складається із Загальної та Особливої частин, 5 розділів і 33 глав.

Кодекс Юріс Каноніці (лат. Codecs juris canonici) – осн. збірник *канонів*, які визначають зміст *канонічного права*. Названий так на відміну від осн. зводу законів *римського права – Корпус юріс цивіліс*. Історико-правовий матеріал К.ю.к. формувався поступово з ухвал вселенських соборів, папських декретів та ін. церк. док-тів. Першу зб. канонів вселен. соборів і приписів римських пап упорядкував Діонісій Малий (VI ст.). Вперше зібрання канонів на офіційному (державному) рівні у 802 (за поданням папи Андріана І-го) затвердив імператор Франкської д-ви Карл Великий. В середині XII ст. професор права Граціані уклав зб. папських декреталій, названий згодом його ім'ям – «*Декрет Граціані*». К.ю.к. первісно склали конституції, які не увійшли в «Декрет Граціані»: «Секста» (1298), опубліковані за папи Климента V «Климентини» (1313) та ін. Вони систематизовані у 1499–1509 і 1582 комісією Тридентського собору. На поч. XX ст. за ініціативою папи Пія X було створено новий К.ю.к., що набув чинності у 1918. У зв'язку з оновленням катол. теології II Ватиканський собор вказав на необхідність перегляду діючого К.ю.к. Затверджений папою Іоанном Павлом II у 1983, новий кодекс зберігає осн. зміст попереднього. Водночас у ньому значно скорочено кількість статей, зменшено кількість причин для відлучення від церкви (з 37 до 7). Зберігається заборона священикам займати політ. посади; для жінок залишається закритим доступ до сану священика; санкціонована кремація як форма поховання; заборонено новий шлюб після оформлення розлучення у цив. установах.

Кодекс Юстиніана (Codex Justinianus) – складова частина *кодифікації* візантійського права, здійснена за наказом імператора Юстиніана. Включає понад 4600 розпоряджень (конституцій), виданих за час від імп. Адріана (II ст. н.е.) і до імп. Юстиніана. Відомі дві редакції К.Ю.: 1-ша – 529 р. (до нас не дійшла) і 2-а – 534 р. Складається з 12 книг. 1-ша книга містить конституції щодо норм церковного права, джерел права і обов'язків чиновників. Книга 2–8 присвячені цивільному праву, кн. 9-та – кримінальному праву, книги 10–12 – положенням про державне управління. В К.Ю. відображено процес розкладу римського рабовласницького суспільства і виникнення в ньому феод. відносин. Він повністю увійшов до *Корпусу юріс цівіліс* як його складова частина.

Кодекси чесної конкуренції – назва домовленостей між асоціаціями підприємців у США XIX–XX ст., за участі профспілок, які фіксували певні норми виробництва та збуту продукції, встановлювали рівень товарних цін, умови комерційного кредиту та ін.; після затвердження президентом «кодекси» набрали чинності.

Кодифікація (від *кодекс* і лат. facio – роблю) – один із способів систематизації чинного законодавства. Здійснюється компетентними органами д-ви з метою упорядкування діючих нормативних актів і зручності користування ними. На відміну від *інкорпорації* при К. не обмежуються лише зовн. обробкою наявного нормативного матеріалу, його розміщенням у певному порядку, а переглядають заново всі існуючі у відповідних галузях права норми, скасовують застарілі, виробляють нові, заповнюють прогалини (повну або часткову відсутність правового врегулювання певних сусп. відносин) у *законодавстві*, усувають розбіжності і суперечності між окремими нормами. Внаслідок К. видається новий систематизований законодавчий акт, найчастіше кодекс.

Козачинський Михайло (Мануйло, Мануїл) (1699–15.08.1755) – укр. філософ, письменник, педагог і церков. діяч, який плідно розробляв філософію права того часу; представник раннього Просвітництва в Україні. Після закінч. Київ. академії у 1733 виїхав учителювати до Сербії. Впродовж 1733–1738 рр. – префект, викл. поетики і риторики славено-лат. школи в м. Карловці (нині м. Сремські-Карловиці, Сербія). 1738 р. повернувся до м. Київ. 1739–1746 – професор філософії та префект Київської академії. Автор трактатів «Суспільна політика», а також курсу лекцій «Філософія Арістотеліанства», низки ін. філос. творів, панегіриків на честь укр. та рос. знаті, а також драмат. творів тощо.

Козельський Яків Павлович (1726–1795) – укр. і рос. філософ, просвітитель, правознавець, політ. мислитель та громад.-політ. діяч. Випускник Києво-Могил. академії (1750) та Академ. ун-т при Петерб. АН. Служив в Сенаті, Малоросійській колегії в Глухові, перекладав на рос. і укр. мови праць фр. просвітителів.

Свої осн. правові й політ. ідеї К. виклав у працях періоду 1768–1793: «Філософські пропозиції» (1768), «Передмова до перекладу «Історії датської Голберга», з приміток до перекладу «Історії датської Голберга», «Передмова до перекладу книги Мозера «Государ і міністр» та ін. К. – послідовник франц. сенсуалізму, прихильник відроджених Г. Гроцієм і Т. Гоббсом ідей школи природ. права і теорії сусп. договору. Його політ. ідеалом було дем. сусп.-во, засноване на приват. власності, здобутій особистою працею. К. виступав за обмежену монархію, проти екон. нерівності людей, самодержавства, кріпацтва як грубого порушення природ. прав індивіда. Він протиставляв природне право людей абсолют. монархії, діючим у Рос. імперії «неправедним» законам, визнавав природне право на самозахист з боку пригноблених і вважав «праведним» повстання проти експлуататорів.

Кок Едвард (1.II.1552–3.III.1634) – англ. політик і відомий юрист епохи правління королеви Єлизавети I та Якова I, лорд, відомий адвокат, спікер Палати громад, головний суддя Англії та Уельсу (1613–1616). Внаслідок інтриг Френсіса Бекона був позбавлений королем Яковом I усіх займаних посад. Проте у 1620 знову обирається членом англ. парламенту, де прославився енергійною участю у боротьбі проти свавілля у сфері особистої свободи та податкової політики уряду, боротьби, що привела до видання у 1628 знаменитої «Петиції про права» – однієї з основоположних теоретичних підоснов майбутньої англійської конституції. Автор ін. значних праць з теорії англосаксонського права, які впродовж 300 років становитимуть теоретичне підґрунтя англійської правової системи; К. фактичний творець системи загального права Англії. У 1628 завершив свою політ. кар'єру, і останні роки життя присвятив перегляду та теоретичному і методологічному вдосконаленню своїх юридичних трактатів.

Кокус – 1. Зібрання фракції конгресу США на рубежі XVIII–XIX ст. 2. Постійна виборча організація англійських партій *торі* і *вігів* у 1830–1880-х рр., попередниця політичної партії.

Колакрети – після реформ Солона – посадові особи, які слідкували за фінансовим забезпеченням жертвоприношень. Запровадження цієї посади було необхідно з огляду на те, що Солон забороняв надмірні невиробничі витрати (у тому числі на жертвоприношення та пишні поховання) з метою спрямування коштів у сферу виробництва й торгівлі.

Колегіальність – принцип управління, за яким керівництво здійснюється групою уповноважених осіб (колегією), кожна з яких несе персональну відповідальність за певну сферу діяльності.

Колегія 9 архонтів – у Стародавніх Афінах – вища *магістратура*, один з найдавніших органів держави. Початок своєї історії веде з VIII ст. до н.е. Складалася з 9 архонтів – вищих посадових осіб. До компетенції архонтів належали: вирішення військових справ, організація релігійних церемоній та свят, встановлення порядку судочинства. Крім цього, 1-й епонім – мав судові функції по сімейних справах та про спадок; 2-й базилевс – вирішував питання релігійного культу та розглядав справи про кримінальні злочини; 3-й полемарх – розглядав справи, пов'язані з *метеками* та іншими іноземцями (ксенами); 4–9-й фесмофети – керували правосуддям у судах. За ім'ям першого архонта називали рік в Афінах. Спеціальні посадові особи, підпорядковані *Колегії 9 архонтів*, управляли державним майном, відали скарбницею, наглядали за порядком на вулицях та мораллю, за торгівлею на ринку, вихованням та освітою молоді.

Колегія 10 агараномів – в Афінах – вища *магістратура*, посадові особи якої наглядали за порядком на торговельних площах міста.

Колегія 10 астіономів – в Афінах – урядова колегія, що стежила за санітарним станом міста.

Колегія ефорів (наглядачів) – у Стародавній Спарті – один з вищих державних органів, що обирався із складу спартіатів *апеллою* терміном на один рік. Колегія складалася з п'яти *ефорів*, мала

дуже широку компетенцію. К. е. була незалежною від *апелли* та *герусії* (проте саме *геронти* приймали звіт у *ефорів* після закінчення строку їхніх повноважень), відповідала за стабільність і виконання спартанського законодавства та здійснювала нагляд за чиновництвом, раз на місяць приймала клятву царів виконувати закони Спарти. Одним із важливих завдань *ефорів* було здійснення нагляду за царською владою та запобігання її посиленню, а також організація і проведення *криптій*. За ім'ям першого *ефора* називався рік у Спарті.

Колегія 10 метрономів – в Афінах – вища *магістратура*, що контролювала точність мір.

Колегія 10 ситофілаків – в Афінах – урядова колегія, посадові особи якої займалися цінами на хліб.

Колегія 10 стратегів – найбільш авторитетна урядова колегія в Афінах, яка обиралася народними зборами з жонатих та тих громадян, які мали нерухомість. Компетенція: розпоряджалася коштами, які відпускалися на утримання армії та флоту; організовувала збір надзвичайних військових податків; керувала доставкою продуктів харчування до Афін; приймала капітуляцію супротивника; розподіляла військову здобич; укладала перемир'я; стратеги вели слідство та головували в судах по справах про військові злочини; скликали надзвичайні Народні збори та збори Ради п'ятисот.

Колегія одинадцяти – суд у Стародавніх Афінах, який розглядав справи про розбій, крадіжки та інші майнові злочини.

Колегія сорока – третейські судді у Стародавніх Афінах, які розглядали дрібні майнові спори.

Колізійне право – сукупність норм, що вирішують колізії між законами різних *держав*. К. п. є складовою *міжнародного приватного права*.

Коліївщина – соціальний та нац.-визвол. рух 1768–1769 в Правобережній Україні. Був продовженням попередніх нар. Виступів – повстань другої пол. XVII ст., гайдамацького руху тощо. Спричинений низкою факторів екон., соціального, політ., геополіт. та реліг. характеру. Порівняно з попередніми виступами гайдамаків мав ширшу соціальну базу, вищий рівень організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічну спрямованість. Безпосереднім поштовхом до його початку стало створення Барської конфедерації 1768, що зумовило різке загострення політ. та соціал. ситуації в країні. Введення рос. військ на тер. Правобережжя і початок військ. дій проти барських конфедератів породили в частини правосл. нас. ілюзію щодо можливості підтримки їхніх вимог з боку рос. уряду. Ініціаторами виступу стали запоріз. козаки та частина люмпенізованих елементів. З часом соціальний склад повстанських загонів зазнав істотних змін. Дедалі більшу роль у розвитку руху почало відігравати місц. населення. Подіям 1768 особливої масштабності й драматизму надала масова участь у них селянства, що дало підстави деяким дослідникам кваліфікувати рух як сел. війну. Підготовка до повстання і похід козац. загону М. Залізняка розпочалися в Мотронинському Свято-Троїцькому монастирі, настоятелем якого був управитель правосл. монастирів і церков на Правобереж. Україні ігумен Мельхіседек (Значко-Яворський, якому історіографічна традиція приписує роль ідейного натхненника руху). Саме під час таємних нарад у монастирських келіях групою запоріз. козаків було вироблено план дій повстанців. Залишивши 6 лип. Холодний Яр, вони оволоділи Жаботином (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), Смілою, Черкасами, Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський), Богуславом і кількома меншими містечками і селами. В ніч з 20 на 21 червня об'єднане повстанське військо під кер-вом М. Залізняка й І. Гонти штурмом взяло м. Умань. Підтримані місц. нас., повстанці за незначний проміжок часу зайняли значну тер. Правобереж. України. М. Залізняк та його сподвижники здійснили в країні низку соціальних акцій, взялися за налагодження госп. життя, зробили кроки до утвердження козац. органів влади, як

могли намагалися зберегти громадян. мир. Разом з тим дії повстанців не були позбавлені виявів жорстокості, що виникала (у традиціях епохи) на міжетнічному та реліг. ґрунті. Розмах руху влітку 1768 та радикальність дій повстанців викликали занепокоєння властей Російської імперії (осн. принципи, якими мав керуватися рос. уряд щодо подій на Правобережжі, задекларував маніфест імп. Катерини II від 20 лип. 1768). Командування рос. експедиційного корпусу, очолюваного ген.-майором М. Кречетниковим, вжило заходи для придушення руху. 7 лип. було заарештовано його керівників М. Залізняка та І. Гонту. Репресій зазнали сотні повстанців. До кінця лип. осн. осередки руху були придушені. Однак виступи дрібних загонів тривали ще протягом другої пол. 1768 – першої пол. 1769. Рух мав значний міжнарод. резонанс. Фактично завершивши епоху великомасштабних повстань в Україні, він спричинив хвилю нар. виступів в ін. землях Польщі та сусідніх країнах, висвітлив глибоку кризу політ. системи Речі Посполитої, призвів (через організацію нападу загону повстанців на м. Балта, що підпорядковувалося турецькому каймакану) до серйозного загострення рос.-турец. відносин, вплинув на розстановку геополіт. сил у Центр. та Сх. Європі. Рух справив також значний вплив на формування соціальної та національної свідомості, розвиток сусп.-політ. думки України. Відгомін подій 1768–1769 простежується у нац.-визвол. змаганнях європ. народів у XIX ст., у виступах укр. селян європ. губерній Рос. імперії, зокрема в акції 1855, відомій під назвою «Київська козаччина» 1855. Пам’ять про К. та її героїв збереглася в нар. епосі, істор. піснях, худож. творах.

«Колодязьні поля» (система цзинтянь) – певна внутрішня організація давньокитайської общини, пов’язана з системою землекористування, за якої вся земля общини поділялась на дві частини: приватні поля і громадське (общинне) поле, що займало серединне положення. Врожай зі «спільного поля» йшов *вану*, а з індивідуального поля – общиннику; ліквідована в ході реформ Шан Яна в 350 р. до н.е.

Колон (лат. colonus – землероб, селянин) – первісно вільний орендар, з IV ст. прикріплений до землі селянин, якому було заборонено залишати своє поселення.

Колон приписний – див.: *Адскриптицій.*

Колонат – форма залежності сільського населення від великих землевласників, які здавали свої землі орендарям (*колонам*), за що ті повинні були відбувати повинності на користь власника землі. На його основі формувалися феодальні відносини в Римській імперії в період раннього середньовіччя. До І ст. н.е. К. – колоніст-землероб, після – дрібний орендар, який обробляв чужу землю на договірних засадах. У IV–V стст. колони поділялися на вільних (*лібері*, *елевтери*), придбання яких вважалися їхньою власністю, та приписних (*адскрипції*, *енапографи*), які були, фактично, «рабами землі», хоча й не були власністю її господаря. Саме колони стали основою для закріпачення (див. *Кріпосне право*).

Колонія – країна, політично залежна від іншої держави. Така залежність може носити повний або обмежений характер. Колоніальний розподіл світу завершився наприкінці XIX ст. Розпалася колоніальна система після Другої світової війни. 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла «*Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам*».

Колумб Христофор (італ. Cristoforo Colombo; 30.X.1451–20.V.1506) – визначний генуезький мореплавець на службі іспанської Корони, першовідкривач Америки (Багамських та Антильських островів, узбережжя Центральної та Південної Америки, 1498–1504), національний герой Іспанії. Здійснив чотири морські подорожі до «Нового світу»: 1492–1493; 1493–1496; 1498–1500 і 1502–1504. Похований у Кафедральному соборі в каплиці Луїса де Серда міста Севілья (Іспанія). На його честь названа країна Колумбія, що розташована на материку Південна Америка; Федеральний округ Колумбія з адміністративним центром Вашингтон та Площа Христофора Колумба у Нью-Йорку в США, а також провінція Британська Колумбія в Канаді та багато інших топонімів по всій планеті.

Кольбер Жан Батіст (1619–1683) – головний міністр фінансів Франції, натхненник політики меркантелізму (захисту і стимулювання місцевої промисловості і торгівлі для поповнення казни) з одночасним активним втручанням адміністративної влади у всі справи. К. став реформатором промисловості, фінансів, юстиції, морської справи (з навчанням морському ремеслу і створенням каси страхування на випадок інвалідності, загибелі і т.ін.) Він став натхненником кодифікаційної роботи, яка втілилась у шість ордонансів – про цивільне судочинство (1667 р.); про слідство з кримінальних справ (1670); про торгівлю (1673); про водні шляхи та ліси (1674); про мореплавство (1683); про використання праці рабів в колоніях, так званий «Чорний кодекс» (1686). Ці шість ордонансів рівноцінні за значенням з п'ятьма кодексами Наполеона (1804–1811 рр.). Кольбер був членом Французької академії, йому належить заслуга у створенні Академії наук і обсерваторії (1667).

Кольбера реформи – див. *Кольбер Жан Батіст.*

Комендація – в Давньому Римі – право рекомендувати сенату своїх кандидатів на посади, що було у Юлія Цезаря й Августа; в Західній Європі в період раннього середньовіччя – договір, що закріплював акт самопередачі особи під захист іншої («*патрона*»). К. юридично оформлювала *патронат-клієнтелу.*

Комісія для складання проєкту Нового Уложення (Катеринінська комісія) – дорадче зібрання, скликане для створення нового зводу законів – *Нового Уложення* замість застарілого *Соборного Уложення 1649.* 14 (25).12.1766 Катерина II видала маніфест, яким проголошувалося утворення названої комісії. Мета – зміцнення самодержавства та дворян. диктатури. До складу Комісії було обрано представників дворян, найманих солдатів, козацтва, держ. селян, осілих народів (за винятком духівництва і кріпаків). Всього до Комісії було обрано 564 депутати. Структурно вона складалася з т.з. Великої комісії та 19 приватних комісій. Діяльність Комісії розпочалася у Москві 30.07.1767, але в лютому

1768 її перевели до Санкт-Петербурга. Катерина II видала спец. «*Наказ*» – сукупність правил, які визначали порядок роботи та ведення діловодства дорадчою комісією, тобто Статут Комісії. Депутатам надавалися пільги: призначалася платня, вони звільнялися від смертної кари, тортур, конфіскації майна тощо. Кодифікаційні роботи розпочалися з розгляду «наказів» селян та козаків. Протягом 14 засідань було прочитано та обговорено 12 наказів від селян. Наступними були: законопроєкти про права дворянства (11 засідань), купецтва (46 засідань), про ліфляндські та естляндські привілеї (10 засідань), про юстицію (70 засідань) та ін. Катерина II припинила діяльність Комісії 8 (19).12.1768 під проводом початку війни з Туреччиною. Після закінчення війни (1774) Комісія не скликалася, хоча офіційно продовжувала існувати до 90-х років XVIII ст. Так сталося, що Комісія не розробила до кінця жодної пропозиції і не ухвалила жодного закону. Її діяльність була першою спробою в історії Росії на офіційному рівні підняти та глибоко проаналізувати потреби всіх верств населення з погляду надання їм певних прав і свобод. Комісія залишила великий законод. матеріал, який було використано в пізнішій законод. діяльності (при підготовці *Жалуваної грамоти дворянству, Жалуваної грамоти містам, Установлення про губернії* тощо).

Комісія з питань кордонів континентального шельфу (Commission on the Limits of the Continental Shelf) – допоміж. орган ООН. Утв. 1997 державами–учасницями *Конвенції ООН по морському праву 1982* відповідно до установчих положень Додатка II до цього документа. Покликана сприяти реалізації положень Конвенції 1982 щодо встановлення зовн. кордонів континентального шельфу за межами 200 мор. миль, що відлічуються від вихідних ліній територіального моря. Складається з 21 члена, які є експертами в галузі геології, геофізики або гідрографії й обираються нарадою держав–учасниць Конвенції за геогр. принципом представництва строком на 5 років. Сесії Комісії проводяться двічі на рік. Місцеперебування – м. Нью-Йорк (США).

Комісія міжнародного права ООН (International Law Commission), КМП (ILC) – допоміжний орган *Організації Об'єднаних Націй*. Утв. 21.XI.1947 ГА ООН для здійснення кодифікації міжнародного права, забезпечення його прогресивного розвитку. Згідно з Положенням про Комісію міжнародного права вона займається переважно питаннями міжнародного публічного права, але може розглядати також питання міжнародного приватного права. КМП складається з 34 членів – юристів-міжнародників із загальновизнаним авторитетом у галузі міжнар. права, які обираються ГА як незалежні експерти на 5 років з можливістю переобрання. Склад комісії формується так, щоб було забезпечено представництво осн. форм цивілізації та правових систем світу. Уряди пропонують кандидатів від своїх країн. Ген. Секретар ООН складає список прізвищ кандидатів за абеткою і подає його для голосування Ген. Асамблеї. Кожна держава – член ООН виставляє не більше 4 кандидатів, два з яких можуть бути гр-нами цієї д-ви, а два – гр-нами ін. держав. У складі комісії не повинно бути двох гр-н однієї д-ви. Свого часу членом КМП був видатний укр. юрист-міжнародник, академік В.М. Корецький. Комісія проводить свої сесії щорічно. Місцеперебування КМП – м. Женева (Швейцарія).

Комісія ООН з наркотичних засобів (United Nations Commission on Narcotic Drugs) – орган *Організації Об'єднаних Націй* (ООН), утворений за резолюцією *Економічної і соціальної Ради ООН* (ЕКОСОР) 16.II.1946. До комісії входять держави–члени ООН, які представляють різні геогр. регіони та основні правові системи світу. Україна – член Комісії з 1994. Як спостерігачі у роботі Комісії беруть участь держави–не члени ООН (Ватикан та Швейцарія), а також спостерігачі від Палестини. Повноваження Комісії визначені у Статуті ООН, ст. 5 і 8 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 та в ст. 17 Конвенції про психотропні речовини 1971. Так, відповідно до ст. 8 Єдиної конвенції\ 1961 Комісія має право: а) вносити зміни до всіх списків наркот. засобів; б) звертати увагу Міжнар. к-ту по контролю над наркотиками на обставини, що можуть мати відношення до його компетенції; в) давати рекомендації щодо реалізації цілей і постанов Єдиної конвенції 1961, включаючи програми наук. досліджень та

обмін н.-т. інформацією; г) звертати увагу держав, які не є учасниками Єдиної конвенції 1961, на постанови та рекомендації, які приймає Комісія на підставі даної конвенції, з тим, щоб вони розглянули питання про вжиття відповід. заходів. Комісія проводить свої щорічні сесії у Віденському міжнар. центрі. Місцеперебування – м. Відень (Австрія).

Комісія ООН з прав людини (Commission on Human Rights) – функц. орган *Економічної і соціальної ради ООН* (ЕКОСОР). Утв. 16.II.1946 для надання допомоги Раді у здійсненні покладених на неї *Статутом ООН* завдань щодо захисту прав людини. До Комісії входять представники 53 держав–членів ООН, які обираються ЕКОСОР строком на 3 роки. Україна була членом Комісії у 1996–1998. Комісія подає ЕКОСОР пропозиції, рекомендації та доповіді щодо: міжнар. хартії прав людини і гр.-нина; міжнар. декларацій або конвенцій про громадян. свободи, права жінок, свободу інформації та ін.; захисту нац. меншин; запобігання дискримінації за ознакою раси, статі, мови та релігії; ін. питань, які стосуються прав людини. Рішення приймаються простою більшістю голосів членів Комісії, які беруть участь у голосуванні. Сесії К. ООН з п. л. проводяться раз на рік у м. Женеві (Швейцарія).

Комісія ООН з права міжнародної торгівлі – допоміж. орган ГА ООН, утв. 17.XII.1966 з метою сприяння прогресив. узгодженню та уніфікації права міжнар. торгівлі. Комісія розпочала свою роботу 1968. Складається з 36 держав-членів, які представляють різні геогр. регіони та осн. правові системи світу. Членів Комісії обирає ГА ООН на 6-річний строк. Завдання органу – координація роботи міжнарод. організацій, що займаються питаннями міжнар. торгівлі, сприяння ширшій участі держав у чинних міжнар. конвенціях і розробка нових конвенцій та ін. док-тів з питань права міжнар. торгівлі. До функцій Комісії належать також підготовка кадрів, надання допомоги в галузі права міжнар. торгівлі з урахуванням особливих потреб країн, що розвиваються. ЮНСІТРАЛ проводить свої щорічні сесії почергово в м. Нью-Йорку (США) та м. Женеві (Швейцарія).

Комісія по внутрішній безпеці – засн. 1934 (як Комісія по розслідуванню антиамер. діяльності), з 1938 – тимчасова, з 1946 – постійна комісія палати представників Конгресу США; з 1969 – сучасна назва. Офіційна мета – боротьба проти «підривної й антиамер. пропаганди».

Комітет громадського порятунку – орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції.* Створений 06.04.1793; наглядав за діяльністю міністрів, мав надзвичайні повноваження. Спочатку к-т очолював Ж.Ж. Дантон, згодом (після 10.07.1793) його лідером став М.М.І. Робесп'єр. Восени 1793 к-т був головним органом *якобінської диктатури* (фактично виконував функції революційного уряду). Після термідоріанського перевороту (27.07.1794) к-т втратив своє значення. Скасований 26.10.1795 Конституцією 3-го року Республіки.

Комітет громадської безпеки – орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції.* Створений 2.10.1792. Головним завданням к-ту була боротьба проти внутр. контрреволюції. Набув значного впливу в період *якобінської диктатури.* К-т посилав надзвичайних комісарів в армію та департаменти. У вересні 1793 – червні 1794 діяв під керівництвом *Комітету громадського порятунку.* У 1794 до к-ту ввійшли контрреволюц. Елементи, які здійснили *термідоріанський переворот.* Скасований 26.10.1795 Конституцією 3-го року Республіки.

Комітет Міністрів Ради Європи (далі – КМ РЄ) – один з гол. органів *Ради Європи.* Складається з міністрів закорд. справ держав–членів РЄ. В КМ РЄ по черзі (через кожні 6 місяців) головують всі країни-учасниці. Кожна д-ва наділена одним голосом. КМ РЄ проводить свої чергові сесії перед відкриттям та на поч. кожної сесії *Парламентської Асамблеї Ради Європи* (двічі на рік; у квітні або травні та в листопаді); за потреби скликаються спец. та позачергові сесії. Згідно зі Статутом РЄ Комітет є органом, що діє від імені Організації. Він розробляє і затверджує програми діяльності РЄ, її бюджет, приймає остаточні рішення з

пропозицій Парлам. Асамблеї. До виключної компетенції Комітету належить вирішення питань членства (прийому до Організації нових держав, їх виключення). Розробляє та приймає загальноєвроп. Конвенції з питань співробітництва відповідно до компетенції РЄ. На форумах КМ РЄ обговорюються політ. аспекти європ. співробітництва. Рішення приймаються у формі рекомендацій для урядів держав–членів РЄ, яким К-т міністрів пропонує інформувати Раду Європи про заходи щодо виконання цих рекомендацій. Такі рішення потребують одностайного схвалення представниками держав-членів, які беруть участь у голосуванні, за умови, що їх голоси становлять більшість від заг. кількості голосів представників, які мають право засідати в КМ РЄ. Рішення з внутріорг. питань є обов'язковими і приймаються простою більшістю представників у К-ті міністрів. Місцезнаходження – м. Страсбург (Франція).

Комітети громадської безпеки – контрреволюційні орг-ції, створені в Росії, в т.ч. на Україні, інших регіонах, у жовтні-листопаді 1917 російськими великодержавними шовіністичними буржуазними і дрібнобуржуазними партіями для боротьби проти соціалістичної та національно-визвольних революцій на місцях. К.г.б. організовували заколоти, провокації, саботаж, убивства національних лідерів тощо.

Комітет державної безпеки СРСР – див.: *КДБ СРСР*.

Комітет державної безпеки УРСР – див.: *КДБ УРСР*.

Коміції (лат. comitia – сходка, зібрання) – народні зібрання у Стародавньому Римі, а також місце на форумі, де скликалися народні збори, здійснювалося правосуддя, виконувалися вироки тощо. К. були *куріатними* (для розгляду культових, судових та сімейних справ); *трибутними* чи територіальними (де розглядалися закони), рішення яких називали *плебісцитами* та *центуріатними*, що мали найширшу компетенцію (вирішували питання війни, миру тощо).

Комenda (лат. commenda) – інститут спільного підприємства (ділової асоціації) у середньовічному торговельному праві, різновид акціонерної компанії, в якій відповідальність обмежена розміром внеску.

Комендація (лат. commendare – ввіряти, передавати) – у середньовічній Європі «вручення себе» владі і покровительству сильного на основі договору, що об'єктивно тягло за собою виникнення особистої залежності комендувавшої особи.

Комутація (лат. commutatio – зміна, переміна) – у середньовічній Європі заміна натурального оброку грошовим.

Компанейська спілка – профспілка, що фінансувалась і контролювалась підприємцем у США (до Закона Вагнера 1935 р.).

Компаративізм, компоратизм – порівняльний, порівняльно-історичний методи, які застосовуються при вивченні споріднених предметів і явищ (наприклад, мов – у літературознавчій теорії і практиці), а також у правознавстві (*порівняльне правознавство* – метод дослідження в юридичних науках, об'єктом вивчення яких є держава і право. Полягає в зіставленні різних правових систем, їхніх структурних елементів з метою виявлення подібності чи відмінності в юридичних формах, державних механізмах, у суспільних відносинах та ефективності регулюючої дії права, що в цілому розкриває спосіб вирішення схожих правових проблем).

Компендій, компендіум (від лат. compendium – скорочення) стислий виклад основних положень якоїсь науки, дослідження законів (правової культури) окремої країни тощо.

Композиція (від лат. compositio – примирення) – відшкодування заподіяних збитків. Існувала з часів первіснообщинного ладу, коли *кровна помста* була замінена спочатку *таліоном,* а надалі – штрафом на користь потерпілого або його родичів (у випадку вбивства). Відшкодувати збитки мала винна особа або її родичі. У випадку вбивства сплачувався *вергельд*.

Компургація – у середньовічному праві традиційний інститут «допомоги в клятві», своєрідне судове поручительство на користь звинувачуваного, що супроводжувалось принесенням клятви і тісно пов'язане з співприсяжництвом.

Комуни (від лат. communis – спільний) – 1. У середньовічній Франції – органи міського самоуправління. Мали право видавати розпорядження, обов'язкові для всіх міських жителів. 2. Срібна адміністративно-територіальна ланка деяких сучасних держав. 3. Паризька К. – орган паризького місцевого самоуправління в період Великої французької революції і назва революційного уряду (1871 р.).

Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ) – виникла на своєму І-му з'їзді в лютому 1919 як Компартія Східної Галичини. З 1921 входила до складу Компартії Польщі (КПП), а з 1923 взяла назву КПЗУ. Члени її не раз зазнавали репресій від польського санаційного режиму. Особлива позиція керівництва КПЗУ щодо деяких подій, які відбувалися в Радянській Україні і КП(б)У, призводила до конфліктів з керівництвом останньої і Комінтерну. 1938 виконком Комінтерну прийняв постанову про розпуск КПЗУ як «націоналістичної агентури». До багатьох членів партії, що перебували в польських в'язницях, додалися сотні і сотні західноукраїнських комуністів, які були репресовані сталінським тоталітарним режимом у 30-х роках в Східній Україні.

Конвент – законодавчі збори: 1) штатів (США); 2) у період Великої французької буржуазної революції (1789–1794 рр.); 3) *Європейський Конвент*, який консенсусом ухвалив у 2003 р. проєкт «Договору про запровадження Конституції для Європи».

Конвергенції теорія (від лат. convergo – зближуватися) – одна з доволі поширених у 1950–1960-х рр. оптимістичних концепцій конструктивного розвитку людства після його поділу на капіталістичну та соціалістичну системи. Згідно з нею за умов

поступу науково-технічної революції неминучим є стирання економічних, соціальних, політичних та ідеологічних розбіжностей між цими системами і творення в майбутньому «змішаного суспільства», в якому будуть поєднані (синтезовані) всі кращі якості цих двох систем. Висунута П. Сорокіним, Дж. Гелбрайтом, У. Ростоу (США), Х. Шельським та О. Флейтхеймом (ФРН), Я. Тінбергеном (Нідерланди). Досвід постіндустріальних країн Заходу і Далекого Сходу, а також стрімкий розвиток Китаю упродовж двох останніх десятиліть доводять продуктивність синтезу планових і ринкових регуляторів економіки, що долає обмеженості й вади кожного з них.

Конгрес США – за «*Статтями Конфедерації*» – однопалатний представницький орган США, до якого мали обиратися делегати від штатів. К. створювався для управління справами Сполучених Штатів і не був *парламентом*, маючи обмежену компетенцію під час вирішення внутрішніх справ. Його рішення з найважливіших питань повинні були обов'язково затверджуватися 9 штатами із 13. В сучасний період К. США – двопалатний вищий загальнофедеральний законодавчий орган (див.: *Конгрес США за Конституцією США 1787*).

Конгрес США – за *Конституцією США* (1787 р.) – вищий загальнофедеральний законодавчий орган країни. К. складається з двох палат – палати представників, до якої обираються прямим голосуванням громадяни США віком не молодші 25 років, та *Сенату*, до якого законодавчими зборами штатів обираються по двоє громадян від кожного штату віком з 30 років на період 6 років. 1/3 сенаторів переобираються через кожні 2 роки (принцип ротації). З 1913 р., згідно з 17-ю поправкою до Конституції США, сенаторів обирають прямим голосуванням. Двопалатна структура парламенту відображає федеративний устрій держави. Згідно з К. сенат має право контролювати дії федеральних посадових осіб, притягувати їх до відповідальності, в тому числі й президента (в порядку *імпічменту*).

Кондоміні́ум (лат. condominium – співволодіння, від con… – префікс, що означає спільність, сумісність, і dominium – володіння, володарювання) – спільне володіння; у міжнародному праві – спільне здійснення юрисдикції над однією територією двома чи кількома д-вами. Необхідність встановлення К. може бути пов'язано з істор. та геополітичними особливостями певної території. Звичайно, К. встановлювався з метою усунення нерозв'язаних ін. шляхом суперечностей між двома чи кількома д-вами з приводу юрисдикції над однією і тією самою територією. В історії міжнародних відносин відомо кілька випадків К. Так, К. у комуні Морене на прус.-бельг. кордоні виник через те, що Пруссія і Нідерландське королівство не змогли домовитися про проходження кордону в цьому районі на підставі акта Віденського конгресу 1814–1815. Цей К. проіснував до Версальського мирного договору 1919. З 1889 по 1899 існував К. США, Великобританії та Німеччини над о-вами Самоа. З 1898 до 1953 під К. Великобританії та Єгипту перебував Судан з метою захисту витоків ріки Ніл. Великобританія та Франція здійснювали К. над о-вами Нові Гебріди з 1887 до отримання ними незалежності в 1980 (нині – Республіка Вануату). Під спільною юрисдикцією Австралії та Нової Зеландії перебували копальні на о-вах Різдва. К. міг встановлюватися також над вод. просторами (напр., К. Сальвадору і Гондурасу над затокою Фонсека). У наш час К. має більше історичне, ніж практичне значення, крім Андорри та о-ва Фазанів, що є іспано-французькими К.

Кондорсе, Каріта де Кондорсе Марі Жан Антуан Нікола (17.IX.1743–29.III.1794) – визн. франц. філософ-просвітитель, енциклопедист, математик і соціолог., діяч Вел. Франц. революції, член Франц. академії з 1782, іноз. почесний чл. Петерб. АН (1776–1792), ін. зарубіж. академій, маркіз. Навч. 1754–1757 в єзуїт. колежі (м. Реймс), 1758–1760 – у Колежі Наварри (Париж). Як математик опублікував дослідження «Нарис інтегрального числення» (1765), «Про проблему трьох речовин» (1767) та ін., за що 1769 був обраний до Академії наук (Париж). З 1773 працював у ній асистентом секретаря, з 1776 – неодмінним секретарем.

У 1775–1777, 1784–1790 був інспектором монет. двору. У 1776–1777 співробітничав з Ж.Д'Аламбером у матем. частині «Додатка» до «Енциклопедії», з 1781 брав участь у підготовці «Методичної енциклопедії». Від 18.IX.1789 К. – член муніципалітету Парижа, з 8.IV.1791 – адміністратор держ. скарбниці, 26.IX.1791 обраний до Законод. зборів (з 7.II.1792 – їх голова), а 10.IX.1792 – до Нац. конвенту (з 21.IX – його віце-президент). 15.II.1793 виступив перед Конвентом з проєктом конституції, найдемократичнішої для свого часу і найбільшої за обсягом з усіх франц. конституцій (370 статей). Крім прав людини, зафіксованих у Декларації прав людини і гр-нина 1789, проєкт включав положення про рівність, право на освіту та соціальну допомогу. У ньому декларувалися: надання виб. права всім гр-нам від 21-річного віку та іноземцям, що проживали понад рік у Франції; прогрес. Податок, свобода комерції та індустрії. За проєктом конституції К. усі органи влади повинні обиратися: керівництво муніципалітетів, судді, міністри. Смертна кара передбачалася лише за злочини проти д-ви. Проєкт К. був відхилений якобінцями, а 8. VII.1793 Конвент прийняв декрет про арешт К. Будучи заочно засудженим до смертної кари і переховуючись, він написав свій гол. твір – «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794). 27.III.1794 був арештований, помер у в'язниці. К. – останній з великих франц. енциклопедистів. Високоосвічений гуманіст, який захищав респ. ідеї і права людини, він відстоював думку, що не можна відділити розум від правосуддя, роз'єднати науку і політику. У праці «Спроба використання аналізу імовірностей прийнятих рішень до більшості голосів» (1785) К. вперше запропонував використання методів обчислення до юрид., політ. і соціальних питань. Виступав проти рабства, насилля, за права людини (праці «Про вплив американської революції на Європу», 1786; «Думки про деспотизм», 1788; «Декларація прав», 1789 та ін.), за найширший доступ до освіти («Звіт і проєкт декрету про загальну організацію народної освіти», 1792; його основні положення – універсальність, рівність, безоплатність освіти, нейтралітет, світськість та об'єктивність школи). Першим підняв голос на абс. рівності жінок з чоловіками, за надання їм виборчих прав («Листи буржуа з Нью-Гейвена до громадянина Вірджинії», 1787; «Про допущення

жінок до виборчого права», 1790). К. писав про необхідність створення респ. Конституції («Життя пана Тюрго», 1786; «Роздуми про революцію 1688 та 10 серпня 1792», 1792; «Про необхідність запровадити у Франції нову конституцію», 1793 та ін.). В «Ескізі історичної картини прогресу людського розуму» К. намагався з'ясувати закономірності, осн. етапи історії, її рушійні сили. Виступив речником ідеї істор. прогресу, поступальний рух історії пояснював безмежними можливостями розвитку люд. розуму, як її деміурга. Поділяв цей розвиток на етапи, десятий з яких («картина наших надій») є своєрідним політ. заповітом віку Просвітительства: «Наших надій на прийдешній стан людства – три: знищення нерівності між націями; прогрес рівності в самому народі; нарешті, дійсне удосконалення людини». К. був прихильником теорії природ. права, використовував її для заперечення правомірності феод. устрою, утвердження справедливого правопорядку. Висловлювався за реформу кримінальної юстиції – скасування смертної кари, тортур, публічність процесу і захист обвинуваченого. Засуджував колоніальну експансію європ. держав, війну вважав «найбільшим лихом і злочином» проти людства.

Коніський Олександр Якович (псевдоніми – О. Верниволя, Ф. Горовенко, О. Кошовий, О. Перебендя та ін.; 6.VIII.1836–29.XI.1900) – укр. правознавець, письменник, публіцист, педагог, громад. і культур. діяч. Після невдалої спроби здобути вищу освіту у Ніжинському юрид. ліцеї багато і настирливо займався самоосвітою, служив (з 1854) у крим. палаті в Полтаві. Склав екстерном іспити на кандидата права, а після сел. реформи 1861 зайнявся адвокат. практикою, виступав з першими публікаціями на юрид. теми (ст. «Судові слідчі в Полтав. губернії», 1861 та ін.). З 1858 вів активну літ. і громадську діяльність, був членом полт. і київ. громад., займався організацією недільних і веч. шкіл, громад. бібліотек. Створені підручники «Українські прописі» (1862), «Арихметика, або Щотниця» (1863), «Перша граматика, або Читання» (1882). Підготував також «Підручник про закони, потрібні селянам», який не був дозволений до друку цензурою. У січні 1863 за підозрою в належності до антиуряд. політ. орг.-ції К.

заарештовано і в позасуд. порядку вислано до Вологди, потім – до Тотьми. 1865 дістав дозвіл виїхати за кордон для лікування. 1866 повернувся в Україну, жив у Єлизаветграді (нині Кропивницький), Бобринці на Єлизаветградщині, Катеринославі (тепер Дніпро), перебуваючи під гласним поліц. наглядом і займаючись адвокат. та літ. працею. 1872 після зняття нагляду К. переселився до Києва. У 80-х рр. обирався гласним Київ. міської думи. Впродовж 1869–1873 опублікував ряд статей з цив. процесу у журн. «Судебный вестник». У центрі уваги К. були проблеми, пов'язані з процедурою висунення позову щодо образи гідності та його забезпечення суд. розглядом. Зайнявшись проблематикою звичаєвого права, написав і видрукував у виданні полт. губ. земства «Земский обзор» ст. «Мировий суд і народні звичаї» (1883) про нехтування мировими суддями звичаєвого права та «Листи з Південно-Західного краю (1884) про правовий режим чиншового володіння. Вів активну публіцист. діяльність. Тривалий час матеріально та інтелектуально підтримував літ.-наук. і політ. журн. «Правда» в Галичині, який відіграв визначну роль у формуванні укр. нац. свідомості. У цьому виданні К. вмістив ряд оглядів держ. устрою європ. країн, проблемні статті про зем. власність і правовий статус укр. селянства, переклад укр. мовою ст. «Права людини в імперії Російській» рос. адвоката і громад. діяча В.І. Танєєва (1890). Один з ініціаторів заснування 1873 у Львові Т-ва ім. Шевченка. Автор 2-томної біографії Т.Г. Шевченка, численних поезій і прозових творів. Чимало літ. творів К. побудовані на юрид. сюжетах, викривають негат. явища в діяльності цар. адміністрації і суду, здирництво тогочасного суду та адвокатури: «Суддя Гарбуз» (1875), «Антін Калина» (1881–1882). К. належить і окр. цикл оповідань з кримін. тематики: «Каторжний», «Тюрма за волю» (обидва – 1881), «Драма в тюрмі», «Чи злочинець, чи ненужний» (обидва – 1885), «Конокрад Іван Дранка» (1887). Теми тюрми, заслання і каторги присвячено низку поезій К. Опублікував він і казку-пародію на цар. суд «Собача правда» (1894). Уклав «Російсько-український словник» (вид. 1918), займався перекладами з іноз. мов та ін. Автор слів безсмертного нац. гімну «Боже великий єдиний, нам Україну храни».

Конклав (від лат. conclave – закрита кімната) – зібрання кардиналів, що обирають Папу Римського. З кінця XI ст. відбувається за певним порядком, при якому колегія кардиналів зачиняється (повністю ізолюється від зовнішнього світу) до прийняття остаточного рішення.

Конкордат (від лат. concordate – погоджуватись) – угода між державою та римсько-католицькою церквою в особі Папи, як її глави, згідно з якою будувалися взаємовідносини між церквою і державою в цій країні.

Конетабль (фр. connetable) – 1. Командувач усіма збройними силами у Франції. 2. Посадова особа з правом воєнної юрисдикції в Англії.

Коновалець Євген (псевдоніми – Віра, Валентин, Вірленко, Вірський, Дід, Дітько, Дядько, Мудрий, Святослав; 14.VI.1891–23.V.1938) – військ. і політ. діяч, полковник Армії Української Народної Республіки, комендант Української військової організації, голова Проводу укр. націоналістів (з 1927), голова *Організації укр. націоналістів* (з 1929). Н. в с. Зашків (нині с. Жовківського р-ну Львів. обл.) у сім'ї Михайла Коновальця і Марії Вегжиновської, мав двох братів – Мирона і Степана. Початкову освіту здобув у Зашківській нар. школі (директором і одним з викладачів в якій був його батько). 1901–1909 вчився в Академічній гімназії в Львові. 1909 вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. Цього ж року брав участь у I Всеукр. студент. з'їзді. 1913 був обраний членом правління Укр. студент. союзу і брав участь у II Всеукр. студент. з'їзді, на якому познайомився з *Д. Донцовим*. Цього ж року став членом Укр. нац.-демократ. партії, входив до її «Тіснішого народного комітету» і очолював її 4-ту секцію. Був одним з активістів, які боролися за створення у Львові укр. ун-ту. З початком Першої світової війни мобілізований до 19-го полку 9-го корпусу Крайової оборони Львова («ландвер»), до якого був приписаний, і отримав звання кадет-аспірант (це звання було наступним після звання заст. офіцера та передувало званню фенріха (хорунжого). У черв. 1915 під час боїв на г. Маківка потрапив у

рос. полон і був етапований до табору військовополонених спочатку у Чорному Яру біля Царина (нині м. Волгоград, РФ), потім у самому Царицині. Разом з ін. укр. старшинами налагодив там пропагандистську діяльність серед полонених. У ході розвитку революц. подій у Російській імперії у верес. 1917 покинув табір і прибув до Києва. У жовт.-листоп. цього ж року разом з Р. Дашкевичем та однодумцями сформував у Києві Галицько-Буковинський курінь січових стрільців. У січ. 1918 обраний командиром реорганізованого Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Курінь ніс охоронну службу *Української Центральної Ради*, а в січ.-лют. 1918 брав участь у придушенні більшовицького Київського (січневого) збройного повстання 1918. На поч. берез. цього ж року січові стрільці під його командуванням спільно із Запорізьким корпусом Армії УНР та Гайдамацьким кошем Слобідської України разом з нім. армією звільнили Київ від більшовицьких військ. Після гетьманського перевороту 1918 полк січових стрільців було роззброєно і розформовано. Наприкінці серп. 1918 з дозволу гетьмана П. Скоропадського К. розпочав формування у Білій Церкві Окремого загону січових стрільців. У листоп. 1918 брав участь в протигетьманському повстанні. Очолювані ним січовики розгромили гетьман. війська під Мотовилівкою. Сам К. відмовився увійти шостим членом до складу Директорії УНР і отримати ранг «отамана» (відповідав званню генерала). 1918–1919 командував дивізією, корпусом і групою січових стрільців під час бойових операцій проти рос. більшовицьких та денікінських військ. Після прийняття урядом УНР 6 груд. 1919 рішення про розпуск регулярного війська і налагодження партизан. боротьби видав наказ про розпуск підрозділів січових стрільців. Спочатку деякий час разом із стрільцями перебував у польс. таборі для військовополонених у Луцьку, а весною 1920 перебрався до Чехословаччини. Цього ж року взяв участь у створенні з окремих груп колиш. січових стрільців Української військової організації (УВО), повернувся до Львова і як комендант очолив Начальну команду УВО. 1922 одружився з Ольгою Федак, донькою відомого Львів. адвоката Степана Федака. Того ж року під загрозою арешту польс. властями виїхав за кордон, жив у Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії. Брав активну участь у

підготовці конференцій укр. націоналістів. Після проведення першої такої конференції, що відбулася в листоп. 1927, очолив створений на ній Провід укр. націоналістів, 1928 – провід ОУН. Головним завданням ОУН було визначено боротьбу за відродження держ. незалежності України. Передбачалося, що діяльність ОУН розвиватиметься легально і нелегально. Великого значення надавалося розширенню мережі ОУН в Україні та в д-вах, де мешкали укр. емігранти. За його ініціативою та безпосередньою участю була заснована Українська стрілецька громада, що поклала початок Організації державного відродження України (ОДВУ) в США і Укр. нац. об'єднання (УНО) в Канаді, було сформовано військ. штаб та започатковано школи з підготовки військ. кадрів. Водночас з практичною орг. роботою опікувався розвитком ідеології націоналізму, публікував власні теор. статті в націоналіст. пресі («Сурма», «Український націоналіст» та ін.). Намагався поширювати вплив ОУН на легальне укр. життя, вживав заходи для винесення на форум Ліги Націй укр. питання, зокрема про голодомор 1932–1933 років в УСРР, про нац. утиски в Галичині, Буковині та на Волині. Діяльність ОУН стурбувала Москву і там було прийнято рішення про ліквідацію її лідера. Проти нього в Роттердамі (Нідерланди) співробітником рад. спецслужб було вчинено терорист. акт, унаслідок якого К. загинув. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі. Надгробок виконаний митцем Р. Лісовським. На батьківщині в с. Зашків 1990 відкрито музей-садибу Є. Коновальця, встановлено пам'ятник.

Консенсуальні контракти – див.: *Групи контрактів за римським цивільним правом; Контракти.*

Консерватизм (франц. conservatisme, від лат. conservare – зберігати, охороняти) – соціально-політ. течія, спрямована на збереження істор. традицій, форм і принципів сусп. та політ. устрою, а також на протидію неконструктивним інноваціям і перетворенням у сусп-ві та д-ві. К. представлений політ. партіями, рухами, течіями тощо. Класичний К. виник як реакція на перетворення *Великої франц. революції 1789–1794.* Термін «консерватизм» увів у наук. обіг 1815 франц. політ. діяч і письменник

Ф.Р. де Шатобріан, засновник ж-лу «Консерватор». Осн. положення К. сформульовані у працях Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда. Відправним пунктом народження К. вважається вихід друком 1790 праці Е. Берка «Роздуми про революцію у Франції». Світогляд К. ґрунтується на переконанні у слабкості й вразливості людини, її гріховній сутності, обмеженості розуму. Будь-які перетворення – це насильство над природ. законами розвитку сусп-ва. Оскільки людина ризикує зруйнувати духовні засади світоустрою, вона не має права братися за перетворення світу. Ідеологія К. спрямована на приведення індивідуаліст.-свавільних інтересів особи відповідно до потреб спільноти, членом якої вона є. Політ. принципи слід пристосовувати до звичаїв, нац. традицій та усталених форм сусп.-політ. інститутів. Будь-яка сусп. традиція має перевагу над теор. схемою, якою б досконалою вона не видавалася. К. орієнтує на збереження традиц. правових норм, ієрархії влади, соціальних і політ. структур та інститутів. У дусі гегелівської формули «все дійсне розумне, все розумне дійсне» К. розглядає існуючий соціальний устрій як найкращий з усіх можливих. Однією з засад К. є обстоювання сусп. рівноваги, що зумовлює його надкласовий потенціал і значні стабілізац. можливості. Для укр. консервативної думки XIX ст. є характерною романт. апологетика минувшини, поєднана з категоричним неприйняттям сусп.-політ. дійсності (П.О. Куліш, І.М. Вагилевич, Я.Ф. Головацький). У XX ст. концептуальної виразності укр. К. набув у працях В.К. Липинського, С. Томашівського, В.В. Кучабського, О.Т. Назарука, Д.І. Дорошенка, Андрея Шептицького. Неоконсерватизм, який виник у другій пол. XX ст. відмовився від багатьох крайнощів традиційного К. і увібрав ряд ідей *лібералізму* та неолібералізму, завдяки чому набув поширення у ряді розвинених країн світу (Великобританії, Німеччині, США, Франції та ін.). Для сучасного К. характерні: поєднання традиції та новаторства відмова від соціальних потрясінь, орієнтація на еволюційні, поступові і поважні соціальні зміни; збереження традиц. людських цінностей і норм життя; заперечення провідної ролі д-ви у розвитку сусп.-ва; органічне поєднання поваги до свободи кожного індивіда і захисту таких традиц. цінностей, як релігія, сім'я, закон, порядок.

Консерватори (від лат. conservo – охороняю) – прихильники традиційного розвитку суспільства та традиційних цінностей; члени політичної партії консервативного спрямування. Поняття «консерватизм» виникло в період буржуазних революцій (автор – французький письменник Ф. Шатобріан) і означало ідеологію феодальної аристократії.

Консехо – сільська община в країнах Піренейського півострова (Кастілія, Португалія, Стара Каталонія та Арагон), яка контролювала усі земельні угіддя. К. також відповідала перед вотчинниками або короною за виконання селянами повинностей.

Консисторія, консисторіум (лат. consistorium – місце зібрання) – 1. Державна рада при римському імператорі в період домінату. 2. Урядовий орган у Візантії. 3. Орган духовного або світського управління в багатьох державах середньовічної, нової та новітньої Європи.

Консолідація права – одна з форм систематизації права у вигляді об'єднання без зміни змісту норм права, регулюючих певну сферу суспільних відносин.

Констан де Ребек Бенжамен Анрі (25.X.1767–8.XII.1830) – франц. теоретик новітнього конституціоналізму, політ. діяч, письменник і публіцист, ідеолог фр. лібералізму, а в літературі – один із основоположників лібер. романтизму. Навч. в ун-тах м. Ерланген (Німеччина, 1782) і м. Единбург (Шотландія, 1783–1785). Впродовж 1799–1802 рр. був членом законод. Трибунату. За виступи проти свавілля Наполеона I у 1802 був виключений з Трибунату і висланий з Парижа. Під час стоденного владарювання Наполеона I (20.III–22.VI.1815) став його прибічником і підготував на прохання імператора Додатковий акт до Конституції імперії – власне нову наполеонівську конституцію лібер. спрямування. Після остаточної поразки Наполеона I під Ватерлоо виїхав у жовтні до Бельгії, а згодом перебрався до Англії. Після повернення до Парижу у 1819 обирається депутатом парламенту.

27.VIII.1830 К. призначено головою Держ. ради Франції. К. належать праці з питань конституціоналізму та лібералізму: «Про політичні реакції», «Про наслідки терору» (обидві – 1797), «Про дух завоювання і узурпацію в стосунках з європейською цивілізацією», «Роздуми про конституції, їх поширення та гарантії в конституційній монархії» (обидві – 1814), «Принципи політики, застосовні в усіх представницьких урядах і, зокрема, в сучасній конституції Франції» (1815), «Курс конституційної політики» (т. 1–4, 1818–1820) та ін. Йому належать також книги «Спомини про Сто днів, у вигляді листів» (ч. 1-2, 1820–1822) та ін. Ідеї К. вважалися справжнім «посібником свободи». Метою держави, твердив К., є свобода особи, яка стоїть вище д-ви, авторитетів, мас. Осн. засіб досягнення мети природної, невідчужуваної індивід. свободи – встановлення конст. гарантій свободи друку, зібрань, петицій, відповідальність міністрів і «молодших чиновників» за порушення таких свобод, а також обрання «багатолюдного і незалежного» нар. представництва – парламенту. Ідеалом нац.-держ. устрою для свого часу вважав конституційну монархію англ. зразка. Незалежність особи від держ. влади, на думку К., забезпечується конституційною монархією, тобто закріпленим у конституції д-ви поділом влади на шість гілок: 1) влада королівська; 2) влада представницька (верхня палата парламенту); 3) влада громадської думки (нижня палата парламенту); 4) влада виконавча (міністри); 5) влада судова; 6) влада муніципальна. Але сам по собі поділ влади, вважав К., не є повною гарантією індивід. громадян. свобод. Він стає таким лише за умови наявності у конституції механізму рівноваги названих владних гілок. Таким чином популярна *доктрина нар. суверенітету* в К. поступається *теорії суверенітету особи,* який забезпечується незалежністю індивіда від будь-якої влади, його звільненням від «рабства у вирішенні власних справ». Право на власність у К., на відміну від ін. особистих прав і свобод індивіда, не є природженим. Власність священна і недоторканна, але право на неї набувається, оскільки власність створюється у сусп.-ві, а не передує йому. Космополітичні змістом, англофільські формою лібер. конституціоналістські ідеї К. справили істотний вплив на розвиток світ політ.-прав. думки і практики державотворення.

Конституанта (франц. Constituante, букв. установча – складова назви Assembee nationale constituante – Національні установчі збори) – загальнонац. колегіальний представн. орган д-ви, спеціально утворюваний для розробки і прийняття *конституції*. У різних країнах К. має різні назви – власне Установчі збори, Конституційні збори (асамблея, конгрес, конвент) Великі народні збори тощо.

Конституційна монархія, обмежена монархія – форма державного правління, при якій влада глави держави (монарха) здійснюється у межах встановлених конституцією, і обмежена парламентом. К.м. поділяються на представницькі, або дуалістичні і парламентарні. В перших є два центри реальної влади; за монархом, як правило, залишається викон. влада: він має право відхиляти закони, видавати надзвич. укази, що мають силу законів тощо. В *дуалістичних монархіях* осн. законами передбачена відповідальність уряду як перед парламентом, так і перед монархом, який наділений майже виключним правом розпускати законод. органи влади. Дуалістична монархія вважається перех. формою від абсолютної до парламентарної монархії. В останній монарх здійснює владу через міністрів, відповідальних перед парламентом (класична формула: монарх царює, але не управляє). В сучасн. світі існують абс. монархії в таких країнах, як Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія в Азії та Ватикан в Європі. При цьому Ватикан і Сауд. Аравія є теократичними монархіями, тобто такими, де в руках духівництва зосереджена водночас духовна і світська влада. Серед предст. монархій – Бахрейн, Бутан, Йорданія, Кувейт, Малайзія та Непал в Азії, Лесото, Мароко і Свазіленд в Африці й Тонга в Океанії. В Європі переважають парламентарні монархії: Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція. До цього виду монархій належать також Японія і Таїланд в Азії.

Конституційна поправка – форма внесення змін і доповнень до тексту *конституції*. Вперше термін з'явився в США у 1787, коли на Конституційному конвенті в ст. 5 Конституції США було закріплено порядок внесення К.п. Найпоширенішими

способами внесення К.п. є: затвердження поправок на референдумі; затвердження їх більшістю суб'єктів федерації; прийняття К.п. кваліфікованою більшістю від конст. складу парламенту; прийняття поправок обома палатами парламенту; повторне прийняття К.п. парламентом наступного скликання. К.п. має таку саму юрид. силу, як і осн. текст конституції.

Конституційна хартія 1814 – откройований (дарований) французькому народу конституційний акт Людовіком XVIII після реставрації Бурбонів у постнаполеонівській Франції.

Конституційна юстиція (від лат. justitia, букв. – справедливість, правосуддя) – поняття, яке іноді вживається для позначення судів спец. (конституційної) *юрисдикції* або судів заг. юрисдикції та їхніх функцій щодо вирішення питання відповідності різних нормат.-правових актів або тільки законод. актів *конституції.* Найчастіше йдеться саме про відповідні суди спец. юрисдикції та їхні зазначені функції. У *Конституції України 1996* є спец. розділ – «Конституційний Суд України». КС визначено єдиним органом конст. юрисдикції в Україні.

Конституційне право – провідна галузь права, сукупність правових норм, якими регулюються відносини за змістом засад політ. організації суспільства, пов'язаних з організацією і функціонуванням держ механізму. Ним, зокрема, закріплюються основи побудови держ. механізму, порядок формування, організація і компетенція вищих органів д-ви, тер. організація публ. влади, основи взаємовідносин фіз. особи і д-ви тощо.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України – політико-правова угода між Верховною Радою України і Президентом України Л.Д. Кучмою, прийнята в умовах загострення конституційної кризи 8.VI.1995. Конституційний договір утратив чинність з прийняттям Конституції України 28.VI.1996.

Конституція (від лат. constitutio – устрій) – 1. К. римських *імператорів – декрети, едикти,* мандати, *рескрипти*. 2. Основний закон держави, в якому закріплюються її форма, основні права та обов'язки громадян, символіка тощо. Приймається особливим шляхом (законодавчим органом у встановленому порядку або особливим законодавчим органом, або шляхом референдуму. Також відомі октройовані [«жалувані», від фр. octroi – пожалування] К.). Може існувати в формі єдиного документа або сукупності конституційних законів та інших актів (напр., у Великобританії – сукупність законодавчих актів, початок яким було покладено *Великою хартією вольностей* 1215 р. тощо). Наявність К. – одна з ознак суверенності держави.

Конституція Великобританії – сукупність нормат. актів, з яких лише частина визнається правовими. К. В. є феноменом, що не має аналогів у світі. Особливості конст. розвитку Великобританії (Англії) історично зумовлені принципом верховенства парламенту або суверенітету парламенту. За цим принципом парламент не може приймати закони, які обмежували б його на наст. скликанні, сесії або навіть засіданні. Тому є неможливим прийняття основного (за брит. термінологією – фундаментального) закону, який би мав найвищу юридичну силу і характеризувався порівняно ускладненим порядком прийняття і внесення до нього змін. К. В. часто визначають як неписану. Проте точніше буде класифікувати її як несистематизовану, адже значна частина нормат.-правових форм (актів), що є її складовими, мають писану природу. До таких форм насамперед віднесені численні закони (статути), які регулюють відносини у сфері держ. владарювання. Особливе місце в системі правових актів, що становлять К. В., займають т. з. історичні документи: Велика хартія вольностей 1215, Петиція про права 1628, Білль про права 1689 і Акт про престолонаслідування (Акт про подальше обмеження корони та краще забезпечення прав і вільностей підданого) 1701. Іноді їх сукупно англійці називають «Біблією англійської конституції». Проте сьогодні лише окремі з їх положень зберігають реальну юрид. силу. Певну роль як складової К. В. відіграють окр. акти т. з. делегованого

законодавства (фактично акти уряд. правотворчості). З-поміж відповідних писаних нормат. форм – «закони і звичаї парламенту», якими насамперед є регламенти палат. Гол обсяг неписаного «фрагмента» К. В. становлять конст. угоди. Зокрема, на основі конст. угод відбувається формування уряду і регламентуються найважливіші питання його діяльності. Конст. угоди мають звичаєвий характер і формуються у процесі розвитку держ.-політ. практики. З позицій прийнятої у Великобританії ідеології юрид. позитивізму, норми, що становлять зміст. конст. угод, не є нормами права. Юрид. природа визнається лише за тими нормами, які можуть бути застосовані судами під час прийняття рішень. І хоча конст. угоди не вважаються юридично обов'язковими, проблем з реалізацією звичайно не виникає, насамперед через значущість об'єктів відповідного регулювання, високий авторитет самих угод та існування політ. традиції додержання їх вимог.

Конституція Європейського Союзу (Договір, що встановлює Конституцію для Європи) – міжнар.-правовий док-т, прийнятий на саміті глав держав і урядів країн – членів *Європейського Союзу* у м. Брюсселі (Бельгія) 17–18.VI.2004. Складається з 465 статей об'єднаних у 4 частини. У першій частині визначено цілі, компетенцію та інституц. структуру ЄС; друга – містить текст *Хартії основних прав Європейського Союзу*, яка є найважливішим док-том, що регулює питання прав людини у *праві Європейського Союзу*; в третій – регулюються питання, пов'язані зі здійсненням політики ЄС у різних галузях; у четвертій частині містяться загальні та перехідні положення, які визначають, зокрема, порядок набуття чинності К. Є. С. Конституція істотно змінює інституц. структуру і механізм прийняття рішень у ЄС. Зокрема, передбачено збільшення повноважень *Європейського парламенту*, запровадження посади президента *Європейської Ради* з обмеженими повноваженнями, який обиратиметься строком на 2,5 роки, а також міністра закорд. справ ЄС, який відповідатиме за представництво ЄС на зовн. арені. Питання про представництво держав-членів у *Європейській комісії* вирішене так: до 2014 кожна д-ва матиме свого комісара, а потім кількість членів Європ. комісії становитиме 2/3 від кількості держав-членів ЄС. Конституція передбачає

прийняття рішень кваліфік. більшістю голосів в Європ. Раді: рішення вважатиметься прийнятим тоді, коли за нього проголосує 55 % держав-членів, що представляють 65 % населення ЄС. З ратифікацією всіма державами-членами ЄС Конституція має замінити всю систему договорів (Римський, Маастрихтський, Амстердамський та Ніццький), що покладені в основу ЄС.

Конституція Ісламської Республіки Іран 1879 – основний закон Ірану. Набрав чинності 03.XII.1879 після схвалення його на референдумі 99,5 % людей, що брали участь у голосуванні, та затвердження її Вищим керівником іранської революції Аятолою Хомейні (24.IX.1902–3.VI.1989). Складається з преамбули та 14 глав. У преамбулі описується шлях Ірану до Ісламської революції, зазначається, що «Конституція створює умови для продовження революції в країні і далеко за її межами та намагається шляхом розвитку взаємовигідних відносин з іншими ісламськими та народними рухами знайти шлях до утворення єдиної світової мусульманської громади («умми»). За Конституцією, «формою державного ладу Ірану є *ісламська республіка»* (ст. 1). У статті 4 записано, що «всі закони та інші правові акти мають відповідати принципам ісламу». Контроль за виконанням цього констит. припису було покладено на *факірів* – членів так званої спостережної ради. До її складу входять шість авторитетів у сфері мусульманського права, призначуваних верховним лідером, і шість правознавців, обраних парламентом за поданням Вищого Суду Ірану. Пост Президента вважається другим у державній ієрархії після посади Вищого керівника. Його обирають шляхом загальних і прямих виборів терміном на чотири роки. Президент забезпечує узгодженість у діях органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Президент пропонує кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, і після отримання цією кандидатурою довіри в парламенті здійснює формальне призначення глави Кабінету міністрів. Конституцією визначено, що Президент і всі члени Кабінету міністрів мають бути ретельно перевірені Верховним Судом до і після зайняття поста або посади на предмет їх майнового стану з метою запобігання зловживання владою. Зміст Конституції Ірану: Глава I.

Основні принципи; Глава II. Мова, алфавіт, історія та державний прапор країни; Глава III. Права народу; Глава IV. Економіка та фінанси; Глава V. Суверенітет народу й органи влади, засновані на ньому; Глава VI. Законодавча влада; Глава VII. Ради; Глава VIII. Лідер країни або рада з керівництва країною; Глава IX. Виконавча влада; Глава X. Зовнішня політика; Глава XI. Судова влада; Глава XII. Телерадіомовлення; Глава XIII. Вища рада національної безпеки; Глава XIV. Перегляд Конституції. У 1989 у зв'язку зі смертю Верховного лідера Ірану з 1979 по 1989 Рухолла Мусаві Хомейні до Конституції були внесені серйозні поправки.

Конституція Пилипа Орлика 1710 – пам'ятка укр. політ.-правової думки XVIII ст., акт, що мав регламентувати осн. питання держ. будівництва в Україні після її унезалежнення внаслідок війни коаліції держав проти Росії. Була ухвалена емігрантською козац. радою у м. Бендери (тепер Республіка Молдова) 5 (16) IV. 1710 під час обрання нового гетьмана після смерті І.С. Мазепи. За місцем ухвалення її іноді іменують «Бендерською». Повна назва – «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким». К. П. О. відома в лат. та укр. (дещо скороченому) варіантах. Осн. автором конституції був П. Орлик. К. П. О. складається з преамбули та 16 статей. У ній вживаються три назви Укр. д-ви – Україна, Мала Русь та Військо Запорізьке. Серед пріоритетів зовн. політики визначені: необхідність швед. протекції з гарантією незалежності й тер. цілісності України (ст. 2), встановлення міцного миру та військ. союзу з Кримським ханством (ст. 3). Законод. владу мав представляти парламент – Генеральна Рада, що складалася б з ген. старшини, цив. полковників, ген. радників (делегатів від полків), полк. старшини, сотників та представників від Запорізької Січі. Передбачалося, що Ген. Рада збиратиметься тричі на рік – в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) та жовтні (на Покрову). Вона мала заслуховувати звіти гетьмана, питання про недовіру йому, обирати ген. старшину за поданням гетьмана. Таким чином створювалася форма

парламенту, відмінна від традиційних для Гетьманщини чорних (загальних військових) та дорадчих старшинських рад, що мала на меті суворо контролювати діяльність викон. влади. Вперше передбачалося введення до парламенту виб. представників від полків (як тер. одиниць) та Запоріз. Січі. Норми їх представництва не встановлені. У виборності ген. старшини, полковників, звітності гетьмана, регулярності сесійної роботи Ген. Ради К. П. О. наслідує звичаєву політ. практику Запоріз. Січі. Між сесіями парламенту його повноваження виконував гетьман разом з Радою ген. старшини. Вони уособлювали найвищу викон. владу. Через виборність генеральна та ін. старшина мала набути більш незалежне щодо гетьмана становище. Гетьман позбавлявся права розпоряджатися держ. скарбом та землями, карати винних, вести сам ост. зовнішню політику. Так само він не міг проводити власної кадрової політики та створювати особисто йому підпорядковану адміністрацію. На термін виконання служби йому мали надаватися рангові маєтності з чітко визначеними прибутками. Отже, влада гетьмана суттєво обмежувалася та звужувалася (ст. 6, 7, 8). Місцева адміністрація була представлена виб. цивільними полковниками та полковою старшиною, сотниками, сотенною старшиною. Вибори полковника узгоджувалися з гетьманом, він мав затверджувати новообраного полковника, але не міг впливати на перебіг самих виборів, здійснюваних усім полком (ст. *). Запровадження посад цив. полковників, вживання у тексті К. П. О. слова «повіт» замість слова «полк» вказують на намір авторів створити поряд з мобілізаційним цивільний тер. устрій та відділити військ. посади від цивільних (ст. 10). Положення про те, що полкових підскарбіїв (ново запроваджених полкових старшин) обирають два стани – козаки й «простий люд» (селяни та міщани), є важливим кроком до впровадження заг. виб. права (виключно для чоловіків). К. П. О. приділяє увагу також судовій справі (ст. 7), фактично передбачає відокремлення Генерального суду від Гетьманської влади. Отже, К. П. О. була певним кроком до поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову. Окремо виділено питання, пов’язані із Запорізькою Січчю (ст. 4, 5). Зокрема, передбачалося її територіальна недоторканність, що засвідчувало намір

конституювати автономію Січі в межах Укр. коз. держави. Укр. церква мала вийти з підпорядкування Моск. патріарху і підлягати патріарху Константинопольському. Містилося положення про недопустимість поширення у д-ві неправосл. віросповідань (ст. 1). Велика увага приділена соціально-економічним (ст. 9–12, 14–16) та культурно-освітнім (ст. 1) питанням, європ. магдеб. праву (ст. 13). К.П.О. не була втілена в практику сусп.-політ. життя України, бо в д-ві, формально утвореній за Прутським (1711) та турецько-українським (1711–1712) договорами й яка проіснувала до 1714, присутність козацтва була фрагментарною і лише у формі військ. експедицій. Проте деякі вчені дотримуються думки про чинність К. П. О. на Правобереж. Україні в 1711–1714. Значення унікальної К. П. О. полягає насамперед в її змістовній особливості та неповторності як документа створеного на зламі середньовічної та нової форм конст. творчості (з однієї сторони – констит. акт «Знаряддя управління» (1653) О.Кромвеля, «Білль про права» (1689) і «Акт про обмеження повноважень короля» (1701), Зборівський (1649–1650) та Московський (1654) договори Б. Хмельницького, Гадяцький трактат (1658) І. Виговського, а з іншої – новітні «Статті Конфедерації» (1781), Конституція 1787 США, 1791 – Франції та Польщі). Отже, завдяки глибокій освіченості та інформованості П. Орлика його Конституція увібрала в себе не тільки надбання європ. політ.-правової думки та укр. демокр. правові традиції XVII ст., але й нові буржуазно-демократичні віяння грізної для феодальних порядків епохи другої половини XVIII ст.

Конституція Російської Федерації 1993 – осн. закон д-ви, прийнятий всеросійським референдумом 12.XII.1993. Складається з преамбули і двох розділів: «Основи конституційного ладу» (9 глав, 137 статей) і «Заключні та перехідні положення» (9 пунктів). Гл. 1 розд. 1-го конституює федерат. устрій *Російської Федерації*, що складається з рівноправних суб'єктів – республік, країв, областей, міст федерат. значення, авт. областей і авт. округів (ст. 5). Особливості федерат. устрою визначаються у гл. 3. Конституція (гл. 2) закріплює основні громадян., політ., екон., соціальні та культурні права і свободи особи та гр-нина, встановлює

такі обов'язки: сплата податків і зборів (ст. 57), охорона природи і довкілля (ст. 58), захист вітчизни (ст. 59). Відповідно до ст. 94 представн. і законод. органом РФ є Федеральні збори, що складаються з двох палат. До верхньої палати – Ради Федерації входять по два представники від кожного суб'єкта РФ: по одному від представницького і виконавчого органів держ. влади. Нижня палата – Державна дума складається з 450 депутатів, що обираються заг. прямими виборами за змішаною системою. Визначено порядок роботи парламенту, його повноваження та конят.-правовий статус парламентаріїв. Глава д-ви – президент РФ, який є гарантом конституції, прав і свобод особи та гр-нина (ст. 80). Осн. закон встановлює порядок обрання президента, його повноваження. Виконавчу владу, згідно з гл. 6 «Уряд Російської Федерації», здійснює уряд у складі прем'єр-міністра, віце-прем'єр-міністрів і федерат. міністрів (ст. 110). Ст. 114 визначає осн. повноваження уряду РФ. Положення про суд. устрій містяться у гл. 7 «Судова влада». Суд. влада здійснюється через конят., цив., адм., і крим. судочинство. При цьому забороняється утворення надзв. судів (ст. 118). Ст. 125 окреслює статус Конституційного суду РФ. У цій же главі також визначаються положення про Прокуратуру РФ (ст. 129). Гл. 8 присвячена конят.-правовим основам місц. самоуправління. У ній, зокрема, зазначається, що місц. самоуправління здійснюється у міських, сільс. поселеннях та на ін. територіях з урахуванням істор. та ін. місц. традицій (ст. 131). Порядок внесення конст. поправок і перегляду конституції передбачено в гл. 9. Суб'єктами пропозицій про поправки і перегляд положень конституції визначаються президент, Рада Федерації, Державна дума, уряд, законод. (представницькі) органи суб'єктів РФ, а також група чисельністю не менше 1/5 членів Ради Федерації чи депутатів Державної думи. Ця глава допускає диференційований підхід при перегляді конят. положень. Зокрема, перегляд положень глав 1, 2 і 9 відбувається за складною процедурою: пропозиція про перегляд відповідних положень має бути підтримана 3/5 конст. складу Ради Федерації і Державної думи, після чого скликаються Конституційні збори, які або підтверджують незмінність конституції, або розробляють проєкт нового осн. закону. Проєкт нової конституції приймається Конст. зборами (2/3 голосів заг. кількості їх членів) чи

виноситься на всенародне голосування. Поправки до глав 3–8 приймаються у порядку, передбаченому для прийняття федер. конят. закону, і набувають чинності після їх ухвалення органами законод. влади не менш як 2/3 суб'єктів РФ. Розд. II визначає порядок набуття чинності К. РФ 1993, регламентує строки повноважень президента д-ви, її уряду і судів, обох палат Федеральних зборів.

Конституція США 1787–1791 – осн. закон Сполучених Штатів Америки, який визначає засади сусп. та екон. ладу країни, норми правління і держ. устрою, порядок організації і компетенцію федер. і місцевих органів влади, організацію та осн. принципи виб. системи і правосуддя, правове становище особистості. К. США має найвищу юрид. силу щодо ін. нормат. актів, що становлять правову систему країни. Історично першою К. США стали запропоновані 1776 на другому конт. конгресі (м. Філадельфія) статті Конфедерації, які до 1781 були ратифіковані всіма 13 штатами. Проте Конфедерація штатів, проголошена статтями, досить критично сприймалися на місцях як недосконале держ. утворення. Зокрема, центр. уряд мав широкі повноваження у військ. та закорд. справах, але у сфері регулювання внутр. відносин (за винятком карбування грошей та регулювання грош. обігу) владні повноваження були делеговані штатам. Не існувало Федерального суду, Конгрес не мав права ініціювати збирання податків для покриття федер. витрат. Отже, уряд США при розв'язанні внутріполіт. та екон. проблем був повністю залежним від місц. органів влади. 17.IX.1787 делегати від штатів, маючи повноваження лише внести поправки до статей Конфедерації, представили народу США цілком нову конституцію. Вона була підписана першим президентом США Дж. Вашингтоном та 39 представниками 12 штатів. 4.III.1789 конституція набула чинності після її ратифікації законод. зборами 9 штатів (норма обумовлена ст. VII конституції. К. США складається з 7 статей і 27 поправок, які визначають сутнісні особливості формування федер. та місц. владних структур, межі їх повноважень, порядок взаємодії, окреслюють права, свободи та обов'язки гр-н. Ст. 1 закріплює законод. владу центр. підпорядкування за Конгресом США, який має двопалатну структуру (сенат і палата представників). До сенату входять по

2 сенатори від кожного штату, обрані законод. Органами даного штату строком на 6 років. Кількісний склад палати представників визначається кількістю населення окр. штатів. Встановлено порядок обрання сенаторів і представників, повноваження Конгресу, обмеження діяльності Конгресу і штатів. Федеральну викон. владу здійснює президент США (ст. II), який обирається на 4 роки і (згідно з поправкою XXII від 1951) не більше ніж два строки. Президентом може бути тільки гр-нин Сполучених Штатів. На цю посаду «не може бути обраний той, хто не досяг віку 35 років та не проживав протягом 14 років у Сполучених Штатах» Президент і віце-президент обираються не прямим голосуванням, а виборцями з усіх штатів, які обирають ті, хто має право голосу. Вказана стаття визначає повноваження президента, а також передбачає можливість усунення з посади президента, віце-президента, цив. урядовців, якщо при обговоренні шляхом імпічменту вони будуть визнані винними у держ. зраді, хабарництві чи ін. тяжких злочинах і провинах. Стаття 3 надає федер. судову владу Верховному суду США, підпорядковуючи йому всі нижчі суд. органи: від 1789 – федер. суди першої інстанції (окружні суди) у кожному штаті, а від 1891 – проміжні апеляційні суди. Визначаються сежі поширення суд. влади, зміст поняття держ. зради. Конституція встановлює правові аспекти взаємодії Конгресу зі штатами, а також штатів між собою (ст. 4), що має на меті гармонізацію їх взаємовідносин, удосконалення правосуддя, посилення юрид. відповідальності гр-н, а також передбачає можливість прийняття до США нових штатів. Конгрес США 25.IX.1789 одним з перших своїх актів запропонував для ратифікації в штатах 12 поправок до Конституції, 10 з яких були ратифіковані 11 штатами протягом двох років і склали *Білль про права 1789* (набрав чинності 15.XII.1791). Прийняття цього док-та зумовлене необхідністю створення дод. гарантій проти зловживання владою, федер. урядом, легіслатурами та органами викон. влади штатів. К. США складалася під впливом ідей природ. прав людини та обмеженого урядування. На її зміст значною мірою вплинули ідеї англ. юристів Е. Кока (1552–1634), філософа Дж.Локка (1632–1704), правознавця В. Блекстона (1723–1780), франц. філософа Ш. Монтеск'є (1689–1755) та ін.

Конституція Турецької Республіки 1982 – вищий нормативно-правовий акт Туреччини, прийнятий 7.XI.1982 на національному референдумі, і яка є чинною й сьогодні. До неї країна мала п'ять конституцій (розроблену за активної участі Мидхат-паші від 23.XII.1876; відновлену султаном Абдул-Хамідом конституцію від 24.VII.1908; кемалістську конституцію Турецької Республіки 1924; конституцію 1945, яка в основному закріпила систему органів державної влади і управління зразка 1924, а також (під тиском патріотичних сил) перенесла тюркізацію тексту, звільнила його від арабських термінів та деяких застарілих положень; конституцію, схвалену народом 9.VII.1961). К. 1982 визначає форму та сутність сучасної тур. д-ви. Так, за формою правління Туреччина визначається як *парламентська республіка*. На це вказує те, що главою держави є Президент, котрого обирають на спеціальному засіданні Великих національних зборів (далі – ВНЗ) з членів самого парламенту терміном на 7 років без права на переобрання. Особливістю парламент. республіки в Туреччині є те, що Президент наділений більш широкими владними повноваженнями, ніж глави ін. парламент. республік. Серед конкретних повноважень Президента слід виділити його право скликати парламент у будь-який момент, відправляти прийнятий парламентом закон на повторний розгляд, скликати засідання уряду і головувати на них, ратифікувати міжнародні договори, виносити на референдум поправки до К. Т. Р. Президент очолює Раду націон. безпеки. Ця рада, до складу якої входять найавторитетніші за посадою члени уряду і керівництво збройних сил, дає рекомендації, які уряд повинен розглянути у пріоритетному порядку. За безпосередньою участю Президента формується і Уряд Туреччини – Рада Міністрів. Він призначає прем'єр-міністра з числа членів ВНЗ для затвердження, а також за поданням прем'єр-міністра – інших членів уряду. Сформований у такий спосіб уряд постає зі своєю програмою перед ВНЗ для затвердження (процедура інвеститури). Уряд несе колективну й індивідуальну відповідальність перед парламентом. Органом законод. влади є парламент – ВНЗ, – до складу якого входить 450 депутатів, обраних шляхом загальних і прямих виборів. Термін повноважень парламенту – 5 років.

Вибори до ВНЗ проводяться за пропорційною системою. Віковий ценз для активного і пасивного виборчого права становить відповідно 20 і 30 років. За рішенням парламенту, депутат, котрий після виборів перейшов з лав однієї політичної партії до іншої, може бути позбавлений мандата. У разі вчинення Президентом дій, що визначаються як державна зрада, парламент може усунути його з поста. За формою державно-територіального устрою Туреччина є унітарною державою.

Конституція України 1996 – Осн. Закон Укр. д-ви, який закріплює сусп.-політ. і держ. устрій, права, свободи та обов'язки гр-н України. Прийнята ВР України 28.VI.1996. Складається з преамбули і 15 розділів: I – Загальні засади; II – Права, свободи та обов'язки людини і громадянина; III – Вибори. Референдум; IV – Верховна Рада України; V – Президент; VI – Кабінет Міністрів України; інші органи виконавчої влади; VII – Прокуратура; VIII – Правосуддя; IX – Територіальний устрій України; X – Автономна Республіка Крим; XI – Місцеве самоврядування; XII – Конституційний Суд України; XIII – Внесення змін до Конституції України; XIV – Прикінцеві положення; XV – Перехідні положення. За К. У. 1996 Україна є суверенною і незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою д-вою у формі республіки. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо або через органи держ. влади та місц. самоврядування. Держ. влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Сусп. життя в Україні ґрунтується на засадах політ., екон. та ідеол. багатоманітності. При цьому д-ва гарантує свободу політ. діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. У визначенні прав і свобод гр.-н К. У. 1996 виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Конституйовані політ. права гр-н на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); свободу об'єднання у політ. партії і громад. організації (ст. 36); участь в управлінні держ. справами, у всеукр. та місц. референдумах (ст. 38) тощо. К. У. 1996 визначає правовий статус та

повноваження ВР України, Президента України і КМ України, а також суд. і прокурорських органів. На конст. рівні закріплено тер. устрій України і правовий статус АР Крим як невід'ємної складової частини України. Передбачено й принципові засади організації місц. самоврядування в країні. З метою забезпечення стабільності Конституції в ній передбачена жорстка процедура внесення до неї змін до різних розділів Осн. Закону вимагається від 2/3 до 3/4 голосів конст. складу ВР України. Якщо ж зміни скасовують чи обмежують права та свободи людини й гр-нина або спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення тер. цілісності України, то Конституція взагалі не може бути змінена (ст.157). К. У. 1996 закінчується «Перехідними положеннями». Вони стосуються діяльності державних органів у перехідний період і встановлюють, що закони та ін. нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, діють у частині, що не суперечать К. У. 1996.

Конституція УНР 1918 – осн. закон Української Народної Республіки. Затверджена в ост. день існування Української Центральної Ради (29.IV.1918) у формі Статуту про державний устрій, права і вольності УНР. Складається з 83 статей і 8 розділів. К. УНР утверджувала принцип верховенства парламенту, тобто парлам. республіку, проте не розкривала питань власності, кордонів, мови, держ. символіки.

Конституція УРСР 1937 – осн. закон *Української Радянської Соціалістичної Республіки,* затв. XIV надзвичайним Всеукр. з'їздом рад 30.I.1937. Базується на Конституції СРСР 1936. Складається з преамбули і 13 розділів. К. УРСР 1937 закріпила осн. соціально-екон. права гр-н: на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення за старістю, у разі хвороби чи втрати працездатності, на освіту, рівноправність жінки і чоловіка, рівноправність гр-н незалежно від їх національності і раси, держ. охорону інтересів матері й дитини та ін. дем. свободи (слова, друку, зібрань, мітингів, походів, демонстрацій, совісті, об'єднання у громад. орг-ції) декларувалися, але фактично не забезпечувалися. Вперше на

конст. рівні КП (б)У надавався статус «керівного ядра» всіх організацій трудящих як громадських, так і державних. К. 1937 втратила чинність з прийняттям *Конституції УРСР 1978.*

Конституція УСРР 1919 – осн. закон Укр. Соц. Рад. Республіки, затв. ІІІ Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 10.ІІІ.1919 і прийнятий в остаточній ред. ВЦВК 14.ІІІ.1919. УСРР було визначено як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства над їхніми споконвіч. експлуататорами – капіталістами і поміщиками. Диктатура мала забезпечити перехід від бурж. ладу до соціалізму, після чого вона, а з нею і д-ва мали зникнути, поступившись місцем вільним формам співжиття. Проголошувалися скасування приват. власності, влада роб. класу, свобода слова, зібрань і союзів тільки для труд. народу. Збройний захист завоювань соц. революції теж було покладено на трудящих країни. Рад. Україна заявляла про братерську солідарність з усіма рад. республіками і про свою готовність увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки. За К. 1919 влада трудящих здійснювалася радами роб., сел. та червоноармійських депутатів. Її центр. органами були Всеукр. з'їзд рад, ВУЦВК та РНК. У їхній компетенції були всі питання загальнодерж. значення, тобто затвердження, зміни й доповнення до Конституції, встановлення і зміна кордонів, зносини з іноз. д-вами, оголошення війни та укладення миру, вироблення основ організації ЗС, внутр. політики, цив., крим. і процесуальне зак-во, вироблення основ соц. будівництва у галузі нар. г-ва, відання грош. системою і організація фін. г-ва республіки. З'їзди мали скликатися не рідше як двічі на рік. До виключної компетенції ВУЦВК було віднесено формування РНК, питання про кордони, зовн. відносини, ЗС, визначення напрямків розвитку нар. г-ва та ін. РНК мала складатися з голови і нар. комісарів – завідувачів особливими відділами ВУЦВК і діяти за повноваженнями, наданими їй ВУЦВК. На місцях органами рад. влади вважалися з'їзди губ., пов. та волосних рад, міські й сільс. ради та створені ними виконкоми. Право обирати і бути обраними до рад мали незалежно від

віросповідання, національності і статі гр-ни УСРР, яким виповнилося 18 років (робітники, селяни, домогосподарки, солдати, матроси, непрацездатні). Позбавлялися цього права ті, що використовували найману працю, жили на нетруд. доходи, приватні торговці, торг. та комерц. посередники, ченці й служителі церкви та реліг. культів, кол. поліцейські й жандарми, а також засуджені, душевнохворі й божевільні. До К. окр. розділом увійшов пристосований до УСРР текст *Декларації прав трудящого та експлуатованого народу 1918*. Вона закріплювала принципи повновладдя трудящих, скасовувала приватну власність і експлуатацію людини людиною, запроваджувала роб. контроль, націоналізацію пром-сті, транс-ту, банків, труд. повинність, федерат. устрій рад. д-ви на принципах вільного самовизначення націй. Згодом до К. УСРР 1919 було внесено значні зміни, особливо після утворення СРСР, а 15.V.1929 її замінила нова Конституція УСРР.

Конституція УСРР 1929 – осн. закон Укр. Соц. Рад. Республіки, затв. XI Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 15.V.1929. Складалася з 82 статей і 5 розділів. Конституція декларувала мету держави – «остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити (побудувати) комунізм, коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади». Конституція традиційно проголошувала політ. права і свободи для трудящих (свободи слова, друку, зібрань, мітингів, демонстрацій, спілок, віросповідань тощо), право націй на самовизначення, на створення нац., адм.-тер. одиниць, рівність нац. меншин та ін. Мови всіх національностей проголошувалися рівноправними, і кожному гр-нину гарантувалася можливість вживання рідної мови. Із соціально-екон. прав К. УСРР 1929 гарантувала повну, всебічну та безплатну освіту, право на розвиток «пролетарськими шляхами української національної культури й культури національних меншостей». Праця визнавалася обов'язком, а військ. повинність – почес. обов'язком. Про права на відпочинок, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення старих і непрацездатних та ін. соціально-екон. права, як і про особисті права (недоторканність особи, житла,

листування тощо), Конституція 1929 не згадувала. Конституція визначила також герб, прапор і столицю республіки (м. Харків). З 1925 в складі УСРР була утворена Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка, що функціонувала до 1940. Після приєднання 1940 до СРСР Бессарабії, була утворена окрема союзна Молдавська РСР. К. УСРР 1929 втратила чинність 30.I.1937 у зв'язку з затвердженням нового осн. закону УРСР.

Конституція Франції 1791 – прийнята установчими зборами революційної Франції 3.IX.1791. Король майже два роки затягував її затвердження, оскільки вважав конституцію занадто радикальною, але згодом змушений був підписати Основний Закон країни. Преамбулою до Конституції стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою усі громадяни Франції оголошувалися рівними у правах. Конституція 1791 закріплювала конституційну монархію як форму державного правління. Вища законодавча влада надавалася парламенту – однопалатним законодавчим зборам, що обиралися шляхом двоступеневого голосування терміном на два роки. Його депутати обиралися «активними громадянами» (чоловіками у віці від 25 років) відповідно до майнового цензу. Національним девізом, закріпленим в Конституції, стала фраза: «Нація. Закон. Король». Виконавча влада передавалася королю й міністрам, які призначалися королем і звітували тільки перед ним. Король не міг розпускати Законодавчі збори, але одержував право тимчасового вето (заборони) на рішення парламенту. У Конституції Франції були закріплені закони, прийняті Установчими зборами у 1789–1791, зокрема: «Про скасування феодальних повинностей» від 4.VIII.1789; «Про народний суверенітет» від 11.VIII.1789; «Про ліквідацію привілеїв духовенства і дворянства» та ін.

Конституція Франції 1793 (Конституція 1-го року) – прийнята Національним конвентом 24.VI.1793. Порівняно з конституцією 1791, якобінська конституція з більшою силою наполягає на верховенстві нації та на праві опору і непокори, в разі порушення урядом прав громадян, і, подібно до жирондистського проєкту,

містить у собі постанови про суспільну допомогу, громадську освіту. Соціального ладу, встановленого Конституцією 1791, якобінська конституція жодним чином не змінювала. Проте в політичному відношенні вона суттєво відрізняється від першої більшим демократизмом: вибори стали прямими, ценз скасовано, вік виборців з 25 років знижено до 21 року. Законодавчі збори передбачалося обирати лише на рік, з правом видавати декрети і пропонувати закони: якщо протягом 40 днів з часу їхнього оприлюднення одна десята частина первинних зборів від половини загального числа департаментів плюс один не опротестує прийнятого законодавчими зборами проєкту закону, то останній стає законом; в іншому випадку збираються первинні збори, на яких народ може тільки вотувати «так» чи «ні». Виконавча влада вручалася комітету з 24 осіб, які призначалися законодавчим корпусом з-поміж кандидатів, представлених департаментськими зборами. Для перегляду Конституції було необхідно тільки бажання однієї десятої частини первинних зборів від половини загального числа департаментів плюс один.

Конституція Франції 1795 (інакше – Конституція III року) – французька конституція, ухвалена Конвентом 22.VIII.1795 (5 фрюктидора III року за франц. рев. календарем) внаслідок Термідоріанського перевороту. Попередня конституція, прийнята народом, не виконувалася належним чином. Перш ніж розійтися, конвент прийняв нову конституцію, що отримала назву Конституції III року. На нову конституцію суттєво вплинули попередні події, які змусили конвент виключити з «Декларації прав» право опору і доповнити її декількома параграфами про обов'язки громадян, переважно морального характеру. Хоча в принципі Конституція III року і висловилася за загальну подачу голосів, вона повертається до подвійної системи виборів 1791. Бажаючи уникнути повторення тиранії з боку національного представництва, що мало місце при якобінцях, укладачі Конституції III року розділили його на 2 палати – Раду п'ятисот і Раду старійшин з 250 членів: перша розробляла закони, друга їх затверджувала. Парламент обирався на три роки. Членом Ради старійшин могли

стати чоловіки від 40 років, які прожили у Франції не менше 15 років, а членом ради 500 могли стати чоловіки від 30 років з цензом осілості 10 років. Виконавча влада доручалася Директорії, яка намагалася проводити середню лінію між роялістами і якобінцями. Складалась вона з п'яти членів; вакансія, яка щорічно відкривалася внаслідок виходу одного з членів (за жеребом), заміщалася радою старійшин, з числа 10 кандидатів, представлених радою п'ятисот. Директорія мала право тимчасово звільняти з посади або зміщувати виборні місцеві влади і призначати поряд з ними, для контролю, спеціальних комісарів. Депутати не могли бути міністрами. Директорія не мала жодного впливу на законодавство і не могла розпускати або відтерміновувати засідання палат, так само як і останні не мали права скидати директорів.

Конституція Франції 1799 [(інакше – Конституція VIII року (25.XII.1799)] – прийнята в умовах категоричної вимоги правлячих кіл поставити на чолі держави «сильну особистість» здатну захистити інтереси великих підприємців як від правих, так і лівих з допомогою навіть зброї. 9–10 листопада або 18–19 брюмера за республіканським календарем 1799 Наполеон Бонапарт за допомогою військ розігнав Законодавчий корпус, скасувавши Директорію та замінивши Конституцію 1795 Конституцією 1799. Нова Конституція заклала принципи нової влади: верховенство уряду й представництво за плебісцитом, а також визначила її формальні атрибути. Останнє було зроблено з врахуванням досвіду римських часів: їх категоричним прихильником був Наполеон Бонапарт. Згідно з Конституцією уряд складався з 3-х консулів, обраних терміном на 10 років. Перший консул наділявся особливими повноваженнями: він здійснював виконавчу владу, призначав і зміщав на власний розсуд міністрів, членів Державної ради, послів, генералів, вищих чиновників місцевого управління, суддів. Йому належало право законодавчої ініціативи. Другий і третій консули мали дорадчі повноваження. Конституція призначила першим консулом Наполеона Бонапарта. Як органи законодавчої влади засновувалися: Державна рада, Трибунат, Законодавчий корпус та Охоронний сенат. Законопроєкти могли пропонуватися

тільки урядом, тобто першим консулом. Державна рада здійснювала редагування цих законопроєктів. Трибунат їх обговорював. Законодавчий корпус приймав або відкидав їх цілком без дискусій. Охоронний сенат їх затверджував. Змушені розглядати тільки те, що пропонувалося урядом, ці органи (жоден з них не мав самостійного значення) лише маскували єдиновладдя першого консула. Процедура їх формування ще більше підсилювала їх залежність від виконавчої гілки влади. Члени Державної ради призначалися першим консулом. Охоронний сенат складався із довічно призначуваних членів (надалі вони обиралися самим Сенатом із кандидатів, висунутих першим консулом, Законодавчим корпусом і Трибунатом). Члени Законодавчого корпусу і Трибунату призначалися Сенатом. Через рік Наполеоном було скасоване виборне місцеве самоврядування: встановлювалася ієрархічна підпорядкованість усіх посадових осіб першому консулові. Процес централізації та бюрократизації державного апарату досяг свого логічного завершення. Конституція 1799 була схвалена народом на плебісциті (близько 3 млн голосів «за», проти 1,5 тис.) у 1800. Невдовзі, 02.XII.1804 Наполеон I проголосив себе імператором Франції.

Конституція Франції 1875: її складали три окремі закони – Закон про організацію Сенату від 24.IX.1875; Закон про організацію державної влади від 23.II.1875 та Закон про взаємини між гілками державної влади від 16.VII.1875. У всіх трьох законах разом налічувалося усього лише 34 статті, а тому багато питань конституційного устрою країни регулювалися поточним законодавством. *Основні положення Конституції Третьої Республіки:* 1) законодавча влада належить двопалатним Національним зборам (Палата депутатів і Сенат). Парламент приймав не лише закони, але й обирав Президента Франції та контролював діяльність уряду; 2) Палата депутатів обиралася на чотири роки. Із 300 депутатів сенату 225 обиралися на дев'ять років, а решта 75 призначалися пожиттєво Національними зборами; 3) виборче право надавалося лише чоловікам; вибори були прямими. Були позбавлені виборчих прав жінки, військовослужбовці, особи без цензу осілості

(шість місяців), населення французьких колоній; 4) у випадку потреби Сенат міг бути перетворений на суд над президентом за звинуваченням у посяганні на державну безпеку; 5) закони приймали шляхом передачі від нижньої палати до верхньої та навпаки аж до повного узгодження тексту державного документа між обома палатами; 6) Президент Франції обирався Національними зборами, наділявся широкими повноваженнями, наприклад, мав право розпуску (за згодою Сенату) палати депутатів, право на укладання договорів з іноземними державами, право призначати та зміщати міністрів, дипломатів і вищого командного складу армії. Йому підпорядковувалася армія, поліція; президент здійснював помилування та амністію. Але діяв принцип конрасигнатури, за яким акти президента потребували підпису відповідного (профільного) міністра. Без згоди парламенту глава держави не мав права оголошувати війну. На основі нової Конституції Франції 1875 були проведені парламентські вибори, на яких перемогли республіканці. Усупереч волі президента-монархіста Мак-Магона був сформований республіканський уряд.

Конституція Франції 1946 – прийнята в післявоєнний період в умовах наступу лівих сил. Вибори до парламенту 1946 принесли комуністам 5 млн голосів і найбільшу кількість депутатських мандатів – 151. Народно-республіканський рух та соціалісти зібрали по 4,5 млн. У результаті компромісу цих трьох політичних сил був підготовлений остаточний проєкт Конституції Франції, який затвердили на загальнонаціональному референдумі 13.X.1946. Ця дата вважається часом народження Четвертої республіки (1946–1958). Основні положення Конституції Франції 1946: 1) її складовою є «Декларація прав людини і громадянина»; 2) зафіксовано право на організацію профспілок і проведення страйків, право на працю, принцип рівності чоловіків і жінок, безоплатна освіта, державне регулювання економіки, заборона дискримінації за будь-якими ознаками; 3) проголошено відмову від наступальної війни, допустимість націоналізації підприємств; 4) запроваджено пропорційну виборчу систему на парламентських виборах; 5) парламент – двопалатний за структурою. Верхня

палата – Рада республіки, нижня – Національні збори; 6) до компетенції нижньої палати парламенту належить прийняття поправок до Конституції та законів Франції, затвердження бюджету, оголошення стану війни, ратифікація найважливіших міжнародних договорів; 7) уряд відповідальний лише перед Національними зборами; 8) глава держави – президент, якого обирали на 7 років. Його влада обмежувалася контрасигнатурою прем'єра чи відповідного профільного міністра. У 1951 була змінена пропорційна виборча система на мажоритарну, що призвело до значної втрати місць у парламенті комуністами. Натомість, партія, очолювана Ш. де Голлем, опинилася у значному виграші. Ш. де Голль (з червня 1958 – прем'єр, з січня 1959 – Президент Франції) провів невідкладну модернізацію економіки країни, що дала можливість підняти життєвий рівень французів за десятиліття (1958–1968) на 38 %. Де Голль змінив зовнішньополітичний курс країни. Вивів війська з Алжиру, заморським територіям і колоніям було дозволено самостійно вирішувати питання свого державного статусу. Авторитарний стиль керівництва країною в подальшому завадив Ш. де Голлю утриматися при владі. Непоступливість студентам у питанні підвищення стипендії, проведення зовнішньополітичного курсу в розріз із США та його союзниками по НАТО призвели в кінцевому результаті до відставки амбітного французького президента.

Конституція Франції 1958 – осн. закон Французької Республіки, прийнятий 4.X.1958. Відповідно до Конституції Франції є неподільною, світською, соціальною, демократичною республікою з президент.-парлам. формою правління. У преамбулі підтверджено прихильність франц. народу до прав людини і принципів нац. суверенітету, закріплених у *Декларації прав людини і громадянина 1789*. З урахуванням наст. змін сучас. текст К. Ф. містить 15 розділів: «Про суверенітет», «Президент Республіки», «Уряд», «Парламент», «Про відносини між парламентом і урядом», «Про міжнародні договори та угоди», «Конституційна Рада», «Про судову владу», «Висока палата правосуддя», «Про кримінальну відповідальність членів уряду», «Економічна і соціальна рада»,

«Про місцеві колективи», «Угоди про об'єднання», «Про європейські співтовариства та Європейський Союз», «Про перегляд Конституції». Чинний осн. закон не містить розділу про права і свободи гр.-н. К. Ф. 1958 підвищила роль президента в д-ві, особливо після прийняття 1962 закону про вибори президента заг. голосуванням (і внесення відповідної зміни в конституцію) замість виборів колегією виборщиків, як було раніше. Він володіє широкими повноваженнями як глава д-ви і викон. влади. Водночас Конституція закріплює відповідальність уряду перед парламентом. Конституція значно зменшила вплив парламенту на сусп. і політ. життя. Проте парлам. традиції у Франції залишилися досить сильними й парламент є одним із центр. органів кон. системи Франції. К. Ф. запровадила таку авторитарну інституцію, як Конституційна рада. Вона має повноваження поперед. контролю щодо законопроєктів, розглядає звернення з питань конституційності законів, прийнятих парламентом, але які ще не набули закон. сили. Рада приймає до розгляду також спори за результатами парлам. виборів в округах і спостерігає за проведенням презид. виборів та загальнонац. референдумів. Конституція підтвердила важливу роль у системі найвищих держ. органів республіки Державної ради. Їй для підготовки відповідних висновків передається більшість законопроєктів і регламентних актів. Висновки ради не є обов'язковими для органів, що готують проєкти, і мають консультант. характер. Держ. рада є ще й суд. інстанцією, яка очолює систему органів адм. юстиції, спец. судів, що розглядають позови гр-н у випадках порушення їхніх прав діями посад. осіб. Конституцією передбачено діяльність Високої палати правосуддя. Це спец. Парламентський суд. Орган, що утворюється для розгляду справ по звинуваченню Президента у держ. зраді та урядових чиновників по звинуваченню у змові проти безпеки д-ви і скоєнні крим. злочинів.

Конституція Чехословаччини 1920 – прийнята у лютому 1920. Визнана найдемократичнішою у тогочасній Європі. Основні норми Конституції Чехословаччини: 1) Чехословаччина – демократична республіка; 2) законодавча влада належить Національним зборам, депутати яких обиралися на основі загального

виборчого права при таємному голосуванні. Національні збори складалися з двох палат – Палати представників і Сенату. Право обирати Палату представників мали громадяни від 21 року, а право обирати Сенат – від 26 років. Палата представників обиралася на 6 років, а Сенат – на 8 років. Парламент обирався за пропорційною виборчою системою; 3) Главою держави був президент, який обирався на 7 років кваліфікованою більшістю голосів депутатів парламенту. Він мав право укладати міжнародні договори, вводити військовий стан, скликати і розпускати Парламент, повертати на доопрацювання законопроєкти, призначати і звільняти міністрів, здійснювати верховне командування армією; 4) передбачалася велика кількість прав і свобод громадян.

Конституція Японії 1889 – див.: *Японська конституція 1889.*

Конституція Японії 1946 – див.: *Японська конституція 1946.*

Консул – 1. Одна з найвищих римських *магістратур.* Двоє консулів обиралися на один рік у *центуріатних коміціях* і були наділені вищою цивільною та військовою владою (набирали військо, скликали *сенат* і *комісії*, головували в них, виносили смертні вироки тощо). 2. У містах середньовічної Франції – виборні особи з числа дворянства й духовенства, а також представників ремісничої верхівки, які здійснювали управління міськими справами. 3. Титул кожної з трьох осіб, наділених необмеженою виконавчою владою у Франції часів перевороту Наполеона Бонапарта (9.XI.1799) до оголошення його імператором Франції (1804). 4. У сучасний період – посадова особа, що призначається як постійний представник іноземної держави в певному місті іншої держави для захисту юридичних або економічних інтересів своєї держави та її громадян.

Конт Огюст (19.I.1798–05.XI.1857) – фр. мислитель, засновник філософії позитивізму і соціології. Навчався у Вищій політехн. школі м. Парижа. З 1818 по 1824 був секретарем Сен-Сімона, який справив на погляди Конта надзвичайно великий влив. Автор праць «Курс позитивної філософії» (6 т, 1830–1842), «Система позитивної політики, або трактат по соціології» (4 т. 1851–1854). За К. позит. паукові знання здатні привести до нового позитивного ладу. Осн. завданням своєї філософії вважав перебудову суспільства на основі позитивізму, заміну «ретроградної аристократії» і «анархічної республіки» новим, позитивним ладом – «соціократією» (промисловим суспільством) як більш досконалою державою, яка слугує інтересам усього суспільства. Її обґрунтування він шукав в історії, природі держави і політичної влади. О. Конту належить також проєкт нової всесвітньої позитивної релігії, заснованої на визнанні зовнішньої єдності людства й підпорядкування світовому порядку. «Жерцями» позитивної релігії стануть не нова теократія, а вчені й артисти (співробітництво розуму і почуття).

Континентальна система права – система права, що виникла завдяки поширенню французьких (і частково, в більш пізній період – німецьких) правових пам'яток у період після французької буржуазної революції (зокрема, поширенню в країнах Європи та Латинської Америки французького цивільного права (*Кодекс Наполеона*) і базується на основах римського цивільного права, її нормативні джерела побудовані на системі кодексів, уся система права поділена на приватне та публічне право, чітко відмежовуються норми матеріального й процесуального права. Суддя в К.с.п. – чиновник, зобов'язаний чітко застосувати Закон до конкретного юридичного *казусу*.

Контракт за римським правом (від лат. contractus – угода) – термін, яким римляни називали договори, письмові угоди сторін. К. – це домовленість двох або більше сторін, згідно з якою одна (чи більше) особа мала право вимагати від іншої (інших) здійснення (нездійснення) певних дій. Римські юристи виділили

чотири групи контрактів: *вербальні*, *літеральні*, *реальні* і *консенсуальні*. Вони відрізнялися за умовами і формою укладення. 1. *Вербальні* (verbis – слова) контракти набували юридичної сили внаслідок виголошення певної простої словесної формули. 2. *Літеральні* (litterae – буква) контракти – це угоди, укладені у певній письмовій формі, напр. хірографи – розписка боржника про його борг; синграфи – документ, складений від імені обох сторін про взаємні зобов'язання за їхніми підписами. 3. *Реальні* (res – річ) контракти – їх юридична сила ґрунтувалася на фактичній передачі речі, яка була предметом угоди; саме з цього моменту, а не після досягнення згоди, реальний контракт вважався дійсним. До реальних відносилися такі контракти: *позика* – неформальна передача однією стороною іншій стороні грошей або інших речей, які друга сторона зобов'язана повернути у певний строк; *позичка* – передача однією стороною іншій якоїсь речі у тимчасове безоплатне користування за умови повернення цієї ж речі у цілісності та тієї ж якості; *зберігання* або *поклажа* – договір, згідно з яким одна сторона віддає іншій на безоплатне зберігання якусь річ з обов'язком другої сторони повернути цю річ за першою ж вимогою її власника; *застава* – передача однією стороною іншій якоїсь речі для забезпечення боргу з умовою, що річ буде повернена в момент сплати боргу чи припинення застави. 4. *Консенсуальні* (consensus – домовленість) контракти передбачають настання юридичних наслідків з моменту досягнення згоди і оформлення угоди, а не передачі речі. До консенсуальних контрактів належать: *купівля-продаж* – двостороння угода, де одна сторона зобов'язується передати іншій стороні у власність якусь річ і одержати за це винагороду, а інша – одержати річ і заплатити за неї домовлену ціну; *наймання* – договір, за яким одна особа зобов'язується за певну плату дати іншій особі в користування якусь річ або використати працю вільної людини; *товариства* – угода декількох людей, які об'єднали своє майно і зусилля для досягнення певної мети; *доручення* – особиста угода, за якою одна особа зобов'язувалася безоплатно виконати якісь дії за дорученням іншої.

Контрасигнатура (від лат. contra – проти та signare – підписувати) – правило, згідно з яким акт глави держави чи глави уряду для набуття чинності потребує підпису відповідного міністра, який цим самим брав на себе відповідальність за даний документ.

Конунг (konung, від індоєвропейського keni – рід) – 1. Вождь у германців у період, перехідний від родового до державного ладу. За даними Тацита, влад. К. була обмеженою, розповсюджувалася лише на військове управління. К. також представляв плем'я в міжнародних відносинах. Однак К. не був ані суддею, ані розпорядником племені. 2. Скандинавські королі періоду раннього Середньовіччя.

Конфедерація (пізньолат. confoederatio – союз, спілка, об'єднання) – 1. Союз суверен. д-в, утворений для досягнення певних цілей. 2. Спілка, товариство, об'єднання громадських орг-цій. 3. У Польщі в XIII–XVIII стст. – тимчасові союзи шляхти (див. *Конфедерації польської шляхти*). К. здебільшого мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або переростають у *федерацію*.

Конфедерація американська – об'єднання (з 1776 по 1787) у конфедеративний союз 13 штатів Пн. Америки для боротьби з Великобританією за свою незалежність. Офіційно союз штатів був затверджений 1781 конгресом (з представників штатів) у формі конституційного документа – «Статтей конфедерації». Штати вступали у «вічний союз» – конфедерацію, названу (ст. 1) «Сполученими Штатами Америки». Для ведення спільних справ США запроваджувався Конгрес, який формувався із делегатів, які щорічно обиралися в кожному штаті кількістю 2–7 осіб. У період між сесіями Конгресу, які не могли перевищувати 6-ти місяців, виконання більшості його повноважень покладалися на Комітет штатів, сформований з делегатів – по одному від кожного штату. У подальшому ця форма державного устрою стала етапом на шляху створення 1787 федеративної держави – США.

Конференція ООН з торгівлі й розвитку – пост. допоміжний орган *Генеральної Асамблеї ООН*, утворений після проведення першої конференції ООН з торгівлі й розвитку в 1964. Членами ЮНКТАД є 188 держав. Мета органу – сприяння міжнар. торгівлі для прискорення екон. розвитку, особливо в країнах, що розвиваються. Вона реалізується через здійснення функцій: політ. аналізу та обговорення на міждерж. рівні питань торгівлі й розвитку; проведення переговорів і досягнення *консенсусу*; виконання рішень і проведення відповідних заходів; тех. співробітництва тощо.

Конфуціанство – етико-релігійне вчення (поряд з іншими світовими вченнями – *даосизмом* та *буддизмом*), що відіграло велику роль у формуванні Китайської держави. Виникло в Китаї на межі VI–V стст. до н.е., назва походить від імені його основоположника – Конфуція. За Конфуцієм, ідеалом держави є така держава, в якій поряд з правителем, що обожнюється (але не має реальної влади), існує «жу» – група вчених, які здійснюють реальне управління країною.

Конфуцій (551–479 рр. до н.е.) – давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства. Розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави. Державно-правові і етичні погляди викладені в книзі «Лунь юй» («Бесіди і висловлювання»).

Концепція (лат. conceptio – сприйняття) – 1. Система поглядів на які-н. явища, спосіб розуміння яких-н. явищ (напр. к. ученого). 2. Основна думка чого-н. (напр. к. твору).

Концерн (нім. konzern, англ. concern, лат. concernere – змішувати) – одна зі складних форм монополістичних об’єднань, що включає підприємства промисловості, транспорту, торгівлі та банківської сфери і характеризується високим рівнем концентрації та централізації капіталів і виробництва.

Копігольд (англ. copyhold) – залежне держання у середньовічній Англії, пов'язане з особистими і поземельними повинностями селянина (*вілана*) на користь *лорда*, які фіксувалися у копіях рішень *міноріальних судів*; згодом перетворилось у спадкове право феодальної аренди.

Копігольдери – потомки *віланів* (після отримання ними особистої незалежності) в середньовічній Англії. За земельний наділ К. сплачував *лорду* невелику суму та несли повинності, однак їхні права на земельні наділи не охоронялися королівським судом.

Копні суди – різновид громадських судів XV–XVIII стст., які існували в країнах Східної Європи і територіально об'єднували кілька сіл (копу). Копний суд вершили (здійснювали) обрані населенням сіл судді – «копні мужі» (10–20 осіб). У суд. засіданні, як правило, брав участь представник держ. управління – возний, який складав протокол і донесення до міського суду для занесення (запису) рішення К.с. у міські *актові книги*. До компетенції К.с. входили питання зем. меж, розгляд скарг про заподіяння шкоди польовим і лісовим угіддям власників, карні справи та ін. Копне судочинство розпочиналося, звичайно, слідчою групою («гарячою копою») на місці злочину. Далі справа розглядалася «головною копою» і завершувала слухання генеральна (остаточна, завита, присяжна) копа. Копний суд присуджував винних у скоєнні злочину чи проступку до сплати штрафів, відшкодування збитків, до тілесних покарань, смертної кари чи умовного засудження.

Корабельне товариство – у давньогрецькому праві договірне об'єднання кількох фізичних осіб на термін не більше одного року з елементами страхування власника корабля (*арматора*).

Коран (від арабськ. «читати вголос») – священна книга мусульман, основне джерело *ісламу*. Вважається одкровенням, яке бог надіслав Мухаммедові через святого духа. За життя

Мухаммеда К. поширювався лише в усній формі. Канонічний список К., до якого увійшли 114 глав (*сур*), було записано за часів правління перших *халіфів* Абу-Бакра і Османа (близько 651 р.).

Коркунов Микола Михайлович (14.IV.1853–27.XI.1904) – рос. правознавець, доктор держ. права і професор з 1894. Закін. 1874 юрид. ф-т Петерб. ун-ту, був залишений при ньому стипендіатом для підготовки до проф. звання. 1876 склав магістер. екзамен і перейшов на службу до Олекандрів. ліцею (Петербург), де викладав енциклопедію права, поліц. право, рос. держ. право і держ. право європ. країн. Водночас викладав у Військ.-юрид. академії. Від 1878 читав лекції у Петерб. ун-ті, де 1893 його було затверджено в.о. екстраординарного професора. 1894 юрид. ф-т ун-ту присвоїв К. ступінь доктора держ. права за працю «Указ і закон». У лютому 1894 К. призначено ординар. професором кафедри держ. права. Був одним із засновників психол. теорії права в Росії. Стояв на позиціях суб'єктивного ідеалізму. Вважав, що суб'єктивні права створюються раніше за правові норми. Розглядав теорію права як таку, що заснована не на юрид., а на соціол. позитивізмі. Був прихильником юриспруденції інтересів, заснованої Р. Ієрінгом. Осн. праці К.: «Державне право (теорія)» (1877) «Порівняльний нарис державного права іноземних держав. Ч.І. Держава та її елементи» (1890), «Суспільне значення права» (1892). «Російське державне право» (т.1–2, 1893–94), «Історія філософії права. Посібник до лекцій» (1896), «Лекції із загальної теорії права» (1904).

Кормління – частина зборів, що залишалися у давньоруських чиновників, які за призначенням великого київського князя протягом невизначеного строку виконували роль намісника волості або повіту.

Корогва (хорогва) – 1. Один з клейнодів *українського козацтва*, бойовий прапор у козацьких військових підрозділах. 2. Військовий підрозділ кінноти (50–120) у польс. армії XVI–XVII стст. 3. Церковне знамено, що використовується у релігійних процесіях.

Королівство – д-ва з монархічною формою правління, главою якої є *король*. Перші К. в Європі сформувалися на основі союзів варварських племен у другій пол. першого тис. н.е. (германські – Франкське, Вестготське, Остготське, англосаксонські – Уессакс, Сессакс, Кент, Мерсія та ін.). Сучасні К. – Великобританія, Данія, Йорданія, Іспанія, Норвегія, Саудівська Аравія, Швеція тощо.

Коронер (англ. coroner) – чиновник в Англії для розслідування випадків насильницької (або за невідомих обставин) смерті, який обирався місцевим населенням.

Корпус юріс цівіліс (лат. Corpus juris civilis – Звід цивільного права) – збірник норм *римського права*. Кодифікований за імператора Юстиніана у Візантії 529–534 комісією на чолі з юристом Трібоніаном з метою закріплення фактично необмеженої імператорської влади та збереження рабовласницького ладу. Складається з 4 книг: *Кодексу Юстиніана, інституцій, дигест* (пандект), а також *новел* (розпорядження Юстиніана, видані під час створення ін. трьох частин збірника). Перша книга включала імператорські конституції II–VI стст. (див.: *Кодекс Юстиніана*). Друга книга, під назвою *Дигестів* (або *Пандектів*), складалася з двох тисяч фрагментів творів 39 найвидатніших римських юристів. Третю книгу складали *Інституції Юстиніана* – перероблені та доповнені *Інституції Гая*. Четверта книга Зводу включала імператорські конституції (всіх 168), прийняті після завершення роботи комісії Трибоніана (Новели). В К. ю. ц. знайшли відображення політ. устрій, бюрократична система, безправ'я нар. мас, реліг. переслідування тощо. К. ю. ц. діяв протягом усього існування *Візантії*. Відіграв велику роль у поширенні рим. права в країнах Європи наступної доби.

Корсари (італ. corsaro – пірат; той, що курсує по морю, від лат. cursus – біг, мандрівка) – морські розбійники, які грабували переважно торг. судна. Назва «корсари» увійшла у вжиток у XIV ст.

Корсунська рада 1657 – козац. рада, яка відбулася 26.X.1657 у м. Корсуні і в якій взяли участь ген. старшина, делегати від рядового козацтва і духівництва. На К. р. 1657 були присутні також посли Швеції, Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства, Семигорода, Молдови. К. р. 1657 підтвердила рішення попередніх козац. рад про обрання гетьманом України І.В. Виговського. Під час ради було ратифіковано укр.-швед. військ.-політ. союз, за умовами якого швед. король Карл X Густав зобов'язувався домагатися визнання Річчю Посполитою незалежності України. Західноукр. Землі та Берестейське і Полоцьке воєводства, які перебували під владою Речі Посполитої, мали увійти до складу України – *Гетьманщини*. На К. р. 1657 ухвалено поновити союзні відносини з Кримським ханством і Туреччиною та укласти перемир'я з Річчю Посполитою. К. р. 1657 остаточно вирішила питання переорієнтації зовнішньополітичного курсу укр. д-ви шляхом припинення союзницьких відносин з Моск. д-вою і укладання воєнно-політ. угод з ін. д-вами. Але складна внутрішньо політ. і зовнішня ситуація не дала змоги реалізувати умови К. р. 1657 та зумовила підписання І. Виговським *Гадяцького договору 1658*.

Корсунський полк – адм.-тер. і військ. одиниця *Гетьманщини*. Утв. 1648 з центром у м. Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.). Попередником К. п. був полк реєстрових козаків (городових), заснований у 30-х рр. XVII ст. За реєстром, складеним після Зборівського договору 1649, К. п. налічував 3 333 козаки, поділявся на 19 сотень (11 – у Корсуні, 3 – у Млієві, 3 – в Лисянці та по 1 – у Вільшані й Ситниках). 1654 складався з 18 сотень з центрами у Корсуні, Стеблеві, Богуславі, Вільшані, Звенигородці, Капустяній Долині, Тарасівці, В'язівці, Новому Млієві, Старому Млієві, Дерев'янківці, Сахнівці та ін. До складу К. п. входив також Лисянський полк, організований у сх. частині його території. За деякими джерелами, 1675 К. п. (не тільки козаки, а й посполиті) переселився на Лівобережну Україну. 1704 К. п., як і інші правобережні полки, перейшов під владу Росії. Полковники: С. Морозенко (1645–1649, з перервами),

М. Нестеренко (1648, 1653, 1655, 1656), І. Шингирей (1648), Л. Мозиря (Мазуренко; 1649–1652), І. Гуляницький (1653–1656), Я. Улеско (1660–1664), І. Уляновський (1666–1667), С. Бут (1667), Ф. Кандиба (1669–1672, 1674–1675), М. Соловей (1672–1674), З.Іскра (1684–1708), А.-А. Кандиба (1708–1710) та ін. Після Прутського мирного договору 1711 полк припинив існування.

Корупція (лат. corruption – псування, розбещування, підкуп) – діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій д-ви, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або ін. переваг над іншими групами населення. Згідно із Законом України «Про боротьбу з корупцією» (1995), відповідальність настає не за К. взагалі, а за конкретні, передбачені зак-ном, корупційні діяння та ін., пов'язані з К. правопорушеннями. К. становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних своєю суттю корупційних діянь (крим., адм., цив.-правових, дисциплінарних), а також порушень етики поведінки посадових осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь. Корупційні правопорушення можуть мати такі форми (види): зловживання владою або посад. становищем, перевищення влади або повноважень та ін. посад. злочини, що вчиняються для задоволення корисливих чи ін. особистих інтересів або інтересів ін. осіб; розкрадання держ., колект., або приват. майна з використанням посад. становища; незаконне одержання матеріальних благ, пільг та ін. переваг; одержання кредитів, позичок, допомоги, придбання цінних паперів, нерухомості або ін. майна з використанням пільг чи переваг, не передбачених зак-вом або на які особа не має права; здійснення самостійно, через представника або підставних осіб підприєм. Діяльності з використанням влади чи посад. повноважень, а також пов'язаних з ними можливостей; *хабарництво*; сприяння з використанням посад. становища фіз. і юрид. особам у здійсненні ними підприєм. та ін. діяльності з метою не закон. одержання за це матеріальних або ін. благ, пільг та ін. переваг; неправомірне втручання з використанням посад. становища у діяльність ін. держ. органів чи посад. осіб з метою перешкодити виконанню

ними своїх повноважень чи домогтися прийняття неправомірного рішення; використання інформації, одержаної під час виконання посад. обов'язків, у корисливих чи ін. особистих інтересах; необґрунтована відмова у наданні відповідної інформації або несвоєчасне її надання, або надання недостовірної чи неповної служб. інформації; надання необґрунтованих переваг фіз. або юрид. особам шляхом підготовки і прийняття нормат-правових актів чи управлінь. рішень; протегування з корисливих або ін. особистих інтересів у призначення на посаду особи, яка за діловими і профес. якостями не має переваг перед ін. кандидатами. К. може виявлятися також в ін. формах, у т. ч. не передбачених законом. Найнебезпечнішу групу корупц. правопорушень утворюють діяння, які закон визнає злочинними (кримінальна К.). Корупційним може бути визнано будь-який умисний злочин, який скоюється особою з використанням влади або свого посад. становища з корисливих мотивів чи ін. особистої зацікавленості (таких злочинів у *Кримінальному кодексі України* понад 30). Найнебезпечнішим і типовим злочинним виявом К. є одержання хабара. Менш небезпечними є корупційні правопорушення, за які законом встановлена адм. відповідальність. До таких слід віднести правопорушення, передбачені Законом «Про боротьбу з корупцією»: корупц. діяння, якщо вони не містять складу злочину (ст. 7); порушення спец. обмежень, встановлених для осіб, уповноважених на виконання функцій д-ви (ст. 8); порушення вимог фін. контролю (ст. 9); невжиття керівником заходів щодо б-би з К. (ст. 10); умисне невиконання своїх обов'язків по б-бі з К. (ст. 11), а також правопорушення, що вчиняються з використанням можливостей по службі, за які відповідальність передбачено *Кодексом України про адміністративні правопорушення* (зокрема, використання посад. особою в особистих чи ін. не служб. цілях держ. коштів, наданих їй у службове користування приміщень, засобів тр-ту чи зв'язку, техніки або ін. держ. майна, якщо це завдало д-ві школу на суму, що не перевищує 5 неоподаткованих мінімумів доходів гр-н (ст. 184^1). К. тісно пов'язана з *організованою злочинністю*: вона живить її, є формою прикриття діяльності злочин. угруповань, забезпечує ухилення лідерів та членів

угруповань від крим. відповідальності. VIII Конгрес ООН (1990) протидію К. визнав одним із стратегіч. напрямів запобігання організованій злочинності. Міжнар. співтовариство вважає К. однією з осн. політ. проблем сучас. сусп-ва. У нашій д-ві К. на політ. і законод. рівнях визнана чинником, що реально загрожує нац. безпеці і сусп. ладу України. Протидія К. потребує систем. підходу та застосування комплексу науково обґрунтованих заходів. Боротьба з виявами К. має ґрунтуватися на поєднанні профілакт., правоохор. і репресивних заходів. При цьому пріоритет повинен надаватися профілакт. заходам загальносоціального і спец. кримінол. спрямування. До осн. напрямів протидії К. слід віднести: формування громадян. сусп-ва, зміцнення дем. засад управління сусп-вом, забезпечення відкритості влади, звуження меж держ. регулювання економіки, формування негат. ставлення сусп-ва до корупціонерів, забезпечення реалізації принципу верховенства права, визначення і реалізацію системи цінностей держ. служби, вдосконалення нормат.-правового регулювання держ. служби, вдосконалення антикорупц. зак-ва. Заг. стратегія протидії К. в сучасній Україні визначена Концепцією боротьби з корупцією на 2014–2019 і наступні роки. Її реалізація покладена насамперед на правоохоронні органи, Національне агентство з розшуку та менеджменту активів (НАРМА), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та Вищий антикорупційний суд України (ВАСУ).

Костомаров Микола Іванович (04.V.1817–07.IV.1885) – укр. і рос. історик, письменник, публіцист, перекладач, критик, етнограф та фольклорист, політ. мислитель, чл.-кор. Петерб. АН з 1876, почес. чл. Югослов'янської академії наук і мистецтв. Закін. 1837 істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту. 1844 захистив магіст. дис.; з 1846 – ад'юнкт-професор, а згодом проф. Київ. ун-ту. Один з організаторів та ідейних натхненників Кирило-Мефодіївського братства. Пропагував ідею славянської федерації. За участь у діяльності братства 1847 К. засуджено до одноріч. ув'язнення, після відбуття якого заслань до Саратова. З 1858 жив у Петербурзі. З 1859 К. – екстраординарний професор кафедри рос. історії Петерб. ун-ту. Один із засновників журналів «Основа», «Вестник

Европы», співробітничав у журналах «Современник», «Отечественные записки», «Киевская старина» тощо. На поч. 1862 залишає проф. кафедру і повністю зосереджується на наук. роботі. Того ж року стає членом Київ. археогр. комісії і редактором зб. «Акты Южной и Западной России» (за його ред. у 1860–1884 вийшло 12 томів унікального видання). Осн. політ.-правові ідеї К. викладені у працях «Думки про історію Малоросії», «Книга буття українського народу» (обидві – 1846), «Україна» (1860), «Риси народної південноросійської історії», «Південна Русь наприкінці XVI ст.», «Думки про федеративне начало у Давній Русі», «Дві руські народності» (всі – 1861), «Руїна» (1879–1880), «Мазепа і мазепинці» (1882–1884) та ін. У своїх творах К. обстоював ідеї безкласовості укр. нації, окремішності укр. політ. історії. Політ. ідеал К. – федеративна парламентська демократична слов'янська республіка.

Котермак Юрій Михайлович (приб. 1450–04.II.1494) – різносторонній вчений, освітній діяч, поет, перший український автор друкованої книжки. Навч. у Краківському ун-ті (1469–1470), де здобув науковий ступінь бакалавра, а з 1473 – магістра. Їде продовжувати навчання до одного з кращих європ. ун-тів – Болонського, який мав славу «матері наук». Тут 1478 К. стає доктором філософії, а 1480 – медицини. Впродовж п'яти років (з 1478 по 1482) студенти Болон. ун-ту слухали його лекції з медицини та астрології, теорії геліоцентризму нашої планетної системи, головним провідником якої у Європі першої половини XV ст. був Микола Кузанус. На 1481–1482 навч. рік нашого земляка було обрано ректором цього авторитетного ун-ту. В цей період він вже відомий між фахівцями своїми рукописними і друкованими творами. Час зберіг у паризьких бібліотеках копії двох його астрологічних трактатів, а у Баварській державній бібліотеці (м. Мюнхен) – прогноз на 1478, переписаний нім. гуманістом Г. Шеделем. У тих працях проявилася ґрунтовна обізнаність К. з античною та середньовічною фаховою літературою. 07.II.1483 у Римі з'являється друком перша книжка укр. автора «Прогностична оцінка поточного 1483 магістра магістра Георгія Дрогобича з

Руси, доктора філософії і медицини Болонського ун-ту». К., без сумніву, є предтечею слов'янської вченолатинської поезії, пізнішими представниками якої були Павло Русин з Кросна та Станіслав Оріховський з с. Оріхівка Руського (нині Пшемисльського) воєводства. В останні роки королювання Казімеж Ягелончик (1492) призначив К. своїм лейб-медиком. Ним він лишається певний час й при дворі короля Яна Ольбрахта. Разом з тим королівський лікар читає захоплюючі лекції студентам Ягелонського ун-ту з астрології та медицини. 1492 К. обрано деканом медич. ф-ту цього ун-ту. На рік раніше на ф-ті мистецтв розпочав навчання вісімнадцятирічний Микола Коперник. Можливо саме К. в душу юного торунця, майбутнього автора трактату «Про обертання небесних сфер», було кинуто перше зерня ідеї геліоцентричної побудови планетної системи, до якої належить і наша Земля. Похований у Кракові, де розпочав свою наукову діяльність.

Котляревський Сергій Андрійович (1873–1940) – рос. правознавець, історик і громад. діяч, доктор заг. історії з 1904, доктор держ. права з 1909. Народ. на Ставропольщині в укр. сім'ї. Закін. 1896 істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту. Проф. Московського та Петрогр. ун-тів. Один з засновників партії конституційних демократів, член І Держ думи, комісар Тимчасового уряду в 1917 р. Розробляв теорію правової держави у працях «Влада і право. Проблема правової держави», «Конституційна держава. Досвід політико-морфологічного огляду», «Правова держава і зовнішня політика», «Війна і демократія» та ін.

Коттарій – безземельний селянин в нормандській Англії.

Коттери – феодально залежні селяни в Англії, земельні наділи яких були найдрібнішими.

Коцюбинський Юрій Михайлович (25.XI.1896–8.III.1937) – укр. держ., парт. і військ. діяч. Син видатного укр. письменника М.М. Коцюбинського. Закін. 1917 Одеську військову школу прапорщиків. Був членом РСДРП. Активний учасник рев. подій 1917

в Петрограді. Делегат I і II Всерос. з'їздів рад. У грудні 1917 увійшов до складу першого рад. уряду: заступник, а згодом – нар. секретар у військ. справах. У січні 1918 – головнокомандувач військами Укр. соц. рад. республіки. З 25 березня по 18 квітня 1918 – нар. секретар внутр. справ, член Всеукр. центр. військ.-рев. к-ту, а з кін. листопада – член Тимчас. роб.-сел. уряду України. У 1919–1920 – голова Черніг. губвиконкому, зав. відділу Полт. губкому. З 1920 – на дип. роботі, а з 1933 – голова Держплану і заст. голови РНК УСРР, член ВУЦВК. У лютому 1935 арештований і засуджений спочатку рішенням Особливої наради при НКВС СРСР до 6 років заслання, а в березні 1937 – колегією до розстрілу за організацію і керівництво т. з. українським троцькістським центром. Реабіліт. у грудні 1955.

Кочубеї – укр. козац.-старшинський і дворян. рід XVII–XIX стст. Його засновник – Кучук-бей, нащадок кримських князів, в кінці XVI ст. переїхав з Кримського ханства на пост. мешкання в Лівобережну Україну. Прийнявши христ. (православну) віру, він під іменем Андрія Кочубея служив старшиною у козац. реєстровому війську. Його син – Леонтій Андрійович – закін. службу в чині значкового військ. товариша. Найвідомішим з роду К. є син Леонтія – Василь К., який тривалий час був одним з керівників геть. адміністрації в уряді І.С. Мазепи. Страчений влітку 1708 за наказом царя Петра I за політ. донос, в якому гетьман І. Мазепа звинувачувався у держ. зраді. Його син – Василь Васильович К. (бл. 1680–1743) – був полковником Полтавського полку (1727–1743); онук – Семен Васильович К. (1725–1779) – ген. обозним (1751–1764), членом другої Малоросійської колегії, генерал-майором рос. армії (з 1764). Семен К. (онук Семена Васильовича; бл. 1778–1835) – губ. предводитель полт. дворянства, входив до укр. масон. ложі «Любов до істини» в Полтаві. Віктор Павлович К. (1768–1834; нар. і виріс в Україні) – рос. держ. діяч, дипломат, міністр внутр. справ (1802–1807 і 1819–1823), голова Державної ради і Комітету міністрів Росії (з 1827), граф (з 1799), князь Рос. імперії (з 1831).

Кочубей Василь Леонтійович (1640–14.VII.1708) – укр. держ. і політ. діяч. Розпочав військ. службу в козац. війську гетьмана *П.Д. Дорошенка*, був ст. канцеляристом (реєнтом) Генеральної військової канцелярії і ген. писарем за гетьмана *І. Самойловича*. 1687 К. брав активну участь у старшин. змові проти І. Самойловича та обранні гетьманом України І.С. Мазепи, за що був винагороджений великими маєтностями (в т.ч. с. Диканькою на Полтавщині). 1687–1699 – ген. писар, з 1700 – ген. суддя. К. – учасник багатьох військ. походів укр. козац. війська. У 1706–1708 призначався наказним гетьманом. У 90-х рр. XVII ст. разом зі своїм родичем полт. полковником І. Іскрою очолював старшин. угруповання, що виступало проти участі України-Гетьманщини в анти тур. коаліції європ. держав і, всупереч тодішній позиції І. Мазепи, схилялося до союзу Росії й України з Кримським ханством. Цілком імовірно, що К. та його однодумці могли в цей час підтримувати таємні зв'язки з козацьким гетьманом Петром Іваненком (Петриком), який виступав проти рос. колоніального гніту в Україні. Політ. й особиста амбітність К. призвела до погіршення його стосунків з І. Мазепою, а з 1704, у зв'язку з романом гетьмана з дочкою К. Мотрею, їхні відносини набули ще й характеру гострого сімейного конфлікту. Восени 1707 і на поч. 1708 К. через довірених осіб передав рос. боярину І.О. Мусіну-Пушкіну, царевичу Олексію Петровичу, а також охтирському полковникові Ф. Осипову доноси, в яких йшлося про те, що І. Мазепа хоче зрадити рос. царя і веде таємні переговори з прихильником Швеції польс. королем С. Лещинським, готує замах на Петра І і підбурює проти Росії запоріз. козаків. Дізнавшись, що цим звинуваченням не повірили ні цар, ні його міністри, і побоюючись переслідувань з боку гетьмана, К разом зі своїм однодумцем полковником І. Іскрою у квітні 1708 прибув до м. Вітебська (Білорусь), де знаходилася штаб-квартира Петра І, і передав особисто цареві письм. донос з 33 пунктів. Повторивши всі попередні звинувачення на адресу І. Мазепи, К. додав вже й про прямі наміри укр. гетьмана з'єднатися з арміями С. Лещинського й швед. короля Карла XII. Під час слідства К. під тортурами зрікся своїх звинувачень проти І. Мазепи і був засуджений разом з І. Іскрою до

страти, яка після затвердження вироку царем Петром І відбулася в с. Борщагівці на Білоцерківщині (тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.) у липні 1708 в присутності І Мазепи, великої кількості козац. війська і місц. люда. Після переходу частини казац. війська на чолі з І. Мазепою на бік Карла XII тіла К. та І. Іскри були перепоховані на тер. Києво-Печерської лаври.

Кочубей Віктор Павлович (11.XI.1768–03.VI.1834) – рос. держ. діяч, дипломат, граф з 1799, князь з 1831. З відомого укр. козац.-старшин. і дворян. роду XVII–XIX стст. У 7-річному віці був зарахований на військ. службу до лейб-гвард. Преображенського полку (Петербург), де протягом 10 років дослужився до підпоручника. За сприяння свого дядька, *О.А. Безбородька*, починаючи з 1784 залучався до дип. роботи – спочатку в складі рос. місії у Швеції, потім в Англії. 1792 К. у ранзі надзвичайного і повноважного посла (міністра) прибув до Оттоманської Порти, де працював до 1796. Відкликаний у Росію імп. Павлом І, він упродовж кількох років перебував на державній службі: член Колегії закордонних справ, пізніше (1798–1801) К. – віце-канцлер рос. уряду. З початком правління імп. Олександра І (1801) К. входив до т. з. комітету чотирьох, що складався з особистих друзів царя і прихильників його реформ. Саме під впливом цього «комітету» Олександр І відновив підупале за роки правління Катерини II значення Сенату як вищої адм. і суд. установи в Рос. імперії, а замість застарілих колегій створив міністерства (1802). К. став першим міністром внутр. справ Росії (1802–1812, 1819–1821), водночас він входив до складу ін. вищих держ. органів – Сенату, Комітету міністрів, Державної ради. Очолював департамент законів (1812–1816) та деп. цив. і духовних справ (1816–1819). Був головою Держ. ради і К-ту міністрів (1827). Під час війни 1812 К. супроводжував імп. Олександра І у його поїздках за кордон, очолював Раду, створену для організації спільних військ. і дипломатичних дій союзників Росії проти наполеонівської Франції. К. був власником великих маєтків, в яких тільки в Україні мешкало понад 22 тис. кріпосних селян. Певний час захоплювався ідеєю звільнення селян від кріпацтва, виступав одним з ініціаторів створення

і видання відомого закону про «вільних хліборобів» (1803), який надавав право поміщикам звільняти своїх кріпаків і забезпечувати їх власною землею на умовах, що затверджувалися урядом; активно займався питаннями освіти та попечительською діяльністю.

Кравчук Леонід Макарович (10.I.1934) – укр. держ. і політ. діяч, канд. екон. наук з 1970, почес. доктор, професор багатьох вітчизн. і зарубіж. ун-тів. Закін. 1953 Рівн. кооп. технікум, 1958 – екон. ф-т Київ. ун-ту. В 1958–1960 – викл. політекономії Чернів. фін. технікуму. З 1960 – на парт. роботі у Чернів. обкомі КПУ. В 1967–1970 навч. в аспірантурі Академії сусп. наук (Москва). З 1970 – в апараті ЦК КПУ, де пройшов шлях від завсектора до другого секретаря ЦК, члена політбюро ЦК КПУ. У 1989–1990 – секретар ЦК КПУ з ідеол. роботи. Одночасно (з липня 1990) – член КПРС. 19.VIII.1991 вийшов з лав КПРС. Депутат ВР УРСР 10–11 скликань, нар. депутат України 12–14 скликань. З 23.VII.1990 по 05.XII.1991 – Голова ВР УРСР/України. Був членом Ради Федерації СРСР і членом Держ. Ради СРСР. Як Голова ВР УРСР підписав Постанову ВР УРСР «Про проголошення незалежності України» (24.VIII.1991) і Указ Президії ВР України «Про заборону діяльності Компартії України» (30.VIII.1991), Заяву ВР України «Про без'ядерний статус України» (24.X.1991). З 5.XII.1991 по 19.VII.1994) – Президент України. Одночасно (з 25 лютого по жовтень 1992) – голова Держ. думи України. К. підписав у м. Мінськ (Білорусь) Угоду про Співдружність Незалежних Держав (8.XII.1991). Під час перебування К. на посаді Президента України наша держава стала членом Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1992), була прийнята до Північно-атлантичної ради співробітництва (10.III.1992), приєдналася до Програми НАТО «Партнерство заради миру» (8.II.1994), встановила партнерські та взаємовигідні міжнар. відносини з багатьма країнами світу. Має низку друкованих праць: «Оплата праці і матеріальне стимулювання» (1972), «Є така держава – Україна» (1992); «Останні дні імперії… Перші кроки надії» (1994); «Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні» (2001); «Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми» (2002) та ін.

Кревська унія 1385 – держ-політ. союз, укладений між Польщею та Великим князівством Литовським 14.VIII.1385 у м. Крево (тепер Білорусь). Передбачала об'єднання Польщі та Литви в єдину д-ву внаслідок шлюбу польс. королеви Ядвіги і великого князя литовського Ягайла. Унія була зумовлена необхідністю спільної б-би суб'єктів договору проти Лівонського ордену і водночас Московського князівства, а також намаганням лит. феодалів за допомогою Польщі зміцнити своє панування у Великому князівстві Литовському. За умовою К. у. 1385 Ягайло ставав польс. королем під ім'ям Владислава II, водночас залишаючись вел. князем литовським. За руку Ядвіги і польс. корону Ягайло зобов'язувався прийняти разом з нас. Литви хрещення за катол. обрядом, обернути на користь Польщі свою великокнязівську скарбницю, заплатити 200 тис. флоринів імп. Вільгельму Австрійському за відмову від шлюбу з Ядвігою, повернути до польс. корони всі відторгнені від неї території та приєднати до Польщі лит. і укр. землі. Разом з лит. князями присяжні грамоти на вірність польс. королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі, що означало перехід їхніх князівств з усім населенням у підданство польс. короні. К. у. 1385 викликала сильну протидію, оскільки вела до ліквідації держ. суверенітету Литви і перетворення залежних від неї укр. земель на об'єкт колонізації польс. феодалами. Незадоволення лит. знаті, підтримуваної частиною знаті руської, використав двоюрідній брат Ягайла *Вітовт*, який домагався великокнязівського столу. Ця б-ба за рівноправність із польс. стороною завершилася компромісом, оформленим *Островською угодою 1392*. За нею Вітовт визнавався пожиттєвим правителем Вел. князівства Литовського на основі васальної залежності від Польщі. К. у. 1385 мала характер особистої (персональної) унії, де кожна зі сторін переслідувала свої власні вузьконаціональні інтереси.

Кременчуцький полк – адм.-тер. і військ. одиниця в Лівобереж. Україні з центром у м. Кременчуці (тепер Полт. обл.). Утв. 1661 з частин *Чигиринського полку, Полтавського полку, Миргородського полку* і *Лубенського полку*. Сотенні центри: Багачка

(тепер смт. Велика Багачка), Балаклія, Білоцерківка, Бірки (ймовірно, 1661–1662), Вереміївка, Говтва, Городище, Жовнине, Кишеньки, Кобеляки, Лукім'я (давньорус. Лукомль), Максимівка, Манжелія, Нові Санжари, Омельник, Остап'є, Переволочна, Потоки, Устивиця, Чигирин-Діброва. Полковники: К. Андріїв (1661), Г. Дубовик (1661–1662) і К. Гавриленко (1662–1663). Ліквідований 1663 після страти наказного гетьмана Я. Сомка, ініціатора утворення К. п. Територію К. п. поділили між полками, з частин яких його було утворено.

Кримінальне право – 1. Галузь права, що являє собою сукупність юридичних норм, які визначають злочинність і кримінальну караність тих або інших діянь, які становлять загрозу для системи суспільних відносин (суспільну небезпеку), що склалися в даній соціальній структурі. 2. Наукова дисципліна і навчальний курс, що викладається у вищих юридичних закладах освіти.

Кримінальний кодекс Франції 1810 – складається із Загальної та Особливої частини. *Загальну частину* кодексу утворюють перші дві книги, присвячені загальним питанням покарань, їх різновидам, кримінальній відповідальності. *Особливу частину* складають третя і четверта книги, в яких міститься перелік злочинних діянь. *Перша книга кодексу* присвячена покаранням кримінальним (мученицьким і ганебним) і виправним. Кодекс детально описує порядок застосування кожного покарання. *Мученицькими покараннями* у Франції поч. XIX ст. були: смерть, каторжні роботи, депортація, гамівний дім. У деяких випадках одночасно з застосуванням одного з вказаних покарань, допускалося таврування правопорушника. До *ганебних покарань* відносились: виставляння біля ганебного стовпа в нашийнику, вигнання, позбавлення виборчих прав і заборона займати державні посади. Серед *виправних покарань* кодекс називає тюремне ув'язнення у виправному закладі, тимчасове позбавлення політичних, цивільних і сімейних прав, штраф. *Друга книга кодексу* встановлює підстави відповідальності і підстави звільнення від відповідальності. До останніх відносять безумство і примус до здійснення злочинів

силою. Детально описуються різноманітні форми співучасті: підбурювання, підмовляння, підсобництво у скоєнні злочину. Кодекс не встановлював мінімального віку кримінальної відповідальності. Однак до осіб, які не досягли 16 років, застосовувалися більш м'які форми покарання, ніж до осіб, які досягли цього віку. *Третя книга кодексу* присвячена злочинам і проступкам, які поділялися на два різновиди: 1) *публічні правопорушення*, до яких віднесені дії, спрямовані проти безпеки держави, проти імперської конституції, проти громадського спокою; 2) *приватні правопорушення*, тобто правопорушення, спрямовані проти приватних осіб, які мають об'єктом посягання або особистість, або власність. Більше половини статей КПК 1808 присвячені охороні власності. *Четверта книга кодексу* присвячена поліцейським правопорушенням і покаранням, які накладалися за незначні правопорушення не судовим а судово-поліцейським порядком.

Кримінальний процес – вживається в чотирьох значеннях: 1) діяльність певних органів та осіб; 2) галузь права; 3) правова наука; 4) навчальна дисципліна. К.п. – регламентована законом діяльність органів дізнання, досудового *слідства, прокуратури* і *суду* (за участі державних, громадських організацій, *посадових осіб* і *громадян*), змістом якої є порушення *розслідування, судовий розгляд* кримінальних справ, перегляд і виконання *судових рішень*. К.п. складається з 8-ми стадій: порушення кримінальної *справи,* досудове розслідування, попередній розгляд справи суддею, *судовий розгляд,* апеляційне провадження, касаційне провадження, виконання вироку, перегляд судових рішень у порядку виключного провадження. К.п. у широкому аспекті тотожний поняттю кримінального судочинства. Завдання К.п.: забезпечення захисту прав і свобод осіб, які беруть участь у справі, швидке й повне розкриття *злочинів*, одержання доказів з метою з'ясування істини і правильного застосування *закону*, призначення справедливого *покарання* винним, відвернення незаконного притягнення осіб до кримінальної відповідальності та засудження невинних.

Кримінально-виконавче право, виправно-трудове право – 1. Галузь права, що становить собою сукупність юридичних норм, які регулюють порядок виконання (відбуття) кримінального *покарання.* Предметом К.-в. п. є: засоби виправлення *засуджених,* захист їхніх прав і законних інтересів, надання їм допомоги в соціальній реабілітації. Згідно з доктриною К.-в. п. головною метою покарання є не тільки кара або відплата за скоєне, а виправлення і перевиховання засуджених. Виконання покарання не має на меті вчинення фізичних страждань або приниження людської гідності. Єдиною підставою для відбуття засудження покарання є тільки *вирок суду,* який набрав чинності. 2. Наукова дисципліна і навчальний курс, що викладається у вищих юридичних закладах освіти.

Кримінально-процесуальне право – одна з основних самостійних галузей *права.* Сукупність юридичних норм, які визначають завдання, принципи, коло учасників *кримінального процесу,* їхні права та обов'язки, а також інші положення *судочинства.* Регламентує порядок досудового розслідування, судового розгляду кримінальних справ, перегляду та виконання судових *вироків,* ухвал і постанов. Юридичною базою кримінально-процесуального законодавства є конституція тієї чи іншої країни, яка закріплює принципи кримінального процесу. Кримінально-процесуальний кодекс містить норми К.-п. п., регламентує порядок провадження у кримінальних справах.

Кримінально-процесуальний кодекс Франції 1808 – був першим сугубо процесуальним кодексом в історії судочинства Франції. Він закріпив принцип призначення суддів урядом і затвердив триступеневу систему суду, відповідну поділу на три види правопорушень, встановленому Кримінальним кодексом Франції 1810. *Першою інстанцією*, хто здійснював функції суду з кримінальних справ, був *мировий суддя. Друга інстанція* була представлена *судом виправної поліції.* Це був колегіальний суд, але він діяв без присяжних засідателів. *Третьою інстанцією* став *апеляційний суд,* що був і *колегіальним,* і *з присяжними засідателями,* і

складався з двох відділень: з кримінальних і з цивільних справ. Судову систему Франції очолював *касаційний суд*. При суді була прокуратура, яка підтримувала звинувачення і здійснювала нагляд за законністю дій посадових осіб судового апарату. КПК 1808 встановлював змішану, змагально-розшукову форму процесу, що мав дві стадії: перша стадія – попереднє розслідування, містив усі риси розшукового процесу, ставлячи звинуваченого у повну залежність від судового чиновника; на другій стадії судового слідства домінувала змагальна форма процесу, що надавала звинуваченому право активного учасника процесу. Цій стадії була притаманна гласність та усність.

Кримінологія (лат. crimen – злочин і гр. logos – слово, вчення) – наука про злочинність, її причини, шляхи та методи її попередження, особу *злочинця*.

Кримська Соціалістична Радянська Республіка (далі – КСРР) – держ. утворення на Кримському п-ві, проголошене в квітні 1919 після визволення Криму від іноз. інтервентів. Рішення про у творення КСРР було прийнято політбюро ЦК РКП (б) 22.IV.1919. Входила до складу РСФРР. У пост. ЦК РКП (б) про статус кримського уряду зазначалося, що він діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ЦВК РСФРР та відповідним наркоматам, тобто КСРР була не національним, а тер. утворенням. 28–29.IV.1919 крим. обл. партконференція сформувала склад тимчасового робітничо-селянського уряду КСРР. У травні 1919 були проведені вибори до місц. рад, націоналізовані підприємства, банки, поміщицькі і церковні землі, вжито заходів щодо збереження курортів тощо. Проте захоплення Донбасу денікінцями в травні 1919 і наступ білогвардійців у районі Феодосії створили загрозу оточення та ліквідації республіки насильницьким шляхом. За цих обставин уряд КСРР і Кримський обком РКП (б) у червні 1919 здійснили евакуацію парт. і рад. установ у м. Нікополь. КСРР припинила своє існування.

Кримська (Ялтинська) конференція 1945, Кримська конференція 1945, Ялтинська конференція 1945 – конференція лідерів трьох держав *антигітлерівської коаліції* (СРСР, США, Великобританії) за участі керівників зовнішньополіт. і військ. відомств цих країн у Криму (м. Ялта) 4–11.II.1945. Була присвячена вирішенню низки важливих питань повоєн. облаштування світу, а також проблем, які виникли під час ост. заверш. фази *Другої світової війни 1939–1945*. В Ялті розглядалися пропозиції щодо утворення *Організації Об'єднаних Націй* (ООН), розроблені на конференціях у м. Думбартоні-Оксі (США; вересень-жовтень 1944). Було вирішено, що крім СРСР, повноправними членами ООН та її засновниками будуть УРСР і БРСР. Конференція також прийняла рішення про порядок голосування у Раді Безпеки (РБ) майбутньої ООН. Пост. члени цього органу наділялися правом вето під час голосування з усіх питань, крім процедурних. Було вирішено скликати 25.IV.1945 у м. Сан-Франциско (США) Конференцію Об'єднаних Націй з метою розробки і прийняття *Статуту ООН*. Обговорювалося питання порядку та умов окупації Німеччини після її безумовної капітуляції. ЗС трьох країн мали нести відповідальність у своїх зонах окупації щодо денацифікації, демілітаризації, встановлення дем. порядку. Окр. рішенням до цього процесу залучалася Франція, котрій були запропоновані її зона окупації, а також участь у Міжнар. контрольній комісії – органі адміністрації союзників з перебуванням у Берліні. Конференція визнала, що Німеччина зобов'язана відшкодувати союзним д-вам збитки, яких вони зазнали від агресії, у натурі і максимально можливою мірою. На конференції значну увагу було приділено проблемі закінчення війни з Японією. СРСР погодився вступити у війну з Японією через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі. При цьому Монголія зберігала статус-кво, до СРСР поверталася пд. частина о. Сахалін, він також отримав право анексувати Курильські о-ви. Торг. порт Дайрен мав бути інтернаціоналізованим, а військ.-мор. база Порт-Артур віддавалася Рад. Союзу. Китайські Східна і Південна залізниці передавалися в управління змішаної кит.-рад. компанії. Було також вирішено, що Японія втрачає острови і архіпелаги в Тихому ок., якими вона управляла

на основі мандата Ліги Націй. США і СРСР домовилися визволити Корею від япон. панування і розділити її на дві зони окупації – пн. (радянську) та пд. (американську). Серед рішень щодо Європи найважливішими були визначення кордонів Польщі й реорганізація її уряду. Союзики дійшли згоди в тому, що сх. кордон цієї д-ви пройде по т. з. «лінії Керзона» (1919) з незначними змінами на користь Польщі. Остання мала отримати значну тер. компенсацію на Зх. і Пн. за рахунок території Німеччини. Стосовно польс. уряду союзники вирішили, що він потребує розширення на дем. засадах і за участі представників польс. еміграції. Конференція прийняла низку принципових істор. рішень, які сприяли дем. відбудові Європи і світу в цілому. Так, у Декларації про визволену Європу було заявлено про намір союзників сприяти створенню у цих країнах дем. урядів шляхом вільних виборів. Не всі наміри було здійснено, особливо в умовах «*холодної війни*», яка розпочалася невдовзі після закінчення Другої світової війни. Крім того, певна частина рішень конференції свідчила про поділ світу на зони впливу між країнами «великої трійки».

Криптії (грец. krypteia) – у Спарті – обряд масових вбивств *ілотів,* санкціонований державою (*ілота* мав убити кожний юнак, який переходив до розряду повнолітніх *спартіатів*) з метою стримування руху ілотів за свої громадянські права. К. проводилися щорічно під керівництвом *ефорів* й після символічного проголошення війни Мессенії.

Крито-Мікенська цивілізація – протодержави (Кноське, Мікенське царства та ін.), створені у XXVI–XII стст. до н.е. ахейськими племенами, які підкорили *пелазгів* та *мінойців*. Характерною рисою культури цих держав, що то підносилися, то занепадали, були палацові комплекси, сліди торговельно-ремісничої діяльності та наявність писемності. Охоплювала острови Егейського та Середземного морів. Однозначно належить давньогрецьким племенам. Найвизначнішими дослідниками К.-М. ц. були Генріх Шліман, Артур Еванс, Майкл Вентріс, Дж. Чадвік та ін.

Критські закони – закони могутньої морської держави, якою вважався Крит у XXVI–XII стст. до н.е. зі столицею у м. Кносс. Згадуються старогрецькими істориками, вченими. За легендою їх уклали два брати-співправителі Мінос і Радомант. Закони були викарбувані на мідних пластинах і виставлені для всенародного ознайомлення та виконання на центральній площі столиці. Про це пишуть Аристотель, Плутарх та інші автори V–IV ст. до н.е. Закони Криту вважалися зразком правосуддя і справедливості, їх вивчали і запозичували в наступний період представники інших міст-держав Середземномор'я – Зелевк (VII ст. до н.е.) з Південної Італії, спартанський реформатор Лікург (VII ст. до н.е.) та ін.

Кріпак (найменування походить від *кріпості* – документа, що з кін. XV ст. фіксував «прикріплення» селян до землі) – найменування селянина в Україні за доби феодалізму, прикріпленого до зем. наділу й особисто залежного від феодала-землевласника.

Кріпосні селяни в Європі – особисто залежні держателі землі з переважанням панщини у складі ренти. У Європі вони іменувалися *сервами* і *вілланами*, у Візантії – «приписними» *колонами* та *парікамі*, в Речі Посполитій та Росії – *холопами*.

Кріпосне право (від «кріпость» – документ, за яким селяни в Росії прикріплювалися до землі, пізніше назва стала використовуватися у більш широкому контексті щодо європейських країн) – феодальне право, що регламентувало вид особистої залежності селян у феодальному суспільстві від господарів землі, на якій вони працювали. В період найбільшого розквіту К.п. селяни не мали права переходу від одного пана до іншого, були позбавлені особистих прав та сплачували хазяїну землі данину (натуральну ренту та грошовий *чинш*) та відробляли панщину за право користування землею. Феодали, в свою чергу, мали право власності на результати праці, майно селянина-кріпака, а також право продажу його як із землею, так і без неї (причому, юридична відповідальність передбачалася лише за вбивство кріпаків). В європейських

країнах К.п. формувалося та вдосконалювалося протягом XI–XVIII стст. Основними категоріями кріпосних селян були державні селяни, які сплачували державні податки та відробляли повинність на користь держави, та поміщицькі селяни, що становили переважну більшість кріпосних селян, перебували в повній залежності від феодалів. Виконуючи ті ж повинності, що й *державні селяни*, вони відробляли феодальну ренту на користь поміщика. Проміжне становище за своїм правовим статусом посідали т.зв. *удільні селяни*, що належали імператорській сім'ї.

Крозьє Мішель (06.XI.1922–24.V.2013) – фр. соціолог, письменник, прибічник поміркованого функціоналізму. Закінчив філолого-юридичний ф-т в Парижі. Отримав великий досвід соціального аналізу, завдячуючи американській стипендії, яку він з великою користю для себе використав вивчаючи робітничий рух у США. Він провів чотирнадцять місяців подорожуючи по США, спілкуючись з членами профспілок та чиновниками, різносторонньо вивчаючи робітничий рух і американське суспільство загалом. Повернувшись до Франції, К. опублікував книгу про це цікаве дослідження, що прибавило йому авторитету. У 1953 він провів свої перші дослідження «білих комірців» у Французькому поштовому банку. Публікація результатів цього дослідження («Маленькі чиновники») створила йому репутацію соціолога «білих комірців» і стимулювала цілий ряд нових «польових досліджень» у страхових кампаніях, великих національних банках, приватних фірмах. В 1959 він був запрошений в Центр перспективних досліджень в сфері наук з поводження в Пало-Альто. Там він розпочав розробку і написання того, що в кінцевому результаті стало книгою-бестселером «Феномен бюрократії», вперше надрукованій в Англії, а згодом і у Франції в 1964. Засновник і директор Центру соціології організацій в Парижі, який з 1976 відомий як Національний центр наукових досліджень, а також президент Французького соціологічного товариства. Був консультантом фр. уряду, читав лекції в ряді університетів: Стенфорді, Каліфорнії. Автор праць «Феномен бюрократії» (1964), «Криза демократії» (1995) та ін. У двотисячних К. написав автобіографію у двох томах «Моя чудова епоха» (2002) та «Проти течії» (2004).

Кромвель Олівер (25.IV.1599–03.IX.1658) – юрист, англ. військ. і політ. діяч, лідер індепендентів. 1616 вступив до коледжу в Кембріджі. З 1619 займався вивченням права у Лондоні. 1628 обраний до палати громад, а 1640 – до Короткого і Довгого парламентів. Обстоюючи інтереси молодої англ. буржуазії та нового дворянства, К. здобув авторитет серед опозиції Довгого парламенту. З поч. громадян. війни (1642) К. у званні капітана на чолі кінного загону добровольців став на бік парламенту. Був ініціатором та гол. організатором парл. армії, сприяв її перетворенню в регулярну армію. К. рішуче виступав за демократизацію армії, залучення до її лав селян (йоменів), вороже налаштованих щодо феод. порядків. У реорганізованій 1645 парлам. армії К. отримав звання генерал-лейтенанта і посаду заст. головнокомандувача. Талант К. як полководця виявився у вирішальних битвах Першої громадян. війни (1642–1646) при Маретон-Мурі (1644) і при Нейзбі (1645). К. продемонстрував уміння розуміти інтереси різних верств населення, йти на компроміси, використовуючи різноманітну тактику політ. боротьби. Політ. гнучкість К. уживалися з лицемірством і навіть підступністю: спираючись на армію, він водночас придушував солд. повстання; воюючи проти короля, вів з ним переговори; неодноразово вступаючи в союз з левелерами, придушував їхні повстання; розправлявся з рухом дигерів, що не заважало йому так само придушувати виступи роялістів. Використовуючи рев. армію, К. здійснив «прайдову чистку» парламенту 1648, вигнавши своїх опонентів і забезпечивши індепендентам більшість у палаті представників. Під час Другої громадян. війни (1648) К. під тиском нар. низів санкціонував суд і страту короля Англії Карла I, вина якого була доведена шляхом використання доктрини природних прав народу та сусп. договору. К. ліквідував монархію, палату лордів і у травні 1649 проголосив Англію республікою. У 1650 К. став лордом-генералом – головнокомандувачем усіма збройними силами республіки. Листувався з гетьманом Б. Хмельницьким – «викорінювачем польської магнатерії» в Україні, підтримуючи нац.-визв. боротьбу укр. народу проти своїх поневолювачів. 1653 К., користуючись майже необмеженою владою, знову розігнав опозиційний парламент і «призначив»

себе «лордом-протектором» Англії, Ірландії та Шотландії, легітимувавши цей акт у проголошеній того ж року новій конституції «Знаряддя управління». Правління К. на цьому етапі набуло ознак військ. диктатури. Помер 3.IX.1658 і був похований у старовинній усипальниці англ. королів – Вестмінстерському абатстві. З реставрацією монархії 1661 останки «узурпатора» було віддано на глум.

Кропивнянський полк – адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобереж. Україні з центром у м. Кропивна (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). Утв. 1648 з частин *Іркліївського полку* та *Лубенського полку*. За реєстром, складеним після *Зборівського договору 1649,* К. п. включав 14 сотень і налічував понад 2000 реєстрових козаків. Сотенні центри: Городище, Деньги, Журавка, Іркліїв (3 сотні), Кропивна, Курінька, Оржиця, Пирятин (2 сотні), Чорнухи (2 сотні), Яблунів. Полковники: М. Телюченко (1648), Ф. Джалалій (1649–1658) – сподвижник Б. Хмельницького, в 1651 – наказний гетьман під час битви під Берестечком за відсутності Хмельницького. К. п. ліквідовано 1658, його територію поділено між полками, з частин якого його було утворено.

Кропоткін Петро Олексійович (27.XI.1842–8.II.1921) – рос. політ. діяч, теоретик анархізму, князь. Закін. 1862 Пажеський корпус у Санкт-Петербурзі. Перебував на військ. службі, вийшов у відставку 1867. У 1871–1872 був за кордоном, де приєднався до бакуністів. З 1872 включився в політ. рух. 1874 заарештований. 1876 втік з Петропавлів. фортеці-в'язниці, нелегально виїхав з Росії. Жив у Франції, Швейцарії, Англії, де займався рев. та наук. діяльністю. З еміграції повернувся 1917, але активної участі в сусп.-політ. житті рад. Росії не брав. На соціально-політ. та державозн. погляди К. великий вплив мали теорії М.О. Бакуніна, Г. Спенсера, К.Ф. Кесслера. У свою чергу, на базі вчення К. сформувався специфічний політ. напрям – анархо-комунізм. Ідеї К. вплинули на формування соціобіол. теорії, теорії і практики «нових лівих» та ін. ліворадикальних течій XX ст. Осн. сусп.-політ. праці К.: «Промови бунтаря» (1885), «Хліб і воля» (1892),

«Взаємодопомога як чинник еволюції» (1902), «Велика французька революція 1789–1793» (1909), «Сучасна наука і анархія» (1913), «Етика» (1922).

Кубанське козацьке військо – останнє з 12 козац. військ Рос. імперії, яке існувало в Кубанській обл. (центр – Катеринодар) з 1860 по 1920 і найдовше зберігало правові традиції запорожців та залишки козац. самоврядування. Сформувалося у складі 22 (згодом – 27) кінних полків, 3 ескадронів, 13 пластунських батальйонів і 5 батарей Чорноморського козацького війська та частини Кавказького лінійного війська. Найвищою посад. особою у К. к. в. вважався наказний отаман, який зосереджував у своїх руках і цив. владу. Область К. к. в., на відміну від рос. губерній, поділялася не на повіти, а на 7 відділів. На чолі кожного з них стояв відділовий наказний отаман. У станицях діяли станичні козац. збори, правління і отамани, а на хуторах – хутірські козац. зібання і отамани. 28.I.1918 Законод. рада Кубані спочатку заявила про утворення Кубанської Народної Республіки (далі – КНР) як авт. частини РФ, а через кілька днів – про її повну незалежність. Це був «кубанський варіант» II і IV універсалів Укр. Центр. Ради. КНР через кілька тижнів після проголошення самостійності була захоплена більшовиками. На її території було утворено Кубано-Чорноморську рад. республіку, яка увійшла до складу Пн.-Кавказької рад. республіки.

Кудурру – «прикордонний камінь» чи кам’яний монумент (стелла), який ставився у Стародавньому Вавилоні на землях землевласника (храму) та містив текст привілеїв, які надавалися даному землевласнику, вождю племені чи храму.

Ку-клус-клан – таємна расистська терористична організація в США. Була створена 1865 у місті Пуласкі та об’єднала усі терористичні організації плантаторів Півдня США, які тероризували негритянське населення, фізично знищуючи невдоволених й борців за громадянські права.

Кулачне право – у середньовічній Європі феодальне свавілля (право сильного) щодо розв'язання особистих і соціальних конфліктів (феодальні приватні війни).

Курбський Андрій Михайлович (1528–1583) – рос. політ діяч і воєначальник, князь, публіцист. Нащадок давнього укр. роду. Отримав європ. освіту. З 20-річного віку – на військ. службі у Івана IV Васильовича (Грозного): стольник, осавул, воєвода, член неофіт. Моск. уряду – Добірної ради, один з провідних воєначальників у Лівонській війні 1558–1883, воєвода у м. Дерпті (тепер – Тарту). 1564 перейшов на бік Литви і певний час жив на Волині. Свої політ.-правові погляди виклав у публіцист. праці «Історія князя великого Московського про справи, про які я чув від достойних мужів і бачив на власні очі», у чотирьох посланнях до Івана Грозного і 20 листах до різних осіб, «Передмові до «Нового Маргариту» Златоуста», «Передмові до книги Дамаскіна «Небеса», «Примітках до перекладів Златоуста і Дамаскіна» тощо. К. відкидав ідеї Грозного щодо неподільності, повноти і боговстановленості самодерж. цар. влади, не сприймав його звинувачень на свою адресу у вчиненні зради Вітчизні й святотатстві. К. іменував Грозного «великим князем московським», не визнаючи його цар. титулу. Джерелом влади у д-ві він вважав божественну волю, а мету верховенства управління вбачав у «справедливості, милостивості й праведності». Опричнина, на думку К., була виявом безбожності і беззаконня, «великим полком сатанинським». К. піддавав критиці рос. зак-во, суд і судочинство. Доводив, що тільки справедливість можна вважати правом. На цьому тлі засуджував терор проти бояр як «кровопролиття невинних». Ідеал К. – монархія, обмежена виборним станово-представн. органом у вигляді Ради всенародних людей, яка разом з урядом безпосередньо дбає про дотримання законності в країні.

Куріатні збрання – різновид народних зборів у Стародавньому Римі. Формально вводили на посаду осіб, обраних центуріатними і трибутними зборами. Згодом були замінені зібранням лікторів – найвпливовіших представників курії.

Курія (лат. curia) – 1. У Стародавньому додержавному Римі – племінні союзи, надалі – адміністративно-територіальні одиниці Римської держави. До реформ Сервія Туллія римська община-цивітас об'єднувала три триби (племені), кожна з яких поділялася на 10 курій. Кожна курія складалася з 10 родів, а кожний рід – з 10 сімей. За К. проводилися народні збори, в яких кожна К. мала один голос. 2. Орган муніципального управління у провінційних містах (міський сенат) у пізній Римській імперії. 3. За доби середньовіччя – рада і суд при сеньйорі, що складалися із його васалів. 4. Група виборців під час виборів у представницькі установи деяких країн. 5. Папська К. – центральний адміністративний апарат римсько-католицької церкви, очолюваний Папою; 6. Королівська К. – орган найвищої влади в деяких країнах середньовічної Європи, до складу якого входили король та наближені до нього особи.

Курфюрст (нім. Kurfürst) – один із семи (трьох духовних і чотирьох світських) великих феодалів Німеччини, які обирали імператора Священної римської імперії німецької нації. Згідно з «Золотою буллою» 1356 р. К. були архієпископи Майнцський, Трірський та Кельнський, король Богемії (Чехії), герцог Саксонський, маркграф Бранденбургський та пфальцграф Рейнський.

Кутюми (фр. coutume – звичай) – у середньовічній ранньофеодальній Франції територіальні правові звичаї (usages) окремих регіонів, сеньйорій, общин, міст тощо.

Кутюми Бовезі – перша збірка, до якої увійшло звичаєве право Північно-Східної Франції (графства Бове). Були записані та прокоментовані наприкінці бл. 1282 одним із найавторитетніших середньовічних юристів, суддів та сенешалів – Філіппом де Бомануаром (1247–1295) та отримала назву «Кутюми Бовезі». За підготовку «Кутюмів Бовезі», виданих у двох томах, автор заслужив шанобливе звернення «світоч свого часу». Праця Бомануара містить найважливіші свідчення про феодальне право Франції як писане, так і звичаєве. Надруковані «Кутюми Бовезі» були аж у

1690. У цьому творі дається широка характеристика міських комун, основних варіацій фіксації кріпосної залежності та майнових прав, юрисдикції судів, положення про обв'язки балії, адвоката, судді та інших учасників розв'язання різноманітних правових конфліктів.

Кучма Леонід Данилович (9.VIII.1938) – укр. держ. і політ. діяч, канд. тех. наук з 1990, професор з 1992, чл. Інженерної академії України, почес. доктор багатьох вищих навч. закладів, д. чл. ряду акад. наук заруб. країн. Нар. у сел. сім'ї. Закін. 1960 фіз.-тех. ф-т Дніпропетровського ун-ту, за фахом інженер-механік у галузі ракетної техніки. З 1960 працював у конструкторському бюро (КБ) «Південне» (м. Дніпропетровськ); інженер (1960–1964), ст. інженер (1964–1966), провідний конструктор (1966–1972). Був тех. керівником випробувань ракетних комплексів на космодромі «Байконур», пом. головного конструктора (1972–1975), секретарем парт. комітету КБ «Південне» (1975–1980) та ВО «Південний машинобудівний завод» (1980–1982). Від 1982 – перший заст. начальника і генерального конструктора КБ. У 1986–1992 працював генеральним директором ВО «Південний машинобудівний завод». У 1990–1994 – нар. депутат України XII–XIII скликань, чл. Комісії ВР України з питань оборони і держ. безпеки (1990–1992), член Ради нац. безпеки (1992–1993). Був президентом Укр. союзу промисловців і підприємців (1993–1994). Від 13.X.1992 по 21.IX.1993 – Прем'єр-міністр України. 10.VII.1994 обраний Президентом України. Запровадив Програму радикальних екон. перетворень в Україні. Співголова Конст. комісії (1994–1996). Активно сприяв прийняттю Конституції України 1996. Як глава д-ви К. підписав Меморандум про надання гарантій Україні з боку ядерних держав – США, Великобританії та Росії 1994, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997, Хартію про особливе партнерство НАТО і України 1997, видав Указ про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу (1998). За президентства К. Україна стала повноправним членом міжнародного співтовариства, членом Ради Європи, вперше у своїй історії урегулювала відносини з усіма сусідніми д-вами, створивши навколо себе пояс

добросусідства й безпеки. 14.XI.1999 К. вдруге обраний Президентом України. Запропонував стратегію екон. та соціальної політики на 2000–2004 роки «Україна: поступ у XXI століття». Як глава д-ви К. – Верх. Головнокомандувач ЗС України, Голова Ради нац. безпеки і оборони. За участь у створенні унікальних косм. технологій К. удостоєний Ленін. премії у галузі науки і техніки (1981). Лауреат Держ. премії України у галузі науки і техніки (1993). Автор ряду наук. праць, книг «Про найголовніше» (1999), «Вірю в український народ» (2000), «Україна не Росія» (2004) та ін.

Кшатрії – одна із двох вищих варн в Стародавній Індії, що формувалася переважно з родовитої військово-племінної аристократії. З неї рекрутувалися царі та вищі посадові особи держави.

Л

Лава – суд. орган, складова частина магістрату в укр. містах з *магдебурзьким правом,* на яку покладалося здійснення правосуддя. Займалася переважно крим. справами. Розгляд цив. справ було віднесено до компетенції ін. складової частини магістрату – *ради*. Тяжкі злочини і складні цив. справи Л. розглядала на спільних засіданнях з радою. До складу Л. входили *війт* як головуючий і від 4 до 12 лавників. Л. мала право судити не тільки жителів даного міста, а й іногородніх при зіткненні їхніх інтересів з інтересами міського населення. Особливістю лавних судів в укр. містах було використання ними при визначенні покарання не джерел магдеб. права, а норм *звичаєвого права* і статутів *Великого князівства Литовського*. Лавні суди припинили існування з ліквідацією магдеб. права в містах Рос. імперії (1831). У Києві магдеб. право, а з ним і лавні суди були ліквідовані 1834.

Лава підсудних – місце для підсудних у залі суд. засідання.

Лавник, лавний суддя, присяжний – член лави, суд. органу в укр. містах з *магдебурзьким правом.*

Лавра (грец. λαύρα, первісно – вулиця, обгороджена муром; монастир) – назва великих чол. *монастирів* з особливим статутом і правами. Внутр. управління Л. здійснює настоятель (*архімандрит* або *єпископ*), підпорядкований правлячому *архієрею* або безпосередньо першоієрарху церкви (у випадку ставропігії Л.). В давній Александрії (Єгипет.) Л. називали вулицю, на якій був розташований христ. храм. Згодом Л. стали називати великі поселення ченців. Багато Л. виникло у IV–VI стст. у Палестині (Л. св. Сави, Л. преподобного Івана Хозевіта, Л. св. Євфимія та ін.), однак більшість з них згодом втратили назву Л., як і Л. святого Пантелеймона на Афоні. Нині провідну роль у сх. церковній традиції відіграють Л. св. Афанасія на Афоні у Греції (X ст.), Києво-Печерська Л. (з 1182) та Успенська Почаївська Л. (1833) – обидві в Україні, Троїце-Сергієва Л. у Сергієвому Посаді (з 1744), Олександро-Невська Л. у Санкт-Петербурзі (з 1797) – обидві в Росії.

Лавагет – воєвода («ватажок народу»), друга особа у Мікенській державі після царя – *ванаки*.

Лаврентіївський літопис – пам'ятка давньорус. л-ри та історіографії XIV ст. Найдавніша із збережених пергаментна рукописна книга, що вміщує, на думку багатьох дослідників, копію літопис. зводу 1305, в снові якого лежить літопис. звід 1281, доповнений відомостями, починаючи з 1282. Л. л. створено 1377 групою переписувачів, якою керував чернець Нижегородського Печерського монастиря Лаврентій (звідси і назва пам'ятки) за дорученням суздальсько-нижегородського кн. Дмитрія Костянтиновича. Мета літопису – збудити патріотизм руських князів для більш активної б-би з татарами. Осн. частина Л. л. написана самим Лаврентієм. Текст Л. л. розпочинається з переписаної «*Повісті временних літ*». Оповідь доводиться до 1305 за відсутності відомостей за 898–922, 1263–1283, 1288–1294. Літопис вміщує, зокрема, оповіді про південнорус. та суздальські події (1117–1205) з подальшим описом ростовських подій (1206–1305). Л. л. – цінна пам'ятка історії давньоруського сусп. і держ. ладу і права. У ньому висвітлено історію сх. слов'ян, процес виникнення у них

державності і д-ви – Київської Русі, становлення княжої влади, утвердження християнства на Русі. Наведено відомості про політ. тенденції у кількох княжих центрах Русі. Вміщено текст «*Повчання Володимира Мономаха*». Л. л. став відомим наук. колам у кін. XVIII ст., коли книгу придбав (1792) граф О.І. Мусін-Пушкін і видав за його текстом «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям». Згодом О.І. Мусін-Пушкін підніс пам'ятку імп. Олександру I, який передав її до Публічної б-ки (нині Рос. нац. б-ка, м. Санкт-Петербург), де вона зберігається і тепер. Перше повне видання Л. л. здійснене у «Полном собрании русских летописей» (СПб., 1846, т. 1).

Лазаревський Микола Іванович (1868–24.VIII.1921) – вітчизн. правознавець, професор. Закін. 1892 юрид. ф-т Петерб. ун-ту і був залишений професорським стипендіатом на кафедрі держ. права. З 1898 – один з відп. редакторів часопису «Право». З 1905 – професор держ. права на Вищих жін. курсах у Петербурзі. Водночас (1905–1912) – приват-доцент Петерб ун-ту. В період Першої рос. революції 1905 обстоював тезу, що після маніфесту 17.X.1905 і скликання першої Держ. думи Росія перейшла від самодержавства до конст. монархії. На поч. березня 1917 очолив Юрид. нараду, утв. Тимчасовим урядом, а в жовтні 1917 став головою і Особливої комісії по безпосередньому складанню проєкту осн. законів (конституції) при Юрид. нараді. У червні 1921 заарештований рад. владою за звинуваченням в участі у контррев. «Петроградській бойовій організації». Страчений. У жовтні 1992 реабілітований. Автор численних праць з держ., адм. та міжнар. права: «Відповідальність за шкоду, завдану посадовими особами. Догматичне дослідження», «Народне представництво та його місце в системі інших державних установ» (обидві – 1905), «Міжнародні договори та народне представництво» (1907), «Лекції з російського державного права» (т. 1–2, 1908–1910) та ін. Уклав зб. «Законодавчі акти перехідного часу» (1904–1906).

Ламму – головний скарбник Ассірійської держави, друга особа після царя. Призначався на один рік і розпоряджався фінансовою системою держави. Найчастіше цю посаду суміщав сам ассірійський цар.

Ландзасс (нім. Landseten, суч. Landsassen) – у середньовічній Німеччині поселенець, який проживав на арендованій ним ділянці (див.: *Саксонське зерцало*).

Ландтаг (від нім. Land – земля та Tag – збори) – 1. За доби середньовіччя – орган станового представництва в німецьких державах (з'являються з XIII ст.). 2. Виборчий представницький двопалатний орган у державах Германського союзу (XIX – поч. XX стст.). 3. Законодавчі органи ФРН та Австрії. 4. Парламент Ліхтенштейну.

Ласкі Гарольд Джозеф (30.VI.1893–24.III.1950) – брит. вчений-політолог та політ. теоретик, соціолог, економіст, викладач, науковий письменник, відомий діяч лейбористської партії Великобританії. Шкільну освіту здобув у Новому коледжі в Оксфорді по кафедрі нової історії. У 1914 отримав доктор. ступінь з історії там же. Читав лекції з 1916 в Гарварді і з 1919 в Єльському ун-тах. Повернувся до Англії в 1920, де став викладачем Лондонської школи економіки і в 1926 отримав звання професора. Став активним діячем Лейбористської партії, проте з 1930 несподівано переходить на соціаліст. і марксист. позиції. У 1936–1949 знову повертається до лав Лейбористської партії, обирається членом виконав. комітету лейб. партії. Один з теоретиків «демократичного соціалізму». У своїх працях «Дослідження проблеми суверенітету» (1917), «Владав сучасній державі» (1919), «Вступ до політики» (1925), «Свобода в сучасній державі» (1930), «Парламентське управління в Англії» (1938), «Віра, розум і цивілізація» (1944) уперше сформулював поняття «плюралістична теорія держави», «політичний плюралізм», що стали загальноприйнятими в політології.

Левелери (англ. levellers, букв. – «урівнювачі») – радикальне демократичне угруповання періоду *Англійської буржуазної революції XVII ст.* Виникло 1647 з лівого крила партії *індепендентів*. На чолі Л. стояли Дж. Лілберн, Р. Овертон та ін. Л. знайшли найбільшу підтримку у ремісників і селян, висуваючи гасла народного суверенітету, загальної рівності; виступали за проголошення республіки, ліквідацію палати лордів, встановлення загального виборчого права. У галузі економіки вимагали ліквідації монополій, зниження податків, заборони огороджування. Рішуче виступали за ліквідацію приватної власності та знищення дворянського землеволодіння. У 1649 р. підняли солдатські повстання, які були жорстоко придушені урядом О. Кромвеля. Після цього рух Л. пішов на спад.

Левірат (лат. levir – дівер) – шлюбний звичай у стародавньому праві частини народів, які зобов'язували брата померлого одружуватися на його вдові.

Легалізація (від лат. legalis – законний) – 1. Узаконення, надання чинності документові або дії. 2. В міжнародному праві – засвідчення *консулом* підписів на документах, що призначені діяти на території зарубіжної держави. див.: *Легітимація*.

Легат (від лат. legatum – той, кого обрали) – 1. У Стародавньому Римі – посол або уповноважений, який призначався *сенатом* і виконував політичні доручення. За доби пізньої республіки призначав помічників полководців і намісників у провінціях. 2. Титул вищого класу дипломатичних представників Римського Папи; представник римсько-католицької церкви в інших країнах.

Легізм (від лат. lex – закон) – 1. Вчення китайської школи законників *фацзя* з питань управління людиною, суспільством і державою, що з'явилося у VI–III стст. до н.е. На відміну від *конфуціанства*, що на перше місце ставило моральні якості людей, Л. акцентував увагу на тому, що політика несумісна з мораллю. Легісти надавали великого значення правовим нормам, намагаючись

поширити їх дію на всі випадки життя: проповідували рівність усіх перед законом; невідворотність покарання для всіх осіб – порушників законів тощо. Один з представників школи легістів Лу Куй уклав «Книгу законів», в якій розглянуті різноманітні злочини і покарання. Прихильниками Л. були відомі китайські громадські й державні діячі, а саме: Гуань Чжун, Шан Ян (див. *реформи Шан Яна*) та ін. 2. Сучасна теорія, згідно з якою встановлення права передається виключно державі.

Легіон (лат. legio (legionis) від lego – збираю, набираю) – 1. Основне організаційне і тактичне загальновійськ. з'єднання в армії Стародавнього Риму (3–10 тис. воїнів). 2. У XVII–XX стст. у багатьох країнах світу Л. називали різні військ. формування, здебільшого укомплектовані з добровольців. У більшості європейських країн (Франції, Англії, Німеччині, Іспанії та ін.) це були з'єднання найманців-іноземців; використовувалися переважно для ведення воєнних дій і придушення національно-визвольних рухів в колоніях (див.: *Іноземний легіон*). 3. Назва деяких реакційних організацій фашистського типу (напр., *Американськиї легіон* у США).

Легісакційний процес (від лат. legis actio – дія, встановлена законом) – процесуально-правовий акт найдавнішого римського права, доступний виключно рим. гр-нам, з певними, урочисто проголошуваними формулами та символічними діями, яким починався судовий спір або виконавче провадження. Існував приблизно до 126 р. до н.е., відзначався обтяжливим формалізмом, складною процедурою, мав яскраво виражений становий характер. Л.п. складався із двох стадій: перша – у претора, друга – у судді. Претор визначав, чи заслуговують спірні відносини суд. захисту. Якщо, на його думку, заявлена вимога підлягала захисту, то він передавав справу до суду, якщо ні – то відмовляв у наданні позовного захисту. На другій стадії процесу спір розглядався суддею, який виносив у справі свій вирок, що не підлягав ні зміні, ні скасуванню (див.: *Формулярний процес, Екстраординарний процес*).

Легіслатура (франц. legislature від лат. lex (legis) – закон і lator – той, що вносить, пропонує) – 1. Термін повноважень представницького органу (парламенту) чи виборної посадової особи (напр. *президента*, *мера* тощо). 2. Назва законодавчих органів у ряді зарубіжних країн (парламенти штатів у США). 3. У деяких федеративних д-вах назва членів *федерації* (напр. Л. окремих штатів Індії).

Легісти (від лат. lex (legis) – закон) – 1. Юристи, які займалися розробкою та розповсюдженням римського права в країнах Західної Європи за середньовіччя. Були прихильниками централізації і зміцнення королівської влади, виступали за обмеження компетенції сеньйоріальних та церковних судів. 2. Китайські мислителі V–III ст. до н.е.

Легітимація (від лат. legitimus – законний, правомірний) – 1. Визначення або підтвердження будь-якого права, повноваження. 2. У цивільному праві – документ, що посвідчує це право, повноваження. 3. В країнах, де немає паспортної системи, форма засвідчення особи (пред'явлення певного документа).

Легітимізм (від лат. legitimus – законний) – політичний принцип, висунутий Ш.М. Талейраном на Віденському конгресі 1814–1815 для захисту територіальних інтересів Франції (збереження кордонів, що існували на 01.01.1792) і протидії територіальним домаганням Пруссії. Полягає у поверненні «законним» володарям втрачених ними територій і неприпустимості розпоряджатися ними, якщо легітимний володар формально від них не відмовився. Принцип Л. був відхилений через анексіоністські плани Росії та Пруссії.

Легітимісти – прихильники королівської династії Бурбонів (або т.зв. *легітимної монархії* – різновиду *конституційної монархії*, яка була встановлена у Франції в 1814 р. та закріплена конституційною Хартією 1814 р., дарованою Людовіком XVIII французькому народові після його вступу на престол). Прибічниками Л. були в основному великі землевласники.

Лейбористи (англ. labourists, від labour – праця) – члени лейбористських (робітничих) партій Великобританії, Австралії, Нової Зеландії, Ірландії, Мальти та деяких інших країн.

Лейбористська партія Великобританії (Labour Party) – масова робітнича партія, що входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Засн. 1900 як К-т робітн. представництва в парламенті (з 1906 – Лейбористська партія). Л. п. видає газ. «Лейбор уїклі» («Робітничий щотижневик»), ліві лейбористи – журнал «Трібюн» («Трибуна»).

Лен (від нім. Lehn), феод – в середньовічній Німеччині та ін. країнах Зх. Європи земельне володіння (або інше джерело прибутку), пожалуване *сеньйором* своєму *васалові* (ленникові) на умовах виконання ним військової або адміністративної служби. Найчастіше Л. була земля разом з кріпаками, рідше – рухоме майно. Під час ленних пожалувань остаточно сформувалася ієрархічна система феодального землеволодіння в Німеччині.

Лендлорд (англ. landlord) – великий спадковий землевласник-аристократ у Англії.

Ленне право (нім. Lehnrecht) – сукупність норм права у середньовічній Німеччині, якими регулювались відносини між сеньйором і васалом.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (10.IV.1870–21.I.1924) – рос. політ. діяч, засновник націонал-шовіністичної РСДРП та радянської держави. Ґрунтовно розвивав марксистське вчення про державу і право, диктатуру пролетаріату в працях «Держава і революція», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та багатьох ін.

Леонтьєв Костянтин Миколайович (1831–1891) – рос. філософ, релігійний мислитель, письменник-слов'янофіл, публіцист, погляди якого сформувалися під істотним впливом

М.Я. Данилевського. Закінчив мед. фак-т Московського ун-ту. Був військовим лікарем у Кримській війні (1853–1856), потім служив у департ. Міністерства закорд. справ. Вийшов у відставку 1887, поселився у Оптиній пустині (монастир, нині Калузька обл. РФ), прийняв постриг. Основні філос. твори Л. об'єднані в двотомному збірнику «Схід, Росія і слов'янство» (1885–1886), а також книзі «Візантія і слов'янство» (1874). Вважав, що для Росії однаково далекі як європейські ліберальні політичні й правові цінності, так і ідеї соціалізму і комунізму. Самобутність Росії він вбачав у візантинізмі – «симфонії церкви і влади». А «візантизм у державі – значить Самодержавство».

Летр де каше – запроваджена у Франції за часів кардинала Ришельє практика застосування документів (чистих бланків) на тюремне ув'язнення за наказом короля, ім'я в які вписувалося тими особами, яким вони видавалися (як правило, фаворитами короля або кардинала).

Липинський Вячеслав (Вацлав) Казимирович (05.IV.1882–14.VI.1931) – укр. мислитель і політ. діяч, історик і публіцист, д. чл. НТШ з 1914, один із основоположників класокр. теорії держави («трудової монархії»), засновник державницької школи та консерват. напряму в укр. політ. думці. Навч. у 1903–1906 (з перервами) в Ягеллонському (Краків) та у 1906–1907 в Женевському ун-тах. Був провідним діячем політ. групи «Вільна Україна» (Львів, 1911), ініціатором створення у 1914 «Союзу визволення України». Делегат І Всеукр. військ. з'їзду, голова військової ради в Полтаві. 1917 взяв участь в організації *Укр. дем. хліборобської партії*, написав її програму. За гетьмана П.П. Скоропадського Л. – посол України в Австрії. Від 1919 – в еміграції (Австрія, Німеччина). Л. – основоположник теорії еліт в укр. політ. думці. Обстоював ідею про те, що невід'ємним атрибутом будь-якого суспільства є наявність вищого привілейованого прошарку, здатного подолати деструктивні тенденції, створити і захистити нац. д-ву. Найважливіша передумова життєздатності Укр. д-ви – велика політ. (національна) ідея європеїзації козаччини і всієї України.

Популярне гасло «Україна для українців», писав Л., укр. державник мусить розуміти так: «Україна для всіх, хто живе на українській землі». Автор праць: «Україна на переломі, 1657–1659» (1920), «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії», «Універсалізм у хліборобській ідеології» (1926), «Листи до братів-хліборобів» та ін.

Лисенківщина – політична кампанія з переслідування і шельмування групи генетиків, заперечення генетики (вейсманізму-морганізму) і тимчасової заборони генетичних досліджень в СРСР. Отримала свою популярну назву за прізвищем вченого-кар'єриста Т.Д. Лисенка – рад. агронома укр. походження, діяча мічурінської агробіології, академіка АН УРСР, академіка ВАСГНІЛ, академіка АН СРСР, президента ВАСГНІЛ, депутата Верховної Ради СРСР I–VI скликань, Героя Соціалістичної праці, кавалера восьми орденів Леніна, тричі лауреата Сталінської премії, який став символом кампанії. Кампанія розгорталася у наукових біологічних колах приблизно з середини 1930-х до першої половини 1950-х. Її організаторами були партійні і державні діячі, а також діячі в галузі біології (помітну роль серед яких, окрім Т.Д. Лисенка, зіграв доктор біолог. наук Ісаак Презент) У 1938 Лисенко став президентом ВАСГНІЛ замість М.І. Вавілова – всесвітньовідомого вченого-генетика, пониженого до посади його заступника. Класичну генетику стали публічно іменувати «фашистською наукою», розпочалося політичне переслідування вчених-генетиків. Наприкінці 1930-х стали відбуватися арешти і навіть розстріли. Микола Вавилов був заарештований за підозрою в антирадянській діяльності. 6.VIII.1940, засуджений до страти (пізніше замінено на 15 років таборів) і помер у в'язниці в 1943, багато інших вчених також потрапили в табори, а деякі – розстріляні (наприклад, С.Г. Левіт, І.Й. Агол). Багато вчених під страхом переслідування змінили теми своїх досліджень або приєдналися до кампанії проти перспективної та прогресивної науки. Найбільш масовою формою відступу вчених від моральних норм була усна або письмова відмова від власних наукових переконань і водночас визнання мічурінських догм, лженауковість яких була

при цьому для них очевидна. Табу на критику на адресу Лисенка зберігалося до початку-середини 1960-х, незважаючи на реабілітацію Вавилова (посмертно) та інших генетиків і поступове зростання кількості публікацій, присвячених генетиці. В 1964 було видано книгу В.П. Ефроїмсона (вдруге арештований в 1949 і вийшов на свободу після смерті Сталіна) «Вступ до медичної генетики». У 1965, після зміни влади і усунення М.С. Хрущова, Лисенко був зміщений зі всіх своїх постів, а табу на генетику було остаточно знято. Водночас стверджують, що до самої своєї смерті в 1976 Лисенко залишався категоричним противником генетики. У переносному значенні термін «*лисенківщина»* може використовуватися для позначення будь-якого адміністративного переслідування вчених за їх «політично некоректні» наукові погляди.

Литовська метрика – див.: *Метрика Великого князівства Литовського.*

Лі – етико-правові та моральні норми в Стародавньому Китаї, які визначали ставлення членів давньокитайского суспільства до правителя та внутрішньосімейні відносини, згодом відібрані конфуціанськими ідеологами в якості зразків поведінки. Головну роль відігравали в шань-іньський та ранньочжоуський період розвитку права Стародавнього Китаю. Найбільшим конфуціанським твором давнини (V ст. до н.е.), в якому знайшли відображення норми конфуціанської моралі (лі), вважається «Ліцзі» («Записки про ритуали»). Правовим нормам конфуціанства «фа» відводилася другорядна роль порівняно з нормами «лі». Їх застосовували в крайньому випадку, коли норми «лі» не спрацьовували.

Лібелла – договір, за яким італійські дрібні землевласники, втративши свої земельні наділи, отримували землю в користування на умовах сплати чверті врожаю та виконання повинності. Л. існувала паралельно з *емфітевзисом* та *прекарієм*.

Ліберали (від лат. liberalis – вільний) – ідейно-політичний рух, що виник у процесі буржуазних революцій. Його прихильники відстоюють ідеї «свобод» у всіх сферах суспільного життя.

Ідеологами Л. були Д. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та ін.; члени ліберальних політичних партій у Великобританії, Франції та ін. сучасних державах.

Лібералізм (франц. liberalisme, від лат. liberalis – вільний) – громад.-політ. та ідеолог. течія, яка об'єднує прихильників *парламентаризму*, політ. і екон. свобод, ринкового г-ва та вільної конкуренції. Виник у другій пол. XVIII – на поч. XIX стст. у ряді країн Зх. Європи. Термін «лібералізм» уперше з'явився у 1810-х рр. у Франції. Ідейно-теор. витоки Л. беруть свій початок в епоху кризи феодалізму та перемоги бурж. революцій XVII–XVIII стст. Ідеологія раннього Л. втілювала осн. принципи нового сусп. ладу, який ішов на зміну феодалізму. Основоположниками класичного Л. – першого етапу його формування та розвитку – були *Вольтер, Д. Дідро, Т. Джефферсон, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, А. Сміт, Б. Франклін, Д. Юм* та ін. Вони обґрунтовували ідею юрид. рівності всіх людей, невідчужуваних природ. прав, абс. цінність люд. особистості, договір. характеру відносин між д-вою та індивідом, захищеності приват. життя людини тощо. Прихильники Л. вимагали запровадження конст. ладу, обмеження прав монарха парламентом, допущення до управління д-вою нових порівняно з феодалізмом груп власників, вихідців з третього стану, скасування привілеїв дворянства і духовенства. Ідеологи Л. зробили істотний внесок у реалізацію на практиці ідей парлам. устрою. Згодом переважна більшість ідей, співзвучних з концепціями правової д-ви і громадян. сусп-ва (конст. правління, засноване на розподілі влади функціонуванні механізму стримувань і противаг у відносинах між законод., викон. та судовою гілками влади, існування незалежної суд. влади, верховенство закону і панування права, формування серед. класу, діяльність інституцій соціального спрямування та різних політ. орг-цій, незалежних від д-ви, забезпечення осн. громадян. і політ. прав гр-н та ін.) увійшли до ідейно-політ. надбань Л. З часом зазначені цінності в поєднанні з потужним розвитком вільної конкуренції, приват. власності, як і пром. переворот в ост. третині XIX ст., сприяли еволюції Л. Оновлений Л. дотримується тези, що сусп-во підпорядковується

законам, які не підвладні людині. Тому об'єктивним принципом поведінки індивіда має бути автономія індивід. волі, здоровий глузд, адаптація до обставин і вимог сусп-ва. У розв'язанні соціальних проблем Л. взаємодіє з лейборизмом, соціал-демократією та ін. реформіст. течіями у справі перетворення ліберальної д-ви на соціальну, або «державу соціального добробуту». Післявоєн. розвиток технораціоналізму і економічне зростання, крах ліберально-консервативного консенсусу 70–80-х рр., докорінна соціально-екон. зміна зх. сусп-ва на основі здійснення найновітнішого етапу технол. революції, загострення глобальних проблем, виникнення могутніх соціальних та екон. рухів, падіння тоталітарної системи на Сході Європи, зумовлюють необхідність подальшого оновлення Л. Новітній Л. є різновидом Л. з властивим для нього держ. регулюванням економіки, інституалізацією нових форм втручання д-ви в сусп. сферу. Найважливішими рисами сучас. лібералізму є збереження і захист природ. прав людини, договірний характер відносин між окр. людиною і д-вою, пріоритет громадян. свобод над політ., юрид. і моральними нормами, його адаптування до істор., нац. і культурних умов, конст. обмеження впливу д-ви на економіку та її втручання у цю сферу. Йому притаманні прагматизм, меркантилізм, раціоналізм, пошук і досягнення консенсусу, поліпшення соціальних умов реформування, благодійність і доброчинність. Л. втілюється в ідеології і політиці ліберальних партій. Останні 1947 утв. Ліберальний інтернаціонал і затвердили програму дій – «Маніфест лібералів». Ліберали є впливовою політ. силою сучасності. Сьогодні в Європі діє понад 30 ліберальних партій. В Європарламенті вони мають п'яту за чисельністю фракцію. У ряді країн ін. регіонів вони є правлячими або входять до складу уряд. коаліцій.

Ліберально-демократичні держави – це такі політичні системи, в яких головним зосередженням верховної влади є народ, що здійснює свою верховну владу через виборні і представницькі установи (парламент, національні збори, ради тощо). Для ліберально-демокр. д-в характерно гарантоване забезпечення користування громадянськими правами і свободами, які включають

також природні (невід'ємні) права людини – право на життя, свободу, у тому числі на вільне володіння власністю (див.: *Соціалістична держава; перехідна держава*).

Ліберум вето (вільне вето) – принцип прийняття рішення представницьким органом лише за умови, коли за нього проголосували всі без винятку депутати.

Ліга Арабських держав (ЛАД), Ліга Арабських країн – регіональна міжнародна організація. Засн. 22.03.1945. Членами ЛАД є понад 20 д-в: АНДР, Бахрейн, Джібуті, Ірак, Йорданія, ЙАР, НДРЙ, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс та ін. Статут ЛАД проголошує метою організації екон., політ. та культур. співробітництво араб. держав для зміцнення їхньої незалежності та суверенітету. Найвищий орган ЛАД – Рада, в яку входять представники усіх країн-учасниць (сесії Ради скликаються 2 рази на рік). Виконавчим органом ЛАД є генеральний секретаріат (місцеперебування – Туніс).

Ліга Націй – міжнар. організація, що існувала в період між Першою і Другою світовими війнами. Створена 28.04.1919 на Паризькій мирній конференції 1919–1920. Уряд УНР висував кандидатуру України на членство в Л.Н., проте її було відхилено Радою Ліги (складалася з 4 постійних членів – Франції, Великобританії, Італії та Японії). Водночас Ліга прийняла до уваги неодноразові протести президента ЗУНР Є. Петрушевича і 23.II.1921 офіційно визнала, що Сх. Галичина знаходиться під військ. окупацією Польщі. Паризька мирна конференція прийняла вироблений спец. комісією Статут Л.Н., включений до Версальського мирного договору 1919 (набув чинності 10.I.1920), що фактично підвів риску під подіями Першої світової війни 1914–1918. Статут Л.Н. підписали 44 д-ви. Головними органами Л.н. були щорічна Асамблея, Рада Л.Н. і постійний секретаріат на чолі з Ген. секретарем. Місцем їхнього перебування – Женева. У зв'язку з утворенням ООН розпущена 18.04.1946 постановою спеціально скликаної Асамблеї.

Ліквідація куркульства як класу – один з найжорстокіших і найцинічніших злочинів сталінізму проти українського народу, здійснених на початку 30-х рр. XX ст. Сталіну (і партійному керівництву ВКП(б) в цілому), які будували державу диктатури пролетаріату (диктатуру міста над селом), для проведення наприкінці 20-х – поч. 30-х колективізації на селі потрібна була соціальна опора. Вони категорично відкидали фермерський шлях розвитку українського села. Сталін і його оточення розуміли, що найбільшим ворогом їх амбітних планів є клас заможного селянства і тому партія взяла курс на його ліквідацію. Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». Це класична тактика за принципом «поділяй і володарюй» була розрахована на те, щоб протиставити та ізолювати найзаможніших господарів від маси бідних і незаможніх селян. Проте визначити, хто саме є куркуль, виявилося не просто. Вважалося, що куркулі мають більше засобів виробництва, ніж середняки і використовують вільну найману працю. Підрахували, що вони становили близько 5 % селян. Але зображення, виставляння в друкованих засобах куркулів як «кровопивців-лихварів» та «експлуататорів» своїх односельців рідко відповідало дійсності. Тих, хто чинив найупертіший опір колективізації, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на Північ чи до Сибіру. Решту позбавляли всієї їхньої власності (включаючи хату й особисті речі), не приймали до колгоспів, лишаючи їх напризволяще. Розкуркулювання сягнуло свого апогею взимку 1929–1930 рр. Найпоширенішою його формою стала депортація. Сотні тисяч селян разом з сім'ями виганяли з домівок, саджали у товарні потяги й вивозили за тисячі кілометрів на Північ чи Схід, де їх скидали серед арктичної пустелі, нерідко без їжі і притулку. З понад 1 млн укр. селян, експропрійованих радян. режимом на початок 1930-х років, близько 850 тис. депортували на Північ та Схід, де багато з них, особливо малих дітей, загинули. Найстрашнішим засобом боротьби сталінського тоталітарного режиму проти українського селянства став геноцид його голодом (див.: *Голодомор 1932–1933 років*).

Ліктори – службовці вищих *магістратів* Стародавнього Риму. Пізніше виконували охоронні функції при них. *Консула*, наприклад, супроводжували та охороняли 12 лікторів, *диктатора* – 24 ліктори.

Лікург, Лікурга реформи – напівлегендарний герой Спарти, якому приписується укладання із спартанською общиною усного договору («*ретри*»), згідно з яким кожен із 9 000 спартіатів отримав окрему ділянку землі (*клер*), вилучену з цивільного обігу для матеріального забезпечення своєї сім'ї. Ці *клери* обробляли підневільні *ілоти*. Спартіатам заборонялося займатися виробництвом і торгівлею (окрім виготовлення зброї), споруджувати розкішні будівлі; їм приписувалося розвивати військову майстерність та бути готовим віддати життя за Батьківщину. Реформи, здійснені Л., були спрямовані на запобігання майновому розшаруванню серед спартіатів та збереження їхнього панування над чисельно переважаючими *ілотами* та *періеками*.

Лікурга закони – неписані закони спартанського правителя Лікурга, який жив між IX ст. і першої пол. VII ст. до н.е. Дійшли до нас завдяки *Плутархові та ін. давнім авторам.* За *Геродотом*, до Лікурга у лакедемонян (спартанців) були найгірші закони порівняно з усіма іншими еллінами, до того ж спартанці не спілкувалися між собою і в жодними іноземцями. За легендою, Лікург отримав від дельфійського оракула т. з. ретри – або власне закони, або санкцію на їх складання (Геродот). Втім «батько історії» наводить і іншу версію: Лікург привіз нові закони з Криту. Діяли вони майже п'ять століть. Із 14 царів – від Лікурга до Агіда – жоден не вніс до них будь-яких змін. За Полібієм, Л. з. у царині політ. устрою виявилися такими життєздатними через урівноваження в них трьох форм державного правління: *монархії, аристократії* та *демократії.* Очевидно, ключова роль відводилася створеній Лікургом раді старійшин (герусії). 28 старійшин, залежно від ситуації, ставали на бік або народу, або царів, тим самим забезпечуючи певну рівновагу сил. Герусія мала право законод. ініціативи, була вищою суд. інстанцією у крим. справах, визначала

держ. політику. Нар. збори (апела) теоретично мали всю повноту держ. влади, однак реально їхні повноваження були істотно обмежені, оскільки вони могли лише затверджувати чи відкидати закони в цілому, але не допускались до участі в їх обговоренні, не мали права вносити поправки, уточнення тощо. В Л. з. відбилося прагнення законодавця забезпечити рівність гр.-н не лише формальну, а й реальну, навіть у дріб'язкових питаннях повсякдень. Життя і побуту. Для цього Лікург переконав співгромадян відмовитись від власності на землю на користь д-ви, заново поділити її і всім жити в рівних умовах, щоб жоден не був вищим за інших. Втім рівність була відносною: лаконійські землі (разом з прикріпленими до них ілотами – безправним землеробським нас. Спарти) були поділені на 2 групи рівних ділянок: більших – для спартіатів (повноправних гр-н Спарти), менших – для періеків (неповноправних гр-н, нащадків давніх ахейців). Ці наділи були спадковими, але право власності на землю належало лише державі. Для остаточного знищення нерівності Лікург прагнув поділити й рухоме майно. Було вжито низку заходів стимулювання гр.-н до «добровільної» відмови від майна, за винятком предметів першої необхідності. Зокрема, вилучено з обігу золоті та срібні монети (їх замінили на залізні), що максимально ускладнило торг. обіг всередині Спарти і призвело до її автаркії. Щодо стосунків Спарти з ін. країнами Лікург заборонив більше одного разу воювати з одним і тим самим ворогом, щоб той не звик чинити опір і не став войовничим. Було ліквідовано «непотрібні», «зайві» ремесла, що призвело до граничного обмеження товарного в-ва. Л. з. надавали важливого значення організації публік. обідів: гр-ни мали збиратися за заг. столом і їсти страви, приписані законом, – прості, поживні та невибагливі, що підтверджувало відмову від розкошів та індивідуалізму (саме ці дві якості вважалися в офіц. спартан. ідеології найшкідливішими, проти них було спрямовано і всю систему спартан. виховання). Так само радикальними і патерналістськими були Л. з. щодо шлюбно-сімейного права. Шлюб усіляко заохочувався як інститут, що сприяє відтворенню населення д-ви. Неодружені піддавалися громад. осуду, оскільки, не вступаючи до шлюбу, вони тим самим не корилися закону. Це

тягло і суттєві обмеження їхньої правоздатності. Становище жінки у сусп-ві та в сім'ї за Л. з. було кращим від статусу афінянок. Разом з тим дозволялося мати двох дружин чи дружину, спільну для кількох братів або двох друзів. Як зазначав Плутарх, спартанці вважали, що вони належать не собі, а батьківщині, їхнє закво, зокрема Л. з., цілком відповідало цим уявленням.

Лільберн Джон (біля 1614–1657) – англ. публіцист, керівник та ідеолог левеллерів у період англ. бурж. революції XVII ст. Під час громадянської війни служив у парламент. армії. Потім виступив з низкою різких памфлетів, проєктів, петицій з викладом основних ідей левеллерів. У 1649 р. зазнав судових переслідувань та змушений був виїхати до Ірландії. Звідтіля у памфлетах викривав непослідовність політ. дій Кромвеля. Найбільш значними памфлетами Л. та його однодумців є «Захист природженого права Англії» (1645), «Нові кайдани Англії», «Угода вільного народу Англії» (1649), а також «Народна угода» (1647), що став програмою левеллерів.

Лінкольн Авраам (12.II.1809–15.IV.1865) – держ. діяч, президент США (1861–1865). 1836 склав іспити на звання адвоката. У 1834–1840 був членом законод. зборів шт. Іллінойс. Двічі (1846 і 1854) обирався членом Конгресу США. Один з організаторів Республіканської партії, яка виступила за скасування рабства. В лист. 1860 обраний 16 президентом США. 1861 очолив боротьбу пн. штатів з сепаратистами Півдня у громадянській війні 1861–1865. Домігся прийняття Прокламації про визволення рабів, а потім 13-ї поправки до Конституції США, яка остаточно ліквідувала рабство на тер. країни. 1864 знову обраний президентом США. 14.IV.1865 Л. був смертельно поранений у Вашингтон. театрі Форда.

Літеральні контракти – див.: *Групи контрактів за римським цивільним правом; Контракти.*

Літи – 1. Категорія напівзалежного-напіввільного населення Франкського королівства.

Літопис Биховця, «Хроніка Биховця» – пам'ятка історіографії, літ. та культур. спадщини укр., білорус. та лит. народів. Оригінал не зберігся, дійшов у списку кін. XVI ст. Авторство невідоме. Був власністю урядовця Олександра Биховця (звідси й назва). Л. Б. вміщує редакції рукописних зб. західнорус. літописів, складених у часи перебування укр. і білорус. земель у складі Лит.-Рус. д-ви. До джерел Л. Б. відносять нар. оповіді, більш ранні хроніки, які стверджують про походження лит. народу від Полємона Римського, держ. записи, волинські відомості з Іпатіївської хроніки, місц. повідомлення, а також доступні тогочас. історіографам київські, подільські, смоленські та московські док-ти. Л. Б. вважають першою спробою написання історії *Великого князівства Литовського*. Він охоплює події від найдавніших часів до поч. XVI ст. У період загострення відносин між Литвою і Польщею напередодні *Люблінської унії 1569* літописці намагалися довести походження династії лит. князів від давніх римлян, зокрема великого кн. Гедиміна від рим. імп. Августа. Докладно описано державотв. діяльність князів Вітовта, Кейстута, Ольгерда, Ягайла. Це дає можливість припустити, що самі оповідачі були очевидцями подій. В оповіді «Про Подільську землю» описано захоплення у серед. XIV ст. Поділля лит. князями – братами Коріятовичами (Юрієм, Олександром і Константином). «Похвала про Великого князя Вітовта» пройнята ідеями нац.-політ. незалежності та патріотизму. Л. Б. дає моєливість простежити, як зі змінами в правовому, політ. і міжнаціональному становищі Литви відбувалися відповідні зміни і на укр. землях, які входили до її складу.

Літопис Г. Граб'янки – пам'ятка укр. істор. та політ.-правової думки XVIII ст. Складений Г.І. Грабянкою, одним із старшин Гадяцького полку. Прозовий твір з літописними елементами. Викладає події до 1709. У XVIII ст. був найпопулярнішим в Україні істор. твором істор. тематики. Оригінал літопису не зберігся. Відомий у понад 50 списках. Здебільшого входив до рукопис. збірників разом із док-тами укр. та зарубіж. походження (переважно з док-тами про відносини Війська Запорізького з Рос.

Д-вою та міжнар. договорами). Вперше опублікований 1793, повністю – 1854. А втор літопису виступає як прихильник необмеженої монархії. Монарх є намісником Бога на землі. У поглядах на роль монарха у д-ві автору притаманний антропологізм. З ін. боку, автор визнає невідчуджуваність і безумовну цінність прав (власне, станових прав) підданих. На його думку, успіх держ. буд-ва залежить від справедливості, правових основ відносин монарха з підданими. Ін. суб'єктом у відносинах з монархом виступають «землі» – тер. міжстанові корпорації. «Земля» зберігає незмінними свої права навіть у випадку завоювання. У разі порушення монархом прав «земель» останні можуть виявляти різні форми протесту, в т. ч. збройний опір центр. владі, та присягти на вірність ін. монархові. Відповідь монарха у таких випадках повинна бути правовою і мати за мету відновлення справедливості. Посередниками у таких конфліктах можуть виступати ін. монархи. Міжнар. політика здійснюється монархами, а союзи між монархом та підданими ін. монарха є протизаконними. Монарх абстрагований від етн., нац. та станової належності, здійснює правосуддя та вирішує конфлікти між підданими, виходячи зі справедливості. Автор неодноразово піддає критиці факти переважання станової демократії у Речі Посполитій над владою короля, вважаючи, що такий стан справ у держ. управлінні сприяє розвиткові анархіч тенденцій та виявам насильства, порушенню прав гр-н, недотриманню міжнар. договорів. Влада монарха, що є інструментом виконання божественної волі, має, на думку літописця, не обмежуватись, а швидше коригуватися згідно з порадами органів станового представництва. Літопис розвиває популярну в укр. сусп-ві XVII–XVIII стст. категорію «вільний народ». Згідно з автором, це народ, що виробив власні держ. структури, зокрема власну систему адміністрації, збереження якої залишається його привілеєм і не має підлягати скасуванню чи зміні з боку монарха навіть у результаті збройного підкорення цього народу. Такі принципи взаємовідносин фіксуються у привілеях монарха. Порушення цих принципів з боку останнього є достатнім для відмови народу (під народом у даному разі слід розуміти тер.

міжстанову корпорацію) коритися монархові. Найб. загрозою державотворенню автор вважає зовнішні та громадян. війни. У питаннях укр. державотворення Г. Грабянка займає виразну автономістичну позицію. Він засуджує спроби держав (Речі Посполитої та Росії) обмежити укр. автономію. Права українців як «вільного народу», вважає Г. Грабянка, полягають у цілковитій автономії щодо формування та діяльності адміністрацій на чолі з гетьманом, який підпорядковується безпосередньо монархові. Гетьман, що обирається радою старшин, набуває законної влади лише після його затвердження монархом. Автор не схвалює форми прямої демократії у Війську Запорізькому, що, на його думку, призводять до анархії та насильства, скептично оцінює здатність мас приймати політ. рішення. Він – прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову. Серед геополіт. ідей у літописі найбільше виокремлена ідея єднання христ. держав проти мусульм. загрози. На думку автора, стратегію Крим. ханства було зіштовхування однієї з одною христ. держав та їх послаблення з метою повного або часткового відновлення Золотої Орди. Літописець саме у боротьбі проти ісламу вбачає гол. зовнішньополіт. ідею зміцнення козацтва. Осн. причинами переходу українців у рос. підданство автор називає реліг. утиски та неможливість розв'язання соціальної проблеми (визнання прав козац. стану за масами покозачених) у Речі Посполитій. Задля доведення права українців на збереження авт. сусп.-політ. устрою у Рос. д-ві у літописі обґрунтовується етн. окрем. українців, стародавність козацтва та його державності. Літопис став основою пізніших пам'яток укр. істор. та політ.-правової думки («Розмови Великоросії з Малоросією» С. Дівовича, 1762; «Героїчних віршів» Іоанна, 1784; «Історії Русів» та ін.), а також творів франц. і нім. авторів, присвячених Україні, справив значний вплив на розвиток укр. історіографії XIX ст.

Літопис Руський – цикл літописів княжого періоду: «Повість временних літ», Київський літопис та Галицько-Волинський літопис.

Літопис Самійла Величка – укр. істор.-літ. пам'ятка, створена в 1720-х рр. Його автор – кол. військ. канцелярист *С.В. Величко*. Складається з двох самост. частин: «Сказаніє о войнє козацкой з поляками, через Зіновія Богдана Хмельницького… в осмі літех точившойся» (події 1848–1859) та «Повіствованія літописная о малоросійських та іних отчасти поведеніях собранная і зде описана» (події 1660–1700). Отже, літопис охоплює період 1648–1700 в Україні та європ. країнах, проте згадує і давніші та пізніші події (до 1725). Зберігся оригінал та один список літопису. Вперше виданий у 4-х томах у 1848–1864. Під час написання твору автор використав значну кількість опублікованих і рукописних док-тів, літ. джерел та ін. С.В. Величко – прихильник монархії, обмеженої станово-представницькими органами. Певним орієнтиром для нього був політ.-правовий устрій Речі Посполитої. Монарх, на його думку, є намісником Бога на Землі та має відповідні якості: справеливість і милосердя до підданих. Відносини монарха з підданими, об'єднаними у стани, є договірними. Такі договори укладаються під час обрання монарха, вони передбачають права та обов'язки сторін і затверджуються взаєм. присягою. Порушення договірних відносин з боку суверена звільняє підданих від присяги і дає їм право на різні форми спротиву, зокрема на перехід – особистий або (за рішенням станів насамперед дворянства певної території) колективний разом з територією – під протекцію до ін. монарха. Укр. народ для автора – насамперед соціально-політ. організм, який уособлюють шляхта і козацтво. Козацтво через свою військ. службу по охороні Речі Посполитої від зовн. ворогів (насамперед Осман. імперії та Крим. ханства) здобуло спадкові станові права, рівні шляхетським. Тому основн. змістом подій 1648–1654 для С.В. Величка є рішення козацтва на чолі з Б. Хмельницьким про вихід з-під протекції польс. короля та прийняття протекції ін. монарха (моск. царя) разом зі своєю територією – Україною. С.В. Величко не вважає, що визв. війна укр. народу середини XVII ст. призвела до зміни соціальної організації укр. сусп-ва. Система адміністрації Війська Запорізького для автора повністю відповідає традиц. козацькому самоврядуванню. Загалом

автор бачить альтернативи перебуванню України під владою того чи ін. монарха – за безумовного збереження прав укр. станів, до яких він включає право на самоврядуваннч та використання податкових коштів на місц. потреби. Автор торкається окр. питань Переяславської угоди 1654. Держ.-правові відносини Війська Запорізького з Рос. д-вою в інтерпретації Л.С.В. у цілому відповідають конст. моделі тогочас. Речі Посполитої і визначаються як «союз і протекція». Автор засуджує звуження авт. прав Війська Запорізького цар. урядом, проте вважає, що питання їх відновлення слід розв'язувати шляхом не повстання, а відповідного аргументованого звернення до монарха (царя). Гетьм. титул автор літопису прирівнює до князівського. Він виступає за обмеження повноважень гетьмана, зокрема у фін. сфері, на користь представн. органу – Ген. військ. ради (ген. старшини та полковників). Зокрема, автор обґрунтовує необхідність виділення «військового» (який належить Війську Запорізькому) та гетьманського скарбів. Вирішення такої ситуації С.В. Величко вбачає у запровадженні посади ген. військового підскарбія, підзвітного Ген. військ. раді. Л.С.В. розмежовує божественне і природне (або натуральне) право, обстоює невід'ємність наданих Богом (природних) і натуральних (що випливають з природи живої істини) прав людини. Земні закони мають відповідати природ. праву. Саме з погляду прагнення укр. козацтва відновити порушені Польщею природні права людини Л.С.В. розглядає визв. війну середини XVII ст. Літописець приділяє значну увагу місцю Запорізької Січі в укр. політ. процесі. У ньому найповніше розкрита політ.-правова ідеологія Січі поч. XVIII ст. Січ виступає як самост. політ. організм, що разом з Військом Запорізьким підпорядковується гетьману. Гетьман як керівник цих двох авт. утворень має обов'язково виконувати політ. волю Запоріз. Січі, виразником якої є військова рада та кошовий отаман. Рішення Січі є авторитетнішими, ніж рішення Війська Запорізького, бо вона є давнішим утворенням, що поклало початок городовому козацтву. Запоріз. Січ у разі незадоволення гетьманом її потреб або у випадку незгоди з його політикою може визнати над собою владу ін. гетьмана або обрати

власного. Для Січі гетьман виступає як посередник у її відносинах з монархом. Л. С. В. включає у повному обсязі та докладному переказі загалом понад 210 справжніх та неавтент. док-тів, що датовані 1638–1700. Більшість з них є важливими джерелами для вивчення історії Укр. д-ви, права та політ-правової думки того часу (див.: *Величко Самійло*).

Літопис Самовидця, «Літопис Самовидця про війни Б. Хмельницького і про міжусобиці, які сталися в Малій Росії по його смерті» – пам'ятка укр. історіографії XVII – поч. XVIII стст. Охоплює 1648–1702. Автор – анонімний, протее більшість дослідників вважає, що літопис найбільш вірогідно створений козац. сотником, ген. підскарбієм при гетьмані І.М. Брюховецькому, а згодом священником Р.О. Ракушкою-Романовським. Причинами нац.-визв. війни у Л. С. називаються гоніння на православ'я, обтяження козацтва повинностями з боку шляхти. В першій частині у вигляді нарисів оповідається про акт з'єднання України та Росії. Автор виступає як прибічник твердої держ. влади: лише вона може забезпечити лад у країні. Водночас засуджуються чвари старшин, партій. У другій частині літопису переважають короткі щорічні повідомлення. Автор висловлює негат. ставлення до Польщі, Туреччини, Криму. Критично аналізує діяльність гетьманів І.С. Самойловича, Д.Г. Многогрішного, П.Д. Дорошенка, М.С. Ханенка та ін. Схвально оцінює перемогу козаків над військом польс. Короля Яна Казиміра. Серед козац. літописів Л.С. вважається найдокладнішим.

Літописи – істор. твори у Київській Русі, а згодом – в Україні, Росії та Білорусі, що містили хронологічно послідовний (по роках) запис істор. подій, зроблений їх сучасниками. Свій початок літописання бере з Києва як провідного центру розвитку давньорус. культури часів розквіту Русі (X–XI стст.). Завдяки літописанню створено велику кількість Л. і т. з. літописних зводів. Найвідомішим з ранніх літописних зводів, що дійшли до наших днів, є «Повість временних літ», яка охоплює події до поч. XII ст.

і дає уявлення про історію не якогось окр. руського князівства, а Руської землі в цілому. В період феод. роздробленості був створений Галицько-Волинський літопис. Літописні традиції в укр. землях збереглися і за часів литовського та польс. панування. Підтвердженням цього є укр. Л.: Іпатіївський (поч. XV ст.), Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький і частково Київський (поч. XVI – перша пол. XVII стст.). Окр. группу становлять козац.-старшинські Л. XVII – поч. XVIII стст. Серед них чільне місце посідають *Літопис Самовидця, Літопис Г. Грабянки та Літопис Самійла Величка*. Л. і літописні зводи містять як заг. інформацію, так і відомості з історії д-ви і права. Напр., тільки в Л. збереглися тексти таких джерел права, договори Київської Русі з Візантією (X ст.), «Руська правда» (коротка редакція) тощо. Л. Мають важливе джерелозн. значення для вивчення питань д-ви і права в їх істор. ретроспективі. Згідно з указом Президента України від 23.XII.1997 та відповідною пост. Уряду 1998 рік відзначено як рік 1000-ліття літописання і книжкової справи в Україні.

Літописці Волині і України – пам'ятка укр. історіографії, в якій ідеться про походження і становлення Київської Русі, містяться відомості про державотв., діяльність видатних осіб укр. історії, біографії київ. митрополитів тощо. Ств. між 1690 і 1709. Охоплює період з 1241 по 1621. Складається з окр. коротких повістей і записів, запозичених з давніх рус. літописів та з творів польс. істориків (О. Гваньїні, М.Й. Бєльських та ін.). Завершується збірник розповіддю про діяльність гетьмана П.К. Сагайдачного. Авторство невідоме, проте в кін. збірника вміщено записи Богдана Балики, батько якого Яцько Балика був київ. війтом. Є версія, що літопис поповнювався настоятелем Межигірського монастиря Іллею Кощаковським. Зберігається у ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.

Літочислення – система відліку та обчислення великих проміжків істор. часу. Виникло на ґрунті панівних у сусп-ві переказів і міфів про початок і кінець світу та циклічний рух часу, легенд про заснування (засновників) відповідного роду, реліг.

уявлень про реальні чи міфічні постаті засновників релігії, віровчення, знань про періоди правління монарх. династій та окр. правителів і т. ін. Так, єгиптяни рахували роки за династіями живих богів-фараонів, римляни – від міфічної дати заснування Риму, греки – за роками нібито запроваджених богами олімпіад; в іудаїзмі прийнято рахувати роки від створення світу, у христ. країнах – від року народження Ісуса Христа. Давньоруські літописці вели відлік часу «від створення світу». Напр., смерть великої княгині Ольги сталася 11.VII.6477 (969), а смерть великого кн. Володимира датовано 15.VII.6523 (1015). Таку саму хронологію іноді застосовували й козац. літописці XVIII ст., напр., якщо треба було виділити якусь основоположну або поч. дату. Так, у *Літописі Самійла Величка* 1648 рік позначений як 7156 рік «від створення усього живого». У руських літописах Л. визначалося також хронол. інтервалами правління княжих династій або окр. князів: напр., князювання «от первого льта Ігорева до первого льта Святьславля». У Середні віки в христ. країнах застосовувалося Л. за 15-річними циклами, так званими індиктами, зокрема в Україні за часів Лит.-Руської д-ви. Поряд із загальноусталеним, традиційним Л. велося і допоміжне Л., аби виокремити «еру» за роками правління монарха. Під час Великої франц. революції постановою Конвенту від 5.X.1793 попереднє христ. Л. було замінено на нове – республіканське, при цьому нову еру було вирішено рахувати від 22.IX.1792, дня, який ішов за днем першого засідання Конвенту і проголошення республіки та збігався з днем осіннього рівнодення. Системи, види, характер Л. або хронол. систем, яких налічується понад 200, вивчає істор. хронологія – наука про вимір часу, за допомогою якої шляхом вивчення і зіставлення писем. джерел визначають точні дати істор. подій і док-тів, перекладають на сучасну систему Л. дати інших Л., події давньої історії, відомі за джерелами під певними роками правління фараонів (у Єгипті), архонтів (в Афінах), консулів, імператорів (у Римі), пап, патріархів і т. ін. З Л. тісно пов’язане літописання, яке веде хронологію істор. подій у порядку літ, прийнятому в Л. Водночас Л. слід відрізняти від календаря, оскільки воно кладеться в основу останнього як точка відліку. Так, Л. за юліанським (від імені

Юлія Цезаря) календарем, що був схвалений пізніше Нікейським собором (325), почалося 1.I.45 до н.е., в Росії – 1.I.1700 (згідно з указом Петра I від 20.XII.1699), а за григоріанським (від імені рим. папи Григорія XIII) календарем, затвердженим папською буллою, – 15.X.1582, у христ. д-вах – від часу втілення Бога у плотське тіло Ісуса Христа – першого дня нашої ери.

Літургія (грец. leiturgia, від leiturgeo – здійснюю богослужіння) – 1. У Стародавніх Афінах особливі «повинності» на користь держави, що покладалась на багатих громадян. Вони складалися з *хорегії* – створення та утримання святкового хору; *гімнасіархії* – організації спортивних змагань та *трієрархії* – оснащення військового судна (*трієрії*) за власний рахунок. 2. Богослужіння в християнській церкві.

Ллевеллін Карл Нікерсон (22.V.1893–13.II.1962) – амер. теоретик права. Перед Першою світ. війною навч. у Франції (Сорбонна, Париж). Повернувшись до США в 1915–1918 здобув вищу освіту в Єльській школі права (м. Нью-Гейвен, шт. Конектикут), де одночасно (1918–1919) був гол. ред. «Єльського правового журналу». В 1918–1920 і 1922–1923 працював у цій школі викладачем комерц. права, пом. професора. Протягом 1924–1951 – професор юриспруденції Колумб. школи права (при Колумб ун-ті). Тут написав більшість своїх праць, зокрема «Колючий чагарник. Про наше право та його дослідження» (1931; в основу книги лягли лекції, прочитані студентам у 1929–1930 навч. році). 1930 Л. Опублікував відому книгу суд. прецедентів з комерц. права «Справи та матеріали щодо права продажу». На поч. 1950-х рр. брав участь як гол. доповідач у законопроєктн. роботах над «Єдиним комерційним кодексом США». В 1951–1960 був професором комерц. права у Школі права Чиказького ун-ту. Брав активну участь у роботі Амер. союзу громадян. прав, Нац. асоціації підтримки кольорового населення. 1960 вийшло зібрання праць Л. – «Традиція загального права». Вважається прибічником «реалістичної» юриспруденції, особливістю якої є крит. сприйняття позитивіст. тлумачення права як сукупності правових норм.

Разом з тим близькість ідей Л. до соціол. напряму в теорії права США дає підстави відносити його до представників соціологічної школи права. Правова теорія Л. Викладена у його осн. праці «Юриспруденція реалізму в теорії і практиці» (1962). Особливості цієї теорії, як і її реалізм, полягають у: 1) визнанні пост. мінливості, «плинності» права; 2) твердженні про неможливість у силу цього ототожнити право із законом, ін. нормат. юрид. актами і навіть із суд. прецедентом; 3) тезі, що право створюється виключно через практику, діяльність суду та державних службовців. Особливий вплив теорія Л. мала у 20–60-х рр. XX ст.

Лобізм (від англ. lobby – прийомна, вестибюль, кулуари) – система представництв великих монополій та ін. впливових груп при законодавчих та виконавчих органах влади у багатьох країнах світу для здійснення прямого тиску на парламентаріїв, міністрів, ін. впливових чиновників для прийняття вигідних законів, рішень, ухвал.

Локк Джон (29.VIII.1632–28.X.1704) – англ. мислитель, теоретик природного права, політичний мислитель, філософ, один із основоположників лібералізму. Народ. в сім'ї адвоката і нотаріуса. У період протекторату О. Кромвеля вивчав природничі науки в Оксфордському ун-ті, де одержав ступінь магістра. Викладав в ун-ті, перебував впродовж кількох років на дипломатичній службі, займав високі державні посади, але через переслідування урядом Карла II змушений був покинути батьківщину. Багато років провів у Франції та Голландії, де зблизився з Вільгельмом III Оранським. Повернувся до Англії після «Славної революції» 1688 р. Займав різні адм. посади, працював викладачем коледжу в Оксфорді, займався науково-дослідницькою діяльністю. Своє політико-юридичне вчення виклав у праці «Два трактати про управління», де розвинув ідеї природнього права, суспільного договору, народного суверенітету, невідчуджуваних прав особистості, сбалансованості властей і т. ін.

Лорд (англ. lord, від англосакс. hlaford – охоронець, захисник хліба) – 1. У середньовічній Англії – феод. землевласник і *сеньйор* своїх *васалів*. Поступово звання Л. стало титулом англ. вищого дворянства, який з XIV ст. діставали *пери* королівства, що складали верхню палату брит. парламенту. З XIX ст. титул Л. надається також представникам великого англ. капіталу. 2. Складова частина офіційного найменування деяких вищих та місцевих службових осіб Великобританії (лорд-канцлер, лорд-мер та ін.). 3. У XV–XVII ст. складова частина титулу *лорда-протектора* в Англії, який присвоювався деяким державним діячам, напр. *регентам* при неповнолітніх королях, *диктаторам* – О. Кромвелю та ін.

Луббутум – різновид військовослужбовців у Стародавньому Вавілоні (див.: *Баірум, декум, редум*).

Лубенський полк – адм.-тер. і військ. одиниця *Гетьманщини*. Утв. 1648 на землях, що належали кн. Яремі Вишневецькому. Після *Зборівського договору 1649* тер. Л. п. було розділено між *Миргородським полком* і *Кропивнянським полком.* Відновлено 1658. Полкове місто – Лубни, у 1714–1727 – Ромни (обидва – тепер Полт. обл.). Спочатку до складу Л. п. входили такі сотні: Лубенська полкова, Лубенська сільська, Лохвицька, Сенчанська (Синецька), Глинська, Роменська, Костянтинівська, Смілянська. З 1658 сотенними містами стали: Глинськ, Городище, Горошине, Жовнине, Костянтинівка, Курінька, Лохвиця, Лубни, Лукомль, Пирятин, Ромни, Сенча, Сміла, Снітин, Хмелів, Чигирин-Діброва, Чорнухи, Яблунів. У Лохвиці бувало по 3 сотні, у Лубнах, Пирятині, Сенчі, Чорнухах – по 2. У 1723 в Л. п. налічувалося 2687 піших і 3968 кінних козаків. За ревізією 1764 кількість населення Л. п. становили 146 931 особу, на його території було 21 містечко, 1609 сіл і хуторів. Полковники: Г. Яськевич (1648–1649), П. Швець-Омелянович (1658–1659), Я. Засядько (1659–1660), С. Шамлицький (1660–1661), А. Пирський (1662–1663), Г. Вербицький (1663–1664), Г. Гамалія (1664–1666, 1668–1670, 1687–1688), Б.Щербак (1666–67), П. Плисенко (1669), І. Сербин (1671, 1672–1675), А. Нестеренко (1671–1672), М. Степанів-Кияшко

(1672), М. Ілляшенко (1676–1687), Я. Головченко (1688), Л. Свічка (1688–1699), Д. Зеленський (1700–1708), В. Савич (1708–1714), А. Маркович (1714–1727) у 1723–1725 був наказним гетьманом, 1729–1740 – ген. підскарбієм), П. Апостол (1728–1757), І. Кулябка (1757–1771), С. Максимович (1771–1781). У 1781 Л. п. ліквідовано, а більшу частину його території включено до *Київського намісництва* і частково – до *Чернігівського намісництва*.

Лугаль (пан, велика людина, господар) – як і *енсі* (той, що очолює рід, закладає храм), титул правителів, військових вождів ряду стародавніх міст-держав у Месопотамії.

Лугаль-гегемон – це новий вид правителя в Месопотамії, влада якого виходила за межі одного міста і не обмежувалася органами управління общиною.

Лук'яненко Левко Григорович (24.VIII.1927–7.VIII.2018) – укр. політ. та громад. діяч, письменник, радянський дисидент. Борець за незалежність України у XX ст. Співзасновник Української Гельсінської групи. Народний депутат України. Герой України. Автор Акту проголошення незалежності України. Лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка 2016. Д-р права Ун-ту Альберти (Канада; 1993). Голова *Асоціації дослідників голодоморів в Україні* (1994–1996, 1998–2008). Під час Другої світової війни призваний до Червоної армії. Від жовтня 1945 до 1949 служив на території Австрії, 1949–1953 – командиром мотоциклетного взводу в Нахічеванській АРСР (Азербайджан). 1953 став членом ВЛКСМ, потім – членом ВКП (б). Цього ж року закінчив вечірню офіцер. школу і поступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту. 1958 отримав диплом про вищу юрид. освіту й був направлений на роботу в Зх. Україну. Від вересня 1958 – пропагандист Рахівського (Закарпат. обл.), а згодом Глинянського райкому КПУ Львів. обл. Під впливом побаченого (і почутого) в Зх. Україні й критичного його осмислення змінив своє ставлення до політики правлячої в СРСР партії. Від 1959 – адвокат Глинянської юрид. консультації. Цього ж року разом зі Степаном Віруном і Василем Луцьківим став

організатором Укр. робітничо-сел. спілки (УРСС), написав її програму, обґрунтував у ній необхідність системної боротьби за самостійність України мирними засобами на основі Конституції УРСР і СРСР, а також норм чинного міжнар. права. 1960 обраний головою УРСС. У січні 1961 заарештований і у травні засуджений Львів. обласним судом до страти за «зраду Батьківщини». Перебував 72 дні у камері смертників. Після того, як Верховний суд СРСР замінив смертний вирок на 15 років ув'язнення, відбував покарання спочатку в Мордовському концтаборі суворого режиму, потім – у Владимирській в'язниці, згодом – у ВС-389/36 (с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл. РФ). У січні 1976 після звільнення оселився в Чернігові, працював електриком у дитячій лікарні. Восени 1976 став одним із фундаторів *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод* (УГГ). У грудні 1977 заарештований за обвинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді», 20.VI.1978 засуджений до 10 років тюрми і 5 років заслання. Йому інкримінувалась не тільки діяльність в УГГ, а й виготовлення і поширення самвидавівських статей: «Рік свободи» (оприлюднена кількома європ. мовами), «Зупиніть кривосуддя», «Проблеми інакодумства в СРСР» та ін. Під час слідства оголосив голодування на знак протесту, відмовився давати свідчення зі справи і склав заяву про відмову від рад. громадянства. Покарання відбував у Мордовії та на Уралі, а заслання – у Томській обл. РРФСР. Там написав історико-філос. брошуру «Що далі?». Перебуваючи на засланні, заочно в березні 1988 обраний головою УГГ, яка влітку 1988 була перейм. в *Українську Гельсінкську спілку* (УГС). 9.XII.1988 звільнений, у січні 1989 повернувся в Україну. У квітні 1990 на установчому з'їзді *Української республіканської партії* (УРП) обраний головою партії, створеної з УГС. Від березня 1990 – нар. депутат України, член Комісії з питань законодавства і законності, заст. голови блоку опозиційних депутатів «Народна рада», кер. фракції «Незалежність». 1991 був одним з канд. на обрання Президентом України та на посаду голови ВР. Співавтор *Декларації про державний суверенітет України* 16 липня 1990. У травні 1992 – листопаді 1993 – надзвичайний і повноважний посол України в Канаді. Через незгоду з політикою уряду

подав у відставку. Очолив демокр. об'єднання «Україна» на виборах 1994. 1994–1997 – президент Української ланки Всесвітньої ліги за свободу і демократію. 2000–2002 – голова УРП, 2002–2005 – голова Ради старійшин УРП «Собор». Нар. депутат України 1, 2, 3, 4, та 5 скликань. 27.I.2001 обраний дійсним членом Академії вищої школи України. Від 27.V.2002 – член Нац. спілки письменників України. Нагороджений 1992 Почесною відзнакою Президента України, 2005 Л. присвоєно звання Героя України з врученням ордена Держави. 2007 нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого V ст. У 2015 видано повне зібрання творів Л.Г. Лук'яненка «Шлях до відродження»: в 13 т. (К., 2015).

Любекське міське право – норми феод. права, що діяли в XIII–XIV ст. у ганзейських містах, Гольштейні, Макленбурзі, Померанії, Східній Пруссії, Прибалтиці (міста Мемель – тепер. Клайпеда Латвії; Ревель – тепер. Таллінн Естонії; Нарва та ін.). Склалося у м. Любеку (тепер. Німеччина) з привілеїв, отриманих 1160 від Генріха Лева (герцога Саксонії з 1142 та Баварії у 1156–1180), 1188 – від Фрідріха I Барбаросси (нім. короля з 1152, імператора Священної Рим. імперії герм. нації з 1155), 1226 – від Фрідріха II Гогенштауфена (нім. короля з 1212, імператора Священної Рим. імперії герм. нації з 1220) та постанов любекського суду шеффенів (засідателів). Поширювалося на колонізовані німцями землі. Л.м.п. створювало для нім. купців і ремісників привілейоване становище (суд. звільнення від військ. служби тощо). Для міст з Л.м.п. любекський суд був вищою апеляц. інстанцією. Наприкінці XVI ст. Л.м.п. злилося з близьким до нього гамбурзьким міським правом і в такому вигляді діяло в деяких містах Німеччини аж до XX ст.

Любецький з'їзд князів 1097 – зібрання найвпливовіших давньоруських князів з роду Рюриковичів в м. Любечі (тепер смт. Черніг. обл.) з метою об'єднання військ. сил проти зростаючої половецької агресії, а також вироблення рішень, спрямованих на припинення міжусобиць удільних князів, що ослаблювало країну перед зовнішньополітичними загрозами. Л.з.к. 1097 не досяг своєї мети, більше того закріпив два основоположні принципи, що узаконили подальше дроблення України-Руси у XII–XIII стст.: 1) «хай кожен тримає отчину свою» і 2) «не переступати межі

братньої». Віднині землі-князівства з адм. одиниць єдиної Київської держави перетворюються у практично самостійні державні утворення. Л.з.к. 1097 не гарантував виконання своїх рішень, не усунув з політ. життя суперечностей, що наростали, не започаткував прийнятну для всіх земель модель державно-адм. правопорядку. Як наслідок, у 1132 північні та північно-східні землі виходять з політичної системи Південної Русі і вона поступово занепадає.

Люблінська унія 1569 – угода про об'єднання *Великого князівства Литовського* і *Польського королівства* у федеративну д-ву – Річ Посполиту. Акт цього об'єднання (унія) був затв. 01.07.1569 в м. Любліні (звідси й назва). Л.у. 1569 завершила процес об'єднання двох держав, що розпочався з укладення *Кревської унії 1385*. Процес був зумовлений ослабленням Вел. князівства Литовського, зростанням антифеодальних виступів, загостренням внутріполіт. і націон.-реліг. суперечок, зовн. загрозами з боку Тевтонського ордену, Моск. князівства, Кримського ханства та ін. Ці обставини вміло використали польські феодали і катол. духівництво, приєднавши на століття лит. та укр. землі до Польщі.

Люди добрі, мужі судні, ***люди притомні, земські люди добрі, сторона людей добрих*** – свідки у давньорус. суді, суді *Великого князівства Литовського* (XII–XVI стст.). Л.д. відігравали роль гарантів законності рішення суду (насамперед копного), хранителів звичаєвого і писаного права і загалом народних представників. Склад і компетенція Л.д. у судовому процесі не були усталеними. Л.д. згадуються у «Руській Правді», Псковській судній грамоті, Литовських статутах.

Люй – сукупність кримінально-правових норм у середньовічному Китаї.

Люстрація (лат. lustratio – очищення шляхом жертвоприношення, спокута) – 1. У феод. Польщі XVI–XVIII стст. – ревізія-опис корол. маєтностей. Започатковані сеймом 1562 і проводилися, як правило, один раз на п'ять років. Л. заносилися до суд. книг, на них посилалися як на засіб доказування у суд. справах.

2. У деяких сучасних постсоц. країнах – особлива процедура перевірки осіб, які займають відп. держ. посади, а також кандидатів на ці посади на предмет їх співробітництва в минулому зі службами держ. безпеки. З цього приводу у 1990–1993 в Естонії, Латвії, Румунії, Угорщині, Чехії прийняті спец. закони про Л., які забороняють відповідним особам займати посади, включені до спец. переліку, а також обиратися в органи представн. влади.

Лютер Мартін (1483–1546) – основоположник та визначний ідеолог реформації, засновник протестантизму (лютеранства), що згуртувало народ Німеччини у боротьбі з католицькою церквою. Навчався в Ерфуртському ун-ті, доктор теології, проф. Віттенберзького ун-ту. У 1517 р. виступив із «95 тезами» проти індульгенцій, вступив в полеміку з папським Римом. Автор численних публіцистичних, філософських, релігійно-етичних творів. Вихідним пунктом лютерівського була теза про те, що спасіння досягається виключно вірою. Віруючі виправдовуються безпосередньо перед Богом, стають ніби священиками самі собі, а тому не потребують більше послуг католицької церкви.

НАЙВЖИВАНІШІ ІНОЗЕМНІ СЛОВА, КРИЛАТІ ВИСЛОВИ І НАЙМЕНУВАННЯ (НАЗВИ) ІСТОРИЧНИХ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ ТА КОДИФІКАЦІЙ

А

A capite *лат.* – від голови (від початку).

A priori *лат.* – заздалегідь (незалежно від досвіду).

Ab uno crimine disce omnes (Vergilius) *лат.* по одному злочину суди про всі інші.

Absens heres non erit *лат.* – відсутній не вважається серед спадкоємців.

Absolutum dominium *лат.* – абсолютна (необмежена) влада.

Act *англ.* – дія, діяння; закон.

Act of attainder *англ.* – у Великобританії законодавчий акт, який передбачає застосування покарання без розгляду судом; прийнятий парламентом окремий закон про осуд у порядку імпічменту.

Act of state *англ.* – акт державної влади, здійснений монархом чи від імені монарха, який не може бути предметом судових тяжб (спорів).

Alma mater *лат.* – мати-годувальниця. *Метафорично*: шанобліва назва навчального закладу.

Allgemeines landrecht fur preussischen staaten 1794 *нім.* – Загальний земський закон для пруських провінцій 1794 р.

Amemus patriam, pareamus legibus ! *лат.* – любімо Батьківщину, корімося її законам !

Appellate court *англ.* – суд, який розглядає апеляції на рішення нижчестоячих судів про перегляд прийнятого судового рішення.

Arrest *англ.* – позбавлення особи свободи законною владою для того, щоб зупинити злочинне діяння чи пред'явити комунебудь звинувачення в порушенні вимог кримінального чи цивільного закону.

Ars boni et aequi *лат.* «мистецтво добра (користі) і (співрозмірної) справедливості», найкоротше визначення права, дане Цельсом-Молодшим (III ст. н.е.).

Assize *англ.* – ассиза; указ, закон, статут, постанова; виїзна сесія суду присяжних.

Attorney general англ. – генеральний аторней, уповноважений, управомочний (в США – у справах федерації чи штату в кримінальному чи цивільному суді).

Audi multa, loquere pauca *лат.* – слухай багато, говори мало.

Audiatur et altera pars *лат.* – хай буде вислухана і друга (протилежна) сторона (*один з основних принципів судочинства)*.

B

Barrister *англ.* – баристер у Великобританії – адвокат вищого рангу (порівняно з соліситором), який має право виступу у вищих судах.

Beate vivere est honeste vivere *лат.* щасливо жити – значить чесно жити.

Beati pacifici *лат.* – щасливі ті, що встановлюють мир.

Bona fides *лат.* – термін рим. приватного права, який складається з двох значень: 1. *Fides* (лат.) – віра, довіра, власна чесність і довіра до чесності ін. осіб, дотримання даної обіцянки, слова. Означає також моральний обов'язок усіх людей виконати своє зобов'язання, у чому б воно не полягало. Оскільки відносини між рим. гр-нами і перегринами (особами поза статусом рим. гр-нина) не мали правового значення, то принцип *fides* за таких обставин набував сили правового, тобто таке зобов'язання ставало ніби правовим. Тому *fides* з часом стало засадою усіх правовідносин, що складалися між рим. гр-нами та перегринами. 2. Слово *bona* (лат.) – добра совість, добросовісний – з'явилося перед терміном *fides* пізніше. Спочатку цей принцип застосовувався до неформ. договорів, а потім поширився на всі зобов'язальні відносини, речове право, судочинство та ін. У таких випадках *B.f.* набувала конкр. значення: напр., *possessor bona fides* – добросовісний

(добропорядний) володілець. *B.f.* протиставлялася поняттю *mala fides* – близький до обману, недобросовісний (недобропорядний). *B.f.* застосовується також у сучасному міжнар. праві при тлумаченні і виконанні міжнар. обов'язків у межах, визначених правом. Він означає сумлінність у ставленні до взятих зобов'язань. У п. 2 ст. 2 Статуту ООН міститься вимога, щоб члени цієї організації сумлінно виконували взяті на себе зобов'язання. Принципу сумлінності надано значення загальної норми, яка регулює сукупність міжнар. відносин. Принцип сумлінності у виконанні своїх обов'язків підтверджено Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969, ст. 26 якої гласить: «Чинні договори є обов'язковими для сторін і мають виконуватися ними сумлінно». Ця норма закріплена у ст. 12 Закону «Про міжнародні договори України» (1993).

Burgerliches gesetzbuch 1900 *нім.* – Німецьке цивільне уложення (кодекс) 1900 р.

C

Certum est omnia licere pro patria *лат.* – усім треба пожертвувати задля Батьківщини.

Checks and balances *англ.* – «взаємний контроль і рівновага» (гілок влади) в конституційній системі США.

Chiefdom *англ.* – чіфдом, вождізм, централізоване управління племенем чи конфедерацією племен.

Civilization *франц.* – цивілізація, інколи вживається як синонім культури (Шпенглер, Сорокін та ін.).

Civil law *англ.* – цивільне право як галузь в системі правового спілкування та регулювання.

Civil liberties *англ.* – громадянські свободи (і права) в США.

Civil service *англ.* – цивільна служба, державна служба. Усі наймані службовці в апараті урядової влади, за виключенням військовослужбовців.

Civitas *лат.* – громада (община) міста-держави, міська (цивільна) громада римлян.

Code civil des prancaise (Code Napolenien) *франц.* – Цивільний кодекс французів (Кодекс Наполеона) 1804 р.

Cogito, ergo sum *(Decart) лат.* – мислю – значить існую.

Cognoste te ipsum *(Socrates) лат.* – пізнай самого себе.

Common law *англ.* – загальне право, частина англійського юридико-нормативного матеріалу, що не включає в себе законодавчий матеріал (*common law is common reason – загальне право є загальний розум*).

Consensio omnium gentium est lex naturae *(Cicero*) *лат.* – згода усіх народів – закон природи.

Consensus *лат.* – згода, угода сторін з наміром взяти на себе зобов'язання (***ubi non est libertas ibi non est consensus*** – там, де немає свободи, там відсутній і консенсус).

Constitutio criminalis Carolina *лат.* – каральне судове уложення Карла У, імператора Священної Римської імперії в стислому викладі латиною (скорочена назва – «Кароліна»).

Constitutionalism *англ.* – конституційна організація держави, заснована на верховенстві права та незалежності гілок влади, варіант практичного втілення ідеї правової держави.

Constitutional rights *англ.* – конституційні права і свободи, гарантовані конституцією федерації чи конституцією штату і захищені від втручання виконавчої урядової влади.

Consuetudo *лат.* – звичай, у римлян також звичаєве право – «сукупність юридичних поглядів, що виникли з народної свідомості і втілені у звичай» (*Дыдынский Ф.* Латинско-русский словарь к источникам права. 1896).

Consuetudo et mos vim legis habere videntur – звичка і звичай мають силу закону.

Corpus juris canonici *лат.* – Звід канонічного права.

Corpus juris civilis *лат.* – Звід цивільного права (Звід Юстиніана).

Corrige praeteritum, praesens rege, cerne futurum *(Seneca) лат.* – виправляй минуле, керуй теперішнім, передбачай майбутнє.

Crimen *лат.* – злочин; звинувачення.

Criminal law *англ.* – каральне (кримінально-виправне) право.

Culture (political and legal culture) *англ.* – культура як норми звичаїв, ритуалів, традицій і як система переконань, а також як норми і переконання політичні та правові.

D

Decet cariorem esse patriam nobis quam nosmet ipsos *лат.* – необхідно, щоб вітчизна нам була дорожча, ніж ми самі собі.

Declaration des droits de l'homme et du citoyen 1789 *франц.* – Декларація прав людини і громадянина. Вона проголосила (декларувала), що метою суспільства є загальне благо і що урядова влада запроваджується для того, щоб людина могла повною мірою користуватися своїми природніми і невідчужуваними правами (ст. 1). Це права, суть, рівність, свобода, безпека, власність (ст. 11). Усі люди рівні за природою і перед законом (ст. 111). Декларація внесена як перший розділ до Конституції Франції 1791 р.

De jure *лат.* – юридично, за правом (на основі права), формально.

Delegated legislation *англ.* – на відміну від первісного статутного законодавства являє собою субординовану підзаконну нормотворчість такого ж як і статут законодавчого призначення. Делеговане законодавство здійснюється міністрами корони, місцевою владою та іншими установами відповідно до повноважень, якими, їх наділяє той чи інший (парламентський закон). У кожному окремому випадку відповідний статут диктує (передбачає) відповідну процедуру для делегованого законодавства. Ця процедура може вимагати чи не вимагати парламентського схвалення кожного фрагмента делегованого законодавства, але у будь-якому випадку, згідно з конституційною доктриною, положення делегованого законодавства можуть бути анульованими в судах у тому випадку, якщо законодавець перевищив надані статутом повноваження чи відхилився від передбачуваної ним процедури. Загальноприйнятими (проте не повсюдно) формами делегованого

законодавства в Англії є узаконені зобов'язання (букв. – засоби, instruments), що встановлюються держсекретарями (міністрами), або ж автономні правила (bylaws), запроваджувані органами місцевої влади.

Dharma *санскр.* – Закон обов'язку і благочестя.

Difficilis est ars regendi rem publicam *лат.* – складне мистецтво – управління державою.

Diligere porentes prima naturae lex est *лат.* – поважати батьків – найперший закон природи.

Disce libens: quid dulcius est quam discere multa? *лат.* – навчайся охоче: що є приємніше, ніж багато вчитися?

Droit *франц.* – право.

Due process of law *англ.* – відповідно до законної процедури; нормальне користування законом, яке має відповідати основним правовим принципам і поширюватися на усіх громадян без будь-яких переваг і забобон (помилкових поглядів). В американській практиці це правило встановлено П'ятою конституційною поправкою, яка вимагає, щоб урядуючи влада не позбавляла будь-кого «життя, свободи і власності» без повного і чесного дотримання правил і процедур, встановлених законом.

Dulce et decorum est pro patria mori (Horatius) *лат.* – приємно і почесно померти за Батьківщину.

Dum spiro, spero (Ovidius) – допоки дихаю, сподіваюсь (не втрачаю надії).

Dura lex, sed lex *лат.* – суворий закон, але це закон (тобто, яким би закон не був суворим, його потрібно дотримуватися).

E

Et cetera (caetera) *лат.* – і так далі. *Скорочено позначається* etc.

Etiam sine lege poena est conscientia *лат.* – докори сумління є покарання і без закону.

F

Faber est suae quisque fortunae (Sallustius) *лат.* – кожен є ковалем свого щастя.

Feriunt summos fulgura montes (Horatius) *лат.* – блискавки б'ють у найвищі гори.

Festina lente *лат.* поспішай повільно.

Fiat lux! *лат.* – хай буде світло!

Fortuna caeca est (Cicero) *лат.* – доля сліпа.

Fortuna favet fortibus *лат.* – щастя сприяє відважним.

Fictio *лат.* – фікція юридична, юридична вигадка (вимисел).

G

Gaudeamus igitur, iuvenes dum sumus! *лат.* – веселімося (радіймо) ж, поки ми молоді ! (початок середньовічної студентської пісні «Гаудеамус» латиною).

Gesetz *нім.* – закон.

H

Habeas corpus *лат.* – початкові слова наказу англійського судді, зверненого до начальника тюрми чи поліцейської дільниці, про доставку ув'язненого (затриманого) до суду з необхідними документами, що підтверджують законність затримання громадянина. За зволікання (відтермінування) чи ухиляння від доставки затриманого в суд винуватців піддають великим штрафам у порядку компенсації моральної шкоди особі, незаконно арештованому чи навіть посадженому до в'язниці. Ця процедура прискореного розгляду закріплена в Habeas Corpus Amendment Act 1679 (зміненому законі про процедуру «хабеас корпус»).

Historia vitae magistra *лат.* – історія – вчителька життя.

Hominem ex operibus eius cognoscere *лат.* – людину пізнають по її справах (роботі).

Human rights and fundamental freedoms *англ.* – права і фундаментальні свободи людини.

I

Ignorantia juris neminem excusat *лат.* – незнання закону нікого не виправдовує (не звільняє від відповідальності).

Immortalitas est pro patria mori *лат.* – загинути за Батьківщину – це безсмертя.

Impeachment *англ.* – імпічмент; публічне офіційне звинувачення вищої цивільної посадової особи у незадовільному виконанні обов'язків, що проводиться в парламенті відповідно до формальних правил і вимог щодо процедури порушення звинувачення і розслідування, а також подальшого притягнення до відповідальності у вигляді позбавлення довіри, відсторонення від посади та передачі справи до кримінального суду. В англо-американській політичній практиці застосовується імпічмент вразі звинувачення у хабарництві, у державній зраді, притягнення до відповідальності за порчу майна, дискредитації свідка чи показань (свідчень) тощо.

In brevi *лат.* – коротко.

In concreto *лат.* – насправді, конкретно.

In legibus fundamentum res publicae *лат.* – у законах фундамент (основи) держави (йдеться, очевидно, про «Закони XII Таблиць» 451–450-х рр. до н.е. Римської республіки).

Initium est salutis notitia peccati (Seneca) *лат.* – початок виправдання – це визнання вини.

Inter arma silent leges (Cicero) *лат.* – під час війни закони мовчать.

Inter nos *лат.* – між нами; по секрету.

J

Jurisdictio *лат.* – судова влада, захист прав, вирішення справ.

Jurisprudense *лат.* – правознавець (синонім – jurisconsultus).

Jurisprudentia *лат.* – наука права, розуміння права, правознавство.

Juristen Bose christen *нім.* – юристи погані християни (середньовічна нім. приказка).

Jury (Grand jury) *англ.* і *франц.* – журі, колегія присяжних (в Англії – велике журі, колегія із 12–23 присяжних, яка вирішує питання про віддання звинувачуваного під суд.

Jus est ars boni et aequi *лат.* – право – мистецтво добра і справедливості.

Jus (juris) *лат.* – право в розумінні «правил і норм, що визначають порядок спільного проживання людей» і в значенні «вільної волі людини, його здатності вільно діяти», а також в сенсі «судового розгляду справи» (*Дыдынский Ф. Указ соч.).*

Jus gentium *лат.* – за стародавніх римських часів право, спільне для всіх народів, загальнонародне право, згодом – міжнародне право.

Jus privatum *лат.* – приватне право.

Jus publicum *лат.* – публічне (привселюдне) право.

Justitia *лат.* – справедливість, законність.

Justitia civitatis (regnorum) fundamentum *лат.* – справедливість – основа суспільства (держави).

L

Labor improbus omnia vincit (Vergilius*) лат.* – наполеглива праця все перемагає.

Law *англ.* – право (в об'єктивному сенсі), закон (***law favours order and abhors confusion*** – закон сприяє порядку і відкидає невизначеність).

Law of constitution *англ.* – право конституційне, право державне (закони, що регулюють організацію і діяльність державної влади).

Legalitas regnorum fundamentum *лат.* – законність – це основа держави.

Lege et consuetudine *лат.* – за законом і звичаєм.

Legem brevem esse oportet (Seneca) *лат.* – закон повинен бути коротким.

Leges cum omnibus simper una atque eadem voce loquuntur *лат.* – закони з усіма говорять одним і тим же голосом (перед законом усі рівні).

Legibus idcirco omnes servimus, ut liberi esse possimus *лат.* – усі ми підкоряємося законам для того, щоб бути вільними.

Lex (leges) *лат.* – закон, обов'язковий для всіх, загальне правило. У вузькому значенні слова постанова усього римського

народу, народних зборів; в імператорський період (27 до н.е. – 476 р. н.е.) – указ імператора, а також норми та правила, запроваджені римськими юристами. У широкому сенсі припис цивільного права на противагу преторському чи звичаєвому праву.

Lex est quod populus iubet atque constituit *лат.* – закон – це те, що народ наказує і ухвалює.

Lex justa libertati, aequalitati et fraternitati praesidio est *лат.* – справедливий закон – опора свободи, рівності і братерства.

Loi *франц.* – закон.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акмалова А.А. Словарь-справочник по истории отечественного государства и права. М., 2002. 67 с.

2. Актуальні проблеми теорії держави і права: навчальний посібник / Шевченко А. Є., Топчій В. В., Кудін С .В., Старостюк А. В., Талах А. М. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2016. 200 с.

3. Баглай М.В., Бобылев Г.В., Карлов Ю.Е., Воробьев В.П., Гуреева Н.П., Даниленко В.Н. Конституционное право зарубежных стран: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». Московский государственный институт международных отношений МИД России / М.В.Баглай (общая ред.). 2-е изд. перераб. М., 2008. XII. 1043 с.

4. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посібник [для студ. ВНЗ]. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 903 с.

5. Большая юридическая энциклопедия. М., 2006. 5818 с.

6. Большой юридический словарь. М., 1999. 790 с.

7. Бостан С.К., Тимченко С.М. Державне право зарубіжних країн: навч. посібник. К., 2005. 504 с.

8. Большая юридическая энциклопедия / автор и составитель А.Б. Барихин: содержит более 30 000 терминов и определений. М., 2010. 960 с.

9. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. К., 2004. 672 с.; Вид. друге: К., 2008. 730 с.

10. Боярська З. І. Історія держави і права України: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. Київ : КНЕУ, 2001. 280 с.

11. Велика українська юридична енциклопедія: У 20-ти томах. К., 2016–2018.

12. Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова). 2-ге вид., перероб і доп. К., 2012. 1020 с.

13. Всемирная история государства и права: Энциклопедический словарь. М., 2001. 938 с.

14. Всеобщая история государства и права: учебник для вузов / под ред. К. Батыра. М., 2000. 496 с.

15. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2011. 64 с.

16. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політико-правові системи світу: навч. посіб. К., 2006. 608 с.

17. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. 7-ме вид. К., 2011. 768 с.

18. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учебник для вузов. М., 2002. 744 с.

19. Довідник з історії України (А-Я). К., 2001. 1136 с.

20. Енциклопедія історії України: В десяти томах. К., 2003–2013.

21. Етимологічний словник української мови: В семи томах. К., 1982–2012.

22. Європейський Союз: економіка, політика, право: енциклопедичний словник. К., 2011.

23. Євтух В.Б., Трощинський В.П. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. К., 2004. 328 с.

24. Заруба В. М. Історія держави і права України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Істина, 2006. 416 с.

25. Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.

26. Історія держави і права України: підручник. К., 2003. 512 с.

27. Історія держави та права України : словник термінів і понять / В. В. Щукін, Н. В. Сугацька, А. М. Павлюк ; під ред. М. М. Шитюка. Київ : Кондор, 2011. 284 с.

28. Історія держави і права України: практикум / А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна, С. В. Кудін, Н. П. Свиридюк; за ред. А. Є. Шевченка. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2012. 248 с.

29. Історія держави і права України: підручник / За ред. В.Д. Гончаренко. Х., 2013. 704 с.

30. Історія держави і права України: підручник / Донецьк, 2014. 535 с.

31. Історія держави і права України : підручник / О. І. Нелін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 719 с.

32. Історія держави і права України : практикум. М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін. ; за ред. М. Ю. Бурдіна. Харків : ФОП Бровін О.В., 2017. 444 с.

33. Історія держави і права України: навч. посіб. / сост. : И. Тетарчук, Т. Дякив. Київ: Центр навчальної літератури, 2017. 214 с.

34. Історія держави і права України: підруч. за ред. : О. М. Бандурки. Харків: Майдан, 2018. 640 с.

35. Історія українського права : курс лекцій / За ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.

36. Історія українського права : навч. посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. ; за ред. І. А. Безклубого. Київ : Грамота, 2010. 334 с.

37. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов / Под ред. О. Жидкова, Н. Крашенинниковой. В 2-х ч. М., 2001. 1336 с.

38. История политических и правовых учений: учебник для вузов. 2-е изд. М., 2001. 736 с.

39. Капелюшний В.В., Кудін С.В. Історія держави і права України: навч. посіб. в схемах, таблицях і визначеннях основних термінів. К., 2001. 224 с.

40. Концепції держави і права : історико-теоретичний аналіз : монографія / А. Є. Шевченко, С. В. Кудін ; за заг. ред. професора А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018.

41. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. К., 2001. 400 с.

42. Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада: учебное пособие / сост. проф. В.В. Маклаков. 2-е изд., испр. и доп. М., 1999. 584 с.

43. Конституция Российской Федерации. М., 2001. 40 с.

44. Корінний М.М., Шевченко В.Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. К., 2003. 384 с.

45. Корінний М.М. Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». К., 2012. 132 с.

46. Корінний М.М. Теорія насильства та її альтернативи: суспільно-політична практика «творення» недемократичної держави і права – від стародавніх східних деспотій до тоталітарно-кедебістських режимів путінського зразка новітньої доби (еволюція, «нові» підходи, злочинна практика та пошуки виходу з «глухого кута…». Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз: монографія / За заг. ред. А.Є. Шевченко. Вінниця, 2018. С. 76–125.

47. Корінний М.М. Спроба реконструкції складу найдавніших єгипетських богів – «творців» пантеону Геліопольської еннеади. Збірник матеріалів II Всеукраїнських читань пам'яті Н.Р. Нижник. Вінниця, 2018. С. 63–72.

48. Короткий довідник з історії України. К., 1994. 255 с.

49. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. К., 1993. 380 с.

50. Кудін С. В. Історія держави і права України: навч.-метод. посіб. для студ. вищих. навч. закл. Київ: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. 240 с.

51. Кудін С. В. Правовий статус адвоката у литовсько-польський період. Збірник матеріалів Всеукр. круглого столу «Адвокатура України: історія та сучасність (на пошану адвоката, президента УНР в екзилі С.П. Витвицького). Київ: КВІЦ, 2015. С. 52–56.

52. Кудін С. В. Поняття «адвокат» та «адвокатська діяльність» за правовими пам'ятками українських земель та Московської держави XV–XVII ст. *Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України».* Вип. 2. Київ: КВІЦ, 2016. С. 39–54.

53. Kydin S. V. Treaties of Kievan Rus (X–XIII Centuries): Cognition of the «Common» and the «Different» in the Law of States. Jus Gentium. Journal of International Legal History. – 2016. – Vol. 1, No. 2. – July. S. 573–579.

54. Кудін С. В. Джерела кримінального права України у X – першій чверті XII ст.: історіографічні аспекти дослідження. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний стан кримінального законодавства України: шляхи реформування». Ірпінь, 2018. С. 77–81.

55. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації. Вінниця: ТОВ «Твори» 2019. 540 с.

56. Кудін С. В. Дослідження у сфері порівняльної історії права у працях Ф.В. Тарановського. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2019. № 6. С. 33–36.

57. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. Київ : Ін Юре, 2008. 624 с.

58. Кучерук О. Ілюстрована енциклопедія історії України. К., 1998. 216 с.

59. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. 4-те вид., доп. К., 2004. 616 с.

60. Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996.

61. Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. Второе издание. М., 1991. Т. 1. А-К. 671 с., с ил.; Т. 2. К-Я. 719 с., с ил.

62. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. 3-тє вид., стер. К., 2001. 429 с.

63. Орленко В.І., Орленко В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: посіб. для підготов. до іспитів. К., 2007. 244 с.

64. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підручник. 2-ге вид. К., 2009. 528 с.

65. Популярна юридична енциклопедія / ред. кол.: І.С. Чиж (гол. ред.). К., 2002. 528 с.

66. Романюк А.С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини XX – початку XXI ст.: навч. посіб. К., 2011. 255 с.

67. Российская государственность в терминах: IX – начало XX в.: словарь. М., 2001. 456 с.

68. Тищик Б. Й. Історія держави і права України : акад. курс / Б. Й Тищик, І. Й Бойко. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

69. Тищик Б.Й. Історія держави і права Стародавнього світу: навч. посіб. Львів, 2011. 384 с.

70. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2011. 944 с.

71. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : Вид. 4-те, зі змінами. Київ: Видавничий дім «КОНДОР», 2018. – 772 с.

72. Трофанчук Г. І. Історія держави і права України. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 568 с.

73. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. К., 2007. 1028 с.

74. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. К., 2004.

75. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник. К., 1997. 560 с.

76. Федоров К. Історія держави і права зарубіжних країн. К., 1994. 464 с.

77. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. – Київ-Львів, 2003. 480 с.

78. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і доп. К., 2000. Т. 1. 472 с.; Т. 2. 728 с.

79. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. К., 2003. 656 с.

80. Чернявська Т.І., Фрейман Г.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник (практикум). К., 2015. 400 с.

81. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс: підручник. К., 2008. 472 с.

82. Шатилова С.А. История государства и права зарубежных стран: учеб. пособие. М., 2003. 272 с.

83. Шевченко А. Є. Незалежність України: ретроспективний аналіз, сучасність, перспектива. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 8. 016. С. 6–8.

84. Шевченко А. Є. Старостюк А. В. Актуалізація цінності інтегративного праворозуміння в умовах пошуку теоретичних засад єдності оптимального визначення права «Innovations in science and education: challenges of our time» / [collection of scientific papers; edited by Marina Dei, Olha Rudenko]. London: IASHE, 2016. 196 с. С.157–160.

85. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина І). *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. Ірпінь, 2016. № 1 (3). 221, [205–211] с.

86. Шевченко А. Є. Старостюк А. В. Ціннісні детермінанти пізнання права як складова правового прогресу. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах. Науково-практичний юридичний журнал*. Випуск 7. Київ: ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. 448, [44–47] с.

87. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина ІІ). *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. Ірпінь, 2016. № 2 (4). 221, [240–246] с.

88. Шевченко А. Є. Formation of unitarianism in Poland and Italy (comparative and legal analysis) Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, Volume 26, Number 2, 2018. Co-publisher: Accent graphics communications. Hamilton, ON, Ontario, L8N 3x3 Canada. 2018. P. 48–53.

89. Шевченко А. Є. Organizational actions of the soviet government for development and safety of functioning of the motor transport in the 20-30th years of the 20th century. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика) Серія : право. збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*. Ірпінь, 2018. Випуск 3–4 (12–13). 308, [6–14] с.

90. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Цивільний кодекс УРСР 1963. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 1 : Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 796–798.

91. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 1 : Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 800–802.

92. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Цивільний процесуальний кодекс УСРР 1924. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 1 : Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 802–803.

93. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1929. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 1 : Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 803–805.

94. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Розвиток системи законодавства у період існування УНР (1917–1918 рр.). *Збірник наукових статей та тез повідомлень Міжнародної наукової конференції «Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення УНР)*. Харків, 2017. С. 79–83.

95. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Джерела права у період існування Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 101–108.

96. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історико-правовий аналіз джерел права Української Народної Республіки (1917–1918 рр.). *Альманах права (Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри)*. Київ, 2018. Вип. 9. С. 91–95.

97. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Правова система ЗУНР: порівняльно-історичні засади її дослідження. *Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення) : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції*. Львів, 2018. С. 93–97.

98. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Права людини у контексті національної безпеки України: історично-правовий вимір. матеріали міжн. науково-практ. конференції «Права людини та національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції». *Соціологія права. 2019. Спец. випуск*. С. 47–49.

99. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Філософсько-правові аспекти усвідомлення цінності людини в Україні в XI–XVIII ст. Закарпатські правові читання : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції. Ужгород, 2019. Т. 1. С. 113–120.

100. Шевченко А.Є. Державно-правове становище Українських земель у роки Другої світової війни (1939–1945 рр). Історія держави і права України: підручник. Донецьк, 2014. С. 396–414.

101. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Історія держави і права України: навчально-методичний посібник / Університет державної фіскальної служби України. 2019. С. 236.

102. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Історія держави і права України: навчально-методичний посібник. Вінниця, 2020. 688 с.

103. Шевченко А.Є., Туренко О.С., Іванов І.В. Історія вчень про державу та право: навчальний посібник. Практикум. Донецьк, 2012. 352 с.

104. Шевченко А.Є., Суюсанов Л.І., Мухіна Г.В. та ін. Історія держави і права України: навчальний посібник. Донецьк, 2012. 248 с.

105. Шевченко В.Ф., Павленко М.І., Потапов Г.Г. Історія українських політичних партій: навч. посібник. К., 1999. 116 с.

106. Шевченко А. Е., Кудин С. В., Светличний А. П., Коротун Е. Н., Загуменная Ю. А. Конституционные основы обеспечения права человека на здоровье: сравнительно-правовой аспект. Georgian medical news. no 3 (300). 2020. S. 140–146.

107. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А. А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – поч. XII ст. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020 . 468 с.

108. Anatolii Shevchenko, Olena Kalhanova, Serhii Kudin, Olena Kravchenko. Guarantees of realization of the rights and freedoms of the person in the national legal system: Teaching technique. *The Asian International Journal of Life Sciences. Supplement 21(2) 2019. – S. 535–548.*

109. Shevchenko A., Kudin S., Kamarali S., Dei M. Issues with interpreting the social and legal value of a person in the context of the integrative type of legal-awareness. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 38 (2), 2020. P. 54–61.

110. Shevchenko Anatoliy, Loshchykhin Olexander, Shevchenko Dmitry. The main directions of local self-government reform in Ukraine in the conditions of European integration. Association agreement: driving integrational changes. Monograph. 2020. vol. III. S. 183–192.

111. Щукін В.В., Сугацька Н.В., Павлюк А.М. Історія держави і права України. Словник термінів і понять. К., 2011. 284 с.

112. Юридическая энциклопедия / под ред. Тихомирова М.Ю. 5-е изд., перераб. и доп. (7 тыс. статей). М., 2014. 972 с.

113. Юридическая энциклопедия / ред кол.: Б.Н.Топорнин (гл. ред.). М., 2001. 1267 с.

114. Юридична енциклопедія: у 6-ти томах (9731 ст.). Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (гол. ред.). К., 1998–2004.

115. Юридичний словник-довідник / ред. Ю.С. Шемшученко. К., 1996. 696 с. (он-лайн).

Навчально-довідкове видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Укладачі:
Шевченко Анатолій Євгенійович,
Кудін Сергій Володимирович,
Корінний Микола Миколайович

Глосарій юридичних понять і термінів

**з «Історії держави і права України»,
«Історії держави і права зарубіжних країн» та
«Історії вчень про державу і право»**

Відповідальний за випуск	*Д.Ф. Салахова*
Відповідальний редактор	*І.Є. Врублевська*
Редактори	*М.М. Грабарчук, О.В. Данильчик*
Форматування та комп'ютерна верстка	*Д.П. Завальніцька*

Здано до друку 12.04.2021. Формат 60×84/14
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Ум. друк. арк. 31.8
Наклад 300 прим. Замовлення № 953

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область,
Україна

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*

У СЕРІЇ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2016

«Методичні основи спеціальної фізичної та технічної підготовки студентів за розділом «Легка атлетика»

«Самостійна робота студента як одна з форм впливу на функціональну, фізичну та психологічну підготовленість»

«Організація роботи командира механізованого взводу»

«5.45-мм автомати Калашникова (АК-74, АКС-74, АК-74Н, АКС-74Н) та 5.45-мм ручні кулемети Калашникова (РПК-74, РПКС-74, РПК-74Н, РПКС-74Н)»

«Гранатомет підствольний ГП-25»

«Ручні гранати»

«Кулемети Калашникова – 7.62, ПК, УЖМ, ПКТ»

«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7»

«9-мм пістолет Макарова (ПМ)»

2017

«Вища та прикладна математика»

«Цивільний захист»

«Програмування мовою JAVA : практикум»

«Інформаційні системи і технології в юридичній практиці»

«Дослідження операцій : практикум»

«Чисельні методи»

«English for Students of Finance»

«Основи військової розвідки»

2018

«CASE-технології. Міждисциплінарне інформаційне моделювання»

«Економічна інформатика: практикум»

«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія»

«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Мікроекономіка»

«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка»

«Охорона праці»

«Економіка і організація діяльності об'єднань підприємств»

«Основи християнської культури»

«Економіка підприємства»

«Фізика»

«Трудове право України»

2019

«Основи тактичної медицини»

«Аудит»

«Збірник задач. Вища та прикладна математика»

«Міжнародні розрахунки та валютні операції»

«Підготовка озброєння механізованого взводу до бойового застосування»

«Контролінг в управлінні підприємством»

«Актуальні питання судової експертизи (у питаннях і відповідях)»

«Інноваційний менеджмент»

«Організація навчальних занять з фізичного виховання за методом колового тренування»

«Теорія судових доказів (у таблицях і схемах)»

«Статистика»

«Фінансовий менеджмент проектів і програм»

«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7 (РПГ-7Д)»

2019

«Організація роботи командира механізованого відділення»

«Психологія управління»

«Deutsch und Wirtschaft»

«Основи тактичної підготовки працівників правоохоронних органів»

«Основи кінології»

«Моделювання систем»

«UML. Уніфікована мова моделювання інформаційних систем»

«Історія держави і права України»

«Економічна теорія»

2020

«Менеджмент»

«Бізнес-аналітика та моделювання»

«Безпека життєдіяльності»

«Статистичний аналіз даних»

«Хімія»

«Мікробіологія»

«Медичне право»

«Бухгалтерський облік в управлінні підприємством»

«Загальна психологія»

«Хортинг у закладах вищої освіти»

«Теорія і методика викладання оздоровчого фітнесу»

«Організація охорони державної таємниці в Україні»

«Цивільне право України (особлива частина) »

«Цивільний процес України»

«Оздоровчий туризм»

«English Grammar for Philology Students»

«Фітнес-технології фізичного виховання у закладах вищої освіти»

«Конкурентна розвідка»

«Теорія та методика бойового хортингу»

«Логіка»

«Інституціональна економіка»

«Економетрика: прикладний аспект»

«Основні поняття сучасної алгебри»

2021

«Теоретичні основи товарознавства»

«Психологія особистості»

«Економічна інформатика: курс лекцій»

«Deutsch für Recht – und Jurastudenten»

«Земельне право»

« Глосарій юридичних понять і термінів з «Історії держави і права України», «Історії держави і права зарубіжних країн», «Історії вчень про державу і право»

«Аналіз даних за допомогою R»

«Гімнастика»